

821/474/06

С. Васильченко

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ
РСР

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

ТВОРИ В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1959

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

ТОМ ПЕРШИЙ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР.
КИЇВ — 1959

За загальною редакцією академіка
О. І. БІЛЕЦЬКОГО

Підготували тексти і склали примітки:
І. І. Басс, Б. А. Деркач, В. С. Курашова, К. М. Дубина-Панасенко

Редактор тома *І. І. Басс*

С. Васильченко

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

Це було в грозові дні революції 1905—1907 років. Могутня хвиля визвольної боротьби прокотилася по містах і селах Російської імперії. Передові сили країни піднялися на боротьбу під червоним прапором революції, піднесеним пролетаріатом, на чолі якого стояла партія більшовиків. Це гриміли барикадні бої, проходили мітинги, маніфестації, а вже в'язниці були переповнені учасниками революційних висгупів. Жорстокими розправами і репресіями царизм намагався погасити полум'я революції.

За ґратами Бахмутської в'язниці на Донеччині сидів у цей час молодий український письменник, учитель початкових шкіл Степан Васильченко. У 1906 р. він учителював у шахтарському селищі Цербинівці. За революційну агітацію його разом з іншими передовими вчителями, які брали участь у революційних виступах, було заарештовано.

Сидячи за ґратами, письменник думкою поривався до тих, хто продовжував боротьбу за волю. Всім серцем він був на боці повсталих робітників і селян, пристрасно вірив у прихід нових часів, коли народ повалить прогнилий капіталістичний лад і почне будувати нове, соціалістичне життя. Пізніше в оповіданні «За мурами» він так описав свої тодішні почуття: «Прийшла звістка з волі, що в рідному краї за довгі роки неволі вперше вільно вдарили в дзвін, будячи од вікового сну заколиханий неволею край. Блукаючи по світах, скільки марив я про це в самотині, скільки разів займалася надія й знову гасла, скільки було й сподіванок і зневір'я, і коли ось прийшло свято, мене немає там... Немає дитячих мрій, не марю себе героєм у рідному краї, так хочеться до сліз, до болю, хоч один камінчик.

хоч цеглинку покласти крадькома, нікому невідомому, на те нове велике будівництво, а коли не збагну, то хоч осторожно стояти,— може, треба буде кому пити подати, коли за роботою його згага пектиме.

І забуваєш усе, линеш кудись, тягнеш за собою і мури, і ґрати».

Пристрасне прагнення послужити рідному народові освітлює всю діяльність і творчість Васильченка. Виходець з найбіднішого селянства, письменник був міцно зв'язаний з життям трудящих мас. Його творчість у дожовтневий період овіяна благодатним подувом революції 1905—1907 років. В своїх пройнятих оптимістичним настроєм новелах, п'єсах і казках він показав талановитість, невичерпні творчі сили трудящих мас, оспівав революційне пробудження села. Обравши героєм своїх новел людину-трудівника, Васильченко наголошує на тих моральних і психологічних її рисах, які свідчили про пробудження класової свідомості, про потяг до знань і творчості, про боротьбу за новий, вільний і справедливий світ.

Сформувавшись в дожовтневий період як письменник — революційний демократ, Васильченко щиро вітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію і став активним творцем радянської літератури. В творах, написаних після перемоги Жовтня, він оспівав «красу нового дня», створив правдиві і проникливі образи радянських людей — будівників соціалістичного світу.

Глибока любов до трудящої людини, лірична піднесеність і м'який гумор, що ними осяяний талант Степана Васильченка, незмінно привертають до його творів увагу радянських читачів.

* * *

Народився Степан Васильченко (Степан Васильович Панасенко) 8 січня 1879 р. в містечку Ічні, на Чернігівщині, в родині селянина-шевця.

Незважаючи на злидні, в яких жила родина Васильченка, дитинство лишило у його пам'яті багато світлих картин. Садки і луки, гаї і поля, околиці рідного містечка, ясне сонце приносили йому велику радість. Розповідаючи про своє дитинство, Васильченко пише: «В оцій блискучій, райдужній, світлій дитячій кінопоемі без сліду тонуть смутні моменти мого дитинства, без яких не буває дитинства в бідаря: холодні зими, недоїдання, чад у хаті, брак

чобіт, пасіння чужих овець, батрацька праця на левадах і городах і перша гіркість зневаги до твоєї бідності. Та все це, кажу, тоне в radoщах малої людини, що викликає вперше в неї ясне сонце, буйний інстинкт життя...» («Мій шлях»). Картини рідної природи лишили в душі майбутнього письменника незгладимий слід. Проникливі описи її ми зустрічаємо в багатьох його творах.

Своїм нахилом до творчості Васильченко багато завдячує своїй родині. Взимку батько із старшими синами шив селянам чоботи, влітку дорослі і діти працювали на заробітках по куркульських господарствах.

В сім'ї Панасенків часто чути було пісню, казку, дотепний жарт. Вже малим хлопцем Васильченко знав багато народних пісень, залюбки співав їх в родинному колі; часто, бавлячи молодших дітей, він розповідав їм придумані ним казки.

Велике враження справляли на малого Васильченка пісні та перекази про народних повстанців проти панів — Кармалюка, козака Голоту, Бондарівну. Вони розкривали допитливому хлопцеві картини боротьби трудящих проти гноблення. Разом із своїми товаришами він розігрував цілі сцени, головною дійовою особою яких був Кармалюк, а ставши вже письменником, написав п'єсу «Кармелюк», в якій оспівав свого улюбленого героя.

В родині шевця любили книгу. Часто вечорами, коли сім'я сиділа за роботою, хтось читав уголос. Так прочитано було твори Шевченка, «Тараса Бульбу» Гоголя та багато інших книжок. Батько письменника був грамотним, поважав у людях знання і цю повагу прищеплював своїм дітям. Відмовляючи собі в найнеобхіднішому, він усіх своїх дітей віддавав до школи.

Шкільні роки майбутнього письменника пройшли в рідному містечку Ічні. Це школярем Васильченко добре знав, що таке соціальна нерівність. Йому доводилося влітку працювати в наймах у багатіїв. Важка праця на чужому полі за безцінь, куркульська зневага до бідняка — все це було знайоме Васильченку з дитинства, виховувало в ньому почуття класової ненависті до експлуататорів.

Здібний і наполегливий, Васильченко багато працює над самоосвітою, мріє про навчання в університеті. Але мрії ці лишаються нездійсненими: в умовах царизму доступ в університет для робітників і селянської бідноти був закритий. З боєм писав про це письменник у щоденнику

«Учився я з куркуленком, рішав йому задачі за 30 копійок, за сало, через п'ять років — бачу його студентом, — моя свята недосяжна мрія. Світ мені стемнів тоді, став несправедливим».

Як розповідає Васильченко, всі мрії української бідняцької молоді про навчання в той час пов'язані були з Коротшишівською вчительською семінарією, до якої приймали 10—12 чоловік казенними стипендіатами. Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Волинь, Поділля щороку надсилали туди найкращих учнів, але потрапити до семінарії щастило небагатьом.

Серед цих небагатьох у 1895 р. до семінарії був прийнятий і Степан Васильченко, який привернув увагу викладачів своїми здібностями.

В повісті «Мій шлях» письменник розповідає, що, навчаючись у семінарії, він відчував себе ходоком, посланцем до культурного центра від селянської бідноти, до якої повинен повернутися озброєний знаннями.

Окрилений мріями про корисну народові вчительську діяльність, дев'ятнадцятирічний Васильченко після закінчення семінарії приїхав у село Потоки на Канівщину. З ентузіазмом взявся молодий вчитель налагоджувати шкільні заняття, ширити освіту серед селян. З ранку до ночі школа гула бадьорими голосами учнів, драмгуртківців, дорослих селян, яких Васильченко вчив грамоти. Часто йому доводилося виступати на захист сільської бідноти проти утисків панів та чиновників.

Але в цій своїй благодійній діяльності Васильченко постійно змушений був протистояти буржуазно-поміщицьким порядкам. Прислужникам царизму скрізь ввижалася «краса», за вчителем стежили всі: і пристав, і піп, і інспектор. Офіціальний наглядач над школою — піп спочатку взявся «просвіщати» молодого вчителя, доводити йому, що селянам грамота не потрібна: «Рано, — каже, — мужика грамоти вчити, та й навіщо вона йому? Хай учиться молитися богу, то й буде для його, а то його научи грамоти, то й пригодиться вона йому тільки на те, щоб прошеніє писати на тебе та бунтуватися. Грамота мужику — меч безумному» («Мій шлях»). Побачивши, що така «наука» викликає протест і обурення вчителя, піп почав писати на нього доноси.

За Васильчком встановлюють постійний нагляд поліції. Йому забороняють вести заняття з дорослими, ро-

боту з драматичним гуртком, а після того, як він написав у губернську газету дописа про знущання місцевої влади із селянської бідноти, його звільняють з посади вчителя.

Далі почалося його розповідь письменник, «летюче, невпокійне вчителювання». Він працює спочатку в Богуславі, потім по глухих сільських школах Київщини та Полтавщини. Чесний і волелюбний, Васильченко не мирився з гнобленням і насильством. За виступи проти панів та попів, місцевої влади його звільняють, переводять із школи в школу по тричі на рік.

У роки вчителювання (1898—1904) розпочалася систематична літературна праця Васильченка. Початок його творчої діяльності збігся з періодом політичної активізації широких трудящих мас. Хоч які глухі були села, в яких він учителював, але й там почувалася боротьба, що її піднімав, готуючись до штурму царизму, пролетаріат. Назрівали великі події. Тим нестерпнішими були безправ'я, експлуатація і гноблення. Як згадує Васильченко в автобіографії, в селі Потоках навіть на весіллях «говорили про селянське безземелля, про попів та про мандрі поточан на поселення — події, які справили на мене велике враження. Про повстання полтавських селян, що відбувалися саме тоді. Такі розмови були звичайні в мене з селянами». Сам Васильченко був свідком важкого життя селянської бідноти, на власному прикладі пересвідчився, як гнітючі обставини самодержавного ладу сковують, глушать сили демократичної інтелігенції, яка щиро хоче служити народові. «Вирішив: так жити не можна — треба боротись. Та як? За зброю до такої боротьби я вирішив узяти слово», — так визначає письменник той стимул, що спонукав його взятися до творчої праці («Мій шлях»).

Свої твори Васильченко довго і старанно опрацьовував. В архіві письменника зберігся один з перших його творів — «Записки учителя», написаний у 1898—1904 рр. Тут в первісному вигляді накреслені сюжети багатьох новел — «Вечеря», «Над Россю», «Божественна Галя», «Вова» та ін. Але більшість з цих новел письменник опублікував лише в 1910—1914 рр.

Відірваність від культурних центрів, відсутність безпосередніх зв'язків з іншими письменниками-демократами надзвичайно утруднювали творчу діяльність таких письменників, як А. Тесленко і С. Васильченко, що прийшли в літературу з селянської бідноти.

В 1901 р. Васильченко надіслав до журналу «Киевская старина» поему про переселенців — «Розбита бандура». Поема видалася редакції надто революційною, і хоч, за висловом редактора журналу Науменка, вона була написана талановито, однак її не надрукували, побоюючись цензурної заборони. Текст поеми не зберігся, але в архіві письменника¹ збереглися нотатки, що дають уявлення про характер цього раннього твору. В одному з автографів (№ 179) записано початок поеми:

На горинці у куточку,
Куравою вкрита,
Валялася між клепками
Бандура розбита,—

а в іншому (№ 19) — трохи відмінний варіант початку поеми і такий начерк її: «Зміст: молодий вітер в стару хату піддував, торкав струни і грав нові пісні: про долю переселенців».

Не надрукувала «Киевская старина» і драми Васильченка «Чарівниця», написаної за мотивами народних пісень, яку в тому ж 1901 р. письменник подав до друку. Лише в 1904 р. в газеті «Киевская почта» було вперше опубліковано оповідання Васильченка, написане російською мовою, — «Посвящение» (в пізнішому, українському варіанті — «Вова»), але й це ще не було початком систематичного друкування.

Вже в цих перших творах письменника були порушені актуальні для того часу проблеми селянського малоземелля та безправного становища демократичної інтелігенції. В дальшій його творчості ці питання знаходять глибоку розробку.

На розвитку світогляду і художньої майстерності Васильченка позначилась творчість Т. Шевченка, М. Гоголя, М. Горького, В. Короленка, А. Чехова.

Велику роль у творчій діяльності Степана Васильченка відіграло суспільне піднесення перед революцією і в час революції 1905—1907 років. Це був період політичної активізації й революційного пробудження широких мас трудя-

¹ Архів С. Васильченка зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, фонд 39. Далі в посиланнях на архів буде вказуватися лише номер одиниці збереження.

щих. Керований більшовицькою партією, російський пролетаріат піднявся в 1905 р. на штурм царизму. Боротьбу проти поміщиків і капіталістів за революційне перетворення суспільства підтримало трудове селянство. Суспільне піднесення позитивно вплинуло на творчість Васильченка. Як революційний демократ, він у своїх творах відобразив протест і боротьбу трудящих мас проти буржуазно-поміщицького ладу.

Революцію 1905 року Степан Васильченко палко вітав. У цей час він був студентом Глухівського вчительського інституту, до якого вступив у 1904 р. У дні революції він стає тут одним з організаторів студентського страйку. Збуджені революційними подіями, студенти вимагали звільнення викладачів-реакціонерів, зняття з програми викладання богослов'я, права вступу до університету для бідняцької молоді.

Із захопленням стежив Васильченко за подіями революції, що розгорталася по всій країні, брав участь у політичних маніфестаціях, виступав на мітингах. Як розповідав він пізніше, на все життя зберігся в його пам'яті момент, «коли на вулицях Глухова вперше заgrimіла «Марсельеза» в тамошньому натопці з червоними прапорами. Навіть причулось, як прилюдно, тут, на вулиці, рвалися й падали на землю кайдани. Вірилось, що так уже й буде» («Мій шлях»).

Революція 1905 року викликала у Васильченка сподівання на вільну працю в школі. Ще в перші роки вчителювання мріяв він про працю в робітничому центрі, про участь в організованій революційній боротьбі. Самотність учителя, закинутого в глухе село, його відірваність від передових революційних гуртків і організацій дуже гнітила Васильченка. «Там десь люди еднаються в дружні зграї,— писав він у «Записках учителя»,— ведеться боротьба за волю, за права чоловіка... і, певно, радісно робити їм сее велике і опасне дуже діло... Там життя... А що ж ми, темні, у глухому селі станемо робити?»¹ Тепер, бажаючи ближче пізнати життя робітників, письменник їде учителювати на Донбас в шахтарське селище Цербинівку. Шахтарське життя приваблює його новизною, він відчуває, що тут, в робітничому середовищі, росте і зріє нова

¹ № 26.

сила, яка незабаром змете старий світ, світ гноблення і насильства.

Але довго працювати тут йому не довелося. В 1906 р. розгорнулася хвиля жорстоких репресій. Арешти охопили увесь Донбас. Під цю хвилю потрапив і Васильченко.

Знайомство в тюрмі з учасниками революційного руху відбилося в його подальшій творчості. Тут у нього виникли задуми багатьох творів про життя революційної інтелігенції («Чайка», «Осінній ескіз» та ін.).

В 1908 р. Васильченко, хворий на тиф, виходить з в'язниці. В той час панувала люта реакція, учителювати йому, як «неблагонадійному», було категорично заборонено, і він їде в Ічню. Велика сім'я Панасенків уже розпалася. Батько помер, діти розійшлися по заробітках, в напівзруйнованій батьківській хаті лишилася тільки мати, що жила у великих злиднях. Свій настрій того часу, сум з приводу поразки революції Васильченко своєрідно відбив у написаному годі вірші «Біля хати». Письменник пригадує, як дитиною в пориві жалю і любові до матері-трудівниці, яка до півночі пряде при каганці, заробляючи на злиденне життя, він обіцяв їй здобути щасливе життя. Майбутнє матері уявлялося дитині казково прекрасним.

«...Шовкову, гарну хустку я вам дам,
Я справлю золоту свитину,
Із дорогого бархатину
Спідницю голубу пошию вам.
Багато золота і сребра
Я вам, матусю, надарю;
Новий будинок вам змурую
І насадю я сад кругом двора,
І жити будем з вами ми тоді
В новому панському будинку,
Розвішаєм вінки з барвінку,
Розстелем скрізь килими золоті...»
І мати слухає нескладну мову,
Мов казку чарівну, чудову,
А в бідну хату налітає рій
Крилатих, ясних, золотих надій...

Казковим образам автор надає алегоричного значення, втілюючи в них ті надії і сподівання, що ними жила біднога напередодні революції. З жалем говорить Васильченко в кінці вірша про те, що надії ці не здійснилися:

І мати ось в старій свитині,
А та свитина золота
Знає, десь лежить в панів у скрині.

Але реакція не вбила у письменника віри в сили народу, у прихід в майбутньому омріяного вільного життя. Він оселяється в Ічні, заробляє на прожиток приватними лекціями і цілком віддається літературній роботі. Тут написані були оповідання «Роман», «З самого початку», «Музицька арихметика», «У панів», «На хуторі», «На чужину» та інші твори, що почали з'являтися у періодичній пресі з 1909 р.

Творчість раннього періоду лишилася для читача невідомою; Васильченко відразу виступив як зрілий художник. Новели його привернули увагу читачів своєрідністю художнього обдаровання письменника, любовним зображенням трудових мас та виразним демократизмом в ідейному трактуванні тем і образів.

В 1910 р. письменник переїздить до Києва, веде відділ театральної хроніки в газеті «Рада», одночасно працюючи над художніми творами. Він не зраджує своїх революційно-демократичних ідеалів, продовжуючи і після поразки революції 1905—1907 років відстоювати інтереси народу. Васильченко почував себе ідейним спільником революційно-демократичних письменників — М. Коцюбинського, А. Тесленка, В. Стефаника та ін. Як і їм, йому були глибоко ворожі українські буржуазні націоналісти. Користуючись тим, що майже вся українська преса була в їх руках, ідеологи українського буржуазного націоналізму намагалися впливати на талановитих письменників — вихідців з народу, щоб збити їх з демократичного шляху на шлях ліберального угодництва. Але Васильченко, як і близький йому по духу А. Тесленко, не пішов за ними. Зокрема, його публіцистичні статті, щоденні записи та автобіографічні твори свідчать про те, що він перебував у глибокому ідейному конфлікті з буржуазними видавцями. «...У редакторсько-видавничих колах, — розповідає він про ці часи у автобіографічній повісті «Мій шлях», — не давали ходу даровитим, але бездипломним початківцям: «Таких, мовляв, і без того у нас багато. Він широко не розві'ється». Пам'ятаю розмову поміж значних грошовитих українських громадян в той час, коли перед смертю в злиднях і недугах борсався Архип Тесленко: «Талант у людини є, можна було б його, звичайно, витягти, коли ж людина зовсім без освіти, — і його талант багато все одно не дасть». (Можливо, тут було примішане щось інше: Тесленко-бо співець сільської голоти.) Це питання мене і хвилювало і обурювало...»

Участь у боротьбі народних мас із самодержавством в період революційного піднесення 1905—1907 років, вплив передової російської і української літератури, глибоке знання життя мали вирішальне значення у розвитку творчості Васильченка в напрямі реалізму і народності.

В 1911 р. вийшла перша невеличка збірка творів Васильченка «Ескізи», в яку входили три оповідання — «Роман», «У панів», «Мужицька арихметика». Письменник чекав виходу більшої своєї збірки — «Оповідання», що друкувалася у видавництві «Вік» у 1914 р. Але почалася імперіалістична війна, посилювались цензурні репресії, і книжка Васильченка, вже готова до виходу, була конфіскована; вона побачила світ лише в 1915 р.

У тому ж році Васильченка було мобілізовано до армії. В ролі командира саперної роти Васильченко пробув на передових позиціях Західного фронту аж до Жовтневої революції 1917 р. Шовіністичний чад, який охопив під час імперіалістичної війни буржуазні партії та деяких письменників, був чужий Васильченку. В окопному щоденнику письменника та в його записних книжках фронтового періоду зустрічаємо записи, в яких він різко критикує воєнну політику царизму, викриває хижаків-капіталістів, що, підбурюючи народи до війни, самі ховаються від фронту за тисячі кілометрів. У начерку твору «Заворожений прапорщик», наприклад, Васильченко, характеризуючи фронт, пише: «Це той фронт, що на сотні верстов од його в тил віє таким огневим вітром. Цілими сірими отарами ідуть на той огонь засмучені люди... Все прості, добродушні лица, — хижих не видно між ними. Коли випадково попадають до їх у гурт хижаків, — їх все одно тим огняним вітром однесе назад, як одкидним магнітом... Останні з їх затримуються за декілька верстов од фронту в штабах»¹.

Велике співчуття викликає у письменника трагічна доля населення Галичини, на території якої проходила лінія фронту. Спалені села, бездомні, обшарпані люди, голодні діти, що зустрічалися на шляху армії, наводили на думку про злочинність імперіалістичних воєн. «Знову діти, — записує Васильченко в окопному щоденнику, — обідрані, змарнілі бігають коло сіл ватагами, як те вороння. Сахару просять чогось або копійку. І скрізь, де тільки ідемо селом або мимо села, — скрізь вони — змарнілі, обідрані, голодні — цілими

¹ № 838.

ватагами. І крізь грім орудій в окопах, під огнем не виходить із пам'яті ця обшарпана армія — майбутній цвіт Галичини. Солдати дуже жаліють, плачуть».

В умовах фронтового життя, під гуркіт гармат Васильченко написав оповідання «Чорні маки», «Під святий го-мін», «Отруйна квітка», «Русин», у яких змалював жахи війни, відтворив такі значимі факти, як братання солдатів, солдатські бунти. Протест проти братовбивчих воєн, що звучав у цих творах, мав, безперечно, позитивне значення, хоч письменник і не зміг цілком осмислити характеру подій, передбачити перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. В окопах написав Васильченко також п'єсу «Не співайте, півні, не вменшайте ночі», задум якої виник у нього ще до початку війни. У записних книжках фронтового періоду є багато начерків нових творів, частину з яких він закінчив уже в радянські часи.

На передових позиціях письменник пробув до Великої Жовтневої соціалістичної революції. В цей час він захворів, і його евакуювали на лікування у військовий госпіталь до Києва.

* * *

Під впливом ідей революційного робітничого руху, під впливом піднесення визвольної боротьби робітників і селян, що в 1905—1907 рр. вилилося в могутні спалахи революції, в українській літературі кінця ХІХ — початку ХХ ст., як і в літературі інших народів Росії того часу, з'явилися нові риси. Передова українська література збагатилася новими ідеями, темами і образами, удосконалювався її творчий метод, урізноманітнилися засоби художнього зображення дійсності. Тема боротьби праці з капіталом, боротьби не окремих одиниць, а мас, об'єднаних спільними класовими інтересами, починає займати в літературі одне з чільних місць.

Ця тема надихає І. Франка, Лесю Українку, М. Коцюбинського, В. Стефаника, П. Грабовського на створення високохудожніх творів, з яких такі, як «Мойсей», «Осінь казка», «Гата morgana», увійшли в скарбницю кращих художніх надбань світової літератури.

З темою організованої революційної боротьби в українську літературу входить і новий герой — революціонер-робітник, свідомий селянин, учасник страйків у поміщицьких маєтках, представник народної інтелігенції, відданий рево-

люційній справі. Це — герої ліричних поезій і поеми «Мойсей» І. Франка, Марко Гуца і Прокіп Кандзюба з твору «Fata morgana» М. Коцюбинського, Будівничий і його товариші з «Осінньої казки» та революціонерка Галя з оповідання «Помилка» Лесі Українки, організатор мітингу і забастовки на заводі робітник Цурка з оповідання «За півдня» А. Шабленка, селяни-«аграрники» — учасники виступів проти царизму з оповідань «Свій брат», «Немає матусі!» А. Тесленка, ліричний герой твору «Сон» Панаса Мирного.

Разом з цим відбувається процес удосконалення творчого методу передових письменників. Критика існуючого капіталістичного ладу в їх творах поєднується з мрією про краще майбутнє. Доводячи думку про неприродність, віджилість існуючого ладу, передові письменники розкривають багатство творчих сил трудящих і цим утверджують потребу боротьби за новий соціальний устрій, де володарями будуть люди праці. Звідси — посилена увага письменників до психологічного стану своїх героїв, шукання засобів відображення багатства їх духовного життя. «Не уболівати над трудящими людьми, не плакати над їхньою темнотою та безпомічністю, а розкривати їх життєву енергію, розум і чуття, яке вони проявляють у життєвій боротьбі», — так визначав І. Франко свої творчі настанови¹, і такий підхід до теми життя народу став властивий для письменників революційно-демократичного напрямку цього періоду.

Устремління передової української літератури в завтрашній день соціалістичного майбутнього, наявність в кращих творах українських письменників перспективних образів свідчили про її збагачення, про зародження в ній рис нового методу — методу соціалістичного реалізму, який в російській літературі вже визначився в творчості М. Горького.

В цей загальний процес ідейного і художнього збагачення української літератури вніс свою частку і Степан Васильченко.

Ідейно-естетичні погляди письменника розвивалися в напрямі, характерному для революційно-демократичної літератури початку ХХ ст. Критичне зображення суспільних взаємин буржуазно-поміщицького ладу, визнання тру-

¹ «Неділя», 1912, № 9, стор. 6.

дящої людини єдино достойним позитивним героєм художніх творів, оптимізм — ось принципи, що їх дотримувався Васильченко в своїй творчості. У багатьох його оповіданнях читач уловлює також ту перспективність, той політ у майбутнє, про який вище йшла мова. Ще у ранньому творі «Записки учителя» Васильченко, передаючи розмови молодих учителів про безправне становище народної інтелігенції в умовах царизму, устами свого георя вчителя Максима говорить про неминучість соціальних змін, про швидкий прихід нових часів, нових, справедливих порядків, за яких блага життя, мистецтво, наука будуть належати трудівникам. «Слухай, Гриць,— говорить Максим,— я чую, що скоро розірвуться ті окови, душею чую, і вона мені правду каже... Я не привик дурити себе в життю оманою, а тепер вірю. Молоді, свіжі сили простого люду вийдуть великою зграєю на світ і запануем тоді. Наші народні даровання, наші таланти засяють, як іскри... І горе їм, бездарним, лінивим, ситим панським одроддям, що гнітили нас так довго... Не журися,— тоді весело і гарно буде жити нам, будем володіти наукою, іскусствами, будем могутніми господарями в своїй землі»¹. Цим відчуттям наближення нового життя пройняті й пізніші новели письменника.

В дореволюційній творчості Васильченка накреслюються такі основні тематичні цикли: селянське життя, народна інтелігенція, зокрема вчительство, школа, діти. Розробляє ці теми письменник на добре відомому йому з власного досвіду матеріалі; при читанні його новел відчувається, що образи його героїв взяті з життя.

Тогочасне становище селянства, затиснутого в лещатах визиску, прибитого безправ'ям, позбавленого освіти, глибоко хвилювало письменника; темі села він присвятив ряд своїх кращих творів, в яких залунав палкий протест проти буржуазно-поміщицьких порядків. Устами героїв Васильченка заговорили селяни-бідняки, наймити, їх діти, народна інтелігенція, які не хотіли миритися з рабським існуванням, боролися за нове, вільне життя, вірили в його швидкий прихід.

Серед розкішної природи письменник бачив села, що красувалися «в зеленій траві, в білому цвіту, в золотому промінні». Але трудяща людина жила тут тяжким життям. Зелені поля, густі ліси, що оточували села, належали

¹ № 26.

поміщикам та сільським багатіям; селянська біднота не мала землі, жила впроголодь, гнула спину, працюючи на чужому господарстві. Подібні картини змальовані в оповіданнях «На чужину», «Дощ», «Відьма», «Мужицький ангел», «На хуторі» та ін.

В оповіданні «На чужину» зображена типова картина з життя села за часів царизму. Зубожілі до краю селяни-бідняки вирушають на поселення в Сибір, «туди, де серед диких степів, як кажуть люди, гуляє з хуртовиною мужицька доля». Горе бідноти, яку гонять з рідних місць злидні, показує письменник у хвилюючих картинах. Ось прощається з ясенем на своєму подвір'ї старий селянин Жук. З дитинства він зріднився з цим деревом і розмовляє з ним, як з живою істотою, повіряє йому свої думи. Він не сподівається знайти щастя на чужині, але мусить їхати світ за очі, бо нема з чого жити, бо хата і цей ясен вже продані за борги. Старого селянина гнітять сум і трагічні передчуття. Цей стан свого героя письменник передає через його рухи, жести, емоціональну мову. Вночі, коли всі сплять, Жук, «мов привид, ходить по двору, по городі, ходить, спиняється, щось думає». Ось Жук підійшов до ясена, обняв його, мов брата, прихилився до стовбура сивою головою і заплакав. «Прощай, мій товаришу, мій вірний старий друже! — тихо промовляє він, мов до живої людини. Потім сів під ясенем, схилився на руку й замислився. Знає Жук, що останній раз сидить він під ясенем; назад він не сподівається повернутися хоч би в гості: старий він дуже».

В цей самий час у панському садку відбувається сумна розмова між закоханими наймитом і наймичкою. «Не сам я їду — жене недоля, ти ж знаєш про це. Нехай би я зостався тут, нехай одружилися б ми, — куди б же я дівся тоді з тобою, в чию хату повів би?» — говорить парубок дівчині, прощаючись з нею перед від'їздом.

Гіркі заробітки, безземелля — ось причини, які гонять бідноту на поневіряння. На нових поселеннях їх чекають та сама нужда та бідування.

В новелі «Дощ» письменник показує життя наймитської сім'ї. Наймичка з ранку до ночі працює на панів, а її малі діти лишаються занедбані й голодні. Крайне зубожіння селянської родини письменник підкреслює характерними деталями. Родина наймички живе не в хаті, а в темній, вогкій землянці; на дітях її замість білих сорочок — якісь «чорні

тенеточки», а самі вони від недоїдання та недогляду стали схожі на «маленькі обідрані бідні примари».

Про селянські злидні розповідає і новела «Мужицький ангел», у якій дається картина життя бідняцької родини. Малий Івашко, не розуміючи, чому у них в хаті така бідність, що навіть на різдво кутя суха, без меду, йде до церкви просити меду у ангелика, намальованого на старій іконі. Хлопчику здається, що пожаліють не пишні боги в золотих ризах, а убогий смутний ангелик.

Крайне зубожіння селянських мас було характерне для періоду імперіалізму. Недаремно у різних письменників цього часу виникали подібні образи і сюжети на цю тему. Новела Васильченка «На чужину», наприклад, споріднена з новелою «Камінний хрест» Стефаніка. Обоє письменників тут зближає не лише спільна тема, а й те глибоко гуманне співчуття трагічній долі старих людей, всі надії яких руйнуються хижацтвом капіталізму.

Вже в перших творах Васильченка виявилася його художня майстерність. Насичені прогресивними думками і яскравими образами, глибоко реалістичні твори його мають здебільшого форму коротких оповідань-новел. Письменник повною мірою володіє мистецтвом невеликою кількістю слів сказати багато. Він до мінімуму зводить етнографічні подробиці, не дає описів передісторії героя, а відразу показує його в дії, в одному або двох-трьох таких епізодах, які відразу розкривають його характер, його внутрішній світ. Як в російській літературі А. Чехов, а в українській — В. Стефанік і М. Коцюбинський, Васильченко володіє також мистецтвом художньої деталі, багатством кольорових тонів, настроєвим пейзажем, причому все це уміє підпорядковувати завданню розкриття внутрішнього світу героїв. Новели Васильченка соціально-психологічні; важливі соціальні питання в них висвітлюються через долю героїв, їх переживання.

Так, ідея непридатності, антинародності капіталістичного устрою, за якого мільйони селян приречені на розорення і злидні, подана через розкриття переживань старого селянина Жюка і молодої пари — селянського парубка і наймички в новелі «На чужину» або переживань занедбаних дітей в новелах «Дош», «Мужицький ангел».

Настрєєвість новел Васильченка посилюється картинами природи, яка то сумує або радіє разом з героями, то, подана як контраст до важкого людського життя, виступає

докором власницькому суспільству, що робить життя трудівників нестерпним. Тихо схлипує дівчина, прощаючись з коханим у новелі «На чужину», а над ними, облита місячним сльвом, «сумує тернина і, немов слізьми, осипає засмучену пару своїм білим цвітом». В новелі «Дош» дія відбувається на фоні весняного цвітіння природи. Протиставивши радісне буяння природи людському горю, письменник підкреслює думку про несправедливість буржуазно-поміщицького устрою, за якого дітей позбавлено радості.

У ряді творів письменник показав гірку долю талановитої людини з народу в капіталістичному суспільстві. В умовах царизму обдарованій людині з середовища трудящих важко було пробитися до творчого життя; вона не мала матеріальних можливостей для розвитку свого таланту, двері учбових закладів перед нею були зачинені.

Живучи в безпосередній близькості до трудящих, письменник був свідком невинного росту і розвитку духовних і творчих сил народу. Цікаві факти в зв'язку з цим розповідає він в автобіографічній повісті «Мій шлях». В селі Потоках сільська молодь вперше побачила на сцені українські п'єси, які ставив драматичний гурток, що складався з місцевого панства.

— А що, коли б нам спробувати виставляти п'єси самим? — питали сільські хлопці й дівчата у Васильченка.

Васильченко розпочав з ними роботу. Почались репетиції з напівграмотними, з неграмотними, що вчили ролі прямо з чужого голосу. Учасники панського драматичного гуртка пророкували, що нічого з цього не вийде.

— Невже ви хочете з таких стовпів неотесаних виховати артистів? — сміялися вони з Васильченка.

Але перші ж вистави змусили цих «пророків» замовкнути. Серед сільської молоді виявилися такі таланти, що відразу довели її перевагу над артистами-паничами. Особливим успіхом користувалась гра сільського гумориста парубка Панаса, який виконував роль Мартина Борулі. Одна поява його викликала сміх, діти натовпом бігли за ним по селу.

Спектаклі цього гуртка користувались великим успіхом не лише в своєму селі, а й по сусідніх селах, аж доки представ не заборонив їх.

В рідному містечку Ічні письменник знав чудових співаків. «Наше містечко Ічня, — писав С. Васильченко в 1914 р. у дописі «Співучий закуток», — здавна уславилось, як один

із найспівучіших закутків на Чернігівщині... Грунт в цьому відношенні в Ічні надзвичайно родючий. Треба почути тільки, як інколи вечорами загудуть в Ічні з усіх кутків вулиць всякі пісні, щоб це відразу кинулось на увагу. Кажуть, що тепер зразу можна набрати в одній Ічні голосів на яку хочете оперу». З жалем говорить письменник в цьому дописі про те, що цим талановитим співакам з народу є лише одна стежка — до церковного хору, де їх талант нівечать церковники.

Ця спостережена письменником дійсність лягла в основу новел «У панів», «На хуторі», «Талант», «На розкоші».

Перед читачем проходить ряд індивідуалізованих постатей талановитих людей з народу. Ось скрипаль Ларько з оповідання «У панів». Безпритульний, безрідний чоловік, він часто ходить і битий і лаяний, п'яний валяється по бур'янах і ровах. Для панів Ларько «злодій, п'яниця й мужик», а для людей — дорогий чоловік, бо вони знають, як розкривається краса Ларькової душі через пекучу струну скрипки.

Привабливий образ талановитої дівчини-наймички подано в новелі «На хуторі».

Новела побудована як психологічний етюд, в центрі якого — настрої, переживання персонажа. Манера художника, що володіє всіма тонкощами розкриття душевного стану персонажів, тут виявилася цілком.

Дія новели відбувається вночі, на фоні розкішної сільської природи, коли тьмяне світло місяця і тіні оповивають все серпанком незвичайності. Дівчина-наймичка, що пасе вночі хазяйські воли за селом, співає пісень, і її спів бентежить, хвилює людей, вони виходять на вулицю і довго сидять, обмарені звуками дивного співу. Хвилюючий голос наймички змушує людей замислитися над її долею, викликає в них почуття протесту проти гнобителів, які позбавляють трудящих можливості розвивати свої таланти.

В новелі розкривається привабливий і живий образ обдарованої дівчини-підлітка, яка так тонко розуміє пісню. В свій спів вона вкладає свою тугу, своє жагуче прагнення щастя. Лірична кінцівка тут, як і в багатьох інших новелах Васильченка, підкреслює провідну ідею твору: «І були вони, всі ті таланти рідного люду, ті найулюблені діти свого смутного краю, як і цеє вбоге й забите дівча,— люди з найбідніших бідні, з найтемніших темні, були наймитами у чужих людей і пасинками в долі».

В цих словах і осуд суспільного ладу, що глушить творчі сили народу, і ліричний політ в майбутнє, в часи, коли для народних талантів будуть відкриті широкі шляхи.

За майстерністю розкриття співучої душі народу новела Васильченка може бути поставлена поряд з такими творами, як «Співаки» Тургенева, «На крилах пісні» М. Коцюбинського та ін.

Про прагнення народних мас до знань і творчості за царизму, «про долю того кращого цвіту народного, неоханого, дощами неполиваного, що гнеться з торбами, сонцем запалений, смутний скрізь попід позамиканими брамами мурованих шкіл», розповідає і «новелістична повість», як називав її Васильченко, «Талант», написана в чорновій редакції у 1912 р. і закінчена вже в радянській час.

Талановита вдовина дочка Тетяна пристрасно мріє про навчання, про служіння народові. «...Коли я вперше побачила із сцени стільки перед собою людей, в мені ніби щось огнем загорілось, і я таку силу в собі почула, таку огненну, що аж самій стало радісно і страшно. Здавалось — театр ламаю, всіх людей од землі підійму», — каже Тетяна друзям, і в цих словах чується її пристрасне прагнення творчого життя.

Але всі двері до навчання і творчості для дівчини-селянки зачинені. Зганьблена папами, зацькована попом, дівчина гине.

Трагічна розв'язка твору не приводить читача до песимістичного висновку, вона лише підкреслює думку письменника про потребу боротися за нове, вільне життя. Тетяна загинула, але лишилися її друзі — вчитель Андрій, вчитель-оповідач. Вони організують багатолюдний похорон Тетяни, який перетворюється на мітинг протесту проти гнобительської влади. Вони вірять у те, що незабаром життя стане світлим, радісним. «...Вірилось... в свої сили, в свої ясні, радісні прийдущі дні... Розмовляли про те, як будемо колись культуру на села переносити.

— Ге-ге! — сміявся Андрій, — пустіть-но мене тільки туди, а я тую культуру на плечах, в кропив'яному мішку додому притербічу!

Реготали:

— В саквах...

— На драбиняку!

— Гей-гей! — гукнув на всі груди кудись у поле, — одмикайте замки, одчиняйте брами, посланці з хуторів ідуть!»

В новелі «На розкошах» ця сама тема подана під іншим кутом зору. Письменник розкриває політику царизму в галузі культури як політику духовного обкрадання трудящих. Талановитий селянський хлопець-співак дістає музичну освіту в столиці. Він виступає в опері, в концертах, що відбуваються в розкішних залах панських маєтків, куди немає доступу трудящим людям. Пани дістають насолоду від чудового співу артиста, а його земляки-селяни, серед них і його мати, можуть почути його лише крадькома, ховаючись у кущах, за огорожею панського саду.

В записній книжці Васильченка є така нотатка: «В 1917 чи 1918 р. в одному із далеких сіл якийсь студент читав реферат на таку тему: «Панські сади і мужичі солов'ї в творах Васильченка». Зразу видно, що зрозумів глибоко відповідні мої твори»¹.

Однією з головних творчих настанов письменника була вимога оптимізму. «Показуючи життя своїх персонажів,— писав Васильченко,— я вважаю за неприродне малювати їх і їхнє життя одними сумними фарбами. І неприродне, і непотрібне, навіть шкідливе. Я гадаю, що не слід навмисне гасити бадьорість, життєздатність, радість життя, яка мусить бути в усякому житті, навіть у житті сільської голоди... Це аж нітрішки не буде присипляти їхню класову обороноспроможність,— навпаки, буде стимулом до боротьби за світ, за сонце, за красу й радість в житті» («Мій шлях»).

Цей оптимізм особливо виразно проявився у творах, що підносять тему революційного пробудження села.

Селянська тематика в творчості письменників різних ідейно-художніх напрямів у літературі кінця ХІХ—початку ХХ ст. займає велике місце. Ліберально-народницькі письменники, продовжуючи свою еволюцію в бік націоналізму, ідеалізували віджилі реакційні форми сільського побуту і протиставляли село місту. В селянині вони вбачали «меншого брата», прибитого і безпорадного, об'єкт філантропічно-ліберального благодійництва. Для декадентської літератури селянство було темною і дикою масою. Тимчасом дійсність свідчила про інше. Аграрними заворушеннями 1902—1904 рр., участю в революції 1905—1907 років трудове селянство заявило про себе як про співника пролетаріату в боротьбі з самодержавством, виявило свій розум і життєву енергію. Характеризуючи село цього періоду,

¹ № 18.

В. І. Ленін писав: «Ця революція вперше створила в Росії з юрби мужиків, пригнічених проклятої пам'яті кріпосним рабством, народ, який починає розуміти свої права, починає відчувати свою силу. Революція 1905-го року вперше показала царському урядові, російським поміщикам, російській буржуазії, що мільйони і десятки мільйонів стають громадянами, стають борцями, не дозволяють попихати собою як бидлом, як черню»¹.

Нові соціально-політичні зрушення на селі знайшли реалістичне відображення в творчості письменників революційно-демократичного напрямку і, зокрема, в творчості Васильченка. Темі революційного пробудження села присвячені кращі його новели — «Мужицька арихметика», «Осінній ескіз», «Чайка», «Фіалки», «На калиновім мості».

Для Васильченка, як і для майстра російської новели А. Чехова, характерним було досконале володіння зброєю сміху. Ряд його творів чарує читача своїм гумором — то їдким і ущипливим, що переходить в сатиру, спрямовану проти недругів трудящої людини, то задиристо-іскристим, сповненим веселощів і сміху, як у водевілі «На перші гулі», то лагідним, немов тепла усмішка крізь задуму, як у новелах з дитячого життя — «Свекор», «Увечері».

Події новели «Мужицька арихметика» змальовані саме засобами ущипливого гумору. В центрі твору — конфлікт між селянською біднотою і панком-монопольщиком, власником дев'яноста десятин землі, який обплутав лихварською сіткою половину села. Монопольщик Василь Іванович — «панок середнього віку, червоненький, з круглим животом» — почуває себе в селі «маленьким князьком». Ідучи вулицею, він «хазяйським оком по селу роздивляється — чи нема де непорядку», гримає на дітей, зазирає у селянські двори і садки. Панкові приємно бачити, як літній селянин низько вклоняється йому: — «догадується Василь Іванович, чого так хилиться перед ним Литовка: підходить строк векселю, а грошей, мабуть, тонко...». В уявленні панка селяни — темні і покірні люди, доля яких — «хвости волам крутити» та працювати на багатих.

Але ця сила багатих і темнота та покірність селян лише позірні. У розкритті цього і полягає комізм твору. Селяни вже не хочуть читати псалтиря, якого пропонує їм монопольщик, їх цікавлять книжки, в яких пишеться «про

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 63.

волю та про землю». Щоб посміятися з селян, монопольщик дає їм для читання задачник Євтушевського. Але в руках бідняка Антона і підручник з арифметики перетворюється в агітаційний матеріал. Умова кожної задачі взята з життя; за арифметичними вправами постають конкретні факти. Задача про перевезення ламп викликає у селян думки про експлуатацію в економії, задача про поміщицькі володіння нагадує їм про власне безземелля та про потребу відібрати у панів землю.

Спроба панка посміятися з селян не вдалася: селяни висміяли його самого. Даремно намагається він довести селянам, що «в задачнику тільки так пишеться про когонебудь, аби було над чим рахувати», селяни розуміють, що є два погляди на речі, дві арифметики — мужицька і панська. Вони вірять в перемогу мужицької арифметики над панською, і ця їх віра проявляється в дотехах, у глузливому ставленні до монопольщика. Не витримавши ущипливих дотепів на його адресу, панок змушений тікати від гурту. «Знаєте, Василь Іванович! — крикнув Охрім услід монопольщикові, — коли б довелось нам ділити ваші 90 десятинок, то, може б, таки поділили по своїй, по мужицькій арифметиці... Василь Іванович зразу спинився, мов його хто сіпнув за полу, повернувся, хотів щось казати. Потім плюнув і мерщій подався до своєї монополії». Ця заключна сцена новели надзвичайно промовиста. З неї видно, що справжнім господарем села є не пихатий панок, а сільська біднота, яка почала усвідомлювати свої класові інтереси, свою силу. Особливої привабливості новелі надає те, що події в ній подані через призму народного гумору, що споріднений з гумором прекрасної народної пісні «Ой наступала та чорна хмара...», в якій розповідається про те, як голота, гуляючи в корчмі, глузує з дуки.

Написана на основі життєвих спостережень, новела реалістично відтворює настрої селянської бідноти в епоху першої російської буржуазно-демократичної революції.

Показу нових сил на селі, породжених епохою революційного піднесення, присвятив письменник новели «Чайка», «Осінній ескіз», «Фіалки», «На калиновім мості», «Лісова новела», які він об'єднав у цикл «Осінні новели». Задуми цих творів виникли у письменника після виходу його з тюрми. Новела «Осінній ескіз» із цього циклу була опублікована в 1912 р., начерки «Лісової новели» і новели «На калиновім мості» зустрічаються у записних книжках 1913—

1915 рр.; але на перешкоді завершення всього циклу, очевидно, стала імперіалістична війна. Закінчив цикл письменник вже в радянський час. У ліричному вступі до «Лісової новели» автор говорить про те, що увагу його привертають «старі сюжети новел, невикористані теми».

В новелі цього циклу письменник створює ряд образів українських селян, учасників загальноросійського революційного руху. Такими є три брати-наймити та їх мати — бідна вдова з новели «Чайка» (в першому варіанті — «Мати»). Виховані на творах Шевченка, брати стають пристрасними поборниками справедливості. За революційну діяльність вони потрапляють в тюрму. «Один село проти пана поставив — сидить у Києві, другий не пішов цареві служити — посадили в Катеринославі, а третій, той Андрійко безталанний, все дошукувався правди, поки дали йому правди такої, що тепер лежить у Лубнах у лікарні, помирає», — розповідає про синів мати. Неписьменна мати проймається думками синів, допомагає їм, вірить у справедливість їх боротьби; засобами народнопісенної поетики розкривається душевна краса цієї простої жінки.

В образі матері Васильченко показав процес прозрівання гноблених мас, в яких прокинулись розум, почуття власної гідності і які не дозволяють багатіям знущатися з них. Це виразно виступає в сценах зіткнення матері з консервативними, темними силами села. Сини-революціонери лишили матері на спомин портрет свого улюбленого поета Шевченка. Мати береже портрет, прибирає його рушником і квітами. Багатій-дівер, який мстивими очима стежить за новим на селі, всюди криче, що братів посадять у в'язницю, бо «усіх таких беруть», кілька разів намагався знищити портрет Шевченка, але мати дала йому гідну відсіч. В сутичці з дівером вона виявляє стійкість, силу волі. Зайшовши якомось до хати, мати побачила дівера: «Стоїть коло стіни, з гвіздком у руці. Очі горять, як у вовка, сам аж тремтить... гвіздком на портрет націлюється...

Скрикнула:

— Що ти хочеш робити? — вхопила за руку.

— Пусти! Я йому, острожникові, очі повиколою! Це ж він дітей твоїх занапастив, це ж вони пішли його слідами до своєї загибелі.

Рветься до стіни. Одіпхнула, стала між ним і стіною.

— Се, брате, дурне! Порядкуй у своїй хаті, а не в мене».

Нове у свідомості жінки-трудівниці виявляється і в ставленні матері до дочки, яка, вийшовши заміж за куркуля, занастала свою долю. «Кидай його, дочко, хай він горить із своїм добром. Кидай, бо пустить твій вік на марне... Бери дітей з собою. Яюсь будемо жити. Оце моя тобі остання, дочко, рада», — говорить вона, довідавшись про знущання багатія-зятя з її дочки.

Мати з новели «Чайка» — новий для української літератури тип жінки-трудівниці. Любов'ю до синів, співчуттям до революційної справи, за яку вони борються, вона нагадує Нилівну з роману Горького «Мати».

Привабливий образ дівчини-революціонерки зустрічаємо в новелі «Осінній ескіз». Селянська дівчина Мотря з дитинства прагне вирватися з темряви. Вона їде в місто до свого дядька друкаря і під його впливом стає революціонеркою. За розповсюдження революційної літератури її заарештовують жандарми і засилають на північ.

У характері героїні письменник підкреслює стійкість, бадьорість. В тюрмі товариш Мотрі з дитячих років одержує від неї листа. Ув'язнена дівчина знаходить в собі сили розважити, підтримати товариша. «Дорогий товаришу, мені з дому написали, що ви теж у неволі. Кріпко-кріпко стискаю вашу руку! Мені поки що не пишійть — я на пересильній. Адміністративно на три роки в Нарим!..» Читаю — чимсь свіжим, бадьорим так і пре од листа, як вітром із рідного степу... Немов сонце за ґратами засвітило. Не можу радість сховати», — так розповідає про лист Мотрі її товариш.

Молода, повна енергії, іскристої життєрадісності дівчина загинула в засланні. Вона, не вагаючись, віддала своє життя революційній справі, не встигнувши надивитися на світ, не встигнувши сказати товаришеві про свою любов. Новела про це юне чисте життя овіяна глибоко поетичним настроєм.

У новелах «Фіалки», «На калиновім мості» знайшла своє відбиття романтика революційної діяльності демократичної молоді. Учителі, що вийшли з народу, шукаючи шляхів до кращого життя, приходять до прийняття ідеї революційного повалення старого, експлуататорського ладу. Протестантські настрої молодих учителів, захоплення, яке викликають у них вперше побачені прокламації із словами «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» та революційна «Марсельєза» з її гарячим закликком «Отречемся от старого

мира», їх участь в маніфестаціях під час подій 1905 року — все це зображує автор у піднесених, романтичних тонах. В основу вгаданих творів письменник поклав факти із свого життя.

Зображуючи передових людей села, Васильченко вказує на їх зв'язок з містом. Саме в місті стає революціонеркою дівчина Мотря, між робітничим людом, шукаючи заробітків «і в Таврії, і в Одесі, і по шахтах», пізнають соціальну правду брати-вдовиченки з новели «Чайка», до подій у місті прислухаються революційно настроєні учителі з новели «На калиновім мості». В противагу українській націоналістичній літературі, яка протиставляла село місту, показувала їх як дві ворожі сили, Васильченко в своїх творах подає образи, які є свідченням єднання трудівників міста і села.

Реалізм письменника часто забарвлений романтикою, яка особливо відчутна в новелах, що підносять тему нової людини. Герої новел «Чайка», «Осінній ескіз», «Фіалки», «На калиновім мості» виступають в момент, коли вони охоплені великими прагненнями. Революція сприймається ними як весна людства і як весна в особистому житті — звідси окриленість і пафос в їх настроях і прагненнях.

Майстер психологічного аналізу, Васильченко вміє показати найтонші порухи душі своїх героїв, які свідчать про їх духовне багатство і красу. Зокрема, письменника з повним правом можна назвати співцем юнацького кохання, того ще незголошеного кохання, що лише вгадується, тремтить в блиску очей, мрійливій усмішці. «Світ широкий, а молодість — казка, а в казці чого-чого не буває» — це відчуття юнака-вчителя з новели «Фіалки» характерне для багатьох юних героїв Васильченка.

Особливої задушевності, ліризму надає цим творам те, що дійсність в них подається крізь призму спогадів людини (інколи це автор, а інколи — індивідуалізований образ оповідача), для якої події і герої, що про них оповідається, — найдорожче в житті.

Звідси впливає особливість композиції творів. Сюжети «Осінніх новел», як і деяких інших оповідань, мають ліричне обрамлення, що складається із зачину і кінцівки. Зачин створює відповідний настрій, в атмосфері якого розгортається тема, показує обставини, які викликають спогади. В новелі «Чайка» мати сидить в хаті з аркушем паперу в руках: ходила до грамотія, щоб лист до сина написав, та

не застала. В хаті і навколо — пуста, сини-революціонери ув'язнені, але мати завжди бачить їх поруч з собою то дїтьми, то дорослими. Навіть коли за вікном вітри загудуть і заскриплять ясени, матері «вчувається, що то, пустуючи, по гіллях гойдаються діти». В уяві матері проходять картини життя її синів — сільських революціонерів; ці картини і складають сюжет твору. Зігріті незгасним полум'ям материнської любові, образи братів набувають життєвої сили і поетичності.

Ліричний зачин новели «На калиновім мості» відтворює настрої оповідача, у якого пісня «Запрягайте коні в шори...» збуджує спогади про юність «з червоними маками-прапорами», з мітингами, маніфестаціями.

Заключна частина ліричного обрамлення — це схвильовані роздуми оповідача, викликані спогадами про пережите. Як правило, тут втілено основну ідею твору у вигляді емоціонально висловленого висновку. Так, мати з твору «Чайка» приходять до думки, що «буде правда на землі», герой-оповідач з новели «Осінній ескіз», переборюючи сумні настрої, викликані поразкою революції 1905 року, приходять до висновку, що «щастя є на світі, і радощі... Єсть! — криком кричить у грудях серце, тремтить. — За мурами, за морями, украдене — тільки єсть! Шукай! Питай! Змагайся!..».

Духовна краса героїв, що борються за новий світ, майстерне поєднання мрії і дійсності в розкритті внутрішнього світу персонажів, емоціональна схвильованість мови — все це надає творам Васильченка про нових людей того романтичного забарвлення, яке так полонить читача.

З новел Васильченка постає реалістична картина життя українського села початку ХХ ст. Письменник не обмежився показом лише темних сторін селянського життя, породжених віковим соціальним гнітом, він спостеріг нові явища, які свідчили про появу нових, революційних сил на селі, про визрівання в народних масах волі до боротьби за оновлення життя.

Васильченко написав також і ряд творів, пройнятих протестом проти переслідувань царською владою народних учителів. З оповідань «Вова», «Над Россю», «Чарівний млин», «Вечеря», «З самого початку», «Гріх» постає галерея образів народних учителів дореволюційного часу. Одні з них прибиті безправним, злиденим життям, відмовляються від благородних мрій та ідеалів і без надії на

краще майбутнє морально опускаються, миряться з долею. Такий учитель Антін Вова («Вова»), що «жадав всього прекрасного, чесного», але, не зумівши перебороти труднощів, з розпачу пристав до товариства п'яниць — писаря та урядника. Інші вислужуються перед начальством, дбають лише про свій добробут, як Воблій («Над Россю»).

Цим людям письменник протиставляє чесних, благородних учителів, які служіння народові, захист його інтересів ставлять над усе. Таким є головний герой оповідання «Над Россю» Райко. «...Було — кого громада посилає до губернатора — Райка; хто свариться з посередником або з приставом — Райко... Або, пам'ятаєш, якого наробив ти колись тарараму, коли виїздила езекуція в Григорівку?» — згадує про діяльність Райка його давній знайомий. Ніякі утиски не змусили Райка стати на шлях прислужування начальству.

З любов'ю змальований і образ молодого вчителя Ярошенка в оповіданні «Чарівний млин». Мракобіс-піп хотів би приборкати волелюбного юнака і, одруживши його з своєю дочкою, зробити з нього такого ж сіяча темноти і релігійних забобонів, як і він сам. Але постійні переслідування і доноси попа не зламали молодого вчителя. Лише одного разу, в хвилину душевної слабості, майнула перед ним спокуслива думка: «Скорися батюшці, попаліть мужицькі книжки, викинь із голови все те, про що марив самотніми ночами — і будеш найщасливіший із усіх учителів у повіті. Будеш мати тестя благочинного. А у його коні — як змії, у його фаєтони, у його буде тобі царство й панство». Та в цю мить до вчителя донеслися чисті голоси школярів, і він відчув, що довіку буде вірним другом школи, дітей.

Написані письменником, який сам був учителем і добре знав шкільне життя, твори ці вчили молодь, що обирала долю вчителя, не боятися труднощів, бути стійкими і чесними. Багато повчального і хвилюючого знаходить в них і сучасний читач.

Васильченко дуже уболівав за культуру українського народу, за його мову, що їх переслідували чиновники. З жалем розказував Васильченко пізніше про страшні часи капіталістичного рабства, коли йому, як і іншим українським письменникам, доводилося йти до українського слова «заказаними тернистими шляхами». «Ви не знаєте, ді-

ти, — розповідав він радянським школярам, — яку боротьбу нам доводилося вести за рідне слово в ті часи, коли його не тільки не пускали в школу, але виганяли з житку і казали, що «українського язика нет, не было и быть не может», не знаєте й того зневір'я, яке часом находило на нас іноді, коли слабодухі з наших рядів махали рукою й казали: «Нічого з цього не вийде», коли ми не надіялися бачити за свого життя рідної школи» («Замість передмови»).

Національне питання займало важливе місце в революційній діяльності пролетаріату, який, ставлячи на перше місце завдання класової боротьби проти капіталізму, національний рух розглядав як складову частину боротьби за соціальне визволення і підтримував виступи проти національного гніту.

Як і інші прогресивні письменники, Васильченко виступав проти переслідувань царизмом української культури і мови. В кращих новелах на цю тему («Роман», «В темряві») письменник виявив правильне розуміння того, що національний гніт є результатом політичного безправ'я народу. Проте в деяких інших творах на згадану тематику він не досягає цілковитої чіткості.

Степан Васильченко в дожовтневий період широко розробляв також дитячу тематику; в цьому серед українських письменників йому належить одне з найперших місць.

Твори письменника для дітей — це здебільшого психологічно-побутові новели, інколи забарвлені м'яким гумором. Такими є твори «Басурмен», «Увечері», «Свекор», «Дома», «Мороз», «Роман», «Королівна», «Пацанок»; лише «Циганку» за складністю композиції можна визначити як повість.

В змалюванні дитячих персонажів письменник виявив багато теплоти і спостережливості, його маленькі герої допитливі, наполегливі, життєрадісні і тому привабливі. Васильченко своїми творами з дитячого життя йшов проти традицій ліберально-буржуазної літератури, яка зображувала дітей трудящих темними, забитими істотами, здатними лише до покори («Украла», «Ксеня» Б. Грінченка).

Характерною рисою таланту Васильченка, що надає його творам особливої чарівності, є поетизація звичайного, повсякденного життя трудящих. Тонкою поетичністю оповиті картини з дитячого життя, що постають з новел Васильченка.

В новелі «Свекор» центральним персонажем є малий хлопчик Василько, що любить «старувати». Він так входить

в роль дорослого, що не помічає жартів батьків і серйозно приймає їх пропозицію одружитись. Вся новела — то жива сценка, овіяна своєрідною поезією родинного життя.

Живий образ пустотливого хлопчика Семена виступає в новелі «Басурмен»; вміло розкрито тут своєрідне поєднання фантастики і дійсності, характерне для уявлень дитини раннього віку.

Маленьким героям Васильченка властиве здорове життєсприймання, вони виявляють здатність до рішучих дій. Дівчинка Устина з новели «Волошки» не мириться з моральним падінням близьких їй людей і, переживши першу болючу драму, що «несподіваною бурєю пролетіла по дитячій душі», йде з дому шукати кращого життя.

Одним з найдосконаліших творів про дітей є повість Васильченка «Циганка». В ній неперевершено змальовано дореволюційну школу та психологію учнів.

На фоні шкільного життя розгортаються взаємини головних персонажів твору — сина залізничного сторожа, найздібнішого учня Грицька Музиченка та дівчинки Галі, що її за смугляве личко та темні коси прозвали «циганкою». Як досвідчений педагог, знавець дитячої душі, Васильченко тонко розкриває почуття дружби-кохання, що виникає між підлітками Грицьком і Галею.

З розвитком сюжету тема дитинства в творі «Циганка» переростає в тему формування молодого покоління. Діти підрастають, і разом з цим міцніють їх благородні почуття і прагнення. Навчаючись у школі, Грицько Музиченко і його друзі захоплювалися творами Шевченка, які будили в них співчуття до знедолених. Скінчивши навчання, підлітки шукають шляхів боротьби за людське щастя. «Новий чарівний світ, світ героїв, страждання за ідею, за правду починав розкриватися перед їхніми очима й вабив своєю могутньою красою... А в грудях тремтіло і замирало бажання сміливо вступити у той і жагучий, і страшний, і непереможний привабливий, прекрасний світ...», — так закінчує письменник розповідь про кінець дитинства і початок юності своїх героїв. Повість сповнена життєствердуючої сили, в ній відображено формування молодого покоління народу, перед яким стелеться шлях боротьби.

Велика Жовтнева соціалістична революція стала для письменника початком нового періоду громадської діяльності та творчості. Він радо вітає прихід Радянської влади і активно включається в культурне будівництво.

В перші роки Радянської влади, коли народ, розбивши Денікіна, білополяків, численні контрреволюційні, націоналістичні банди, взявся до відбудови народного господарства і жадібно потягнувся до знань, до творення соціалістичної культури, особливо відчутним став брак кадрів культурних працівників.

З кращою частиною української інтелігенції, яка лишилася вірною народові, Васильченко пішов працювати туди, де потрібні були його знання і досвід.

Влітку 1920 р. він як кореспондент іде в подорож з хоровою капелюю «Думка» по Лівобережній Україні. Тоді ж на Правобережжя вирушила капела Стеценка. Це були перші заходи Радянської влади, спрямовані на поширення серед народу кращих надбань української культури.

Під час подорожі з капелюю «Думка» Васильченко вів щоденник «З піснею» (інша назва — «З піснею крізь вогонь і води»). «Мандруємо ми, — пише Васильченко, — з нашою тихою піснею в сгонь і бурю, коли ще до сотні повстанських загонів шумує по нетрях краю, гримлять навкруги події, коли кругом гудуть розмови про свіжі криваві вчинки, про нечувані геройства, про темну зраду»¹. З щоденника видно, що подорож ця відіграла важливу роль у формуванні його як радянського письменника.

У формі подорожніх заміток розповідає письменник про те, як капела об'їздила ряд міст і сіл Лівобережжя, виступала в Лубнах, Ромодані, Миргороді, Полтаві, Харкові, Кременчуку, Крюкові. Артисти виступали скрізь: в обладнаних концертних залах у містах, в селах, де естрадою інколи була веранда напівзруйнованого поміщицького будинку, а то й просто неба. І завжди артисти знаходили уважних слухачів — робітників і службовців, червоноармійців, обвішаних гранатами і стрічками патронів (інколи концерти припинялися через наскок банди), селян, які, повернувшись з поля, приходили послухати капелу, забувши про вечерю і відпочинок.

¹ № 3.

В ряді сцен, описаних у щоденнику Васильченка, вірно схоплені риси радянських людей того часу, риси епохи. Загальне піднесення, революційна діяльність високого напруження, жагуче прагнення опанувати знання, культуру, суворость мужності у поєднанні з ніжністю — такими сторонами своєї душі розкривалася перед письменником нова, радянська людина.

В записках Васильченка відбито його ставлення до героїв революції — комуністів і червоноармійців. В них він бачить «людей, які перебувають в самому диму історичних великих подій цих часів, людей, які до деякої міри творять історію, які захоплені героїчною боротьбою і перебувають увесь час серед незвичайних обставин революції». З радістю відзначає письменник, що ці люди люблять і цінують мистецтво. На одному з концертів, розповідає він, йому зустрілись знайомі: один — партійний працівник, другий — червоноармієць, що недавно повернувся з фронту. Васильченка вразило те, з якою любов'ю поставилися вони до народної пісні. «Глянувши на ці засмажені, змучені, знервовані обличчя, які засіяли тихим світлом при перших звуках пісні, на зразу засмучені до сліз очі, на широкій дружній мову, яка зазвучала од них так по-рідному, по-братньому, можна було помітити, що пісня чарувала їх далеко більше, чим когось іншого»¹.

Ця увага до будівничого, творчого плану Жовтневої революції виявлена і в іншому щоденнику письменника, який має назву «Летючий щоденник київського обивателя» (осінь 1920 р.). Тут є багато нотаток, що в них зафіксовано побут тих часів, коли Київ героїчно боровся з післявоєнною розрухою і голодом. Письменника приваблює оптимізм радянських людей, їх наполегливість у боротьбі з труднощами. Характерним є такий запис, зроблений 19 листопада 1920 р.: «Цікаву картину зустрів на улиці: валка студентів і курсисток, обідраних, напівбосих, у всяке барахло закутаних, везуть великою тачкою дрова. Обліпили грабарку, як мухи, і спереду, і ззаду, і по боках. Букет оригінальний, сумний на вигляд, але — придивившись: блискучі веселі очі, зуби виблискують, обличчя червоні... сміх, вигуки, регіт»².

З 1920 по 1928 р. Васильченко незмінно працює в Киє-

¹ № 3.

² № 10.

ві, спочатку завідуючим дитячого будинку, згодом педагогом середньої школи. Із спогадів сучасників і матеріалів архіву письменника вимальовується образ педагога-професіонала, окриленого ідеєю виховання молодого покоління, якому належить будувати новий світ. Цій своїй роботі він віддавався з великою любов'ю. Васильченко разом з усією громадськістю боровся з труднощами, які поставали на шляху організації нової школи, радів з її успіхів. В паперах його збереглися чернетки виступів проти шкідливої системи «комплексів», пропагованої деякими педагогами, вироблені ним правила шкільного чергування, плани роботи гуртків, редаговані його рукою школярські літературні вправи. Справа будівництва радянської школи стає йому кровно близькою.

Активна громадська діяльність письменника, його міцний зв'язок з новим, радянським життям сприяли збагаченню його творчості новими образами і темами. Письменник був свідком, а часто й учасником подій, які викликали у нього творче натхнення.

Після перемоги Жовтня мрії письменника і мрії героїв його творів перетворились у дійсність. Радянська влада відкрила перед трудящими широкі дороги. Талановиті сини й дочки народу, над тяжкою долею яких колись Васильченко так уболівав, тепер стали господарями життя, заповнили школи і вищі учбові заклади, заговорили зі сцени, з трибун у залах, де розв'язувались державні справи.

Захоплений опис великого піднесення, що з'явився в житті народу в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, подає Васильченко у ліричному вступі новели «На калиновім мості». Письменникові радісно знати, що чудесні палаци, твори мистецтва, музика — все тепер належить трудящим. «Зала двигтіла золотими огнями,— пише він.— В широко одчинені двері гриміли чобітьми делегати з'їзду.

З розстебнутими комірами, розхристаними сорочками, звідки визирали волохаті груди, потоком пливли вони прямо з бурхливого засідання, ще червоні од суперечок, з туманом і з нервовим бляском в очах. Стиха, жагуче докінчуючи суперечки, сідали вони по рядах, негаразд розуміючи, куди й чого, власне, вони товпляться. Тільки після того, як на естраді почала шикуватися співоча капела, всі згадали, що тут має бути концерт». Тут вдало подана титлова картина перших післяреволюційних років.

За царизму Васильченко протестував проти переслідувань української культури, проти заборони викладання в школі українською мовою («Роман», «Інспектор»). За Радянської влади він був захоплений тими широкими перспективами, які Жовтень відкрив перед українською культурою. Вітаючи заходи Радянської влади в галузі культурного будівництва, письменник вже в перші дні після перемоги Жовтня, провіщаючи розквіт нової, соціалістичної української культури, говорив про те, що незабаром «прийдуть нові співці, залунають нові пісні з такою могутньою красою і силою, яка заб'є в горлі насмішки ворогів».

Нова народна радість увійшла і в серце письменника, осяяла його творчість новим, прекрасним світлом.

Закінчуючи оповідання, розпочаті ще в дожовтневий період, Васильченко пише ряд нових творів, присвячених радянській дійсності,— «Голод», «Приблуда», «Червоний вечір», «Авіаційний гурток», «Олив'яний перстень». В цих творах правдиво змальовано радянських людей, новий, радянський побут, показано процес народження соціалістичної моралі і етики.

Письменник-педагог, який добре знав і любив дітей, школу, Васильченко в основу цих творів поклав життя радянської шкільної молоді. Всі ці твори пройняті спільною настановою сприяти вихованню у дітей колективізму, працєвитості, відданості радянській Батьківщині.

Діти палко сприймають все нове й хороше, що принесла революція. Зростання нової людини особливо яскраво помітно на дітях, говорив М. Горький. Це прекрасно показано в новелі Васильченка «Приблуда» (1924) — малюнку з життя дитячого будинку в перші роки Радянської влади.

Розташований у напівзруйнованому поміщицькому маєтку, дитячий будинок переживає труднощі, характерні для післявоєнних років. Немає доброго одягу, не вистачає харчів, дошкуляє холєд. Але безпритульні діти-сироти знаходять тут свій дім, свою сім'ю і таку потрібну дитячому серцю ласку. Правдиво і любовно змалював Васильченко в новелі образ радянського педагога — завідуючої Параски Калістратівни, яка зуміла згуртувати безпритульних дітей, прищепити їм колективізм, розбудити у кожного віру в свої сили, віру в світле майбутнє. «А в нас, казала Параска Калістратівна, оцей буде профєсор, а оцей — інженер, а оця, і оцей, і оцей — це будуть артисти,— роз-

повідать діти.— Мало не всі в будинку, як визначала сама Параска Калістратовна, були майбутні великі люди. Всі, що на їх вказували, заклавши руки за спину, спокійно хитали головою, уважаючи, очевидачки, все, за їх сказане, за всім відому, непохитну істину».

Мужня й енергійна, Параска Калістратівна стає дітям найближчим другом, вихователем і захисником. Не раз було так, що, рятуючи дітей від загрози голоду, вона зранку гасала по установах, «прохала, сварилась, аж скрипла. Приперла на плечах пудів зо два борошна і трохи пшона». Зовнішня суворість поєднується в завідуючій з глибокою любов'ю і ніжністю до дітей. Вона не може без сліз бачити смутного дитячого личка і всю свою душевну теплоту віддає своїм вихованцям.

Такий образ був новий в українській літературі початку 20-х років. Пізніше образи радянських педагогів з'явилися в ряді творів, зокрема в «Педагогічній поемі» А. Макаренка, у якій є співзвучні мотиви з новелою Васильченка. Образом радянського педагога Васильченко відгукувався на вимогу, поставлену перед радянською літературою партійною критикою, передовсю громадськістю,— створити позитивний образ героя радянської епохи.

Як і багато інших творів Васильченка, новела «Приблуда» відзначається майстерністю композиції, тонкістю засобів розкриття психології героїв. В центрі новели автор ставить лише один епізод, навколо якого розкриваються характери дійових осіб. До дитячого будинку потрапляє безпритульний хлопцеві Мишко. Він бачить, що в будинку невістачає для нього місця, завідуюча тільки що з плачем прийняла двох посинілих голодних дівчаток і присяглася більше не брати нікого, бо в будинку місця на тридцять душ, а в неї їх дев'яносто. Мишко вдає, що він не сирота, що у нього є батьки, є гарний одяг вдома. Цілий день проходить в праці, в іграх, в яких Мишко виявляє кмітливість, розум і навіть талант — він добре грає пісень губами на гребінці. Та увечері він з плачем признається, що безпритульний. Саме тут і виявляються кращі риси характеру дітей. Вони ухвалюють лишити Мишка в себе, діляться з ним останнім і заспокоюються лише тоді, коли добиваються згоди завідуючої лишити хлопця в будинку.

Незважаючи на те, що в новелі йдеться про труднощі, які переживає дитячий будинок, вона сповнена притаманного Васильченкові оптимізму. Здається, в новелі перева-

жають темні фарби. В кімнатах холодно, сніг залітає через вибиті шибки, посиніли дитячі личка, сльози душать Параску Калістратівну, коли розглядає вона Мишка: «Під драгтям не було сорочки. Світилися реберця. Схудле, марне тіло було порване, подряпане, скривавлене — живо-го не було на його місця».

Проте письменник вміє окремими штрихами створити оптимістичний настрій. Тут у Васильченка є щось спільне з художниками, які вміють сповнити життям якийсь на перший погляд ніби сумний пейзаж. Осінь, вітер гонить темні хмари, зриває з пожовклих дерев листя, але з-за хмар прокрався промінь сонця, впав на кленову гілку, по-золотив її — і гілка заграла чудовими барвами, а увесь пейзаж осінньої природи співає хвалу життю. Оцей «промінь сонця» завжди присутній в новелах Васильченка. Цим променем в новелі є гумор Мишка, його обдарованість, нарешті — наївна, але така щира й хороша віра дітей в те, що з нього вийде пролетарський Моцарт у майбутньому. Цей оптимістичний настрій посилюється і ліричною кінцівкою, в якій чується голос письменника — великого гуманіста, радянського патріота. «Поскулювались, позамотувались, сплять. Усе — майбутні зорі нового життя».

Визначне місце у творчості Васильченка в радянський період займають його повісті з шкільного життя — «Авіаційний гурток» (1925) та «Олив'яний перстень» (1926).

Повість «Авіаційний гурток» є зразком вдалого підпорядкування художнього слова агітаційним цілям. Вона мала настанову прищепити радянській молоді інтерес до техніки.

Цікаво, що вперше ця повість під назвою «Молоді авіатори» видана була видавництвом «Аерожем». До повісті були додані розділи з історії авіації, написані Пахаревським. Але повість вийшла за межі злободенної агітки, стала в ряд кращих художніх надбань свого часу. В ній подані типові характери радянських людей, відтворені обставини радянського життя 20-х років.

Основною сюжету повісті є боротьба школярів за здійснення захоплюючого задуму — збудувати літаючу модель літака. Задумане малі герої здійснюють, але спершу автор проводить їх через ряд випробувань. Дія відбувається на селі в перші післяреволюційні роки, коли там ще не всім були відомі слова «авіація», «електрика». Але письменник показує, як за умов Радянської влади село йде вперед, як

кожний новий день приносить відкриття, розширює горизонти. Герої твору—сільські школярі—в мріях бачать своє село вже новим, освітленим електрикою, технічно озброєним. «Село наше засяє вночі, удень загудуть електричні млини, на полях забігають трактори»,— каже ентузіаст технічного шкільного гуртка учень Петро.

Персонажі повісті «Авіаційний гурток» рисами свого характеру нагадують школярів твору Васильченка «Циганка», написаного в дожовтневий період. Так, в образі здібного, але гарячого й невитриманого Андрія можна впізнати риси легковажного «сина Тараса Бульби» — теж Андрія з повісті «Циганка», а в образі Петра, який стає душею авіаційного гуртка, є риси, що ріднять його з розумним і допитливим сином залізничного сторожа — Грицьком Музиченком.

Письменник своїх улюблених персонажів з твору «Циганка» ніби переносить в інші умови, умови радянського життя. Та перспектива, що лише намічалася у творі «Циганка», в повісті «Авіаційний гурток» широко розгорнута. Грицько Музиченко лише мріяв зробити «щось велике», але в чому полягає те велике — він не знав. Школярі з твору «Авіаційний гурток» це велике знаходять в суспільно корисній праці, у навчанні, у праці в авіаційному гуртку, в мріях про політ у стратосферу.

При всій подібності між дитячими персонажами дореволюційних творів письменника і його творів радянського періоду є між ними і істотна різниця. Діти в повісті «Авіаційний гурток» — це представники молодого радянського покоління з властивим йому світовідчуженням. Це не «пасинки долі», а діти своєї Батьківщини, перед якими вона відкриває широкі перспективи. Звідси — їх віра у здійснення своїх мрій, окриленість і пафос у прагненнях. За Радянської влади найсміливіші людські мрії можуть бути здійснені, потрібні лише знання та наполеглива праця; цю думку письменник проводить через всю повість.

Паралелі між образами творів Васильченка дожовтневого періоду і образами творів на радянську тематику можна було б продовжити. Так, в образі вчителя Петра Михайловича («Авіаційний гурток») є риси, що ріднять його з образом Райка («Над Россю»), який так само любить шкільну молодь і всією душею відданий своїй роботі вихователя. Але Райко на кожному кроці відчуває своє безсилля і неспроможність зробити щось значне для своїх

учнів, в той час як радянський педагог Петро Михайлович у своїй діяльності вчителя-вихователя скрізь зустрічає всіляку підтримку. Його любов до учнів діяльна, він бачить в них майбутніх будівників нового життя і все робить для того, щоб виховати з них гідних членів соціалістичного суспільства.

Мрії радянських школярів — персонажів повісті «Авіаційний гурток» про нове село, про могутню радянську авіацію в наш час вже здійснені. Але твір Васильченка продовжує привертати увагу радянських читачів, які знаходять у ньому поетизацію прекрасних ідеалів дружби, служіння Батьківщині.

Письменник-педагог Васильченко розумів важливість трудового виховання радянських дітей. Ідея благодійного впливу праці на розвиток дітей покладена в основу й іншої повісті з життя школярів — «Олив'яний перстень».

Дія відбувається в середині 20-х років.

Троє київських школярів-старшокласників під час літніх канікул вирушають на село до своїх товаришів — брата й сестри Бондарів.

Учні швидко освоюються на селі. Разом із своїми сільськими друзями вони працюють на жниввах, допомагають незаможницьким родинам збирати врожай, розповідають про радіо, влаштовують вистави, збирають матеріали для шкільного музею, агітують сільських школярів, що закінчили школу, їхати вчитися до Києва.

Сюжет поживається побічною інтригою: між двома товаришами Костем і Вітею йде змагання за приятельство їх шкільної товаришки Насті, але це змагання не порушує дружби.

В кінці повісті олив'яний перстень, що його носила Настя, поблискує на руці Костя. З великим умінням показує письменник дружбу-любов підлітків, з тонкою спостережливістю розкриває особливі душевні порухи, властиві юності.

Про дітей Васильченко пише з великою любов'ю. Він добре знає коло їх думок і почуттів, їх побут, їх звичаї і взаємини — тому персонажі його живі, сповнені руху й привабливості. Хороше передано в повісті радість пізнання міськими учнями нового світу — сільського господарства. Село під час жнив здавалося їм «країною праці й золотого хліба». Тут вони після перших, невдало зв'язаних спонів дізналися про те, що треба міцно скрутити перевесло, щоб

сніп не розпався, що м'язи лише спочатку від праці в полі болять, а далі «все тіло ніби соком наливається, міцніє»; чули, приклавши вухо до землі, як гуде-двигтять у полі в безвітряний день біла квітуча гречка — то бджоли беруть мед; тут же з хвилюванням пережили першу похвалу за свою працю від хворої вдови, якій скосили і зв'язали жито; в час праці на жнивах відчули своєрідну привабливість польових обідів. Автор розповідає про це з теплою усмішкою: «Дечого багато забудуть мандрівники з тієї мандрівки, та, мабуть, довго не забудуть того хліба, вітром обвіяного, сонцем присмаленого, що хрумав на зубах, як пряник, та того сала в капустаному листку, що розтавало на сонці, що мазали ним скоринки, та ще тих прив'ялих у ворочку вишень. Брали добрі кимси хліба і не зчувалися, де вони дівалися з рук: танули, як віск.

— А що, хлопці, чи їли ви щось таке добре в Києві?

Хлопці тільки загули з повними ротами».

Особливістю художнього методу Васильченка є його увага до кращих сторін людського характеру, глибоке проникнення в психологію героїв — це й дало можливість в образах повісті «Олив'яний перстень» правдиво відтворити риси характеру радянської шкільної молоді. Для героїв повісті щастя полягає в корисній діяльності, у відчутті свого злиття з колективом. Вітя Барановський захоплюється технікою. В його кишенях завжди повно всякого технічного приладдя, він завжди щось майструє, мріє про якісь винаходи. Захоплення технікою для Віті не лише розвага, в нього велика жадоба корисної діяльності, він уміє свої знання застосовувати в потрібній для колективу справі. У дні шкільних свят «він і столяр, і слюсар, і головний монтер, декоратор», а на селі, потрапивши до молотарки, стає помічником машиніста і своєю вправністю заслуговує похвалу старших. Кожен з його товаришів теж відчуває себе часткою колективу і намагається для нього щось корисне зробити. Колективізм — найхарактерніша риса героїв твору.

Повість «Олив'яний перстень» пройнята м'яким гумором, який загалом є особливістю стилю Васильченка. З теплою усмішкою розповідає письменник про дружбу киявського школяра Валі з дідом Маркіяном, який розуміється на лікарських рослинах, знає напам'ять мадо не всього «Кобзаря», читає Леніна, Дарвіна і якого селяни жартома називають «студентом». Вражений знаннями та здібностями

діда, Валя серйозно умовляє його їхати до Києва вчитися на робітфак. «Минає кілька років,— мріє Валя,— й увиходить у славу по всій Україні славетний лікар, якого вся Україна так і зве: «дід Маркіян». «Повезіть до діда Маркіяна»... І от раз Валя сидить у своєму кабінеті (він редактор великої, популярної газети на всю Україну), аж ось увиходить сивий, шановний дід, приглядається до Валі: «Невже ж це ти, мій славетний, юний друже?» Обійми, стискання: «Так, так, це я, мій сивий, славетний друже, пам'ятаєте...»

Багато уваги приділяв Васильченко в радянський час роботі над біографічною повістю, присвяченою образу Т. Г. Шевченка. В незвичайній долі поета, в його полум'яній творчості було багато близького Васильченку. «Перегортаючи «Кобзаря», я не один раз пригадував усе своє життя,— писав він.— Од тих літ, коли на печі слухав і плакав од «Наймички» і «Катерини», і до останніх років, коли в новій школі читав школярам «Якби ви знали, паніч!...», «Погинеш, Україна...» і інші. Школа, учителювання і залицання, і тюремні мури, і передові окопи...— от що бачу я, іноді перегортаючи сторінки і перечитуючи знакомі вірші» («Мій шлях»).

Жива, могутня сила поезії Шевченка була добре відома письменнику. Про революціонізуючий вплив її на свідомість народних мас він писав у публіцистичних статтях («Гринченко о «Кобзарі», «Думки перед ювілеєм»), прозових творах («Циганка», «Чарівна книжка») та драматичних етюдах («Минають дні», «Кобзар» у селянській хаті). В часи громадянської війни та в перші післяреволюційні роки письменник спостерігав, як тягнеться народ до Шевченкового слова, щоб задовольнити розбуджений потяг до героїчного, до краси, до мистецтва. В архіві Васильченка є цікавий запис, зроблений на початку 20-х років: «На Євбазі молодий, сильний інвалід війни грав на гармонії і співав напам'ять «Гамалію». На Підвальной улиці старенький дідок селянського типу з чисто селянською вимовою і сліпа жінка з гармонією грали й співали напам'ять «Катерину». Людей в першому і в другому випадку стояв натовп. Одчувалась в першому і особливо в другому випадку «народна дума». Віяло селом, Україною. Віяло щиро народною думою новішого зраку. Вражіння справляло сильне. Не знаю, чи не більше од того, коли б в оперному театрі поставлена була нова опера на таку тему. Певне,

коли б довелось бачити це Шевченку, мав би велику радість і втіху». Тоді ж письменник і задумав твір про великого Кобзаря. Під цією нотаткою бачимо його запис: «Написати біографічну повість»¹.

За задумом це мала бути широка біографічна повість на п'ять частин. В архіві письменника збереглися численні варіанти планів повісті з різними її назвами («Талан», «Жива легенда», «Гірка слава», «Доля (Колючим терном)», «Полин-доля», «Проспівана доля», «Широкий шлях» та ін.). Заголовок «Широкий шлях» зустрічається найчастіше, це й дало підставу літературознавцям прийняти цю назву як таку, що найбільше відповідає волі автора.

Робота над повістю «Широкий шлях» тривала протягом останнього десятиріччя життя письменника. Автор вичив і зібрав величезний матеріал, зробив багато начерків до всіх п'яти частин твору, які мали охопити все життя Шевченка. Але написати він встиг лише першу частину повісті, що має назву «В бур'янах». Опублікована вже після смерті автора, ця частина сприймається читачем як самостійний твір про дитинство поета.

Жанр біографічної повісті або романа ставить перед письменником складні завдання. Не порушуючи історичної правди, письменник повинен поєднати подачу об'єктивних біографічних фактів з точним розкриттям внутрішнього світу героя, а епізоди, драматичні колізії твору побудувати так, щоб вони розкривали типові риси його характеру. Цим шляхом іде Васильченко, розповідаючи про дитинство Шевченка у творі «В бур'янах». Відомі з біографічної літератури про Шевченка факти наповнюються в ньому живим змістом, психологія Шевченка — дитини і підлітка розкривається так глибоко, що читач відчуває його трепетну душу.

Духовне зростання Шевченка, визрівання в його дитячій свідомості рис майбутнього поета-революціонера, зіткнення таланту з жорсткою дійсністю кріпосницького ладу — ці мотиви лягли в основу сюжету твору.

На початку повісті перед нами Тарас Шевченко в роки свого дитинства. Він життєрадісний, розумний, допитливий. Малим хлопчиком бродить він цілими днями в полі, в садку, в городі — «небо йому, як рідна хата, а сонце, як мати». Хлопчик хоче знати, де кінець землі, де сонце ховається на ніч. Любить розповіді діда про те, як

¹ № 228.

повстанці-гайдамаки розправлялися з панами, тремтить від жалю та горя, слухаючи розповідь або пісню про бідування людей, запалюється гнівом, почувши якое оповідання про жорстокого пана. Люди помічають вдачу хлопчика, вгадують, що з нього вийде велика людина.

«— Всі на кутку кажуть, що з вашого Тараса, мабуть, щось добряше вийде,— промовив сусід.

— Що вийде,— жартом обізвався батько,— розбіяка великий вийде — ось що! Ото чули про Кармелюка, а це другий буде такий.

— Це той, що в панів однімає та наділяє бідних?» — такі розмови відбуваються між батьками та сусідами малого Тараса.

Розгортаючи епізоди, автор ускладнює характер героя. Його дитяче захоплення красою природи, пісні перростає у бажання творити, дитяча дотепність — у гумор, а чутливість природи — в гарячу пристрасність і волелюбність.

Сирітство, поневіряння у дядка, напівголодне, роздіте, роззуте життя — все це випало на долю майбутнього поета. Та не така вдача у Тараса, щоб занепасти духом.

В живих, правдивих сценах розкривається різними своїми гранями характер Шевченка-підлітка. Ніжний і чулий Тарас в сценах зустрічі з Оксаною, в сценах мрій насамоті, під зоряним небом в бур'янах, лютий і нестримний в гніві, коли, доведений до крайніх меж обурення знущаннями дядка Бугорського, відплачує йому тими ж різками, від яких не раз страждав сам. Іскристими веселощами, гумором віє від постаті Тараса, коли він, покинувши гірке наймитування у попа, в старій батьковій довгополій світі потрапляє на ковзанку, де бавиться молодь у святковий вечір. Душа його відкрита і для жарту, і для пісні, і для стриманої ласки, що світиться в очах коханої дівчини.

Та цим не вичерпується багатство природи юного Шевченка. З непереможною силою прокидаються в ньому творчі сили, бажання малювати.

В діях, роздумах, внутрішніх монологів Тараса це його прагнення виступає як велика незгасна пристрасність. Не справдилися надії Шевченка навчитися малювати у дядка з Лисянки — йде він шукати долі в Тарасівку, напроорокував тарасівський дьяк-хіромант, що не вийде з нього не те, що малює, а й шевця або бондаря, а Тарасове серце все тремтить од жаги творити: «І раптом така взяла туга, така жага малювати, що аж руки затремтіли. Здавалося,

що він оживе, одужає, як почне малювати, переїмнеться... Знову забилося серце: «А спробую ще раз». Чув він багато гарного за хлипнівського маляра: «Піду до нього! Піду, впаду в ноги, буду прохати, буду благати: вивчіть мене на маляра, хоч абиякого, хоч поганенького, аби тільки на маляра,— а я вам вік того не забуду». Вирішив, аж повеселів, пожвавішав. Другого дня й пішов, ніч не спавши».

Про поетичну творчість Шевченка у першій частині повісті «Широкий шлях» ще немає мови, але поетична обдарованість його вгадується, відчувається. Васильченко досягає цього тим, що, говорячи про характер сприйняття юним Тарасом явищ людського життя, природи, фіксуючи його дитячі враження, асоціації, підкреслює їх образний характер. Так, ясна зірка на небі асоціюється у Шевченка з любимою дівчиною Оксаною, самого себе він бачить то гайдамакою, то тим сиротою, що йому «не було долі ніколи», а вигляд панських палат викликає у нього приплив ненависті й огиди, бажання бачити на їх місці пустку. «О, палати, палати... Бодай ви уже й терном позаростали»,— думає Тарас, проходячи повз панські будинки. Наголошуючи на цій особливості свого героя, автор ніби піднімає завісу над його майбутнім — долею поета-борця.

Найтрагічнішим, переломним у житті Шевченка-підлітка є момент, коли він дізнається про те, що пан бере його за слугу до свого двору і забороняє йому вчитися у маляра. Тарас відчув, що руки в нього зв'язані залізними ланцюгами. Відтепер збагнув він, що доля його навіки поєднана з долею уярмленого закріпаченого народу. Перший несвідомий порив покінчити з життям переростає в бажання жити й боротись з гнобителями, а з глибини душі його «стала підійматись якась могуча, міцна сила, що прагне боротьби... та гаряча, таємна, невиразна надія, що з нього щось вийде... мусить вийти...».

Це — кінець дитинства, початок юності Шевченка. Перед читачем стоїть постать великої духовної краси і творчої енергії. І хоч повість уривається, в уяві читача стеляться Шевченкові шляхи, шляхи творчості і боротьби — така велика перспективна сила створеного Васильченко образу.

З темою Шевченка у творі органічно зливається тема України, тема соціально і національно поневоленого, але нездоланного українського народу. В ліричних відступах, що написані ритмізованою мовою і звучать як поезії в про-

зі («Україна — країна смутку і краси, країна, де найбільше люблять волю і найменше мають її, країна гарячої любові до народу і чорної йому зради, довгої, вікової, героїчної боротьби за волю, в результаті якої — велетенське кладовище: високі в степу могили, руїна та прекарасна на весь світ, безіменна, невідомо коли і ким складена пісня...»), в проникливих пейзажах, в життєво правдивих сценах, де виступають індивідуалізовані образи народу, передано чарівність і красу України, трагізм людей, на яких пани силою накинули ярмо панщини, а разом з тим — невичерпні можливості народу, його сили. Зокрема, тут, як і в багатьох інших творах Васильченка, талановитість, духовне багатство народу показані через пісню. Пісня — могутнє джерело творчої енергії трудящих мас, його не в силі була загасити панщина. Васильченко про це говорить в гордістю:

«Прийде вечір — всі улиці в селі аж гудуть піснями: на одній — про ту Марусю, що з-за моря зілля бажала, на другій — про те, як підмовляють козаки з собою дівку, десь ще на одному — не то співають, не то вичитують тягучим голосом — сім загадок. Ранком вийдеш за село. Там, вибираючи коноплі, бабуся шамкає беззубим ротом баладу про лиху свекруху, що заклала невістку, і та стала тополею:

Не вибрала льону, не пішла додому,
У чистому полі заночувала.
До білого світу тополею стала.

Там чабан на горі про своє бурлацьке життя вигукує на весь степ:

Та нема гірш нікому,
Як бурлаці молодому.

А почнуть грати в селі весілля — ціле море пісень. Сумних і веселих, до танку — всяких... Ще до ладу говорити не навчившись, Тарас уже підспівував старшим, а було йому років вісім-дев'ять — з дівчатами на колодках витягував, якої не почнуть».

В цю поетичну купіль змалку поринала душа Тараса, вбираючи в себе найкращі барви і образи народної творчості. А разом з цим малий Тарас спостерігав і спалахи народного гніву проти панів, бачив не лише покірних кріпаків. Настроєм сили народної проїнятий ряд масових сцен твору, зокрема сцени зустрічі кріпаків з кобзарем

Перебендею, сходити селян у діда Івана Шевченка, коли перед зачарованим зором малого Тараса поставав образ сміливих, дужих і гнівних людей, здатних боронити свою волю і гідність. «...Одчувалось,— пише автор,— що тут під кріпацькими ланцюгами буяє сила— велика, могуча, що її не задушиш, що тільки стряхнеться вона, то розірве ті ланцюги, як нитку, а те горде панство рознесе, розвіє, як порох. Це ж люду, це ж миру, як моря, а панів тих— жменя. Як встане, як вигне спину...» Отже, думка про те, що Батьківщина, народ, його боротьба і творчість викохали талант Шевченка, не нав'язується письменником, а випливає з усієї образної тканини твору.

Васильченку вдалося піднести біографічні факти з життя поета до художнього узагальнення. Добір і типізацію матеріалу він підпорядкував основному ідейному завданню— ствердити духовну велич, благородство Шевченка, показати закономірність формування в його свідомості рис майбутнього поета-революціонера.

В такому ідейно-тематичному трактуванні біографічного матеріалу виявився характерний для радянського періоду творчості Васильченка процес поглиблення його політичного світогляду, а разом з тим процес поглиблення реалістичних засад його творчого методу. Повість про дитинство Шевченка належить до кращих зразків біографічного жанру в українській радянській літературі.

В радянський час поглиблюється творчість Васильченка і в галузі драматургії. Театр здавна захоплював письменника; ще в часи учителювання в сільських школах він присвятив йому багато сил. Свідченням постійного інтересу письменника до театру є ряд його статей і рецензій, в яких порушуються питання розвитку реалістичного, справді народного театрального мистецтва.

В дожовтневий період Васильченко написав п'єси «Чарівниця» (1901), «На перші гулі» (1911), «Недоросток» (1913), «Зіля Королевич» (1913), «В холодку» (1914), «Не співайте, півні, не вменшайте ночі» (1917), які свіжим і оригінальним струмом вливалися у загальний потік української драматургії демократичного напрямку.

Як вже зазначалось, перша п'єса Васильченка «Чарівниця» свого часу не була опублікована. Знайдена нещодавно в архіві, вона вперше друкується в даному виданні. Як один з ранніх художніх творів письменника, п'єса ця має певні недоліки: розтягненість, надто довгі монологи,

що уповільнюють дію. Але, незважаючи на це, в п'єсі виявилися і риси, що стали згодом визначальними для таланту Васильченка-драматурга. Це — вміння наситити поетичним настроєм побутові сценки, мелодійність пройнятої фольклорною образністю мови і, нарешті, інтерес до героїчних моментів історії українського народу, в результаті чого постали п'єси «Чарівниця», «Кармелюк» та «Минають дні».

Дія драми «Чарівниця» відбувається в часи гайдамаччини. У творі наявні дві сюжетні лінії: одна з них — показ визвольної боротьби українського народу з польською шляхтою, друга — підступне кохання, яке веде до злочину.

Розгортаючи першу сюжетну лінію, автор підкреслює масовий, героїчний характер боротьби українського народу проти поневолювачів. Дія відбувається в одному селі на Україні. На заклик козацького ватажка Олекси Кардаша приєднатися до повстанського руху, що піднявся по всій Україні, відгукується вся молодь села. «Тепер ніхто із нашого брата не всидить дома — не така година! — говорить Олекса. — Уже й так нема життя од лядських панів, що ж далше б було, якби всі мовчали? Коли тепер мають нас гірш за скотину, що далш стануть робить з нами, з нашими батьками та магерями, з нашими дівчатами, з нашими сестрами?» Рідні й друзі козаків проводжають їх на битву, не нарікаючи на долю, на сирітство, яке, можливо, чекає декого з них, — козацька честь, інтереси батьківщини для них вище за все. Не подаючи описів безпосередніх бойових зіткнень козаків із ворогами (в п'єсі зображено лише вирудження в похід та зустріч козацького війська з переможного походу), цисьменник, проте, правдиво відтворює атмосферу патріотичного піднесення, яке було характерним для періоду визвольних воєн українського народу в XVII ст.

Друга сюжетна лінія, яка вдало переплітається з першою, побудована на основі народної пісні про Сербина. В п'єсі Сербин зображений зрадником, який намагається вивідати військові таємниці козаків на користь польської шляхти. Викритий Олексою, Сербин клянеться помститися йому і здійснює цю помсту страшним способом: рідна сестра Олекси, пристрасна й гаряча, але нерозважлива дівчина Мар'яна, піддавшись підступним намовам Сербина, в якого вона була закохана, отрує свого брата.

Заключна сцена п'єси утверджує народну мораль: той, хто вчинив злочин, вдався до зради, мусить понести кару.

Мар'яну, як Саву Чалого в народній пісні і зрадливого брата в «Думі про трьох братів», чекає заслужена кара. При всьому співчутті до нещасної дівчини, її односельці не можуть відступитись від цього «закону батьків». Так на сюжеті з давнього минулого автор прославляє патріотизм народу, засуджує зраду.

Ідейно-тематичні мотиви більшості п'єс Васильченка споріднені з мотивами його новел. Так, в драматичному етюді «В холодку» зустрічаємо ситуацію, яка спрямуванням своїм дещо нагадує «Мужицьку ариметику». Захланного сільського дуку Платона Гавриловича, який, вишукуючи собі наречену з багатим посагом, допарубкувався до сивого волосся, висміюють наймика Федора та пастушок Дорош. Обое вони добре знають ціну куркулеві і, глузуючи, розставлені проти них тенета повертають проти самого дуки. У дотепних сатиричних прислів'ях і прізвиськах («жироїд», «захотів у жука та меду», «тоді ви будете женитись, як у млині на камені буде кукіль зубитись» та ін.) виявлено презирство сільської бідноти до куркульства.

Більшість п'єс Васильченка має форму драматичного етюда на одну дію, у якому схоплено характерні моменти народного побуту. Найдосконалішим з таких творів є водевіль «На перші гулі», в якому виразно проявилася така риса таланту Васильченка, як поетизація звичайного, повсякденного життя трудящої людини. Чарівність української літньої ночі з її молодим гомоном, дівочими переспівами в різних кінцях села, з веселими парубоцькими витівками, ночі, яка не дає заснути не лише молоденькій дівчині Оленці, що рветься на «перші гулі», а й літнім її батькам,— передана надзвичайно барвисто.

Колоритність типів українських селян, народний характер гумору, майстерне введення в сюжет народних пісень забезпечили п'єсі успіх на сцені.

Така ж настроєвість характерна і для п'єси на три картини — «Не співайте, півні, не вменшайте ночі», в якій відображено потяг сільської молоді до знань, до навчання.

Глибоко національний письменник, С. Васильченко має риси, що ріднять його з майстрами інших літератур, в першу чергу літератури російської. Тонкість психологічного аналізу, уміння коротко сказати про важливі речі, віра у світле майбутнє народу споріднюють новели Васильченка з новелами В. Короленка, А. Чехова. Від А. Чехова, зокрема, йде у Васильченка-драматурга уміння за допомо-

гою закулісних сцен, так званого другого плану, підсилювати настрої дійових осіб, створювати загальну атмосферу, в якій відбуваються події.

Працю в жанрі драматургії Васильченко продовжував і після 1917 р. Не все тут у письменника було вдалим. Велику Жовтневу революцію С. Васильченко сприйняв як знаменну подію, що відкрила для народу нову, світлу еру. Але йому, як письменникові, що в дожовтневий час в силу обставин не був безпосередньо зв'язаний з робітничим класом, на перших кроках революції не все ще було зрозумілим і ясним. Це знайшло відбиття, зокрема, у його драматичному етюді «Куди вітер віє», написаному в 1919 р., де він виявив нерозуміння розташування класових сил в умовах громадянської війни.

Ідейно-художнє поглиблення нових драматичних творів С. Васильченка відбувалося в міру того, як міцніли його зв'язки з радянською дійсністю.

Відгукуючись на потреби радянської школи, яка вимагала репертуару для шкільних драматичних гуртків, Васильченко у 20-х роках створює ряд п'єс («У жнива», «Під Тарасове свято», «Свекор», «До світла» — інсценізація за Франком, «Іван Гус» — інсценізація за Шевченком).

Найвизначніші драматичні твори Васильченка радянського часу — «Минають дні» та «Кармелюк».

Феєрія «Минають дні» присвячена образу Т. Шевченка. В чорновому варіанті ця п'єса була написана в 1923 р., хоч автор повертався до неї і пізніше.

В радянській драматургії початку 20-х років була поширена символічно-алегорична п'єса з революційним змістом.

В таких п'єсах антагоністичні суспільні сили і їх боротьба були втілені в умовних образах-символах. Традиції символічно-алегоричної п'єси відчужаються і у феєрії «Минають дні». Біля величного монумента Шевченка, що стоїть на високій горі, відбувається зіткнення ворожих сил. Осінні панни, що символізують темні сили царизму, намагаються знищити пам'ятник Шевченкові, сіють навколо його могили забудьки, руйнують стежки, щоб люди не ходили до поета, не набиралися його волелюбного духу. Але сила революційної ідеї незламна. До могили Шевченка приходять молоді революціонери, які під червоним прапором борються за нове життя. Немає такої сили, яка

могла б знищити вільне, правдиве слово Шевченка. Ця ідея п'єси виражена в словах юнака-революціонера: «Подумай тільки: умер поет, забили домовину, винесли на цю дикую гору, закопали, камінням завалили — здавалося б, край усьому. Аж ось минають роки й роки, а гора, як той вулкан непогасимий, горить, дмухає на цілий край живим огнем».

Здавня хвилювала письменника постать народного месника, борця проти панщини Устима Кармалюка. Проникливі сторінки присвячує він йому в автобіографічній повісті «Мій шлях», згадує в інших творах. В 20-х роках письменник почав працювати над драматичним твором про Кармалюка.

В першому варіанті п'єси була закінчена в 1918 р. Хоч у ній ширше, ніж в остаточному варіанті, подавались картини особистого життя Кармалюка (п'єса мала чотири дії), проте менше було сцен, що розкривали зв'язок героя з народом. Очевидно, саме це і не задовольняло письменника, змусило його працювати над другим варіантом, який був опублікований у 1927 р. Тут Кармалюк зображений як сміливий і розумний борець проти панщини. Він спирається на селянські маси, виявляє їх гнів проти панів, їх прагнення.

В радянський період Васильченко написав ряд кіносценаріїв на сюжети своїх творів («Петруня», «Олив'яний перстень») та на сюжети народних пісень («Недоросток», «Біда», «Не ходи, Грицю, на тую улицю...», «Бондарівна»). Ця спадщина Васильченка становить значний художній інтерес.

Творчість Васильченка відзначається жанровою різноманітністю. Крім прозових творів, п'єс, казок, поезій в прозі, він писав літературно-критичні та публіцистичні статті, рецензії, нариси. За ідейним спрямуванням його літературно-критичні статті дожовтневого періоду співзвучні з критичними працями революційно-демократичних письменників П. Грабовського, М. Коцюбинського та ін. Васильченко у своїх театральних рецензіях підтримував реалістичний напрям української театральної трупи М. К. Садовського, вітав молоді таланти, що виходили з гущі народних мас, говорив про необхідність поширення театрального репертуару за рахунок робітничої тематики. Разом з тим Васильченко гостро виступав проти декадентської, буржуазно-націоналістичної літератури і критики.

В радянський час діяльність Васильченка-критика була спрямована на те, щоб сприяти розвитку молодого радянської літератури та мистецтва. Письменник виступив проти формалістичного підходу до ілюстрації дитячої книжки деякими художниками, малюнки яких «мають до того близьке сходство з іконами, що можна стеретися, щоб такий малюнок не був богомільними й малограмотними людьми заведений в рамці і повішений замість ікони». Такий «творчості» письменник протиставляє повнокровне і життєстверджуюче мистецтво, яке сприяє тому, «щоб діти росли здорові, радісні, повні творчих сил».

Васильченка обурювали наклепницькі виступи М. Хвильового та інших українських буржуазних націоналістів. Про їх «творчість» він писав, що це не література, а «лакейське замилювання бляшаною позолотою» занепадницької буржуазної культури і «хамське відношення до свого, рідного».

Васильченко прекрасно володів багатою на емоціональні відтінки, барвистою, яскраво образною мовою. Він умів кількома словами намалювати зримий образ. Ось як, наприклад, змалювана картина осіннього саду: «Буйне зелення в саду вже осінні золотарі позолотили, а подекуди палає воно, мов огненне» («Талант»). Весняне цвітіння саду на світанні передано не менш виразно і стисло: «Спалахнув рожевим усміхом молодий вишняк» («На світанні»). Васильченко часто поєднує зорові і слухові образи. Характерною щодо цього є картина дощу в оповіданні «Дош»: «Тихо шуміла трава під бризками, захлинаючись, ковтала воду сухая земля, пирскало й плюскотіло вітя на дереві. Вип'яли лани проти хмар широкі груди й заніміли: сипте, хмари, давайте, до живого промочіть мое жагуче серце...». Письменник підкреслює динамічність, рух природи, вона виступає в його оповіданнях як жива істота. Багата лексика допомагає авторові глибоко художньо змалювати людські переживання.

Васильченко часто вживає образи і порівняння, взяті з дитячого світу. В цьому проявилися його любов до дітей, глибоке знання їх життя. З дітьми зв'язує письменник світлі враження і переживання. Характерними для нього є такі образи: «Нижче повисали до нас лісові зорі, юні, блискучі, великі, як дитячі очі... Вітають нас» («Фіалки»); «край неба на сході пашів рожевим світлом, як лице дитини, що недавно підвелася од жаркої подушки» («На

світанні»); «старенька комора осміхається із зелення, як дитина з-під великої шапки» («Осінній ескіз»).

Майстерне володіння словом у Васильченка — результат глибокого вивчення живої народної мови та фольклору. Письменник усе життя боровся проти спрощення, збіднення української літературної мови. «Наша мова народна — це золоті скарби... це велетенський меч», — говорив він, закликаючи молодь глибше вивчати живу народну мову, оволодівати всіма її багатствами¹.

Любов до рідної культури, мови Васильченко поєднував з любов'ю і повагою до культурних надбань інших народів. Ідея дружби, інтернаціональної солідарності трудящих була близька й дорога йому, він пропагував її в своїх творах. У Бахмутській в'язниці в 1907—1908 рр. письменник подружив з в'язнем-осетином Хостнаєвим, від якого почув багато народних переказів. Вийшовши з в'язниці, він на основі цих переказів написав «Осетинські казки», які знайомили українських читачів з багатствами фольклору кавказьких народів. В радянські часи Васильченко перекладав твори російських письменників — М. Лескова, М. Гоголя, В. Короленка та сербського письменника Ускоковича українською мовою.

Про велике значення російських письменників М. Горького, А. Чехова, В. Короленка, Л. Толстого в розвитку його творчості Васильченко неодноразово зазначає у своїх автобіографічних творах. Художній досвід російських майстрів слова допомагав йому оволодівати літературною майстерністю; твори передової російської та української літератури відіграли велику роль у формуванні світогляду письменника.

Васильченко був ворогом кабінетної замкненості; місце радянського письменника він бачив у гущі трудящих мас. «Письменникові, на мою думку, не слід закопуватися виключно в свою роботу, робитись узьким професіоналом, — говорив він. — Щоб не поривати зв'язків з живим життям, треба працювати в іншій професії. Це, може, негативно одіб'ється на техніці писання письменника, зате письменникові твори дуже багато виграють свіжістю тем, вражень і фарб, близькістю до життя» («Мій шлях»).

Принципів, висловлених тут, письменник щиро дотримувався, і саме завдяки цьому життю не пройшло повз нього,

¹ № 365.

він був активним будівником нового, соціалістичного суспільства.

В записній книжці Васильченка зберігся фрагментарний начерк твору «Легенда», написаного, очевидно, під впливом М. Горького, в якому виявлено ідейно-філософське розуміння автором творчого процесу. Твір цей не опрацьований остаточно, але ідея його виявлена досить виразно.

«Художник. Горіло сонце. Малював. Фарби загорялись і зразу гасли, линяли. А образ носився невловимий і роздував полум'я.

Роздер груди, вийняв серце. Воно було з заліза й було біле од жару-огню. Пекло в руки нестерпимо. Полум'ям серця, полум'ям страсної свічі, випік образ. Навіки!

Забивало дух, і вже не в грудях, а в руці билося огняне серце»¹.

Художник мусить бути не холодним спостерігачем життя, а діяльним його учасником. Лише пережите душею, вистраждане й вимріяне, виписане вогнем серця лишить слід у мистецтві. Справжній митець, на думку Васильченка, наділений пафосом героїчного служіння передовій ідеї. Як у М. Горького Данко в пристрасному пориві любові до людей вириває з грудей палаюче вогнем серце, щоб освітити їм шлях до щастя, так у Васильченка художник жертвує життям, щоб вогнем серця навіки накреслити образ, який полонив його творчу думку. Саме таким уявлявся письменникові ідеал справжнього митця. Його він прагнув наслідувати.

Правдиве відображення Васильченком нового життя, зосередження уваги на творчих устремліннях радянської людини характеризують його як письменника, що в радянський час став на ґрунт соціалістичного реалізму.

Заповітні бажання Васильченка стати корисним людям, що будують нове, вільне життя, здійснились. Любов'ю і пошаною сповнені відгуки радянських читачів про Васильченка. 1 березня 1929 р. радянська громадськість святкувала 50-річчя з дня народження письменника. Він одержав безліч вітальних листів, у яких читачі з вдячністю говорили про його творчість і педагогічну діяльність. «Ваше потужне гартоване слово глибоко запало нам в серця, оновлює чуття й будить любов до нового життя, до нових, кращих часів,— писали у своєму привітанні учителі, бать-

¹ № 231.

ки та учні Київської 37-ї трудової школи ім. Л. Глібова.— ...Трудова школа — школа Жовтня пам'ятатиме у Вашій особі свого непохитного будівничого, що поклав чимало культурних цеглинок на підмурівок нового, соціалістичного виховання пролетарської молоді»¹.

Давня хвороба серця обірвала життя Васильченка в самому розквіті. Він помер 11 серпня 1932 р., не встигши закінчити ряду розпочатих нових творів на радянську тематику та твору про Шевченка — «Широкий шлях».

Талановитий письменник, що збагатив українську літературу прекрасними творами, вдумливий педагог, який багато зробив для розвитку радянської школи, скромна, благородна людина, яка своїм покликанням вважала чесне служіння трудовому народові,— таким знають і люблять радянські читачі Степана Васильченка.

В. Курашова

ОПОВІДАННЯ

РОМАН

Романові вже минуло сім років, хоч і дрібний він на зріст. На голові у нього кучерявиться коротке русяве волосся. Руки — малі, цупкі. Очі сірі, жваві.

Поважної ходи Роман не знає: поклич його — підбіжить з підскоком, пошли куди — подасться так, що тільки пісок закурить. Коли сідає відпочити, то вже певне як не на паркані, то на гілляці. На одному місці стояти довго може тільки догори ногами.

Роман — хлопець сміливий, бідовий. Хоч не обходиться без того, щоб коли не попало йому од батька, та все ж світ йому веселий. Та як же й не веселий, коли є поблизу панський сад — темний, великий, як гай! Скільки тих доріжок, стежок, лавочок! Скільки дерева, квіток, кущів! А пташок, гнізд!.. Хіба ж це не розкоші! Коли ж виспіє садовина, то Роман і не вилазить звідтіля од ранку до ночі. Кожного дня тоді виходить ловити Романа з довгою лозиною стара панна-злючка, проте йому нема чого її боятися: між густим гіллям на верху дерева не дістане його ні сама панна, ані її лозина.

Вона собі під деревом лютує та штурхає лозиною між віти, а Роман поволі гризе грушу й качаном влучає панну. Коли ж надокучить Романові ця робота, він несподівано з вереском скакає з найвищої гілляки на перелякану панну, прямо їй на плечі, з плечей — додолу, долі разів скільки перекрутиться, далі схопиться і так полетить, що тільки трава зашумить під ногами.

Приїсться садовина, заманеться цукру чи булки — то є на світі ще крамарка Мелашка. Добре зорить за ним стара Мелашка і перш ніж піти куди з дому, вона загляне і на піч, і під ліжку, і в шафу, і як тільки добре звіриться, що там не притаївся Роман, тоді замикає хату. Роман

все ж таки улучить час, коли вона заворониться, і вскочить у хату. А там можна потягти за маятник од годинника, одкрутити гранта в самоварі, булки шматок одпаювати. Застукає Мелашка, то хіба трудно Романові втекти од неї.

Ну, а як уже трапиться й таке, що вона впіймає його, то тільки й того, що уші намне — шапки не здіме: коли йде на таке діло, Роман ховає шапку.

Коли ж ніяк, бувало, не можна улізти в хату, все ж Роман придумує що-небудь, щоб таки добути, чого йому треба. Можна, приміром, саму Мелашку заперти в хаті, забивши надвірні двері черепком або камінцем (мотузком зав'язати теж добре). Потім у вікно вимагати викупу: бубликів, цукру — чого забажається.

Скрутно тільки доводиться зимою Романові. Більш над усе йому шкодить, що чобіт немає у його. Правда, часом можна буває потягти з комина дідові рукавиці і взути їх на ноги замість чобіт, потім піти ковзатися на лід, коли ж після того доводилося Романові мати діло з дідовою попругою, а що таке дідова попруга — всякий, мабуть, знає.

Ото вже тільки як прийде весна — Роман візьме своє.

Роман зіп'явся на одчинене вікно й заглядає в клас, де вчителька вчить дітей. Роман — цікавий: він хоче знати, що там діється в класі. Бережеться тільки того, щоб не підійшла близько вчителька. Хоч вона й закликає Романа в клас, хоч і каже, що там лихого не буде йому, — та Роман не має себе за дурня: він добре знає, що надворі він вільний бурлака, а піде в клас, все одно, як у неволю: вчителька може там уші нам'яти йому і набити спину. Хто її знає, що вона думає. І коли вчителька підходила до Романа ближче й манила рукою до себе — він зразу зіскакував з вікна, одбігав геть-геть і, усміхаючись, казав: — Ха! Які ловкі!..

Перші рази, як тільки Роман вилізе на вікно, школярі в класі здіймуть регіт, а потім звикли. Звик і Роман до свого місця на вікні. Часом воно зачинене, тоді Роман тихенько спіднизу нігтями відчиняв його й непомітно вибирався-таки на своє місце.

Роман пильно дослухається, про що мова у класі. Він уже сам знає скільки літер...

Буває, школяр помилиться й не так називає літеру, тоді Роман голосно взиває його дурнем і навчає, як треба казати.

Проте Роман ніколи не забував, що він не школяр, а вільний козак, і пильно стерігся, щоб не підкралася часом учителька та не ввіймала його. Коли б Роман був у школярах, тоді інша справа.

Діждавшись осені, Роман сказав батькові, що піде до школи вчитися, сам пішов до вчительки й записався.

У школу увійшов уже як своя людина: з учителькою поводився по-дружньому, а в класі на лекціях сидів, як у своїй хаті.

Ось він пише тепер палички та кружалочки. Сидіти йому на парті незручно, і він пише, стоячи на одній нозі. Цупкі пальці міцно держать перо, сам він широко пильнує роботи. Носом сопе так, що чути на другому кінці класу. Сорочка йому висунулась і штаненята тільки що держаться. Пише Роман з великою охотою. Іноді на хвилину одірветься од роботи, скоренько огляне очима клас, штовхне сусіда, що розіклався з ліктями, підтягне штани, шморгне носом і знову до роботи.

Одхилив голову набік, глянув на своє писання й записався. Через плече зазирнув до свого сусіди й зареготався на весь клас.

— Тітко, чи як вас!..— гукає він до вчительки,— а гляньте сюди: Гарасим ось якогось кілля понаписував: чи не думає він лісу городити?

Школярі зняли регіт. Вчителька кривиться.

Підійшла до нього, наказала сидіти тихо, не роздвлягати на всі боки та глядіти свого діла.

«Що я там такого сказав,— подумав Роман,— що немов сердиться оця... баришня?»

Надокучило йому писати палички та кружалочки; він перекинув сторінку й став малювати коня. Кінь вийшов поганий: кривий, зате хвіст і грива такі, як і хотілося Романові. Він надув щоки й став пихкати, пригадуючи собі, як кінь басує. Потім мерщій кинув перо. Схопився з свого місця й побіг із класу.

— Ти куди? — припинила його вчителька. Роман сказав. Усі школярі зареготались.

Роман стоїть навколішки коло порога й сміється.

— Ну, а як же я буду тут писати? — питає він учительку.

Вчителька сказала, що тепер він не буде писати.

Роман трохи постояв, вийняв з кишені ножика й став стругати якусь паличку.

Вчителька вгляділа й одібрала в нього і ножика й паличку.

«Кумедія та й годі»,— думає Роман.

Здвигнув плечима й задумався. Нудьга взяла його. Він став заглядати через голови школярів у вікно.

— Петре! — крикнув він зразу,— он уже поїхали ваші й батько з торгу і телицю повели!

У класі стали знову сміятись. Вчителька розсердилась, почервоніла. Суворо наказала не пустувати в класі, погрожуючи вигнати з школи.— Балван!

Романові робиться ніяково. Він моргає очима й дивиться на школярів. Усі сидять тихо, навіть боязно...

«Е, тут щось не так»,— думає Роман.

Роман, ідучи до школи, ковзався на льоду й увалився. В класі він скинув мокрі штани й повісив на гарячій грубі сушитися. Сам остався в одній довгій сорочці.

У клас ввійшла вчителька. Вона, може б, і не помітила, що Роман сидів у самій сорочці, та старші школярі зняли регіт.

Спитала — чого.

Регочуться й показують пальцем на Романа.

— Где твоя одежа? — крикнула вона.

Роман показав рукою на грубку, де висіли мокрі штани, й почав казати:

— Я йшов через лід та ненароком увалився...

— Оденься сейчас же! — перебила вчителька.— Обожди, я расскажу твоему батьке — он тебя выпорот хорошенько, тогда не будешь уваливаться. Разве можно сидеть в классе раздетым? Ступай к сторожу обсушись.

Роман вийшов насеред класу, стяг з грубки вогкі штани і, плутаючись у довгій сорочці, аж закурів з класу.

Вчителька не збрехала: якось побачила вона Романового батька і сказала йому, що Роман у класі дуже пустує. Розказала й про те, як Роман увалився. Романові дома

довелося покоштувати березової каші. Він помалу став розуміти, що школа — не своя хата, а вчителька не тітка.

Невесело стало Романові в школі...

Роман складає слова за вчителькою. Вчителька сердита, червона, стукає паличкою об парту перед самим носом у Романа й пискливо кричить:

— Ну, говори за мной — пе-ре-пе-ля-та.

— Пе-ре-пе-ля-та,— тягне за нею Роман по складах.

— Ну, скажи сразу, что вышло?

Роман чмихнув носом і тихим голосом промовив: «Перепелинята».

— Не перепелинята, дубина ты, а перепелята, слышишь — перепелята! — викрикує над самим ухом вчителька.— Ну, говори еще раз.

Роман сам чує, що він не так, як вчителька, вимовляє, та, на велике його диво, помічає, що язик йому немов отетерів і не слухається його.

— Пе-ре-пе...— націляється помалу Роман казати, заплющує очі й разом випалює — линята.

Вчителька важко дихає, хлопці регочуться.

Довго билася вона на цьому слові з Романом, поки вкрай вимучила себе й хлопця. Роман по складах проказував вірно — зразу ж усе слово казав так, як звук він давно його казати вдома. Вчителька махнула рукою на Романа й одійшла. Роман сів змучений і засоромлений.

Між школярами скоро пішла новина: Роман не вчитає. Роман сам дивується, що він, будши таким бідовим хлопцем, не вчитає букваря. Школярі на перемінах не давали Романові спокою.

— Романо,— в'язли вони до його,— ану скажи: м'ясо... Романо, що то таке: кафтан? Романо, що робить учитель у класі з дітьми?..

Роман засоромлюється й мовчить: слово «м'ясо» він вимовляє — «мнясо», «кафтан прожог» — по його вийшло: собака десь дірку прогризла, а слова «учитель в класе беседує с детьми» він пояснив так: учитель в класі збісився з дітьми.

Почалося щось чудне діятися з Романом: дома й на вулиці — Роман як Роман, а в класі Романа всі за дурня мають. Догадується він, що є тут якась кривда, а яка саме — не зрозуміє, тільки на вчительку серце має.

Потім усе це обридло йому до краю. Він став лінуватися, пропускати лекції і одного разу прямо сказав дома, що більше не хоче ходити до школи. Його набили й вигнали. Роман все ж таки в школу не пішов. До обіду він протинявся десь по бур'янах, а як стали школярі йти з учення по домівках, пішов і він додому. Скільки разів йому так щастило одурити батьків, потім діло виявилось. Батько ізсинив Романові попругою спину. Не допомоглося — Роман уперто сказав: нехай його хоч уб'ють, а в школу він не піде.

— Знаєш що, старий! — звернулася якось до Романового батька мати, — чи йому хліб їсти з тої грамоти?.. Хай краще йде до хазяїна та привчається до діла.

Романові — як світ свінув.

Одного ранку, після довгої одлучки, Роман прийшов до класу. Коли увійшла вчителька, Роман не сидів на парті, а нероздягнений стояв коло порога з книжкою під пахвою. Він мав уже себе зовсім одрізаним од школи й дивився на ослони, на казенні стіни, як на щось далеке йому, чуже. Увійшла вчителька. Роман підійшов до неї й оддав їй шкільну книжку.

— Я більше не буду ходити до школи! — сказав він.

Вчителька почала було розпитувати, що він буде робити вдома.

— До хазяїна піду, — коротко промовив Роман і пішов до дверей.

Вчителька ще про щось питала. Роман її не слухав і був уже за дверима.

В коридорі він спинився й подумав. Потім вернувся, прочинив у клас двері, просунув туди голову, не здіймаючи шапки, і тоненьким голосом, передражняючи вчительку, пропищав:

— Какой ті балван!.. Ні скажиш — піріпілінята... Га, щоб вони були видохли тобі! — додав він баском, як чабан. Потім, під регіт усіх школярів, стукнув дверима і, скільки духу, подався од школи.

МУЖИЦЬКА АРИХМЕТИКА

— Чи немає у вас, Василю Івановичу, якої газети або книжки? — питав хурщик Антін монопольщика, за-в'язуючи в хустинку гроші за хуру.

Василь Іванович, панок середнього віку, червоненький, з круглим животом, потягнув цигарки й пустив хмару диму.

— А навіщо тобі книжка? — спитав він, насупивши ріденькі брови.

— Побавився б трохи святом, а то забув, коли й книжка була в хаті, — одмовляє Антін, — мабуть, і азбуки запам'ятав уже.

— То тобі велика шкода од того?.. Як сказати правду, то пусте оте діло — книжки читати! — став казати Василь Іванович, — та зовсім воно й не личить тобі.

— Звісне діло, хіба треба, щоб нам були книжки в голові, — згоджується Антін, — часом за роботою нема коли вгору глянути, не то в книжку!..

— То чи не знайшлося б, кажу, чого-небудь для мене, — знов казав Антін, трохи переждавши, — почитав би трохи по обіді, щоб не скучати.

— Хіба от що, — подумавши, сказав монопольщик, — я внесу тобі псалтиря. Для свята більше підходящої книжки й не знайти.

— Псалтир є в мене, Василю Івановичу, — мовив Антін. — Чи немає якої-небудь іншої?.. Може, є така, що пише про волю та про землю?

Василь Іванович скосив набік заскалене око й закусив губу.

— Таких книжок, як ти кажеш, у мене, братику, не водиться. За такі книжки — знаєш, куди тепер ховають? — Василь Іванович суворо глянув на Антона. — Стережись,

Антоне, тих книжок, як огню — по-приятельському раджу тобі. А коли вже тобі припала така охота читати, то підожди — я тобі дам іншу книжку.

Василь Іванович пішов у другу кімнату, одчинив шафу й став ритися в купі якихось паперів та книжок. Витягнувши зісподу старенький, в обшарпаних палітурках, задачник Євтушевського, він обмахнув на йому порох і виніс Антонові.

— Оце тобі, Антоне, книжка, — казав Василь Іванович, отдаючи йому задачника. — Не пуста яка-небудь — пользовита книжка! Тут усяка тобі задача — немов загадка: поморочиш голову, поки ладу добереш.

— Спасибі, Василю Івановичу, — сказав Антін. Потім узяв, не роздивляючись, під руку книжку, попрощався й пішов із хати. Василь Іванович стояв коло дверей і довго дивився йому вслід. Потім тихенько захирикав.

Веселий і радий, осміхаючись у руденьку борідку, пішов він до другої кімнати обідати.

Одпочивши по обіді, монопольщик узяв палицю й пішов на проходку. Йде Василь Іванович селом, палицею підпирається. Коло дворів і хатів сидять гуртками чоловіки та жінки, гомонять собі. На моріжку пустують діти; співають десь дівчата. В селі немає більше «панів», крім Василя Івановича, і він почуває себе тут маленьким князьком. Люди низенько вклоняються йому, і він привітно киває їм головою. Йому так приємно бачити почитивність до своєї особи.

Ось іде селянин Литовка, — який здоровенний мужичура, а як покійно вклоняється, мов той дуб у час негоди.

Догадується Василь Іванович, чого так хилиться перед ним Литовка: підходить строк векселю, а грошей, мабуть, тонко...

— Нічого, підождемо, — думає він, — аби проценти в свій час виплачував.

Йде далі Василь Іванович, мугиче собі під ніс щось божественне, хазяйським оком по селу роздивляється — чи немає де непорядку.

Нагримав на дітей, щоб не пустували, зачепив молодичу, що вийшла до колодязя по воду.

Дійшов до Антонового двору. Бачить — у вишнику, коло хати, сидять люди, гомонять, сміються. Між ними — Антін з книжкою.

«Ага, книжечку мою читають!— подумав Василь Іванович.— Ну, нехай собі читають». Спинившись проти вишнику, він спитав:

— Ну, що? як книжечка — понаравилась?

— А нічого собі! — одмовляє Антін,— веселенька книжка.

— Ну, читайте, читайте собі!— промовляє Василь Іванович і йде далі.

«Веселенька книжечка!..— сміється він сам собі,— їм що не ляпать язиком, аби ляпать. Та ще й іржуть собі! І що там вони знайшли такого смішного?»

Потім його стало тягти послухать. Звернувши з дороги, непомітно підійшов він до тину й став крадькома прислухатися.

Слухає — Антін читає по складах:

«Крестьянин обязался перевезти из города 50 ламп с тем условием, чтобы за каждую доставленную в целости лампу платили ему по 5 коп., а за каждую разбитую высчитывали с него по 1 р. 20 к. При перевозке 3 лампы разбились. Сколько заработал крестьянин за доставку ламп?»

Антін, дочитавши задачу до краю, підняв червоне від натуги лице й веселими очима оглянув слухачів.

— Питає: скільки то він заробив?— сміючись, своїми словами переказує Антін.

— Мабуть, багато заробив!— сказав бородатий дід у білих штанях; далі вийняв з рота люльку й зареготав.

— Не скажу вже, скільки він там заробив, тільки знаю, що як стане так заробляти, то скоро й останньої коняки збудеться,— додав руденький і жвавий Охрім.— Хай йому біс з такими заробітками!

— Це чи не буде так саме,— став розказувати дід у білих штанях,— як назаробляв Захарків парубок у економії. Пробув тиждень коло молотилки в пана, приходить у суботу ввечері додому. «Ну,— каже батько,— давай же оце, сину, гроші: завтра поїду в місто — там дещо купити треба». А він став та й каже: «Оце хоч бийте, хоч лайте, а грошей не приніс ні шага!» А батько: «Де ж ти, сучий сину, дів? Загубив, чи, може, вкрали?» «Не так було б мені, каже, шкода, коли б я загубив або вкрали, а то зовсім і в руках не держав!..» Потім і розказує, що там уломилось було щось коло віялки, а вину на нього склали. Прикажчик вилаяв його на всі боки і при рошоті не дав

ні копійки та ще й наказав, щоб приходив одробляти той збиток іще на тиждень. А батько слухав-слухав, далі й каже: «Отак, сину, завжди заробляй, то скоро хазяїном станеш...» То чи не стільки, кажу, заробив і той на лампах, як цей за віялку,— закінчив дід. Усі засміялись.

— Лампа — річ тендітна, — казали другі, — торохнеш возом — наробиш скла. І понесла його лиха година під таку хуру!

— Підеш і під таку хуру, — сказав похмурий чоловік, — коли в хаті, може, й шматка хліба немає.

Обміркувавши справу з лампами з усіх боків, люди примовкли, і Антін, узявши книжку, став читати далі.

«Он яке діло!» — подумав Василь Іванович і став прислухатися пильніше.

«У помещика було, — читав далі Антін, — в одному куске 857 десятин землі, в другому на 130 десятин більше, чем в первом, а в третьем на 150 десятин більше, чем во втором. Сколькo десятин землі було у помещика?»

Прочитавши задачу, Антін став пояснити її по-своєму:

— В одному куску, каже, було аж 857 десятин, а в другому ще більше на 130, а в третьому й того більше!.. А потім іще й питає, — тут Антін звів палець догори й прищурив око, — скільки ж то тієї землі було в пана?

— А мабуть чи не більше було, ніж у всієї нашої громади! — каже, осміхаючись, один з гурту. — Коли б оце на всіх нас хоч один отой кусочок, то було б і нам, і дітям нашим.

— Ото кусочки! — моргнувши оком, сказав Охрім, — це не те, що в тебе або в мене: з такими кусочками можна хазяїнувати! А коли б йому в одну руку — опруг та в другу — півопруга, а в третю — й зовсім нічого, — отоді б нехай він показував! Поневолі пішов би лампи возити!

— А добре було б знати, скільки то прийшлося б на двір, коли б усю оту землю та поділити поміж нашими громадянами? — проказав похмурий чоловік.

Далі Василь Іванович уже не міг терпіти. Вийшовши з-за тину, він почав докоряти людей:

— І навіщо б ото я базікав отакє язиком?.. Тож книжка написана зовсім не для того; по їй треба вчитися арифметики, а ви казна-що витіваєте. Коли так читати, то краще зовсім не читати!

— Та ми, Василю Йвановичу, читаємо так собі, з нудьги,— виправдувались люди,— аби чим час загагати.

— То не краще б було з нудьги взяти та й полічити, скільки вийде в кожній задачі,— наставляв Василь Іванович,— то ж на те вона і є — арихметика.

Передні чоловіки сиділи і вдавали, що ніби увічливо слухають Василя Йвановича. А позаду Охрім накивував бровою своїм сусідам і стиха гомонів:

— Це, виходить, така арихметика — панові звозять хліб з поля, а мужикові нема з чого возити, то мороч голу — скільки то всеї землі в пана!

Скільки душ пирснуло зо сміху, проте здержались, щоб не зареготати голосно.

— Бачте,— казав далі Василь Іванович, почувши сміх,— смієтеся, а й самі не знаєте, з чого. А я знаю, що ні один з вас не доведе до ладу задачу!

— Де вже нам! — казали передні,— ми люди малограмотні або й зовсім неграмотні: куди нам полічити отаку силу!

А Охрім казав далі своїм сусідам:— Це, скажемо, так. У тебе, Микито, скільки землі?— два опруги? Ну і в мене щось коло того. От зійшлися ми та й балакаємо: а давай будемо лічити панову землю. коли своєї катма. Ти скажеш: стільки в пана землі! А я скажу: ні, стільки! Ти скажеш: брешеш, бо стільки, а я скажу: ні, ти брешеш! Потім ти мене — цап за чуба, а я тебе по уху — і пішла арихметика!.. А ось Грицько йде та і питається: за віщо то люди б'ються — чи не за батьківщину часом?

Усі реготалися, вже не здержуючись. Василь Іванович став сердитись.

— Варнякаєте ви таке, що воно зовсім не до діла. Я ж вам кажу,— намагався він пояснити,— що в задачниківі тільки так пишеться про кого-небудь, аби було над чим рахувати.

— То оте ж саме й ми кажемо,— перебив його Охрім.— Коли вдома чорт має чого рахувати, то давай!..

— Тьфу! — плюнув з серця Василь Іванович.— Давай сюди книжку! — крикнув він до Антона й трохи не силою вирвав її у його з рук.

— Вам книжки читать?.. вам хвости волам крутити! Ото ваша книжка! — Василь Іванович повернувся й пішов од гурту. Всі реготалися.

— Знаєте, Василь Іванович! — крикнув Охрім услід монопольщикаві, — коли б довелося нам ділити ваші 90 десятинок, то може б таки поділили по своїй, по мужицькій, арихметиці.

— Може чи й поділили б! — підхопив сумний чоловік.

Василь Іванович зразу спинився, мов його хто сіпнув за полу, повернувся, хотів щось казати. Потім плюнув і мерщій подався до своєї монополії.

— Бач, як закрутив носом! Видно, не дуже до смаку прийшлась йому мужицька арихметика! — казали, сміючись, люди.

— І звідкіль принесла його нечиста сила! — казали другі. — Тільки де два-три чоловіки зійдуться, то вже й його чортяка, хоч-не-хоч, внесе туди! Не дав начитатись уволю. А шкода: втішна була книжка!

ПАЦАНОК

У весняному повітрі загув вечірній дзвін, розносячи по місту людям звістку, що зайшло велике свято.

Вирізалися в небі перші зірки над низенькою обшарпаною тюрмою¹.

Сонною пустою-руїною здавалася вона у вечірніх присмерках.

А за ґратами та замками стиха шуміло — гула там підборкана молода сила.

В тюрмі почалася повірка: забриньчали швидко ключами, часто загрюкали молотками об залізні ґрати. Поспішали, бо спізнилися сьогодні.

В третій камері товариш Петро виряджався в дорогу. Сьогодні на прогулянці він образив начальника, якого ненавиділа вся тюрма, і тепер мусив іти до карцеру. Товариші по камері гуртом виряджали його: давали йому теплішу одягу, розсипали поза підкладкою піджака тютюн та сірники, щоб не знайшли, коли будуть його обшукувати.

Сам Петро, кремезний хлопчина з русявою борідкою, прихватком наїдався чогось аж на трое суток.

Через невеликий час, одягаючись на ходу після трусу й широко ступаючи по коридору, він уже поспішався до карцеру. Слідком за ним ішов надзиратель і брязкав ключами. Стали перед маленькими, старими дверима з дірочкою-прозуркою й здоровенним висячим замком.

Оцеї льох, чи комірчина, по бідності тюрми, була призначена для карцеру. Загриміло залізо і двері одчинилися. Трохи пригнувшись, Петро ступив кудись у вогку й холодну темряву. Зразу тоненько дзвизнув за ним важкий залізний засов, загримів замок, і все стихло. Петро ступив далі й став обдивлятися.

В маленьке віконце, густо переплетене ґратами, заглядало зоряне небо.

Петро потягнувся й голосно позіхнув.

— Здрастуй, товаришу!.. за віщо це тебе? — несподівано почувся десь з темного кутка тоненький дитячий голос.

Петро здригнув.

— Ти хто такий? — зараз спитав він.

— Я — пацанок * з п'ятої камери... Це добре, товаришу, що ти сюди попав: удвох буде якось веселіш.

Придивившись, Петро хутко завважив, що в кутку, під стіною, щось біліло. Підійшовши ближче, він став добачати й фігуру пацанка.

— А тебе ж за віщо сюди... товаришу? — спитав Петро, осміхнувшись.

— Масалку ** погнав в Христа та паску, то старший і посадив на трое суток, — хвостовито одмовив пацанок.

— Як же сидиться тобі тут, товаришок? — розпитував Петро, сідаючи поруч з пацанком.

— Ой, гидко-гидко, товаришу, — таємним голосом одмовляє той. — Холодно, вогко та ще... пацюки, щоб вони видохли! Заснути ніяк не дадуть: тільки задрімаєш — зараз так і зашарудять по ногах, по грудях... один за палець укусив; то оце я зняв черевика та й стережу — може підкрадеться котрий, то пришию *** суку.

Петро став витрушувати поза підкладкою тютюн та сірники, а пацанок зразу почав безперестану щебетати.

Володьку-пацанка знала вся тюрма. То був хлопчик на вигляд років дванадцяти, бідовий, непосидючий. У камері він завжди як не з надзирателем гризся коло прозурки, то на вікні коло ґрат допікав вартового. На тюремному дворі, коли виходила п'ята камера на прогулянку, його жваве цвірінчання, змішуючись з брязкотом кайданів, сповняло весь двір. Собі за товариша там вибирав Володька завжди якого-небудь здорового значного кандальщика, ходив поруч з ним, пихкаючи поважно цигаркою й переймаючи всі рухи і звички старих каторжан; свій тюремний бушлат та шапочку він навіть намагався носити так, як вони.

* Пацанок — хлопчик.

** Солдата-вартового.

*** Пришию — уб'ю.

Тепер перед новим чоловіком, перед «політичним», йому хотілося показатися не яким-небудь «грачем» *, а парнем «фортовим». За першу ознаку цього вважалося знання фортової мови, тюремних та злочинських звичок, і Володька зразу хотів висипати перед Петром увесь свій запас цієї науки. Пересипаючи свою мову фортовими словами й перескакуючи з одної розмови на другу, він цокотав:

— Нема в нашій камері тепер путніх реб'ят. Колись були боги, так боги **: Кошовий, Близнюк, Васька-кандальщик... А тепер осталися одні сьавки. Духовитого парня ні одного нема. Всі такі, що на волі «стріляли» та під рундуками танцювали за печінку; а сюди поприходили та й мають себе за якесь божество... Знаєш, товаришу, мене судили на один рік, а я після суду встав та й погнав предсідателя в закон та пугвички: припаяли, суки, іще на півроку... Шармач я, і раз був на грубому *** ділі. З Ваською з кандальщиком «купили» в одного «ерика» **** п'ять тисяч. Ех, і погуляли ж тоді ми з ним. Тільки не довго й гуляли: на третій день «згоріли»... *****

Володька закурив цигарку і, човгаючи здоровенними черевиками, став ходити по карцеру.

В одеськім саді я гуляв,
З красоткой наслаждався;
В чіжолі кандали попав,—

заспівав він дзвінким альтом, і було чудно помічати в дитячому голосі добре переняту манеру старих в'язнів.

— Ех, товаришу,— заговорив він, зразу кинувши пісню,— шкода мені на волі одного тільки: маруху ***** милу покинув я в Таганрозі. От красючка — як лялька.

— Велика ж вона, твоя маруха? — осміхаючись собі в темноті, спитав Петро.

— Йй було... — Володька грохи подумав, — було йй тоді одинадцять років. Вона теж шармачка. На побачення приїздила, два карбованці грошей передала — йй-богу. Падлець буду — не брешу. А це щось не чути. Треба було

* Грач — по-тюремному новак.

** «Бог» — те ж, що «Іван» по-тюремному.

*** Гарному.

**** Єрик — дідок.

***** Попались.

***** Полюбовницю.

писнути їй. Чорт їх розбере — цих бабів — може вже з другим любов закрутила ².

Ти думаєш, подлянка,
Що я тут пропаду?
Як вийду я на волю —
За все тобі томщу:
Ручки-ножки поламаю
І кості покручу...

Між ґратами вікна щось забряжчало; показався блискучий кінець штика.

— Ей ти, чорток! — почувся за стіною голос вартового, — лежи мовчки, а то я тебе покладу.

Коли Петрові обридло слухати пацанка, він сказав йому:

— Ну й «наливаєш» же ти добре, товаришок! Не знаю — який з тебе Іван вийде, ну, а тріпач добрий!

Пацанок почав клястися:

— Падлець буду, коли хоч трошки брешу. Щоб мені волі не побачити, коли «наливаю»! — поклявся він великою тюремною клятьбою.

— Годі, Володька! — гостро сказав Петро, — воля тобі ще потрібна буде.

Пацанок насупився й замовк.

Петрові стало шкода чогось хлопця, і він почав широко розпитувати про його життя. Пацанок зразу одмовляв з неохотою, голосом ображеного, а потім зразу якось залишив свій тюремний тон і дитячим голосом став розповідати про своє життя.

— Як мені живеться — питаєш? — промовив він, присовуючись ближче до Петра й обгортаючись од холоду в свій полотняний бушлатик. — Погано живеться, товаришу; боги чіпляються до мене, завжди дражнять: бачать, що я малий, нікого не подужаю з їх. Спати посилають «на грачівку» й їсти садовлять з «грачами». А хіба я дешевший за їх? Мій батько був шармачем і я шармач. Я не менше покрав на волі од їх. Дай бог усякому стільки пократи, як я перекарав! — казав пацанок смутним голосом.

Петро слухав тиху скаргу пацанкову, його чистий мелодичний голосок, і йому почало здаватися, що немов він десь уже чув цей голос.

— Як ти гадаєш, товаришу, — через якийсь час звернувся до Петра пацанок, — дадуть нам завтра паски та

крашанки чи ні? Розказують, що торік давали на паску всім по маленькій пасочці й по дві крашанки.

— Хоч і даватимуть, то нам з тобою, мабуть, не достанеться: ми ж з тобою в карцері! — одмовив Петро.

— То, може, як вийдемо, то дадуть? Може, хоч крашанки нам зоставлять?

— Навряд, товаришок.

— А як не дадуть, то ми будемо вимагати. Правда, то варишу? Прийде прокурор, то ми йому й заявимо.

Було помітно, що Володька дуже турбувався, щоб крашанки його не пропали.

Петро вже не слухав пацанка й, обнявши коліна руками, про віщось загадався. Отямився тільки тоді, коли пацанок, після довгої мовчанки, знов обізвався до його.

— «Зботай» * що-небудь, товаришу, — прохав він, — може, казку яку знаєш, а то скучно так сидіти.

— Щось позабував я вже казки, — глибоко зітхнувши після довгої задуми, одмовив Петро.

— Ну, розкажи що-небудь про свої партійні пригоди. Ти хто будеш? Есдек чи есер чи, може, анархіст? Я страх як люблю слухати про «політичеських».

— Ну, слухай, товаришок, — сказав, хитнувши головою, Петро, — я розкажу тобі, тільки пильно слухай. От ти казав, що вилаяв масалку в Христа — чи знаєш ти, хто то такий Христос?

— Знаю, — одмовляє пацанок, — розп'ятіє, хрест, що ним попи чортів гонять.

— Ну, ще що знаєш?

— Більш не знаю, — одмовив той.

— Христос — не хрест. Ти послухай, що я тобі розкажу про його.

І Петро простою мовою евангелії став розказувати пацанкові про Христа.

Пацанок близько гулився до його, чмихав, закидав питаннями, і коли Петро став розказувати про суд над Христом, про його страждання й смерть, пацанок примовк, і тільки по тому, як сопів він носом, можна було вгадати, як пильно дослухається він до кожного слова.

Потім удвох вони почали тихо розмовляти про людей, про Христове вчення; марили про те, що б сталося на землі, коли б знову прийшов Христос.

* Ботать — брехати.

— Я думаю,— казав мрійно пацанок,— коли б тепер він прийшов, то перш усього звелів би покарати всіх тих, що тепер нас мучать.

— Він навчав людей, щоб вони прощали своїм ворогам,— тихо одмовив Петро,— і він, коли б вони покаялися, простив би все їм.

— Простив би? — розчаровано протяг пацанок.

— Усіх би простив.

— І нашого начальника простив би? — питає пацанок.

У Петра защеміло чогось серце, проте він перемиг себе й сказав:

— І його простив би, коли б він покався.

Пацанок замовк і задумався.

— Слухай, товаришу,— трохи перемовчавши, промовив він смутним голосом,— може б він хоч з посади його скинув?

— Про те нема чого й казати: начальником він не був би над нами.

Пацанок зразу повеселів.

— Ага!.. Так йому!— радіючи, казав він.— Зразу позривав би з його пагони та до параші поставив би. Парашником зробив би його! Чи так, товаришу? — Петро на свій страх дозволив пацанкові поставити начальника за парашника. Пацанок дзвінко й радісно засміявся.

Потім пацанок про щось задумався.

— Ну, а нам з тобою, товаришу, не попало б часом од його?— спитав пацанок.

Петро трохи подумав.

— Хто його зна, Володько,— за себе не скажу: може б мені й досталося од його за що-небудь; ну, а тобі нічого не було б — це я добре знаю.

— А чого ж так? — тихо спитав Володька.

— Любив він пацанків, таких, як ти.

— Любив?— радіючи й соромлячись, перепитав той.

— Любив, товаришок, і людям дуже наказував, щоб жаліли їх.

— А...— пацанок щось хотів сказати та й замовк. Потім тихенько одсунувся од Петра... Та забув він, мабуть, що Петрова рука лежала у його на коліні. Нагнувся над нею, а з очей упала на неї тепла крапелька-сльозинка.

Петро став закурювати.

— Ти вмієш писати прошення,— казав пацанок через який час Петрові,— у вашій камері, кажуть, усі вміють добре писати прошення.

— Можна буде написати,— одмовив Петро.

— Мене радять,— казав пацанок з дитячим довір'ям,— щоб я послав прохання до цариці про помилування. Коли б гарно, жалібно написати, то може що-небудь би й вийшло.

— То лишне,— сказав Петро,— тепер не дуже вважають на жалібні слова. Можна написати без того, може, що й вийде.

— Е, ні, не кажи, товаришу,— казав Володька,— розказують, що тут була колись політичеська баришня, то вона так написала одному пацанкові прошеніє, що навіть надзирателі плакали. Усе його життя списала. Через два місяці од цариці й помилування прийшло... Так напишеш, товаришу?— казав далі пацанок.— Напиши, пожалуста! Спиши про все. І що здоров'я моє слабе, а кандьор поганий..., що чаю-сахару немає, бо нема кому з волі прислати хоч карбованця. (Забув на той час пацанок про свою маруху.) Напиши, що є у мене «старушка-мать», що осталася без усякого пропитання... І оте напиши, що ти казав..., що Христос пацанків велів любити...

Крізь ґрати стало пробиватися сине світло ранку. Виявились брудні обдерті стіни. Дивлячись на їх прищуреними очима, можна було добре уявити буйний сад або непроглядний бір.

Зігнувшись бубличком і щільно обгорнувшись у полотняний бушлат, спав коло стіни на брудній голій мостині Володька. В сірому світлі досвітку вирізувалося його бліде личко з міцно заплащеними очима й по-дитячи витягнутими губами.

Глянувши тепер на його, Петро зразу здумав, кого він йому нагадав.

Здавалося йому, що не славний шармач Володька спить перед ним, а давній-давній його приятель, сільський школяр Марко, з котрим колись вони пасли вівці на селі. Такі шнурком брови, такий же ніс, губи... Тільки змарнів чогось він дуже та коло губів з'явилася нова рисочка недитячого страждання.

Часом крізь сон він щось говорив скоренько й неві-
разно — може, про крашанку:

— Віддайте, суки, мою крашанку: тепер мені треба
крашанки.

Розвиднялося. На мостині, в головах у Володьки, по-
казалася над'їдена житня пайка, глечик з водою, насипа-
на на діл купка солі.

А через ґрати вривався вже радісний гомін дзвонів,
що розносився зо всіх церков міста.

1910.

ВЕЧЕРЯ

В темну кімнату крізь позамерзали вікна світить місяць. Великі шиби уквітчалися гольчастою сосниною, перистим папоротником, шовковою травою і всякими іншими дивовижними візерунками, що вишив та вимережав славний морозенко; можна було подумати, що то справді був крижаний будинок північної чарівниці-царівни, а не квартира земського вчителя Петра Недбая, в якій ради святого вечора забув протопити шкільний сторож дід Гордій. Сам Недбай лежав у темному кутку на ліжкові, закинувши ноги на бильця, солодко марив про те, що добре було б піти в хату до якого-небудь селянина і повечеряти кутею з медом та пиріжками. Зародилася в його така думка зразу після пісного обіду, дедалі виринала все ясніше і під вечір, коли під грудьми почало щось ссати, вона так засіла в голові, що нічого іншого туди ніяк не можна було упхнути. Коли ж ніхто не прохав його на вечерю, а самому втручатися в чужу сім'ю в цей святий вечір йому не хотілось. Тяжко вгадати, чим закінчилися б його думки, коли б під вікнами не зашуміли чийсь сани і перед самими дверима школи не почулося голосне «тпру». Думка, що сльотою прив'язала, зразу полинула од Недбая, і він, піднявши голову, поглянув стурбовано крізь мерзлі вікна, та нічого не побачив. Тимчасом заскрипіли в коридорі заморожені чоботи, і в кімнату помалу всунулась довжезна постать у кобеняці і в сивій шапці.

— Чи є хто в хаті? — почувся ніжного тембру високий голос. Недбай схопився з ліжка.

— Земляк! — радісно крикнув він на всю кімнату, впізнавши по голосові гостя, — а ти ж казав, що на свята до батьків поїдеш?

— Ні, братухо, не вдалося, чорт би його забрав, — го-

лосно одповів той, стягуючи з себе всяке барахло.— Та чого це в тебе темно? давай світла! Не повезло, кажу, мені цими святами,— казав він далі,— зовсім уже був зібрався в дорогу, пішов у волость за жалуванням і тут тобі й скоїлась причина.

Засвітили лампу, і незграбна постать, вилізши із кобеняка, стала гнучким, високим хлопцем з худощавим делікатним лицем; сірі дитячі очі світилися щирістю і самі прохалися до серця. То був сусід по школі і товариш Недбая — Петльований. Сам Недбай, кремезний, опецькуватий хлопець з розкудовченим чубом і заспаними, трохи насмішкуватими карими очима, був прямою протилежністю гостеві.

Свіжий голос Петльованого зразу засипав тиху кімнату життям і звуками. Недбай поглядав приязно на товариша, слухав, всміхався.

— Так от і маю я святкувати в своїх Щупиках,— доводив краю своїй розмові Петльований.— Цими днями все-таки було загляне в школу то те, то інше, і воно немов веселіш було, а сьогодні, знаєш, кожне держиться своєї господи, і я увесь день сам собі, як неприкаяний, ходю по спустілій школі; нема до кого словом обізнатися, а ти ж знаєш мою вдачу: ніяк не всидю, щоб не поговорити з ким. А це перед вечором, як згадав, що скрізь тепер по хатах зайшло свято і люди кутю справляють, то з усіх кутків моєї школи повіяло такою нудьгою, що хоч собакою вий. То я й надумав: махну я до земляка, та просидимо вдвох з ним цей вечір, порозмовляємо щиренько, домітку згадаємо.

Через невеликий час Петльований скоренько ходив з кінця в кінець по кімнаті, розмахував руками й говорив безперестану. Недбай тимчасом прийняв свою звичайну позу на ліжкові, стежив за товаришем лінивими, проте пильними очима і добродушно посміхався.

— Знаєш, їду оце я твоїм селом,— казав, граючи очима, Петльований,— а хлопчики по улицях шамотять по снігу з вузликами: вечерю носять до хрещених, і у мене зразу виринув у голові малюнок з дитячого життя мого: по хатах горять привітні вогники, на дорозі сніг яскриться, скрізь по улицях шумлять сани.., ми з сестрицею ідемо своєю буланенькою, на одно око сліпенькою, веземо до бабусі вечерю. Нам чогось так весело, регочемося, борюємося на саях, конячку підхльоскуємо... ньо, маленька! ньо,

сліпенька!.. а вона, знаєш, так жваво головою потріпує, тюпає собі... Що, може, не любо? — з щасливою усмішкою звернувся він до Недбая.

— Ні, нічого собі!— щиро сказав Недбай,— ти, брат, щодо поезії, того... ну-ну, катай далі,— додав він, закурюючи цигарку й готуючись слухати далі.

Петльований соромливо осміхнувся і почав знову.

— І от вертаємося од баби додому, а вдома вже вечеряти збираються; в хаті, знаєш, прибрано, лавки вимиті, стіл засланий килимом, якого тільки в рокові свята виймає мати із скрині. По стінах скрізь розвішані рушники, червоні-червоні, аж по хаті від них видніє. На покуті стоять у сіні горщики з кутею та узваром. Перед іконами лампадка горить. Помолившись, розсаджуємося круг столу. Сім'я наша була велика, не вміщалася за столом, і мене з сестрою, як найменших у сім'ї, завше садовили обідати десь окремо, тепер же всі зсовувались, пускали і нас за стіл, і ми аж сяяли од щастя. Батько сидить на покуті, а перед ним височенна гора пиріжків, паляниць і всякого іншого добра; тільки голова його і виглядає із-за них. Він зовсім ховає голову й питає: — чи бачите мене, діти? — А ми вже знаємо, що треба казати: не бачимо, тату!— всі, як один, кричимо.— Пошли ж, боже, щоб і на той рік не побачили! — По-шли, боже! — вигукуємо так, немовби ми були свідтіля за верству. А мати сидить край столу, зіперлася на руку, всміхається...

— Ні, що не кажи,— додав зітхнувши Петльований,— а в наших народних звичаях є багато чогось такого широкого, теплого...

У Недбая давненько вже почало знову ссати під грудьми і він, мало слухаючи товариша, намагався пригадати, чи не залишився де-небудь у його який сухий калач або хоч шматок хліба.

— Коли б хоч кусок дерева погризти, аби не нудило так,— думав він; та він добре пам'ятав, що ще вчора ввечері він доїв останнього бублика. Ковтнув слину і став прислухатися знову до слів Петльованого.

Аж той чогось спинився, замовк, покліпав очима і, перемінивши голос і почервонівши, стиха промовив:

— Слухай, земляче,— чи не знайшлося б у тебе того... чого-небудь ізісти, хоч хліба шматок... я, бачиш, сьогодні забув пообідати, так немов того...

Недбай підвівся з ліжка, почухав голову...

— Така, брате, справа, що хоч заріж — нічого не знайдеш,— винувато промовив він.

— Ага!— скоренько сказав Петльований і ще більше почервонів,— ну, нічого, я так...

Недбай подумав, подумав і швидко майнув у двері, що вели до класу.

Петльований, здивований і зацікавлений, пішов слідом за ним.

Місяць світив у сумні вікна класу; темніли школярські парти довгими рядами, виглядала серед класу дошка. Недбай ходив поміж партами й шарив під ними руками.

В кімнаті вони стали розглядати, що попалося йому в руки.

В пригорщі у Недбая була ціла купа житніх сухарів, що покидали колись у класі школярі. Сухарі були цвілі, припали пилом і зовсім не мали вигляду шматка хліба; більш скидалися на шматки трухлої кори або на куски жужелиці. Недбай уважно оглядав їх до світла, обдував з їх пил. Петльований, перехилившись через його плече, теж зазірав на їх і говорив:

— Покинь, їй-богу, покинь!

Недбай мовчки вибрав один сухар, і він затріщав у нього під міцними зубами.

— Можна!— весело кивнув він головою і протяг руку з сухарями до товариша.

— Чудний ти, їй-богу...— казав соромлячись той.

— Бери, бери!— весело казав Недбай.

Червоніючи й осміхаючись, Петльований протяг помаленьку делікатні свої пальці й потяг одного сухаря...

— Зажди трохи!— сказав Недбай,— коли бал, так бал. У мене десь є олія, що купив староста для замазки на вікна: тепер вона якраз нам згодиться! — І через який час Недбай таскав із кухні маленький, засмальцьований горщик з олією.

Повечерявши та помолившись богу, шкільний сторож дід Гордій надів кожуха і вийшов з своєї хати, щоб іти на ніч до школи. Ступає собі Гордій помаленьку, рипить сніг під його чобітьми, дивиться на зоряне небо. «Так тихо, так ясно,— думає собі Гордій.— Справедливо, що

святий вечір... Це ж недаром цієї ночі Христос народжується.

Слава ті рожденному,
В яслі положенному»,—

підспівує він собі стиха слова колядки.

«І як ото воно, сердешне, витримало під такий мороз у яслях! — дивується Гордій, — сказано святе: і мороз не бере його...»

Підійшов до школи. У вікні в квартирі вчителя світить... «Не спить ще, — думає він, — мабуть, сумненько одному на чужині...» Гордієві стало шкода молодого вчителя. «Ану, загляну, що там він робить, певне, десь книжечки свої читає. Двоє, — говорить сам собі Гордій, заглядаючи в шибку, в її маленький, незамурований краєчок. — Бач, щупинський учитель приїхав у гості... Що ж то вони собі роблять? Немовби то щось кушають...» — Гордій підводить до самої шибки старі, підсліпуваті очі.

«Охо-хо!», — зітхнув він, — сухарики, сіроми, гризуть... І гість, і хазяїн... Оце так панська вечеря!...» Гордій одійшов од вікна, став на снігу серед стежки та й загадався. Потім ще раз зітхнув, повернувся і тихо, хитаючи головою, почовгав до своєї хати.

Незабаром дід Гордій стояв на порозі вчительової кімнати з великим узлом у руці.

— Добрий вечір, з святим вечером будьте здорові! — вітав Гордій хлопців, — вечерю вам приніс — не погордуйте.

Хлопці оторопіли. Гордій постановив вечерю на столі, а сам, хоч завше любив поговорити на ніч з учителем, тепер став казати на добраніч.

— Воно все рівно... за спасення душі... — бубонів він стиха виходячи з кімнати.

1910.

ОВОА

Молодий сільський учитель Антін Оова одягся в свій новенький костюмчик, глянув у маленьке дзеркальце, причесав свої патли-кучері й хотів йти з дому, далі сів коло столу й чогось загадався. Півроку, як учителює вже Оова, а й досі ще не познакомився з місцевою інтелігенцією, якої поблизу було немало. Давно хотів і збирався він зробити це, та все чогось не виходило так.

Таку вже мав Оова вдачу: походе по своїй самотній кімнаті, помарить, подумає, що йому неодмінно пора вже зійтися з освіченими тутешніми людьми, навіть одягнеться, щоб зараз йти до доктора, а вийде на вулицю — передумає та й поверне до урядника або до сільського адвоката Муляра.

«Піти познакомитись!— дорогою виправдував він себе в думці,— так то й познакомитися! Ну, як прийдеш до нього, а він: «Что скажете?» або: «Чем могу служить?»— що йому сказати тоді? Та до того ж, може, він на цей час що робить або спочиває... Ні, нехай уже колись... якось... другим разом».

Од урядника повернеться смутний, незадоволений і знов довго ходить по своїй кімнаті, а то вийме свій зошит-щоденник і стане вписувати в його свої смутні думи.

Тепер стояла справа так, що як-небудь викрутитись, щоб утекти зустрічі з інтелігенцією, Оові не можна було: сьогодні в народній чайній одбудеться перша народна читанка, і всі місцеві освічені люди мають там бути; він, Оова, повинен теж піти туди, бо він же — народний учитель. Навіть піп сьогодні стидив його, що таке діло робиться без участі сільського вчителя; він же обіцяв і познакомити Оову з учасниками просвітнього гуртка.

Хоч була вже година йти, та Вові чогось хотілося ще посидіти у своїй хаті коло маленької лампочки та помарити — як то воно все вийде, що він буде казати, що йому скажуть.

Рука його по звичці витягла з купи книжок вірного товариша — щоденника, з яким Вова привик завсіди радитися та розмовляти в самоті. Механічно перегортає листки, перебігає очима засіяні дрібним писанням сторінки.

«...Читаю у вільні часи, що попадеться під руку, а все не те, — стоїть в одному місці, — душа жива живого слова бажає, та де ж його почувеш? До того гуртка, що я познакомився, щось не лежить моє серце: горілка, карти, п'яне важке життя, брудні розмови, непристойні анекдоти, нападки на мужика-гадюку... Що я маю спільного з ними — я, молодий, жадаючий просвіти, всього прекрасного і чесного в житті?»

Слухаєш іноді, як після чарки стануть вони розкривати один другому свої думки та виявляти темні свої діла — мороз ходє за спиною. Певне, й вони добре відчувають, що чужий їм, бо коли при мені розказують яку-небудь гидку історію, то скося позирають на мене.

Сидю я між ними, слухаю п'яну розмову, лайку, а часом і бійку за картами, і помалу туга приступає до мого серця».

Помалу Вова вчитався і вже не міг одірватися, хоч було там йому все давно відоме, читане і перечитане.

«...Завтра — різдво... — читає він у другому місці, — свято велике, празник молоді: студентів, гімназистів, панянок; завтра будуть вони кататися гуртом, співати, вигадувати, а я завтра піду обідати до старого дяка...»

Мовчки пообідаємо там, бо старі дяки — сумні якісь собі люди. Потім повернуся в свою школу, між німі стіни, візьму книжку, та не піде вона мені на думку.

...Неділя. Надворі примеркло. Одлига... Невесело надворі. Вітер гудє в комині, стелю зриває. У моїй великій та сумній кімнаті зимно, непривітно. Блимає каганець на столі, а я сам ходжу-нужу з кутка в кутка, тільки луна стогне від моїх ступенів по хаті. Ходжу собі, мугикаю під ніс, споминаю всякі пісні, що колись співалися товариством. Усе такі хороші пісні... а за серце щось так і тягне, так і ссе: здається — уткнувся б лицем у подушку, та так і зарюмсає».

Дочитавши останню списану сторінку, Вова помалу взяв перо в руки, вмочив у чорнило й загадався. Подумав трохи й став писати:

«Зараз йду між люди... між інтелігентні, освічені люди... і страшно, і радісно. Боязно мені, бо соромливий собі я вдався, не ловкий, не бідовий, та й не знаю, як з тими людьми поводитися, щоб вони не насміялися з мене. Бо я ж тих інтелігентних людей та зовсім і не знаю. Виріс я в глухому селі, виховували мене в семінарії, в самому найтемнішому, закинутому куточку рідного краю: семінарські вчителі нас близько не пускали до себе, поводити-лися як начальство, інших освічених людей бачити нігде було».

В кімнату увійшов сторож і став розказувати, що до народної чайної поїхали вже і з заводу, і доктор, і слідчий, паничі, панянки.

Як змальована, встала перед Вовою постать паняночки, якоїсь родички слідчого. Не раз він бачив її, коли вона, гуляючи, проходила мимо школи, чув її мелодійний голос, і струнка її постать та біляве личко з чарівними очима не раз увижались Вові між голими стінами його кімнати. Тепер він побачить її зблизька, може, буде говорити з нею, і ті чарівні очі будуть дивитися на його... і може... хто знає? Вова скося зирнув у дзеркальце, що стояло тут поблизу; звідтіля виглянули русяві кучері, сірі, соромливі, повні таємного огню очі, юнацьке лице та ніжний на губах пух.

Вова труснув головою й осміхнувся.

«Мужайся, Антоне!» — черкнув він на кінці сторінки щоденника...

Потім сховав щоденник, надяг пальто, погасив лампу і з рішучим виглядом пішов із школи.

Скинувши пальто та калоші, Вова стояв у півтімі в коридорі й держався за клямку; крізь мутне шкло дверей у кімнати, де зібрався просвітній гурток, виднілися, як квітки в саду, жіночі вбрання, іскрами блищали при огні гудзика на формених мундирах у чоловіків. Часто і дзвінко билось у Вови серце.

«Ну і вернись!.. яке кому діло!» — мигтіла у нього спокуслива думка, а всередині у його щось рішуче протестувало

проти такої малодушності, і, набравшись духу, потяг він за клямку двері.

Закрутилося, заблищало усе перед очима; Вова став на порозі, як прикований, і не міг придумати, куди йому йти і що робити. На щастя його, на виручку підвернувся багачка. Він, узявши за руку Вову, повів між люди знакомити.

Соромлячись та червоніючи, вклонявся Вова новим своїм знакомим і в той же час наглядав собі по кутках безпечне місце. Нагледівши там вільний стілець, він поспішав до його добратися і з полегкістю зітхнув, коли сів на йому.

«Тут буде спокійніше»,— подумав він собі і став кругом роздивлятися. Не встиг він іще опам'ятатися, як помітив, що якась червонощока пані, що сиділа найближче до його, дивилася йому в лице й щось казала. Вова бачив, що то до його була мова, та що саме вона казала — не почув. Спитав.

— Я кажу,— виразно вирізувала кожне слово пані,— що недавно тут був...

Далі Вова за гомоном ізнов не почув, хоч слухав не тільки ушима, а навіть очима й усім своїм тілом. Це раз перепитати йому здалося неучтивим, і подумавши, що на слова пані, може, можна й не відповідати, спустив очі й заспокоївся. Пані, чекаючи, не зводила з його очей.

Вова глянув на неї, зчервонів і одвернувся.

«І чого вона витріщилась на мене, чого не бачила?»— подумав він і рішив зовсім на неї не дивитися.

Переждавши яку годину, Вова знов глянув на пані; тепер вона вже не дивилася на його, а, прихилившись до відомої Вові чорноокої панночки, що тепер сиділа поруч з нею, щось на ухо казала їй. Панночка слухала, дивилася на Вову й осміхалась. Вова закліпав очима й одвернувся.

Кругом гомоніли, вешталися, лагодилися до чогось. Деякі топталися коло чарівного ліхтаря, інші пробували грамофон, перебирали книжечки; усі вешталися, сміялись, голосно про щось сперечались, тільки Вова не мав собі ніякої роботи й мовчки сидів в захисному куточку. Сидів він і почував, що його діло прогорає, а як його направити — він не міг добрати способу. Сидить, спустивши голову, думає... Глянув перед собою — і його серце похололо: та сама панночка з чарівними очима прямо йшла на

його, дивилася йому в лице й привітно усміхалась. Вова закам'янів.

Панна, певне, взяла була на себе благородну місію підняти дух у хлопця, підійшла, сіла на стілець рядом з Вовою і стала заводити розмову.

— Що це ви сидите так самотньо, немов скучно тут вам, скучно?— широко промовила вона до Вови.

— Чого ж... ні, не скучно,— відповідає той,— мені... саме добре.

— Бо що ж ви нічого не робите, ні з ким не говорите, як інші? — допитувалась дівчина.

«Ну, що я їй маю казати?»— подумав собі Вова. Полум'я вдарило йому в лице.

— Я подивлюся перше, як інші роблять,— таке чи щось підхоже до цього одмовив він — якимсь, як і самому здалося, не своїм голосом. Панна стала почувати, що не по силі взяла на себе роботу, й зачервонілась теж.

— А ви будьте веселіший, бо так же скучно сидіти,— закінчила вона і трохи засоромлена невдачею, встала й одійшла од Вови.

Вові стало навіть шкода дівчини:

«Сердешенька,— думалось йому,— мала надію розворушити таке опудало, як я, та й буде тепер каятись». Проте все ж стало йому вільніш дихатися.

«Ну,— думав Вова,— тепер — шабаш! Коли б уже хоч ніхто не зачіпав мене».

Та не скінчилися на цьому муки Вовині: небавом перед ним зринув, як із землі виріс, угудзяний джигунець, якийсь акцизний чиновник; він виразною, ясною мовою зарівав Вову вкрай.

— І чого ви зігнулися, молодий чоловіче, як тая мокра курка,— вичитував він.— Адже ж тут немає вовків, не покусують. Лицяйтеся он до панночок, розкажіть що-небудь, а то сидить понурою.

Одрівав і, закрутивши вуса, зразу опинився десь між панночками.

Уші, шия, лице загорілись у Вови, піт виступив на чолі. «І як же він одчитав мене, сучий син,— думав він,— немов у парні віником випарив!»

І довго ще не переставало палахкотіти його лице.

Тепер Вова почував, що вже навряд чи хто-небудь буде його турбувати, та не весело було йому. Сидів він, немов прикований до свого стільця, і бачив сам, що ніяка сила

не здолає тепер підняти його, щоб легко та вільно, як он отой франт, пройтися по кімнаті. І осудив Вова себе за ті сміливі заміри, які мав він, ідучи сюди. Задзеленчав дзвінок. Усі один за одним потягнулись до другої кімнати, де мала одбутися читанка й звідкіль давно вже чути було здавлений гомін селянської юрби.

Поволікся за ними й Вова.

Читали, розказували, показували картини. Стояв го-мін, було цікаво й весело.

На Вову ніхто тепер не звертав уваги, і він помалу став набиратися сміливості. «Це нічого,— думав він,— що я сплехував трохи на першій раз: привикну, придивлюсь, освійчаюсь... А як же хороше в гурті інтелігентних хороших людей робити гарне діло!»

Скоро читанка одбулася, директор заводу став нага-няти всіх, щоб не гаючись їхали до його.

Всі товпилися коло одежі, одягалися, торгувалися кому з ким сідати та їхати.

«Чи то ж і мене покличуть?» — думав собі Вова.— Як покличуть, то я тоді зроблюся зовсім іншим. Тепер уже немов нічого й не боюся; звісно, нове діло, то трохи був і сплехував, тепер поправляюся». Пройшов мимо Вови батюшка й чогось одвернувся. Зирнув мимоходом на його директор і теж одвернувся. Хтось, мало не спіткнувшись на Вову, кивнув йому головою до зобачення.

Кругом спустило. Було чути, як на дворі по найждженій дорозі свистіли і скрипіли, від'їжджаючи, сани. Стихло. І зразу став одчувати Вова, що ті люди — чужі йому, і нема їм до його ніякого діла.

«А я ж, дурний, думав»... і зробилося Вові чогось соромно до болю, до сліз. Стояв він один у коридорі, опустивши голову, і сором виїдав йому гарячі очі.

Тихо, як тіні, виросли коло його старі його приятелі: Муляр, письменоводитель, урядник. Перше Вова не помічав їх у гурті; і тепер зробилося йому дуже зле, коли вони з'явилися.

Обступили вони його з ехидними усмішечками, вітали-ся дуже ввічливо.

— Чого це ви, Антоне Петровичу, не схотіли їхати до директора? — лукаво спитав Муляр, — адже ж усі пані поїхали туди?

— Куди нам до їх!.. то ж — пани! — здавляючи своє серце, одмовив Вова.

— Теж люди! — з робленим спочуттям, іншим голо-сом казав Муляр.— Ви ж у нас за вчителя, науки проходили, теж можете лічитися за образованого чоловіка, а вони навіть за руку попрощатися з вами не хотіли. Думаєте, не бачили? — все бачили!

Вова мовчав і почував себе дуже погано. Йому хотілося якнайшвидше залишити про це мову, втекти од цих людей, проте він стояв і тільки якось чудно осміхався.

— І виходить,— казав далі Муляр,— що ваша лінія не з ними, а з нами, а ви зовсім не до речі вгору деретеся.

Письмоводитель та урядник мовчали та тільки стиха чмихали.

Вийшли на улицу. Ніч була морозна, зоряна.

В будинку у директора заводу горіли веселі, яскраві огні. Стали говорити про читання, і Муляр почав висміювати панську витівку. У Вови нило всередині, і він нічого не слухав. Мимоволі озирнув він цю свою компанію, опухлі од п'янства лиця, злі замутнені очі.

Прийшло в голову, що дома чекають його чотири сумні стіни холодної кімнати, пригадав, що ось уже півроку, як їсть його самотина — хотілося йому заплакати.

— І чого б то я так сумував! — несподівано звернувся до Вови письменник, виказуючи, що він добре розуміє, що діється у Вовиному серці. Не любі ви їм — і наплюйте, проживете й без них.

Вова схаменувся й став силувати себе, щоб як-небудь викинути з голови свої невеселі думки. Став прислухатися до їх розмови, та думки його мимоволі звертали на перший шлях.

Письмоводитель позіхнув і став казати, що добре було б тепер зайти у «клуб». — у них було таке місце, де частенько збиралися попиячити.

Думка письменника зразу здалася Вові досить слушною: у їй він знайшов вихід із свого дуже неприємного становища, і він поспішив ухопитися за неї.

— І справді,— піддержав він письменника,— зайдемо, вип'ємо по чарці, куди ви там ходите.

— Хіба й ви з нами? — неймовірно звернувся до його Муляр.

Вдаючи з себе байдужого, Вова згоджувався йти з ними, немсв у тому не бачив нічого незвичайного. Компанія повеселіла.

— Так би ви й давно! — сказав Муляр і поплескав Вову по плечі.

Пішли тепер хутчій, мова стала веселіша, жвавіша. Вова почував, як щось смутнее і разом веселе підступало до серця.

«Ех, ну їх!.. Коли так, то й так!» — подумав він і махнув у думці рукою.

В глухому кінці села обдерта хата. У вікно крізь червону занавісочку видко було бідненьке світло.

Перед старими низенькими дверима, позакривавшись комірами й понасувавши на очі шапки, стояли вони мовчки і чекали. Письмоводитель зігнувся під вікном і тарабанив пальцями по шибці.

— Дувид! Дувид! — здержуючись, щоб далеко не було чути, звав письмоводитель, — відчини, Дувид!

Червона занавісочка у вікні прогорнулася й з-під неї виглянуло лице старої єврейки.

— Ну, хто там?.. Чого? — непривітливо спитала вона.

— Та це ми! — одмовляє той, — відчини, Дах!

— Хто ви і чого вам треба?

— Відчини хутчій — побачиш! — нетерпляче промовив письмоводитель, — не впізнала чи що?

Занавісочка у вікні знов опустилася. В сінях небавом рипнули хатні двері, потім заскрипів засов, і двері на улицю одчинились. Нагинаючись, один по одному увійшли вони в сіни, намацали хатні двері й увійшли в кімнату. Понесло вогкістю і важким духом.

Обстава кімнати стара і нечупарна: посередині голий стіл на три ноги, двое стільців, з-під клейонки у їх телпалось якесь ганчір'я, обідраний, без спинки диван. Сірі та голі стіни сумно позирали на нових людей. У кутку на долівці, де поміщена була солома, спали двійко єврейських діток, заритих у купі всякого дрантя. В хаті холодно — пара йде з рота. Рогом лізе у вікна мороз...

Розбуджені діти повисували з дрантя голівки й великими чорними очима дивилися на гостей.

Вийшов Дувид, старий заспаний єврей у патинках на босі ноги і в халаті поверх сорочки.

Муляр сказав йому на ухо кілька слів.

— Одну? — тихо спитав Дувид.

— Давай поки одну, а там буде видно, — голосніше одмовив той.

Розсілися кругом столу. Увійшла Даха й стала накривати стіл старою, в різнобарвних плямах скатертю; внесла на тарілці порізаного оселедця, хліб, дебелу чарку та мідні виделки, що взялися зеленим мохом.

Дувид приніс пляшку горілки.

Муляр узяв пляшку і вдарив її в денце; пробка вискочила і навколо запахло сивухою.

— Шановному гостеві перша чарка! — промовив він, передаючи сповнену чарку Вові. Той зразу по-молодецьки випив її. Чарка пішла кружляти, і дедалі в хаті робилося голосніше. Червоніли лиця, поблизкували очі, а Дувид усе підносив пляшку за пляшкою.

Схилившись ближенько до Вови, Муляр нашіптував йому щось п'яною мовою, осміхався й ніжно гладив по голові; той слухав п'яне базікання Мулярове, кивав головою й теж усміхався п'яною усмішкою.

— Ну -- вашу руку! Поцілуємся! — голосно промовив Муляр і взяв Вову в обійми. Дзвінко поцілувалися. За Муляром полізли цілуватися урядник і письменодитель.

— Тепер уже ти наш? — липли вони до нього, обнімаючи його.

— Ваш! ваш! чортики ви мої любі! — п'яним голосом, одбиваючись од них, казав Вова.

— А при цій okazії вип'ємо ще!.. Дувид! — командував Муляр, — ще дві пляшки та закуски...

Дувид приніс іще дві пляшки горілки. Чарку кинули й дістали шклянку. Налили Вові повну й стали, не зводячи з нього очей, зорити.

Вова взяв шклянку і, не кривлячись, випив до дна...

— Маладець! наш! — загалділи кругом, — тягне по-козацьки!

— На ура його! — хтось крикнув, і зараз Вова почув, як уперся головою в низьку стелю.

В голові у Вови закрутилося, в грудях нудило і що було далі — він уже мало пам'ятав.

Як крізь туман пам'ятав тільки, що кричали, співали, згадували про якусь куму. Далі зринала в пам'яті обстава якоїсь чепурної теплої хатки, завітчані сухим зіллям

та рушниками ікони, стіл, зашаний чистою скатертю, вишнівка і чорнобрива весела молодиця в червоному очіпкові.

Звернуло з півночі. Ніч була тиха, місячна. Гралися по дорозі блискучі іскри на снігу; інеєм окутало скрізь дерева. По всіх хатах люди спали.

По сонних улицах села, збивши шапки на потилицю, вешталися, плутаючи ногами, Вова з Муляром і, щиро обнявшись, п'яними голосами вперек один одному тягли якусь пісню. Луна йшла по всьому селі.

— Гей, хто там! — почувся голос позаду приятелів, — побережись!

Муляр і Вова розступилися. Мимо їх прошуміли сани з гостями, що верталися з веселим гомоном і сміхом од директора.

Вова спинився і, взявшись у боки, прищуреними очима подивився їм услід.

— І наплю-вать! — промовив він повагом і плюнув через губу.

1910.

В ТЕМРЯВІ

В маленькі вікна низенької хати заглядала чорна осіння ніч. Надворі шумів вітер, а в убогій хаті було тихо. Замість стола коло стіни старенька скриня; на їй, закурена і чадна, помалу блимала бляшана лампочка.

В хаті бідно і пусто. Убоге світло каганця вилискувалось на темних іконах; далі, в сутінку, виднівся піл та ріжок печі.

Низенько схиливши кучеряву головку до каганця, сидів над писанням хлопчик і стиха скрипів пером по папері.

Серед хати на долівці стругав якусь дошку господар хати, Клим. Жінка його сиділа на лаві й пряла. Кожний пильнував своєї роботи, і всі мовчали.

Дописавши сторінку, хлопчик потягся, закрив зшиток і положив його в свою шкільну торбинку. Потім узяв з полиці книжку, чепурненько розправив її, розгорнув, зложив перед собою руки й став читати вголос.

Рівно, мелодійно забриніла віршована мова. Мати присунулась з гребенем ближче до хлопця, повагом витягувала довгу нитку й, осміхаючись у такт віршові, кивала легенько головою.

Брате милий, брате-соколоньку,
Ти покинув сестру-сиротоньку.
А я ходжу-покликаю,
Як возуля в темнім гаю:
Ой вернися з далекого краю!..

Тихо і виразно, як акафіст, вичитував хлопець.

Клим підняв голову од роботи й прислухався.

— Петре, що ти там варнякаєш? Чи воно ж отак у книзі понаписувано? — дивуючись, спитав він хлопця.

Петро звернув до його серйозне лице.

— Це така книжка, що в їй усе понаписувано по-нашому, по-українському,— поважно пояснив він.

— Так таки по-мужицькому ї написано? — не діймаючи віри, спитав батько вдруге.

— Так і понаписувано,— затвердив Петро.

— Оце ж і я — слухаю та ї дивуюся,— обізвалася мати,— читає таке, що аж чудно якось... ніби по-нашому, чи як би то.

Клим лишив роботу ї підійшов до Петра; обітер об штани руки, взяв у його книжку.

— Де це ти взяв її? — спитав він.

— Учитель дав,— одмовив той.

— Гм... і навіщо б воно, сказати, і до чого... — казав Клим, перегортаючи сторінки книжки.

— Тепер багато є таких книжок,— став розказувати Петро,— казав учитель, що по таких книжках, може, і вчити в школі будуть колись.

Клим дивився в книжку, хоч не розумів у їй нічого. Він щось думав і лице його робилося суворе.

— Все в насмішку беруть нашого брата, практику здійсмають,— трохи переходя промовив він.

— Коли ж ловко, сучого сина,— злегка осміхнувшись, промовила мати,— усе так воно в лад та до діла...

— В лад та до діла!.. — перекривив її Клим,— не знаєш, навіщо вони ото дають таке?.. Мабуть, серце їх печеться, коли мужицька дитина хоче вчитися, як і їх діти, ну ї вигадують... На, мовляв, та не забувай, хто ти!.. Знаємо ми їх...

Лице у Клима гірко скривилося.

— Кинь, Петруню, сюю книжку та лягай спати,— смутно промовив він.— А книжку оддай учителеві назад; оддай і скажи, що батько не велить цієї книжки читати, що так робити, скажи, не годиться... Сій, я побачу його, я сам скажу йому! я скажу...

Клим між людьми був плохий та боязкий чоловік, дома ж, як ніхто не бачив, частенько виливав він свої жалі в довгій скрипучій мові.

Тепер серце у його защеміло, і він став говорити ї не переставав.

Петрик уклався спати. Жінка зложила прядиво ї теж полізла на піч.

Клим знов узявся до роботи. Робота не пішла до

рук. Він частенько переставав стругати й, схиливши голову, думав.

А жалі так і хватали за серце, так і хватали.

Прибрав роботу, помолився, погасив каганець і ліг спати. Сон не йшов до очей. Як галич, осідали його думки й краями серце.

І от увижається Климові серед темряви панська кімната, великі царські портрети, стіл, зеленим сукном укритий... Кругом столу сидять чужі хлопчики, такі чепурненькі, причісані, мов паненята; сидять і щось пишуть.

Писар їх навчає, люди вклоняються їм, навіть сам старшина чоломкається з ними за руку.

Малі вони, а знають уже багато дечого такого, чого він та інші прості люди не розуміють. Сам Клим, як був колисьдесяцьким, чув, що вимовляли вони часом якісь мудрі канцелярські слова.

Клим подовго дивився тоді на їх і думав, що з їх вийдуть люди.

Тоді ж надумав він оддати сюди свого Петрика.

Ще раніше, коли дали Петрику в школі першого похвального листа, Клим надумав вивести його на легкий хліб.

Не видна була йому спершу дорога до того легкого хліба; після того ж, як побував у волостідесяцьким, він уже знав, що йому робити. Упрохає писаря та старшину, поставить могорич або одмолотить днів зо три — і Петрика приймуть до волості. А там дорога видна: вийде письменником, урядником або тим же писарем. Усім їм добре живеться. Жалування беруть добре, а головне діло — хабарі.

От хоч і цей волосний писар — мало то він злупить за рік з усієї волості!

З батька рідного візьме — такий дерій. Скільки покривдив бідних людей — страх!

Казать нема чого — добре живуть, і кращої долі своєму Петрикові Клим і не бажав би. Та і йому, Климові, на старість добре б було.

Люди казали б: хоч і бідний Клим, а вивів сина в люди. І був би тоді Клим на людях розумний та шанований.

Так марив Клим у скрутні часи, коли змучена його думка не мала чого кращого, щоб зачепитися.

І робилося тоді йому легше.

Тепер було Климові важко, немов люди підстерегли його таємні надії й мають замір шкодити.

І саме ті люди, які повинні б допомогти вийти хлопцеві в люди!

Думки за думками, невеселі, образливі товпилися в його голові й давили одна другу. Клим навіть забув, що була пізня ніч: не думав спати, блимав в темряві цигаркою, ворочався на постелі й розплющеними очима дивився в п'ятьму.

«Може, вони через те й настоящої грамоти не хочуть давати мужикові, щоб не пускати їх у люди.— думав Клим.— Чого доброго! Бач — каже, що і в школі будуть вчити по-мужицькому!» Клим зразу підняв голову; серце забилось й похололо: у його блиснула нова думка: чи це не навертається діло на те, щоб іменно його Петрика не випустити в люди?.. Бачать — хлопець не дурний, пам'ять дав йому бог гарну, може чоловіком бути — ну, і не пускають. Бо кому ж потрібне мужицьке дитя?

Ця думка несподівано зринула в голові у Клима, і потім не міг уже він од неї одв'язатися.

Пригадалось йому, що як приходив до його з молитвою піп, то розпитував, куди він думає пустити хлопця по школі.

Навіщо б йому отее знати?

То ж, знать, неспроста він довідувався!

А ще він, Клим,— звісно, протак та дурень: не то, щоб примовчати та схитрувати, як то вміють інші люди,— взяв, та так зразу й ляпнув: думаю, як бог pomoже, в писарі оддати!.. От тобі й писарі!..

Або сказати й те: чого його Петрикові вчитель дав цюю книжку, а не кому іншому? Не бійсь, сидельцевому, мабуть, не дав!.. Авжеж, мабуть, не дав!..

Поворочавшись трохи, Клим піднявся з ліжка й, тихенько облапуючи в п'ятьмі перед собою, підійшов до полу, де спав Петрик.

Нагнувся над ним, здержує дихання, прислухається...

Петрик спить і тихенько виграє носом, немов у дудку.

— Петрик, а Петрик! — легенько торсаючи хлопчика за плече, упівголос сказав Клим.

Тоненький свист зразу змовк.

— Це ви, тату? Чого вам? — почувся його здивований голос.

— Чи тобі не низько, сину, в голови?.. Дай, я підмо-
щу тобі свитку,— став тихенько казати Клим.

Петрик пробурчав щось сердите, зразу поклав голову і вже став засинати.

— Петрик! Петрик! — тихо, але настирливо казав Клим,— ось підожди, я щось тебе запитаю.

Хлопець ізнов чмихнув носом і прокинувся.

— Ну? — промовив він, піднявши голову.

— Ти скажи мені. Петруню,— тихо й таємниче казав Клим,— чи тільки тобі дав учитель оту мужицьку книжку, чи ще кому давав?

Хлопець трохи помовчав.

— Тільки мені — ну, то що?.. І другим, казав, буде давати — хто попросить.

— Ну, більш нічого... спи тепер собі, спи...

Клим важко зітхнув і пішов од нього.

Петрик обвів очима темряву, подумав трохи, потім знов поклав голову на постіль.

— І як я зразу цього не зрозумів! — дивувався собі Клим.

І довго ще в малій хаті Климовій блимав у пільмі огник цигарки, довго чулося часте зітхання й скрипіння лавки.

Ранком другого дня в квартирі учителя в новенькій свитині з причісаним і примазаним оливою чубом стояв Клим. В одній руці держав він книжку, а другою — за руку Петрика.

Перед ним стояв молодий учитель і гаряче щось йому доводив.

Клим не дивився йому в вічі, а дивився кудись у куток: лице у його було похмуре, задумливе й уперте. Петрик переводив серйозні очі то на вчителя, то на батька.

— Коли ви справді добра хочете моему хлопцеві,— звернувся Клим до вчителя, і в очах у його блиснув огник довір'я,— коли не хочете його скривдити — то, я вас прошу, допоможіть йому вийти в люди. Ви ж самі знаєте — чоловік я бідний; нехай хоч йому буде краща доля. Вчіть його по настоящому правилу, а таких книжок не давайте йому... пожалуста, господин учитель... я вас прошу...

Клим приступив до вчителя ближче, схилився й додав тихо:

— Я даром не схочу — благодарить буду...

Вирядивши Кліма, вчитель довго ходив по кімнаті, потім сів коло столу й задумався.

1910.

ПІД ШКОЛОЮ

Двері в школі прочинилися, і звідтіля, товплячись і на ходу одягаючись, висипали на двір школярі. Гомін, сміхи, співи разом з ними вирвалися на свіже повітря.

— Стій, хлопці!— разом крикнуло декілько голосів,— вертайся назад: дощ!

— Дощ, дощ!— загули школярі й кинулися назад до дверей.

— Ідіть собі, йдіть! Ще мало голову нагули. Не глиняні — не розкиснете,— бурчав позаду сторож-дід, забираючи за школярами двері.

Деякі з школярів, котрим недалеко було, зразу побігли по домівках. Решта збилися на дощі коло дверей школи й радилися, що робити.

— Он, братця, сухо — можна переждати!— крикнув один з їх і кинувсь до стіни школи, під гілля акації. Всі наввипередки побігли за ним.

Довго пустували, сміялися, випихали один одного на дощ, поки таки всі умістилися вздовж мурованої стіни.

Осіне небо заслалося, немов рядном, сірими хмарами, і без відгалу сіяв густий та дрібний дощ.

Гомін поміж хлопцями став стихати.

— Рано цього року осінь зайшла,— промовив сухорлявенький, смуглятий школяр у свитині наопашки,— люди гаразд не оборалися.— Вдумливими очима він оглянув сумнеє поле, де сіріли недоорані клапті стерні. Йому ніхто не одповів. Розмова чогось не в'язалася. Дощ шумів і нагнав нудьгу.

— Ех-хо-хо!— голосно позіхнув один,— мабуть, не переждемо до вечора ми цього дощу.

— Давайте, хлопці, заспіваємо абощо, а то ще по-снемо тут,— сказав жвавий і непосидливий Марченко, кращій учень у класі й перший у хорі соліст-дискант.

— А чого ж так стояти!— охоче згодилися інші,— стоять усі, носи попускали, як кури на сідалі!

— Ану, хлопці, до мене!— Марченко виступив наперед, збив по-молодецькому на потилицю козинок, узявся рукою за ухо.

Как на горке калина,
Под горою калина,—

почав він вигравати срібним, як дзвіночок, голосом. Усі заворушилися. Очі блиснули жартовливим огником.

Ну что кому дело — калина!
Ну какое кому дело — калина,—

весело підхопили вони. Зразу вродився веселий настрій. Деякі стали притоптувати ногами, інші вибивали такт пісні рукою на спині свого сусіда: всі співали так, немов зарані нарадились когось передражнювати. Хтось у кінці голосно ухнув, голоси пішли врозтіч,— усі зареготалися. Без учителя чогось діло не ладилось, і співи скоро спинилися. До того ж безупину шумів дощ і перемагав пісню. Весела хвиля як скоро зринула, так і зникла.

— Ну й заспівали!— промовив один,— хоч би не страмилися!

— Чорт ладу не шука, аби шум!— обізвався другий.

— Ось давайте, братця, вжаримо нашої, мужицької!— почувся голос од краю.

— Тю!.. Що це ти — в степу, чи що!.. Учитель почує!

— Ну то що?.. це ж не в класі: тут можна!

Хлопці зразу загомоніли.

— Своєї, мужицької! «Донця» давайте!.. Ні — «Неньки»!.. Або краще: «Із-за гори, із-за кручі»! Хто буде вводить?— дзвеніли наперебій голоси.

— Знаєте, братця! Ось нехай Максим буде виводити,— казав один,— ви не дивіться, що на співці він іззаду стоїть та куняє,— отже, я вам кажу, що краще за його наших пісень ніхто не введе. І Марченко нехай піде вмиесться.

— Хто — Максим?.. Куди йому!— обізвався дехто.

— Е, ні, братця! Ви ще його не знаєте!— казав пер-

ший,— то що він такий тихий та соромливий, то й не чуть його на співці, а голос у його добрячий.

— Може й справді вигукався у пасіці з дідом,— згоджувалися інші,— ану, Максиме, виходь!

Вилазь же, медовик, чого ж ти!

— Одчепіться од мене — я не вмюю! — почувся десь іззаду голос.

— Та ну бо виходь! Бач — як ведмідь опинається!

Наперед випхнули хлопця в здоровенних чоботях, у волохатій вивернутій шапці. Лице в його все засмажене сонцем, не стрижений давно чуб білими пасмами вибивався з-під шапки.

— Ану, Максиме, покажи їм, матері їх копа вареників! — підбадьорювали його хлопці.

Соромлячись, сміючись і закриваючись рукавом, Максим поривався схватись за хлопців. Школярі збились кругом його, сміялися, гомоніли й не пускали.

— Хай он Марченко виведе — я охрип!.. Йй-бо ж охрип! — просився Максим.

— Ну, та годі вже тобі, не задавайся! — серйозно обізвався до його смуглявий школяр, — заводь, коли заводиш!

Максим став посередині, вирівнявся й провів рукою по лиці. Соромливість сплила з його, і воно стало поважне, навіть строге. Сірі очі стемніли, чоло побіліло. Хлопці примовкли й налагодились. Оглянувши всіх товаришів, Максим спинив очі на одному, немов збирався щось йому казати; відкашлявся, легенько схитнув головою вправо, хитнув уліво й, не одриваючись од очей товариша, тихо заспівав:

У неділеньку рано-пораненьку

Розсердився син на свою неньку...

Легенька хвиля смутку знялася й пройшла по дитячих личках. Усі стали товпитись до гурту. Кожний хотів співати й пробирався наперед. Маленький школярик, босенький, з підкачаними штанями і з школярською торбинкою через плече, довго не міг приєднатися до гурту; він перебігав з місця на місце, поки спинився на дощі, притулився ззаду товаришів, висунув наперед голову через їх плечі, і в співах задзвенів новий високий дискант. Так і стояв на дощі, мов закам'янів.

Тихо, повагом заводив Максим перші слова. Всі дивились на його, слухали. Потім очі в усіх здіймалися,

тьмарились, голови хитались і разом з усіх грудей виривалися слова жалю і смутку:

Будуть гості усі в бархотині,
А ти, мамо, в подертій свитині!..

Всі в одно слово виголошують вони, і здавалося, що вони не співали, а словами розповідали про те, що недавно чинилося на їх очах.

І що далі співали вони, все щільніше горнулися одно до одного, руки непомітно спліталися в обійми.

Дощ був перестав і знову пішов — вони не помічали: пісня заглушала шум дощу й живим словом розносилася далеко з-під стіни школи.

А за стіною в класі, склавши руки на грудях, з кутка в куток ходив учитель — підійде до вікна, схилиться головою до шибки, слухає... потім знов ходе, задумавшись, і тихо наспівує слідом за хлопцями слова пісні.

Якось його побачили.

— Учитель, учитель слухають! — зразу пішло тихо поміж хлопцями.

Всі помалу стихли. Пісня обірвалася.

— Ну чого ж?.. давайте співати! — звернувся до товаришів Марченко, — нехай послухають...

Хлопці пошепталися між собою і стали одкашлюватись. Марченко вскочив у середину, махнув головою і всі в один голос залящали:

Вот ля-гушка по до-рожке
Скачет, вытянувши ножки!..

Шкільний, казенний настрій знову зринув між хлопцями. Максим провів рукою по спітнілому лиці, насунув на очі шапку й тихенько сховався в гурті.

У ПАНІВ

Іде Ларько улицею, зігнувся й хилитається... Плетена шапка нап'ята на уші, жмутом намотаний на шиї шарп, руденький повстаний пінжак, на ногах зашкарублі чоботи; вуси й борідка взялися кригою, шия втягнута в плечі, а під рукою вгорнута в драну хустину скрипка! Білі метелики снують кругом Ларька, сліплять, сідають на голову, на бороду... позаду юрма дітей...

— Ларьку, ану заграй чичіточка! Го-го! Та як же упився Ларько!..

— Ларьку, а коли ще підеш під Бойкову греблю на весілля?..

Кидають на його мерзлим кізьяком, перечіплюють, у сніг валяють.

— Га! Хвороба на вас! Кш!— кричить Ларько й ганяється по улиці за дітьми, мов за горобцями.

— Чого це ти, Ларьку, стежкою не йдеш, та все в сніг лізеш?— Хіба ж тобі туди йти?.. Тобі он куди йти!— і хлопці пхають його кудись у другий бік.

— Брешеш!— бубонить Ларько,— я все бачу і все знаю... Мене не одуриш...

Ларько таки справді все бачив і все знав: бачив він, що кругом його скрізь дерево в білому цвіту, бачив, що всі хати вкриті зверху білими ковдрами, що скрізь у маленьких вікнах жовтіють крізь якусь сітку плями світла.

Значить — прийшла вже ніч.

А знає Ларько, що завтра різдво і що він іде до панів на кутір славити Христа. А там нагодують його, напоять і грошей дадуть, а то ще, може, пощастить і вкрати що, як було минулого року. Де був допіру,— Ларько вже забув, та й навіщо йому теє знати: де був — нема тепер.

Білі метелики вже перестали сльотою лізти в вічі, і йому стає видніше. Ларько бачить, що він уже за селом. Ген серед шляху манячить щось крізь вечірній суморок: то стоїть плакуча верба. За вербою будуть Горілі бори, а за борами скоро й хутір.

З-за пазухи витягає Ларько пляшку і перехиляє до рота. Потім обережненько ховає її.

— Що таке Ларько? — бубонить він сам собі. — Ларько — не простий чоловік. Еге! Ларько дорогий чоловік... Хто Ларька не знає!..

Ларька таки знали люди. Знали й гомоніли, що він — справді дорогий чоловік, хоч часто ходить і битий і лаяний, хоч часто п'яний валяється з своєю скрипочкою по бур'янах та ровах. Гірке було життя Ларькове — всі бачили, та ніхто не чув, щоб жалівся він на його коли словами. Словами він міг тільки попрохати собі у добрих людей чого-небудь, коли був тверезий, та голосно лаятися, як був п'яний. Своє ж горе, свої жалі оддавав він де-небудь на безлюдді живій скрипці, а вона вже голосно плакала й далеко односила Ларькову тугу. Не раз бувало, що серед глухої ночі будила людей пекуча струна і тоді казали люди, що то десь під тином проснувся Ларько та й засумував.

Іде оце Ларько степом, сяде один собі край битого шляху, щільно, мов дитину, притулить до грудей свою скрипку, схилить низенько до неї всю пропашу голівоньку — і заплачуть, заквілять струни, немов у тій скрипці озивається живе Ларькове серце. І бачили люди, що плакав тоді Ларько. І плакали разом з ним чужі люди, що проїжджали мимо його степом.

Отакий Ларько...

А тепер він дуже впився і йде собі у полі по снігу. Йому здається, що відкілясь узялися і йдуть поруч дьогтяр Панас та колесник Таран. Ідуть і щось розказують, сміються і пхають його головою в сніг.

— Ну й нащо ви це робите, хлопці! — докоряє їм Ларько, встаючи з снігу. — Не шуткуйте! Годі! — А вони не слухають: тільки встане Ларько — знову пхнуть. Ларько сидить серед снігу й лається. Одпочив трохи, встав; немає ні Панаса, ні Тарана, пішов шляхом сам. Іде серединою шляху й помічає, що хтось став серед дороги й не пускає його далі; одступився назад, хотів поминути — знов наткнувся на його.

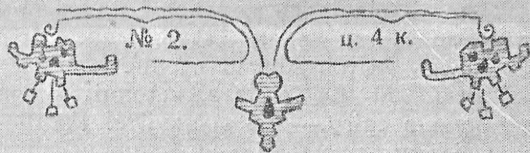

С. Васильченко.

ЕСКІЗИ.

Роман.
В панів.
Мужицька арихметика.

Видавництво
„Криниця“

Титульна сторінка першої збірки творів С. Васильченка.

Ларько став і думає.

— Еге! — засміявся він, — це ж, либонь, я вже в хутір прийшов! Скоро як — і не помітив! — дивується собі. Далі причепурився, щоб до панів іти.

— Та які ж химерні пани! — думає Ларько, видираючись по чомусь угору, — які кумедні: заберуться, не знати куди, та й видирайся до їх... Коли б ще не одірватися та в'язів собі не скрутити.

Разів скільки Ларько зривався й падав у сніг, аж таки виліз...

Боже, боже... які розкоші, краса яка! Стоять скрізь столи, застеляні дорогими килимами, рядочками креселка з червоного бархатину; в чудових зільниках ростуть дивовижні квітки, а серед кімнати висить кришталеве паникадило... Люстри, золото, срібло... Так і сяє все, так і сяє... За що не візьмись, де не сядь — усе хитається. Придивляється Ларько і бачить, що крізь муровані стіни видніється небо з зорями, і не розбере він, чи вони в будинку, чи за будинком.

Ось одна зірка зірвалася і покотилася так низько над Ларьком, що він аж прищулився, щоб по щоці не вчепила.

— І до чого вже дійшли ті пани! — дивується він, — навіть небо забрали в свої покої.

По покоях проходжають пани, панянки й паненята, всі в шовках та в золоті. Ось одна з білим личком, як вишневий цвіт, і з темними, як чорнобривці, очима... Ступає легесенько, як пух...

— Ех, коли б я був малярем! — думає Ларько, — змалював би я це личко та й на божник поставив.

Ходить Ларько скрізь, розглядається, і любо йому, любо...

Та чого ж це всі одвертаються од Ларька? Йому так бажається, щоб панночка глянула, промовила до його слово; він би розпитав її за квітки, за все...

Зайде він з одного краю до панянки — вона губки надимає, одвертається; зайде з другого боку — те ж саме. Паненятка малі — й ті не хочуть на його дивитися.

«Чого ж це вони такі непривітні, чого?» — гадає Ларько і почуває, як тихенько туга серце йому тисне.

Коли підходить до його пан сивий, суворий.

— Хто ти такий? — питає пан.

Ларько не знає, що йому сказати, потім пригадав:

— Я ж Ларько, пане, отой, що ходить по людях грати.

— А ще хто ти такий?

Ларько сказав би, та й сам не знає, хто він іще такий.

— А чого це в тебе чоботи в болоті, чого солома на тобі, чом голова не розчісана? — допитується пан.

Тоді пригадав Ларько все: пригадав, що давно вже він за'янствував, що не раз з кимсь побився, що ночував у болотах, в ожереді на полі, — і потупив він перед паном очі.

— А чого ти тут? — спитав пан.

Мовчить Ларько.

— Не знаєш? А я знаю: ти прийшов, щоб украсти що-небудь, як украв минулого року срібну ложку, що пропив у Ічні в жида Пенька.

Ларькові так соромно, що й місця собі він не знайде.

А пан каже:

— Вон звідділя, Ларько, бо ти злодій, п'яниця й мужик! — і рукою на поріг показує.

Тоді промовляють тихо, мов листом десь шелестять, панянки:

— Геть Ларька, геть з покоїв! Од його горілкою тхне. — І шовковими рукавами носики затуляють.

І промовляють маленькі паненята:

— Геть Ларька, бо він забере нас у торбу!..

Ларькові робиться чогось шкода, боже, як шкода!..

І знову каже одна панянка, каже друга і всі кажуть:

— Геть, геть, геть Ларька! — Підбігають і штовхають його в спину маленькими кулачками.

Заплакав Ларько та й пішов до порогу. Коло порогу його взяв такий жаль, що він аж спинився.

— Пани! — благає він, приклавши руку до серця, — не проганяйте мене — я не красти... я... я Христа славити прийшов, — пригадав він, — благословіть, пожалуста! — і зводить на панів заплакані очі.

Стоїть пан спиною до його, мовчить, і всі змовкли.

«Змилувались, благословили!» — думає Ларько і почуває, що робиться йому легше.

Поспішаючись, щоб, бува, не передумали пани, наладне він свою скрипку.

Стоїть Ларько у панів коло порогу, грає, і одна в його думка засіла в голові: коли б тільки, коли б усю правду сказати!..

Чує Ларько, що серце його, як було вже не раз колись, із струною розмовляти починає.

«Ой щось буде»...— думає.

І от засумувала, затужила струна... знялася в грудях у Ларька гаряча хвиля, закипіло, забилося щось, стиснуло серце так, що хочеться тарахнути йому скрипкою об мур, щоб в тріски розлетілася. Його пальці впиваються в струну, смичок лігає по струнах, і чує ухом Ларько, що струна говорить правду. Зсувається вага з Ларькового серця, на душі затишніше, крапельки гарячі по лиці пливають.

Глянув Ларько на панів.

Всі повернулися до його, дивляться, немов сказати хочуть: «Так ти он який, Ларько!» І лица в їх стають ласкаві до Ларька і смутні.

«Заждіть — ви ще не знаєте Ларька,— заждіть!»

І знов захопило дух Ларькові: вже й не чує він, чи є в його руках скрипка, чи немає. А серце затужавіло, зробилося, як криця, і болить, і болить, і не перестає.

А по йому щось креше, і летять од його скалки золоті, срібні, білі... віхтями, снопами... і осяяли Ларька на всю кімнату... Стоїть, мовби в огні.

І чує він, що над ним щось тужить; не тужить — криком кричить, правду Ларькову розкажує. І догадується він, що то — струна.

Підвів очі Ларько; посхилялися панночки, білими хустинками очі витирають, плачуть. Плаче стара пані, плачуть паненята. Заплакав і старий пан, головою схилившись до столу на риг.

«Ага, пани!— думає Ларько,— що, п'яниця Ларько? злодій?.. Тепер бачите, який Ларько?»

І от затужили всі, підбігають до його:

— Ой годі вже, Ларьку, годі, не грай уже!— благають.— Ой годі, бо серце з жалю розірветься.

І дітки плачуть і благають:

— Годі вже! годі, годі...

За руки хапають його, за смичок...

«Ні, не перестану, не перестану!»— думає собі Ларько.

— Ларьку, Ларьку!— ясно чує він інші голоси, що гомонять усе дужче та дужче.

— Ларьку! Злазь, бо замерзнеш к сучому батькові!— і Ларько почув, як хтось штурхає його кием у спину.

...Злазить Ларько з верби і бачить: над вербою світить місяць, а кругом степ, засипаний снігом.

Стоять якісь люди, чоловіки, жінки, діти. всі гарно зодягнені...

— Що це тобі, Ларьку?.. Опам'ятайся: ось до утрени йдуть люди.

— Перехрестися, Ларьку,— гомонять кругом.

Ларько зав'язав у хустину скрипку, насунув на чоло шапку, не сказав ні слова й тихо побрів од людей у степ.

— А горенько тяженьке!— промовляє чорнява струнка молодиця,— і до чого тільки людина не доведе себе!..— Йї карі очі блищать проти місяця смутком та жалощами.

Люди спинилися коло верби, розмовляли й поглядали туди, де одпливала маленька, самотна Ларькова тіль, в далекий степ, що яскрився дрібними зірочками.

НА ЧУЖИНУ

Тиха і смутна весняна ніч, мов молода черниця. Не чути на селі ні гомону, ні співу. Все повилося в тіні. Біліють проти місяця хати з темними вікнами,— не то дримають, не то щось думають.

Може, думають вони про те, що завтра рано має одбутися на селі смутнее свято, і після того свята багато їх останеться пустками; загуде в негоду вітер у димарі, завітає в гості лупатий сич, і буде в їх моторошно й сумно.

Не дві й не три сім'ї, а мало не половина всієї громади завтра ранком помандрує з рідного села в далеку, невідому чужину — туди, де серед диких степів, як кажуть люди, гуляє з хуртовиною мужицька доля.

Сьогодні вкладалися люди з своїм добром, і цілий день стояв у селі шум і гомін; тепер усе затихло. По дворах, навантажені всяким збіжжям, стоять вози, готові в дорогу, й мандрівці останній раз лягли спочити в своїх хатах. Та чи сплять вони тільки?..

Заскрипів засов коло чиїхсь дверей, і далеко по селі пішла луна.

З своєї хати вийшов старий Жук. Він босий, без шапки, в усьому білому. Цілий день голова була заклопотана, тепер усе те кудись полинуло, затихло, на серце зійшов до його смуток.

Тихо, мов привид, ходить по двору, по городі, ходить, спиняється, щось думає... Далеко в промінні місяця біліє його сумна постать.

Що то думається старому? Може, споминає батька та діда, що свій вік прожили на цьому дворіщі, може, пригадує свої давні пригоди, які траплялися йому на віку, а може, хоче тільки добре надивитися і запам'ятати свою батьківщину, щоб не забути її на чужині... Перед хатою

стоїть старий гіллястий ясен, усю хату й половину дворища вкриває він своїми вітами, вищого дерева од його немає на всьому селі. Ще здаля, не доїжджаючи скільки верств до села, можна бачити його кучеряву зелену верхівину.

Жук спинився серед двору, зчепив руки на грудях, підняв голову й дивиться на ясен. Знає він себе маленьким-маленьким хлопчиком, а й тоді вже цей ясен був такий старий, могучий. Тоді здавалося Жукові, що своїм гіллям він достав до хмар.

«І хто тебе посадив та викохав такого!— думає Жук,— дід чи прадід, чи якийсь давній пращур?..»

Колись хотіли купити у його цього ясена на зруб.

— Коли дасте двісті рублів та після того я двісті разів заплачу, тоді продам!— сказав тоді Жук.

Тепер пішов загалом навіть ні за віщо.

Прохав Жук нового хазяїна, щоб не рубав цього ясена, і той обіщався, та хто його знає, як воно буде... Жук поїде, а ясен зрубають,— він і знати не буде. І на цьому місці буде виднітися голе небо, буде пусто і сумно тут...

Жук підійшов до ясена, обняв його, мов брата, прихилився до стовбура сивою головою й заплакав.

— Прощай, мій товаришу, мій вірний, старий друже!— тихо промовляє він, мов до живої людини. Потім сів під ясеном, схилився на руку й замислився. Знає Жук, що останній раз сидить він під ясеном; назад він не сподівається повернутися хоч би в гості: старий він дуже.

З сіней вийшла ще одна біла постать, підійшла до Жука і мовчки сіла поруч з ним. То Жукова старенька дружина.

Сидять вони задумавшись, мовчать...

Про віщо їм розмовляти? Не про щастя ж їм марити, не його ж, справді, ідуть вони шукати в чужу сторону на заході свого життя!

Стоїть місяць серед неба, засіває срібним пилом блискучий хрест і сині шибки старенької дерев'яної церковці. А там за церквою стоять хрести, хрести..., і сумні, білі постаті під тінню ясена немов нахилилися у тую сторону.

А в панському саду соловейко чи плаче, чи сміється, аж виляски розлягаються. Там, де кінчаються доріжки та

квітники й починається дика частина саду, окутані темрявою стоять під терниною хлопець і дівчина.

Не перший раз, як упаде на землю ніч і пани вкладуться спати, крадькома виходила дівчина в сад до хлопця на розмову; не раз стояли вони тут, обнявшись, до самого ранку. Тепер минулися жарти, минулися сміхи: стоять засмучені, хлопець і дівчина, не дивляться у вічі, одно одного докоряють за минулі ночі.

— Хіба ж ти не знав, що так воно буде?— крізь слюзи вимовляє дівчина,— нащо ж водив, нащо з ума зводив?.. Тепер ти поїдеш, мене в славі покинеш,— будуть мене люди обминати. Бо хто ж візьме тую дівчину-наймичку, що парубок покинув. Оцілував, омилував та й покинув... Мовчиш і слова не промовиш?

— Хіба ж не сама я,— казала далі дівчина, вже обливаючись слізьми,— не сама одвадила од себе всіх хлопців?.. Бо я ж уже думала, що мені їх не треба, я вірила, дожидала, що з тобою нам судилося вже й вік згорювати. Я ж не думала, що через тебе, може, прийдеться мені вік косу заплітати. Буду заплітати, буду плакатися на тебе, поки не вмру; і не буде тобі щастя на чужій стороні за мої слюзи сирітські.

— Нащо так казати?— тихо одмовляє парубок,— не сам я їду,— жене недоля,— ти ж знаєш про це. Нехай би я зостався тут, нехай одружилися б ми,— куди б же я дівся тоді з тобою, в чюю хату повів би?

— Казала ж — наймайся до панського двору, я на кухні служила б... Жили б якось...

— І цілий вік по наймах хилаясь?

— Ми б працювали, заробляли, зібрались би на свою хату.

— Коли ж мені ті гіркі заробітки й так серце всушили.

— Горювали б, та все ж у рідній стороні, не на чужині.

— Щось мені й рідна сторона вже не мила.

Замовкла дівчина, схлипує, в руках мне білу квітку, що зірвала з терну.

— Чи не казав я тобі, чи не благав тебе,— став казати парубок дівчині.— кидай найми та поїдемо зо мною. То миліше тобі жити по наймах, панам догоджати, ніж працювати на себе? Що нам рідна сторона, коли нема в ній нам життя! А там би мали свою землю, свою хату, і стала б нам чужа сторона за рідну.

— Не буде мені чужа сторона за рідну довіку!

— Люди ж ідуть, привикають,— привикли б і ми!

— Не привикла б я на чужині, поки не вмерла. Туди б не доїхала, на дорозі зав'яла б, як скошена травина.

— Чого ж тобі тут шкода? Панських маєтків та будинків?

— Коли мені їхати звідсіля, то краще живою в домовину лягати.

З-за тополь вийшов місяць. Заглянув він у куток, де сумують хлопець з дівчиною, та й байдуже йому: всього буває на світі! «Не всі тії вінчаються, що любляться та кохаються»,— співається в пісні.

Затихло кругом. Тільки чути, як тихо схлипає дівчина. Сумує тернина і, немов слізьми, осипає засмучену пару своїм білим цвітом.

Веселий, ясний весняний ранок; горить на сході мало не половина неба червоним полум'ям. У сяйві рожевого ранку пишаться сади в білому буйному цвіті, немов у снігу; зеленіє молода трава по майданах і берегах. Немов для свята вирядилось і завітчалось село.

Ще було рано, а вже всі в селі повставали; старі, молоді, діти — всі вийшли на вигін до монополії виряджати в дорогу поселенців.

Не звичайний гук і гомін ярмарку,— інший якийсь гомін, що ще здаля будить у людини смутний і хвилюючий настрій; щось поважне й журливе чувається в його підвищених тонах.

На вигоні, коло возів і на возах, стоять і сидять люди. Червоні, білі, блакитні хустки й спідниці, чорні й сірі свитки, кудлаті голови — все хвилювалось і вигравало проти сонця різнобарвними кольорами. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами й усякими іншими домашніми речами.

Люди скупчуються гуртками коло возів. Хлопці й дівчата збились осторонь в окремий гурток і щось розмовляють собі. Коло возів, між купками людей, блищать на сонці чарки й пляшки з горілкою. У кожного на лиці святковий і разом смутний настрій, очі сяють тихим блиском, лиця червоні, заплакані.

Ревуть воли; то там, то там чути сумні пісні або жіноче голосіння, і над усім лунає співуча, голосна, глибоко пройнята щирістю мова.

— А я не піду!— вирізувалися з моря голосів пекучі слова:— будуть тягти — за одвірок учеплюся, а не поїду з своєї батьківщини! І синів не пушу. Нехай згорить хата — упаду на попіл, умру на йому, а не покину свого гнізда!

— Ех, брате, брате,— одмовляв йому спокійний і сумний голос,— десь мало ще ти горя бачив на світі, що так кажеш.

Між возами, в гурті своєї родини, якась п'янька й заплакана баба пританцьовувала і приспівувала:

Бом, бом!
Та поїдем у Тамбов,
А в Тамбові добре жить,
Горілочку будем пить...

Потім кидала танцювати, припадала головою до полу-драбка й починала тужити:

— А куди ж це ми їдемо, куди од'їжджаємо! Завезуть мої кісточки на край світа, де зима люта, де людей немає, а тільки звірі та комлики. Там і сонечко не сходе, і зірки не сяють, і вітер туди не довіє з рідної сторононьки!

— Мамо, мамо!.. Та заспокойтесь; вже ж не допоможеться!— взявши за плече, умовляє її русявий чоловік із синіми заплаканими очима.

А в другому кінці п'яний чоловік з червоним у сльозах і пилу видом силкувався на віз вилізти. Жінка його притримувала за полу; він одривався, потім знов чіплявся. Нарешті йому таки вдалося вилізти на віз.

— Люди добрі!— кричав він, стоячи на возі,— слухайте, люди: помоліться за мою грешну душу і прощайте навекі!— Жінка сіпнула його за полу, і він з розгону сів на якісь мішки.

Старий високий дід стоїть без шапки, держить у руці чарку з горілкою й старечим, щирим голосом співає:

Нащо ж мені те багатство —
Буде з мене й трошки:
Дадуть мені сажень землі,
Ще й чотири дошки.

Сивий чуб його має в повітрі, а з очей котяться сльози.

Час іде. Стала наближатися година рушати в дорогу. Це чувається в загальному гаморі: мова лунає голосніше,

швидше, немов люди поспішаються наговоритись уволю. Гомін стає все дужчий і дужчий.

Із моря звуків прорвався і пролунав над людьми різкий, суворий голос, ударивши по всіх серцях. Трудно було розібрати, що він саме казав, та всі знали, що то подається знак рушати.

— Пора, запрягайте,— чути було голоси,— щоб не спізнитись нам на станцію!

Сколихнулось море і схвилювалося.

Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із села на гору. Вся юрба людей розтягнулася в довгу стрічку, потім стрічка посередині робилась усе тонша й тонша і розірвалась. Здавалося, що цілий живий організм розірвався на дві половини. Одна половина подалася назад до села, друга поповзла далі по шляху.

Геть-геть уже на горі видніються вози.

— Прощайте, прощайте, прощайте!— кричали ті, що на горі, тим, що внизу.

Поселенці вийшли на гору. Все село стояло перед ними, як на долоні: в зеленій траві, в білому цвіті, в золотому промінні.

В селі гуртками розходилися по домівках люди, заплакані, зворушені, і голосно розмовляли.

Село здавалось напівпокинutoю пусткою.

1910.

БОЖЕСТВЕННА ГАЛЯ

П'ятнадцятої весни Галя скінчила свою науку в дівочій школі при одному монастирі й на осінь того ж року пішла вже за вчительку в школу грамоти в маленькому селі Коритищі.

Маленька, кругловиденька, з терновими мрійними очима, в яких часом палахкотіли веселі дитячі іскорки, з чудовим ніжним личком, вона зразу прихилила до себе серце всякої людини. В сусідньому з Коритищем великому селі, де жив завідуючий її школою, о. Лука, й куди вона заїздила по дорозі на місце, вчителі земської школи прозвали Галя і за її чудовий видок, і за те, що мала служити в церковній школі, «божественною».

Деякі з їх говорили, що трудно прийдеться Галі в тій школі, бо дівчина вона маленька та ніжна, а коритищанські школярі всі, як один, здорова махаметня.

Та, знать, не дурно казав о. Лука, що в малому тілі божественної вчительки, на його спостереження, панує великий дух, і перш за всіх довідалися про це самі коритищани.

Вже третього дня тітка Харитина бачила з свого городу, як під час навчання в школі зразу розчинилося вікно, і з його прожогом вискочив, як опарений, відомий усьому селу отряха Грицько Прокуда; чуб на Грицькові був скупий, як на гребіні мичка, лице червоне, одяга розхристана. З дверей, навперейми йому, з лінійкою в руках випурхнула вчителька й легеньким метеликом подалася ловити його по майдані; за нею, вже з усіх вікон і з дверей, повалили школярі, допомагаючи вчительці впіймати Грицька.

Прудкий і меткий був хлопець Грицько Прокуда, довго не давався нікому в руки, та нічого не міг удіяти він

проти такої сили: загнали його гуртом у глухий куток між лісою та шкільним сараєм та там і накрили.

Там же таки вчителька й прийнялась лічити йому лійною в долоню, скільки було то вже йому призначено.

Давши з притиском посліднього ляпаса, Галя взяла Грицька за ухо і, незважаючи на те що він, як тільки міг, упирався, брикався ногами та приловчався, щоб укусити її за руку, повела назад до класу. За друге ухо, одпихаючи один другого, вели по черзі школярі; решта ж, збившись навколо тісною лавою, з сміхом та вереском підштовхували його ззаду.

Навіть тітка Харитина приймала участь у цій події:

— Краще його, баришне, краще! — зіп'явшись на тин, приказувала вона вчительці, — гарненько намінь йому,шибеникові, уши: хай не лазить по чужих городах та не псує на огірках гудини.

Довідавшись про це, батьки хлопців виказували своє задоволення і, зустрічаючись з Галею, щоб вона не мала сумніву, залюбки передавали їй свої батьківські обов'язки щодо ушей та чубів своїх хлопців.

Щось коло п'яти десятків голів з ушима й чубами перейшли до влади Галі. Роботи набралось до смутку; не вистачало навіть часу, щоб перем'яти всі чуби та уши.

Тоді Галя придумала собі полегшення. В нагороду за «прилежаніє» та «благонравіє» вона доручала цю роботу кращим школярам, і тоді, коли який-небудь найтихіший карапуз, утерши рукавом носа, брався до сусідового чуба, вона тільки вичитувала винуватому наставлення.

І дивувалися на селі баби молодій вчительці.

— Тут п'ятеро або шестеро, — казали вони, — та й то не даси їм ніяк ради, а там же тієї дівтори, як хмари: рук на їх не вистачить.

Помітивши якось, що по ночах на горищі у школі завівся той «дід, що гвіздки вириває», Галя, щоб не було у хаті їй сумно й скучно, стала закликати до себе ночувати школярів. З того часу в школі стало шумко й весело вечорами, а по домівках школярі аж плакали та просилися до вчительки ночувати.

Раз, другого дня після того, як побувала Галя в городі, одпускаючи після навчення по домівках школярів, вона

наказала своїм ночліжанам, щоб того дня приходили ночувати зарані; при тому Галя вспіла декому з їх шепнути, що сьогодні ввечері мається бути в неї щось веселе. Тільки примеркло, в маленькій кімнаті вчительки стояв уже дитячий гам. Дітвори в хаті було повнісінько скрізь: долі, по лавках, на ліжкові, навіть на печі. Сьогодні вчителька сказала їм, що буде з ними «приставляти кумедію», яку вона бачила в городі й яка зветься «Сатана в бочці». Сподіваючись чогось дуже для себе приемного, школярі були тепер у надзвичайно жвавому настрої: вони боролися, буршкалились, ганяли «панаса», і луна од школи розносилась далеко по селі. Галі не було між ними; готуючись до спектаклю, заклопотана та серйозна, вона возилася біля чогось у сторожці-кухні..

Закінчивши, що там було їй треба, вона увійшла до хлопців і звеліла усім замовкнути. Зацікавлені хлопці змовкли одразу.

Виклавши до найменших дрібниць зміст «Сатани в бочці» й зробивши деякі уваги щодо костюмів та поведіння на сцені, Галя почала роздавати ролі. Хлопці стояли, слухали та аж іржали од нетерплячки.

— Дивися ж, Грицько,— звернулась Галя до відомого вже Грицька Прокуди,— гляди, щоб ти діло мені не попсував!..

Грицько тепер почував себе дуже добре: на його долю прийшла роль кума, й на слова вчительки він мовчки тільки кивнув головою та потряс перед собою кулаком: розламаю, мов, і розіб'ю все на світі!

Позатулявши хустками та ряднами вікна, приступили до діла: принесено було розведену в черепочку сажу, червоні папірці з цукерків, крейду. Актори почали мазатися, як кому подобалось. Публіка стала була вимагати, щоб вчителька дозволила їм намазатися хоч однією сажею, але Галя пояснила, що ті, що слухають, мазатися не повинні: вони «не приставляють», а тільки сидять та в долоні плещуть. Все було готове, актори стали розходитися на призначені їм місця: Хома з «другим п'яницею» — в сіни, кум — під піч (бочки, на жаль, не знайшлося), а Галя, що мала грати куму, вийшла на авансцену перед публікою, що розсілась напочіпки коло порога.

Тільки вспіла вона, взявшись рукою в боки й жартовливо повівши брівками, проспівати кілька слів своєї пісні, як між публікою чогось почався регіт; помітивши, що пуб-

ліка дивиться не на неї, а під піч, глянула й собі туди. Діло зразу виявилось: Грицько, що тимчасом успів уже злагодити собі з паперу машкару й розмалювати її чорнилом, начепивши її собі на лице, тихо вилазив на чотирьох з-під печі. Галя спершу розсердилась.

— Ти, болван, сиди там, поки тебе покличуть!—сердито крикнула вона. Потім глянула ще раз на кума й засміялася: кум був такий смішний справді в машкарі... Клацаючи зубами й тріпаючи головою, кинувся він зразу на публіку, що з вереском та сміхом розсипалася по кутках хати. Яюсь зразу махнувши рукою на свою першу затію, Галя стала сама реготатись і, разом з іншими, стала бігати за кумом, позаду сіпати його за поли. Було дуже весело. Трохи було образливо, що не вона, Галя, головний герой, а Грицько. Галя згадала, що вона вчителька, і їй мусять усі тут коритись.

— Грицько, оддай зараз мені машкару! — крикнула Галя, зразу міняючи веселе личко на сердите.

Грицько вдавав, що нічого не чув; він саме почував себе на верху слави, гасав за хлопцями по лавках, по столах, по стільцях, і розлучитися в цю хвилину з машкарою йому дуже не хотілося.

— Оддай, тобі кажу! — кричала, вже зачервонівши рожею, Галя,— чуєш?.. оддай зараз, бо з хати вижену!

Впіймавши яюсь Грицька за штани, вона стала однімати машкару.

Грицько, певне, теж пригадав, що Галя — вчителька і чи волею, чи неволею, а машкару вона одбере в його,— зітхнув і оддав.

— Бач який! — казала сердито Галя, держучи вже в одній руці машкару й сердито блимаючи на Грицька очима,— підожди, я ще батькові твоему розкажу, як ти слушаєшся вчительки!

Грицько стояв коло стіни, опустив носа й чухав потилицю.

Пробравши гарненько Грицька, щоб був слухняний, Галя глянула на машкару й її сердите личко зразу повесело й засяяло.

Почервонівши, як півонія, й соромливо осміхаючись, вона взяла машкару пальчиками за кінці, озирнувшись на затулєні вікна й притулила її до свого личка.

— А-гу! — протягла вона низьким голосом, звернувшись до публіки, й кинулась у гущину школярів.

У хаті піднялось щось надзвичайне; збилася така курява, що не видно було ні одного лица: манячили тільки скрізь якісь червоні плями замість їх. Діти заходилися од реготу, танцювали, качалися по долівці. За гамом і реготом нічого не було чути. А коло порогу давненько вже стояв з своєю патерицею о. Лука, кричав на все горло, щоб замовкли, й протирав скоренько свої окуляри, намагаючись роздивитися, що саме діється в хаті. Насилу його помітили.

Один за одним усі стали стихати. Де хто стояв, там і прикипів. Галя, побачивши на порозі свого завідуючого, тихенько ахнула, миттю зім'яла в руді машкару й скоренько шкрябнула на піч.

— Чи ви переказилися, чи дурману наїлися, чи що це з вами сталося? — кричав сердито о. Лука. — Скільки часу стою та кричу, а вони й ухом не ведуть... Що у вас таке тут діється? — спитав він. Хлопці мовчали.

— Ну, а вчителька ж де? — знову спитав о. Лука, озирючи очима хату й не знаходячи Галі. Хлопці тільки переглянулись.

— Пораділи, що вчителька самих у хаті лишила, то зараз і хату згодні перевернути! Де, кажу, вчителька? — звернувся о. Лука до одного з хлопців, що стояв поблизу.

— Вони... отам, — тихо, занкуючись, одмовив той і показав пальцем на піч.

— Де? — здивовано перепитав о. Лука.

— На печі.

— Як на печі... чого... слаба, чи як? — нічого не розуміючи, питав о. Лука.

Хлопці приходили помалу до пам'яті; деякі почали тихенько пирскати зо сміху.

— Вони засоромилися вас, та й сховалися на печі, бо були в машкарі, — сміливо й насмішкувато промовив Грицько Прокуда, вийшовши з гурту наперед.

По хаті залунав зразу дитячий регіт.

О. Лука мовчки пройшов од порога далі й, високо закинувши сиву бороду вгору, став заглядати на піч. Діти збилися коло його й зазирали туди ж. Грицько проворно зіскочив на припічок, показав пальцем у куток, глянув на о. Луку й весело промовив:

— Ось де вони!..

— Анно Тимофієвно, що це з вами сталося? — спитав о. Лука.

Десь на печі почулося хлипання.

— Ай-яй-яй! — докірливо промовив він, — оце так учителька, оце так божественна вчителька!.. А ви, лобуряки, оце так лекції вчите? — почав суворо гримати на школярів о. Лука.

Хлопці підняли гомін — почали виправдуватись.

— Годі, годі! — спиняв батюшка, — знаю вас... становись на коліна!

Хлопці одразу змовкли, і хто де стояв — весело гуцнули на коліна.

— До порогу, до порогу! — показував о. Лука рукою.

Почовгали гуртом до порогу й вирівнялись у два ряди.

— Ану злязьте сюди, панно вчителько! — гукнув на піч о. Лука.

Хлопці радісно заіржали.

— Злязьте-но, злязьте, не соромтесь, — заохочував Галя батюшка, — бушували отут разом, то треба разом і кару приймати.

Галя, соромлячись, проте охоче, злязла з печі, вважаючи, очевидно, цю кару цілком справедливою.

О. Лука зацитькав на школярів, регіт стих, і Галя червона, як жарина, спустила додолу очі й стала в ряд школярів, що їй залюбки, по-товариськи розсунули місце.

О. Лука сів на стільці й почав вчитувати.

Хлопці з лицемірно-скорботними обличчями слухали батюшку й крадькома моргали один на одного, радіючи веселій okazji.

Незабаром Галя теж держала вже руки «по швам», вирівнявшись, як бравий школяр, і в її очах теж поблискував уже веселий і хитрий школярський огник.

ДОЩ

Тихо й нудно і спека пекельна...

Нікуди вже далі — ось-ось має щось трапитись.

І десь далеко, за темною смугою лісу, обізвався грім.

Легко й радісно зітхнув густий хуторський парк із столітніми дубами, тихо забриніли маленькі шибки в низенькій хаті-землянці, що притулилась самотня до панського парку. Пішла хвиля, аж засвистіла, по ланах засохлого жита.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загурило й покотилось у небі.

Вітер ушух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило й луною розкочувався гук над хмарами по широким небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як із-під каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса холодний, дощ.

Тихо шуміла трава під бризками, захлинаючись ковтала воду сухая земля, пирскало й плюскотіло віття на дереві.

Вип'яли лани проти хмар широкі груди й заніміли: сипте, хмари, давайте, до живого промочіть моє жагуче серце...

Хмара сіяла й сіяла, — щедро, не жалуючи.

У землянці коло вікна сиділо трійко дітей — старша дівчинка й двоє малих хлопчиків. У хатині й завжди буває темно: перед віконцями дуби стіною та буйні, високі стебла квіток; а тепер дітям здавалось, що вже вечір і що зараз прийде мати.

Дала їм мати хліба й на сніданок, і на обід. Давно вже й поснідали, і пообідали й, позбиравши ошимки, пополуднали та й знову їсти захотіли. Треба, щоб уже вечір був.

Більшим боязко, а малому байдуже — плаче, просить їсти та маму гукає.

Темно, аж сумно...

І відразу щось розтяло хмару і мовчки нахваляється на когось огняною лозиною.

Тихий задуманий блиск тремтить по темних стінах, на миснику й на іконах.

Гур-гур... торохнуло й покотилось щось над хатою. Дзвенять шибки, посуд на суднику, на воднику у сінях відра.

— Хліба! — тоненько скиглить дитина.

— Цить! — тихо, потайки шепоче йому сестра й пучкою показує у вікно: — он бозя золоту різкою свариться; каже: ну-ну! — ось я тобі дам хліба!

Широко одкриває дитина очиці й затихає.

А кругом знову темно. Тільки дощ сіє й сіє на чийсь лани.

...В напільне вікно почало видніти. Дивуються діти, думали — вже ніч, а воно знову дніє.

І знову синіє небо, а на йому золоте сонце — сипле скрізь гарячими, блискучими бризками. По шляху біжать жваві струмочки — крутяться, підстрибують, танцюють, весело про щось буркочуть.

Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплях, як у дорогому намисті. Густишою стіною сплелося жито, що почало вже квітувати — пустило із себе дух свого цвіту. Поміж його стеблами зяясіли волошки, немов посвітилися сині лампадки. Зажаріли голівки горицвіту, загула бджола. Високо під небом кигикнула чайка, блиснула срібним крилом.

Битим шляхом скриплять вози, лунає бадьорий гомін — люди вертаються з базару.

Веселий шлях: з одного боку дуби — як стіна, з другого — лавою буйні хліба. Здіймає чоловік шапку на возі, милується божими розкошами.

Із квітника од землянки вибігають на шлях три маленькі, обідрані, бідні примари. Вирядились на шляху, дожидають.

— Дядю, дайте гостинця! — тихо, боязко промовив хлопчик.

— Мовчи! — суворо насварилася на його дівчинка, — стидно прохати: як похваляюсь мамі, то будеш знати!

І всі замовкли, тільки дивились на проїжджаючих пильними-пильними очима.

Проїхали, не помітили.

За возами, спираючись на костур, тюпає жвавенька бабуся.

Вирівнялись в рядок, склали на грудях руки, дожидають.

— Здрастуйте! — здоровкаються всі до бабусі й як одно низенько вклоняються.

Бабуся спинилась.

— Здорові, діточки, а чого ж це ви, голуб'ята, всі такі зелені?

Діти витерли рукавчатами носики й подивились на неї великими смутними очима: мовляв — хто ж його знає.

— Ну, а де ж ваша мама? — питає бабуся, приглядаючись до чорних тенеточок на дітях.

Дівчинка у бік показала очима.

— У хуторі — горниці панам прибирають.

Зорять усі на бабусю, чогось сподіваються.

Побідкалась старенька, стала жалувати дітей.

— Гарні, любі діточки... а гостинчика немає, ластів'ята, — не купила.

Почала гладити по головці хлопчика. Хлопчик приплющив очі й радісно засміявся.

— І його! — показав він ручкою на меншенького, що недавно навчився ходити й насилу стояв на тоненьких, як цівки, ноженятах... «Здра... здра...» — крутило воно увесь час голівкою на тоненькій, як мотузок, шії й щиро приловчалось вклонитись.

Баба пожалувала й того. Далі глянула на старшу дівчинку, що мала розумні й смутні очі, погладила і їй головку. Біде лице дівчинки спалахнуло, як рожевий ліхтар, а очі засяяли радісним промінням.

Пішла бабуся, а діти веселіше пострибали під хату.

Посідали, дивляться на сонце, що чогось не хоче сьогодні заходити довго.

А десь за ланами гомонів, затихаючи, грім, немов той суворий тато, що навідався додому, нашумів, обмив своїм

дітям залякані та заплакані лиця, обдарував усіх гостинцями й пішов собі, буркотаючи, геть, добрий і суворий, і все зеленіло, цвіло й осміхалося услід йому.

Тільки трійко дітей під землянкою тьмарили красу зеленого куточка, як три прив'ялі квітки, що забули виставити на дощ.

В ХУРТОВИНУ

Молоденький чортик, що його випустили святами пожирувати, з радощів брякнувся прямо в кучугуру снігу, зарився в його головою, а ногами став таке виробляти, що зразу знялася курява, за якою не видно стало світу; потім схопився й став гасати по полю. Перескакуючи через бескеття й спотикаючись по снігу, він то з вереском летів по полю наввипередки з вітром, то, розставивши лапки, нісся йому назустріч, і коли старий дідуган-вітер хапав його в обійми, підіймав угору мало не до хмар і, надувши свою полотняну сорочку, одним духом мчав його десятки гонів понад степом, чортик в'юном вертівся в його руках, верещав і заходився від реготу.

Взявшись у боки руками й стиха посвистуючи, він навшпиньках подався до шляху, де їхали сани, догнав їх і вчепився на задок.

У санях сиділи дві закутані, запорошені снігом постаті.

Чортик боком схилив до їх ухо й слухає.

Македонський старшина Василь Миронович, схилившись над головою писаря Антона Агафоновича, казав йому щось на ухо, намагаючись пересилити хугу.

Василь Миронович, чоловік смирний і побожний, під чаркою дуже любив говорити за що-небудь божественне, і давненько вже намагався втягнути в таку розмову писаря, аж той або пускав з язика чорта, або зовсім мовчав.

— Хіба ж не так я кажу? — питався у його старшина. Той тільки щось собі замурчав.

Втраявши надію як-небудь розворушити сусіда, старшина зітхнув, покивав головою й став виймати люльку. Дістав коробочку із сірниками і, щільно затуляючись долонями, став закурювати.

Щось дмухнуло під самим носом у старшини — сірник погас... другий, третій...

Писар заворушився, кашлянув і хрипким голосом промовив:

— Н-не закурите.

— Закурю, Антоне Агафоновичу, закурю!— веселенько одповів старшина, радіючи, що писар заговорив-таки.

— Ні, не закурите... Бачте, вже чотири сірники страшили... о, п'ять, шість, сім...— лічив писар.

— Що за чудасія! — здивувався старшина: сірники гасилися один за одним, навіть не розгорівшись.

Затулився, як можна найщільніше, тернув — знов погас.

— Гм!.. Так ніби який дідько навмисне гасить,— аж назад озирнувся. Одхилився в другий бік, витер...

— Десять! — промовив писар. Я ж казав, що не закурите... одинадцять... дванадцять...

— Антоне Агафоновичу! — лагідненько промовив старшина,— це через те, що ви лічите: ось не лічіть — зразу закурю.

Та писар вже пролупався і йому забажалося пожартувати. Старшина помалу розгарячився, й сірники гасилися і летіли в сніг один за одним, насилу писар вспівав лічити.

— Та ось годі-бо!.. Я ж бо вас прошу! — промовив старшина, почувавши, що розбирало його зло.

Писар, закутуючись у кожух, поволі лічив:

— Двадцять три, двадцять чотири, двадцять п'ять...

Старшина вийняв з рота люльку, зі зла, боком глянув на писаря; потім плюнув і знов узяв люльку в зуби.

— Якби знаття, що в неділю буде година, то в суботу з вечора виїхати б на села податки виправляти,— діловито став говорити він.

— Ум...— мурчить писар.

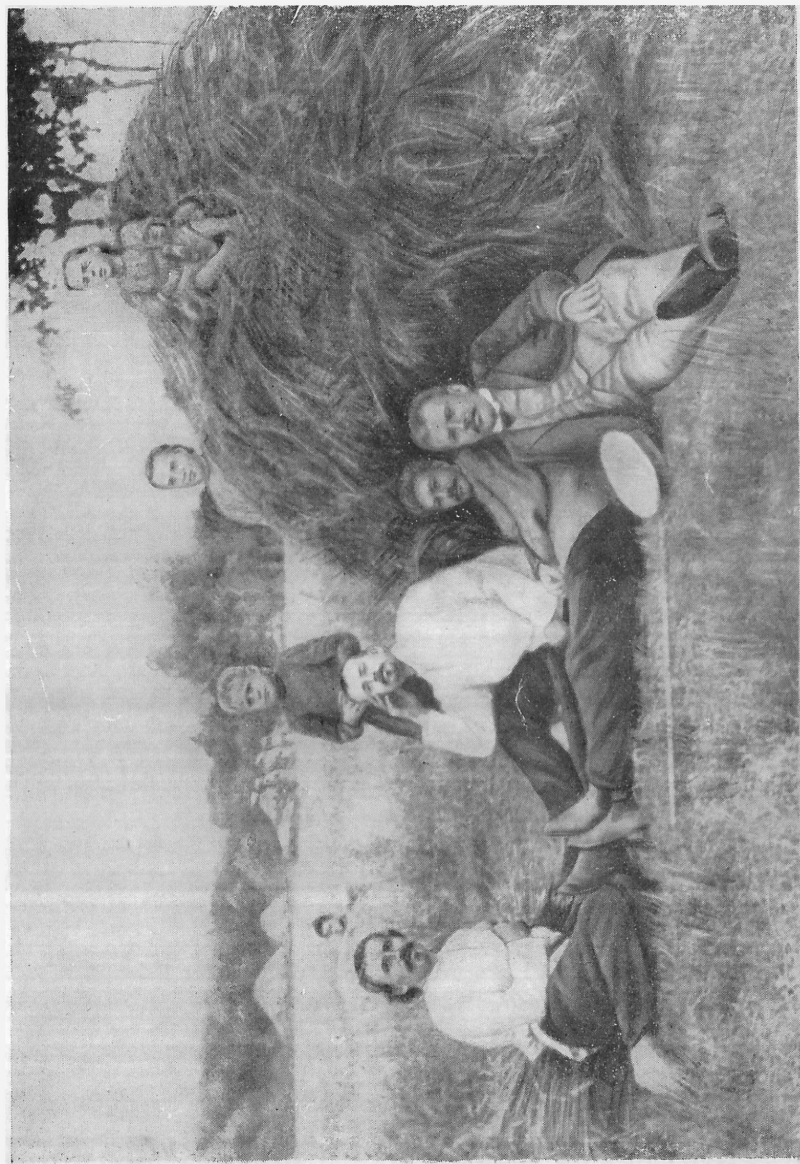
— А то як не зберем до першого,— помалу розвозить старшина, тимчасом крадькома виймаючи сірник з коробки,— то знову поштрафують, як було минулого року.— Тут він стиха черкнув сірник.

— Ех-хе-хе! — позіхнув писар,— двадцять вісім!

— Антоне Агафоновичу! — Писар мовчав.

Помацавши в коробці, старшина знайшов там тільки одного сірника. Сплюнувши на бік, він хутчій погнав коняку.

— Всі сірники витратив і не закурив через вас! — промовив він сердито і глянув на писаря. Той схилив голову й дрімав. Старшина помалу став здержувати коняку. Схи-

С. Васильченко (третій зліва) в часи учителювання на селі.

лившись низенько до писаря, він забачив у темряві його ніс, брови, лоб... Очі заплющені — спить, навіть носом сопе... Тихенько потяг за віжки — коняка стала.

Хутенько закривсь полами кобеняка й запалив останній сірник... горить. Старшина поспішає запалити люльку і так тягне, що в чубуці починає шкварчати, немов на сковороді сало.

— Двадцять дев'ять! — крикнув над самим його ухом писар. Василь Миронович закашлявся, й сірник погас. Здав чубук зубами, потяг зо всієї сили — не тягнеться... Важко зітхнув, став ховати люльку в кишеню. Аж зразу, тільки довів люльку до кишені, за серце вхопив такий жаль, що аж зацеміло. Глянув знов на писаря: той губи витягнув, підняв брови, дрімає, немов нічого й не було. Ух, і противна ж пика!

Од злості в старшина аж руки затряслися. Помалу розмахавши за кінець люльку, немовби заміряючись забивати цвяхок у стіну, Василь Миронович виважився й цокнув головою люльки писаря по лобі.

— Трид... ой! — кинувсь той, почувавши, як щось зашпигало в носі й перед очима розсипалися золоті іскри.

— Ото, щоб було тридцять, кругло! — чмихнувши носом, промовив старшина, ховаючи люльку в кишеню. Та писар щось заворушився, засіп, виказуючи, що він має охоту лічити й далі. Випроставши руки, він сунув кулаком у щелепи старшину.

— Тридцять один! — промовив він.

— Тридцять два! — ляснув його навідля старшина.

— Тридцять три! — піднявшись з місця, по зашійкам гепнув його писар.

— Тпру! — старшина зняв рукавиці.

— Тридцять чотири! — Обое, і писар і старшина, вивалилися з саней у сніг. Конячина спинилась.

Зчепившись в одну щільну купу, старшина і писар ворушилися у снігу, сопли, крєктали, вивертаяся зісподу то один, то другий. Раз по раз було чути, як щось гупало, немов у подушку, і промовляло:

— Тридцять вісім!

— Тридцять дев'ять!..

...Коли діло добиралося до півсотні, чортик перекутився скільки разів у снігу, зарєготоваяся, пішов дрібушки в степ... та як завихрить, та як закурить, завищить... та колесом, та жеребом!.. Та й пішов, пішов, пішов...

НА ХУТОРІ

Заходила ніч.

Німіє степ і тьмариться.

Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини. Не погасло ще на заході як кров червоне зарево, а вже над ним у темряві далекого неба зажеврила, немов жарина в попелі, вечірня зоря. А місяць, що перше висів серед ясного неба сірою, малопомітною плямою, під темним крилом ночі зразу ожив і засвітився білим, чарівним огнем.

Ринуло з неба ціле море тихого світла, все на землі потопляючи. Над степом промайнув легенькою тінню незрячий сон.

Ніч зайшла.

Маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутий у степу хуторець.

Синіють у промінні хатки. У яр потяглися довгі тіні.

Тихо в хуторі, мов у скам'янілому царстві із давньої казки.

Серпи, коси, вози, зброя — все трупом лежить коло хат, немов ті цяцьки, що перед сном порозкидали малі діти. По дворах манячать стіжки свіжої пашні, мало не поруч з хатами тягнуться ниви з блискучою стернею.

На цивах, як те військо побите, темніють не зношені снопи, стелються довгими рядами не загарблені покоси і, збившись стеблинами в густу лаву, подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці.

А над усім густо стелеться дух свіжого степового сіна.

Розкошами, красою віє над степом...

У яру тихо й сумно. Світить над ним місяць. Вдовж його розтягнулися довгою стрічкою кучеряві верби. З-під верб одірвались і попливли проти місяця понад зрошеною

травою марища — тіні. Запирскало щось... Воли. За волами виринула й стала в яру волохата постать.

На голові у неї наверхене жмутом якесь ганчір'я, довга свита підперезана білою ганчіркою, на ногах великі мужичі чоботи, а в руках — батіг. З купи ганчірок визирає мармурове дівоче личко з дуже великими пречудними очима. Дівчина притулилася плечем до стовбура верби й закинула голову проти місяця. Очі у неї склепилися, руки опустились, як у сонної. Стоїть і осміхається.

Затремтіло зразу сонне повітря, і зграї срібних звуків, плутаючись і виграваючи, полетіли яром і далеко кругом заснували степ.

Потім із моря звуків вирізалися дзвінки, мов із срібла виковані, слова пісні:

Яром, яром, пшениченька ланом,
Горою овес.
Не по правді, молодий козаче,
Зо мною живеш...

Слова всі до одного оддалися голосною луною; ні одне не сховалося. Дівчина замовкла і схилила голову. Стало знов тихо. Тільки десь далеко, тремтячи в повітрі, замірала останні одголоси пісні.

Верби стоять — не стелються. Проз їх віти де-не-де визирають далекі зорі.

Дівчина звела великі очі й довго вдивлялася ними в сріблясту далечинь. Здіймала руки, щось шепотіла сама собі, кивала гірко головою.

Знову зворухнулось повітря, і срібні звуки розбудили степ.

Дівчина заплющила очі, марить і співає.

І ввижається бідній дівчині в старих лахміттях, що не наймищка вона, не сирота... Вона дочка-одиниця багатого батька. У неї шовком шиті сорочки, дорогі килими, дукачі срібні... Та не милі їй вони, бо не хоче її любити козак молодий. А той козак — такий хлопець, яких уже немає тепер: він у пишному вбранні, що сяє, як сонце. Під ним грає кінь вороний, а в того коня горять на ногах золоті підкови, срібні виблискують стремена. Сидить козак на коні перед нею, хороший і вільний, як вітер степовий, а вона стоїть перед ним засмучена та стиха докоряє йому, що не по правді він з нею живе...

Тужить розливається голос дівчини, і лунає-розлягається по сонному степу живе оповідання про дівчину та зрадливого козака.

«Ой вистели, дівчино,— дає глузуливу козак дівчині пораду,— ой вистели килимами двір, щоб не скаляв мій кінв вороний золотих підків,— тоді буду до тебе ходити».

«Ой посади, дівчино, край воріт вербу, тоді буду до тебе заходити».

Та не одурити козакові дівчини! Почула вона серцем гіркую правду, і тихим, безнадійним смутком забриніли останні слова пісні:

Я й садила, я вже й поливала,—
Не приймається.
Брешеш, брешеш, молодий козаче,—
Ти жураєшся.

.....

Стоїть дівчина, схилившись до верби головою, сльози витирає рукавом драної свитини. Стоїть з жалощами в серці, засмучена й обмарена чарівними малюнками давно минулого, давно забутого, вільного й шумливого життя її рідного краю.

А в тихому хуторі зчинилося диво: од сну просипалися люди, виходили з хат здивовані й слухали пісню, що живою силою вривалася з яру на хутір.

Прочинились двері чиєїсь хати, і, зчепивши руки на грудях, стояла на порозі біла постать чи дівчини, чи молодіці. Місяць світить на білу постать і на хату.

А на краю хутора, од степу, спочивав у сінях своєї хати старий дід. І мариться крізь сон дідові, що в сінях над ним бринить струна. Дідові сон сниться, а струна все бринить та й бринить і його будить. І дід прокинувся.

В прочинені двері б'є синім промінням місяць, а по сінях лунає пісня, аж лящить. Вийшов дід із сіней, схилився на тин та й слухає.

На хуторі тихо та лунко. Все кругом спить, тільки в яру хтось не хоче коритися снові й крає сонне повітря своїм молодим могутнім голосом.

Тужить та в'ється в яру дівочий спів, і не помічає дід, як в'ється він сам услід тому співу: то схилиться, то розігнеться, то візьметься за груди рукою.

Чудне щось діється з дідом: йому стало здаватися, немов хтось у жменю взяв його старе серце й став його помаленьку чавити, а дідові стає чогось так жаль-жаль.

На моріжку коло тину сидить уже цілий гурток хуторян; біліють сорочки, видніються кудлаті голови, босі ноги, тихим блиском сяють заспані очі.

Всі вони здаються при місяці фігурами, вимурованими з білого каменю.

В середині між ними сидить парубок з чорними великими очима й тихо і поважно щось розкажує. Білі фігури поскидалися до його, слухають.

Його мова одбивається в тихому хуторі буркотанням маленького струмочка. Парубок розкажує про чудну дівчину, що недавно привезено сюди з далеких хуторів до хазяїна за наймичку. Вона дика, боязка й чудна. Вінки собі з квіток спітає, квітчається й так ходить у роботі цілий день. Збирає коло себе дітей та все розкажує дивні якісь казки або свої сни. А як стане співати, то зразу своїм голосом душу проймає.

До гурту підпливають мовчазні тіні, сідають на моріжок і мовчки слухають.

Потім тихо й поважно, не перебиваючи один одного, стали довго вони розмовляти. Стали згадувати давніх своїх співців і всіх незвичайних людей, що колись жили між ними. Часом гарячими хвилями з новою силою долітала з яру пісня, вривалася в груди людей, і вони стихали. Потім, переждавши, говорили далі.

Споминали вони якогось чабана Ілька, що своїми піснями приворожив до себе молоду пані. Ох, і що ж за сила була в тому голосі! Вийде, було, на могилу, гукне пісню — і весь степ скрасить нею. Люди, бувало, кидали роботу та виходили слухати Ілька із хутора аж у степ. Щирий і правдивий був чоловік Ілько. Підмовляла молода пані їхати його з собою кудись, та не поволів Ілько життя панові розоряти, а поволів іти кудись у Чорноморію. Та як пішов, як пішов, та й досі чутки нема...

В яру залунав новий ниючий і пекучий спів. Дівча співало про себе, що їй горе на світі. Вона сирота, а люди недобрі, і нема до кого їй прихилитися; скаржилася комусь, що не зазнала вона на світі розкошів, що марно проходять літа її по наймах у важкій роботі...

А люди на хуторі все слухають і згадують усе інших своїх співців.

І були вони, всі ті таланти рідного люду, ті найулюблені діти свого смутного краю, як і цеє вбоге й забите дівча,— люди з найбідніших бідні, з найтемніших темні, були наймитами у чужих людей і пасинками в долі.

З САМОГО ПОЧАТКУ

Вишнівська школа — найкраща на цілий район, бо попечителькою в їй була багата й щедра пані Олександра Андріївна. Всі на селі сподівалися, що в таку школу не пришлють абиякого вчителя, і кели по селу промайнула чутка, що новий учитель вже приїхав, того ж таки вечора в школу нашілося десятків із півтора цікавих. Новий учитель, Яків Малинка, гнучкий широкоплечистий хлопець з добродушним трохи подзюбанним обличчям, вподобався людям. Прислали його прямо з шкільної парти, й через те од його вихрестого чуба й навіть од кожної складочки одержі так і несло ще веселою, вахлакуватою бурсою. Тільки прибув він у село, повиймав та порозкладав у своїй квартирі книжки, камертовни та всякі партитури — зразу закипіла робота. В класі вечорами загули співи, загомоніли святами під школою чоловіки, по хатах пішли ходити новенькі книжечки.

За тиждень усе село знало вже нового вчителя. Сільська молодь марила ним, а поважні чоловіки казали:

— Молодий іще трохи, та нічого: оговтається — буде робити, як пани не з'їдять.

Навіть старенькому о. Якову прийшовся до душі веселий, бадьорий учитель.

— Зразу ж ідїть з візитом до Олександри Андріївни, — широко радив він Малинці, — вона це дуже любить. Коли вподобається їй — ой добре ж вам буде.

Малинка подумав трохи, покрутив маленьким носом, якого товариші прозвали в школі «кнопкою», й спитав:

— А на якого дїдька вона мені потрібна, ваша Олександра Андріївна?

Усі, хто був при цьому, аж руками на його замахали — і говорити, мовляв, нема чого: чи хочеш, чи не хочеш, а йти треба. Таке вже «заведеніє» тут.

Малинка мусив згодитись. Коли одного дня, одягшись у позичений в колеги, церковного вчителя, старенький сюртук, з празниковим виглядом виходив Малинка од батюшки по дорозі до панської економії, його аж геть за браму виряджала вся сім'я о. Якова. Всі підохочували молодого вчителя, давали йому поради, жартували, нагадуючи, що пані не зовсім ще стара і що душа в неї не з лопуцька.

Малинка червонів, осміхався, одмахувався рукою.

Перед ворітьми економічного саду Малинка попрощався з провожатими й бадьоро подався до панського будинку, стіни якого білили між густими зеленими вітами.

На його дзвінок коло парадних дверей вийшла чепуренька дівчина-покоївка.

— Вам кого треба? — спитала вона, оглядаючи Малинку.

— Пані вдома?

— Вдома. Вам до пані?

— Так. Мені треба бачити пані.

Дівчина впустила Малинку в двері, потім ввела в якусь кімнату.

— Отут заждіть трохи, поки вийде пані, — промовила вона, — про вас як сказати?

— Скажіть, що я — учитель, — одказав Малинка, витираючи хусточкою лице.

Коли дівчина вийшла, він пройшовся по кімнаті, обдивився обстанову й почув себе сміливішим. Підійшов до низенької канапи, сів і ноги простягнув.

Тільки ж глянув на їх, швидко й полохливо підібрав: і без того куценькі штани тепер піднялися мало не до самих колін. Малинка пригнувся й став натягувати їх нижче; розправився, глянув — рукава сюртука збіглися до самих ліктів; поспішаючись, обсмикав рукава — ноги знову світять панчохами. Нагнувся — щось тріснуло на шиї. Схопився з місця, взявся рукою за манишку — галстук легенько опинився в його руці: зашіпка на йому розірвалася, і не було надії начепити його знову. Холодний піт виступив у Малинки на чолі. Похапцем скрутив галстука, сунув у бокову кишеню, зірвав з грудей паперову манишку, хотів запахти в кишеню — не влізть; глянув сюди-туди й, пригнувшись, шпурнув нею під канапу. Трохи одлягло од серця. Пройшовся знову по кімнаті, підійшов до люстра, глянув —

і сам назад одкинувся: в узенькому полинялому сюртуці, у вишиваній сорочці, з нестриженою кучмою на голові, червоний і спітнілий — він сам себе не впізнав у дорогому панському люстрі.

— Треба тікати! — промайнуло у його в голові, — там як-небудь вибрешуся після...

Та тікати не було вже коли: Малинка й не постеріг, коли на дверях з'явилась постать середнього віку огрядної пані з випещеним гордовитим обличчям. Пані оглядала Малинку суворим поглядом і піднята вгору брова її над одним оком виявляла здивування. Тільки Малинка зібрався, мимоволі закриваючи вишивану манишку рукою, щось промовити до неї, як вона зразу подалась назад, хряснула дверима й сховалась.

Малинка лупнув кілька раз очима перед зачиненими дверима.

«Чи розсердилась, чи що вкусило її?» — подумав.

«А може, вона що забула?» — рішив він трохи згодом і наважився подождати. Через який час двері знову одчинилися, і звідтіля вийшла тепер не поважна пані, а та ж чепурненька, чорноока дівчина, що одчиняла йому двері. В руках вона тримала піднос.

— Пані питають — може, ви їсти хочете? — ласкаво посміхаючись, спитала вона Малинку.

— Ні, їсти я не хочу — я недавно обідав, — дивуючись, одмовив Малинка. — Я хотів був бачити пані.

— Пані не вийдуть, бо їм ніколи... А ось закусить...

Дівчина простягнула перед Малинкою піднос, де стояла велика чарка горілки й шматок шинки. Лежав ще там на щось срібний семигривеник, але на його Малинка не звернув уваги.

Одну хвилину здалося йому, що тут щось не гаразд, коли ж дівчина стояла перед ним така веселенька, привітна...

— Не стісняйтеся — випийте, — прохала вона його, поблизкуючи лукавими очима й мило усміхаючись.

«Е, та що тут...» — подумав Малинка, — дають, так пий, б'ють»... — і він узяв у руки чарку.

— За ваше... — усміхнувшись, кинув він головою до дівчини й випив чарку.

— На здоров'ячко... — охоче одповіла та, привітно вклонившись.

— Перекажіть пожалуста пані, — закусюючи, казав він дівчині, — що в школі в неділю буде правитись молебінь

перед початком учення, і ми з батюшкою просимо, щоб пані прибула на молебінь.

Дівчина здивовано глянула на його й повела плечима.

Коли, розстібнувши узький сюртук і виставивши лице й груди під свіже повітря, повертався Малинка додому, настрій прилинув до нього чудовий.

— Воно й краще, що вийшло так, — думав він собі, — як кажуть — і сіно ціле й кози ситі: і нудний візит одбув, і ніякої з пані мороки не мав...

Минуло скілька днів, і Малинка, стурбований, поводячи кругом незрозуміло очима, сидів у кабінеті в інспектора. Підстаркуватий, сухий інспектор, з гостреньким носом і з обличчям старого лиса, пильно дивився на його допитливими жучками-очима.

— Так ви таки по правді не догадуєтесь, навіщо я вас так нагально викликав до себе? — питав він, не зводячи з Малинки очей.

Малинка здвигнув плечем і глянув на інспектора ясным, як рання роса, поглядом.

— Як ходили ви з візитом до попечительки — нічого такого не траплялось тоді?.. Не нагрубіювали ви їй?.. Може, під чаркою були?.. кажіть по чистій совісті — ну помилилися раз... це буває: он кінь на чотирьох ногах, та й той спотикається.

— Та боже мене борони! — здивувався Малинка, — я хоч і ходив до неї, та ні одного слова не промовив їй.

— Ну, розкажіть мені найдокладніше все, як там було — нічого не покривайте, — допитувався інспектор.

Малинка трохи помовчав, потім спокійно став переказувати. Інспектор, спершись рукою на стіл, мовчки слухав. Щодалі розповідав Малинка, ставало помітно, як інспектор починав нервуватися, терти собі руки:

— Ну, ну!.. — нетерпляче підганяв він його.

Малинка розказував, як шанувала його дівчина горілкою.

— І ви випили?! — зірвавшись з місця, не своїм голосом закричав інспектор.

— Випив, — винувато одмовив той.

Інспектор дрібно забігав по кімнаті.

— Що ви наробили!.. ви розумієте — що ви наробили? — розчервонівшись і хапаючись за голову, кричав ін-

спектор.— Ви острамили себе, мене й усіх учителів і де ви тільки жили на світі, де вас виховали такого!

— Ви ще й досі не розумієте? — спинився він перед здивованим і сконфуженим Малинкою.— Ви знаєте, за кого вона вас прийняла? — Інспектор скоренько пошарив у столі між паперами й витяг звідтіля якогось листа.

— Ось полюбуйтеся, що вона пише мені за вас! — пробігши очима скільки рядків, він став читати вголос.

«По крайній небрежності в его костюме, по манере держать себя, я не могла предположить в особе этого молодого человека нашего нового учителя. Принявши его за одного из тех опустившихся на дно особ, которые под видом бывших студентов, учителей и других интеллигентов попрошайничают по домам, я соответствующим образом и приняла его, чему он, по-видимому, нисколько не удивился».

Далі попечителька писала, що тепер їй незручно зустрічатися з цим учителем і прохала інспектора перевести його як можна далі з вишнівської школи.

— Ну, тепер зрозуміли? — звернувся інспектор до Малинки.

По тому, як зашарілося лице у Малинки й як закліпали його очі, можна було бачити, що він зрозумів.

— Тепер я мушу вас звідсіля перевести — розумієте: мушу! — казав інспектор.— Попечителька дає гроші на школу, має велику руку в земстві — і я не можу не вволити її прохання.

— Ну, та ви дуже не горюйте,— казав він трохи згодом.— Друга школа буде трохи гірша за цю, проте...

Інспектор глянув на простувате лице Малинки.

— Вам самим буде там спокійніше. Там і візитів вам не буде кому робити. Я сам трохи помилився, посылаючи вас у Вишнівку,— додавив він стиха,— сюди треба тертого хлопця, чистячка, щоб умів ладити з панями, а ця пані, до всього, ще й з дуринкою трохи...

Вийшовши од інспектора, Малинка спинився за брамою й. чухаючи потилицю, довго дивився на передки своїх черевиків.

НАД РОССЮ

Ми навіть не зчулися, як стало примеркати й перед нами на тому боці Росі вислалося на згір'ї незнакове мені село. Мій попутчик, старий холостяк-учитель, спинився коло верби, скинув з голови солом'яного бриля й став витирати хусткою піт на лисині. Його засмажене, як у цигана, лице виявляло гарний настрій, і могутні груди здіймалися, як ковальський міх, втягуючи в себе свіже весняне повітря.

— Ну, тепер можна сказати, що ми вже й прийшли,— промовив він, спиняючись коло одломленої бурєю старої груші.

— Бачите отой садок, що спускається наниз од церкви?—показав він рукою за Рось,—от у тому садкові й живе Райко, либонь у його ото і димок куриться, кашу на вечерю, певне, варить собі старий...

Я глянув, куди показував мені Воблій: на високому березі між деревом здаля проблискувало червоне полум'я огника і синій димок довгою хмаркою тягнувся понад зеленими верхами саду вниз до Росі.

— Оце кожного року так,— каже далі Воблій,— тільки пустить дітей на літо, зараз кидає свою школу, наймає в чоловіка оцей садок, збудує курінь і живе там до самої осені. Сам собі їсти варить, сорочки пере... бурлакує старий причуда.

Перескакуючи з каменя на камінь і хапаючись за куші, ми зійшли вниз і зайшли в хату до рибалки, щоб попрохати човна. Молодиця дала нам ключа та весла, й швидко ми посувалися вже в маленькому човникові. Звечоріло. Знизу, мов з якої прірви, часом виглядали зорі. Берегами понасували хмари темного зелення, а між ними місцями випирались незграбні скелі та купи сірого каміння, немов руйно-

вища старих будівель. Часом пропливали мимо, стиха буркочучи і пінячись, маленькі шуми.

— Ну й місце ж обрав собі сучий дід! — промовив Воблий і, спустивши весла, став озиратися кругом, — рай, та й годі! Має душу, чулу до краси, дарма, що старий...

Закурили і попливли далі; високий берег почав насуватися на нас усе швидше й швидше і от зразу човен, брязнувши ланцюжком, врізався в пісок і спинився. Пробираючись між гіллям, ми швидко вибралися на прогалину, де червоніло полум'я і пахло димом. Перед нами в світлі маленького огнища виринув з темряви маленький солом'яний курінь; коло його висіли й стояли на ослончику казанок, мисочки, горщики, пилка й інші хатні речі. Кругом куреня манячило в темряві кілька уликів. Сам Райко сидів на пеньку коло багаття й щось думав.

Райко був гнучкий, видимо високий дідусь, лисий, з густою сивою бородою; ясні сірі очі, з яких просвічував життєвий досвід, смуток та добрість до всього, з задумою дивились з-під густих сивих брів на полум'я.

В довгому піджаці, в мужичих чоботях, з загрубілими мозолястими руками він дуже нагадував якого-небудь діда-пасічника з селян, і тільки пильно придивившись у його очі та лице, можна було вгадати в йому інтелегентного робітника. Багато вже я чув од свого вчителя про цього старого його товариша, діда Райка.

Закурений життєвими пригодами, хитрий і практичний, Василь Тимофійович Воблий завжди казав про Райка в жартовливому тоні; проте було помітно, що якась сила тягла його до старого товариша.

— Скрипиш іще? — так привітав здаля Василь Тимофійович Райка. Райко підняв голову.

— А-а!.. Це ти, старий гріхороднику! — радо промовив він, впізнаючи Василя Тимофійовича, — насилу, бач, пригадав одвідати!.. А то кого ведеш із собою? — спитався він, придивляючись до мене. Ми підійшли і стали вітатись. Здоровкаючись зо мною, він затримав мою руку й зблизька придивився в лице.

— Що ж, не наглядів іще собі якої попівни, як піч? — промовив Василь Тимофійович і підморгнув оком.

— Е, козаче, — куди там мені за попівен думати — здоровля ось зовсім катма! — сміється Райко. — Інша стать тобі: бач, виховався який! Не бійсь, пожирував би ще в охоту!

— Слухай, Василю,— почав він знову,— женився б ти справді! Хоч на старість пожив би по-людському; та й ко-мусь же треба покинути оту грошву, що наскладав. У те-бе ж їх і свині не ідять,— а вмреш — кому дістанеться? І сам згинеш, і гроші твої згинуть...

— І які там у мене гроші ти набачив? — осміхається Василь Тимофійович і стиха виймає з кишені пляшку з горілкою.

— Оце по-хазяйському! — весело промовив Райко,— за це дякую, бо в мене, голубе, на неї не розживешся... З кого ж нам і потягнуть, як не з таких дукарів,— про-мовив він до мене. Потім він дістав з куреня рядно, чарку, хліб, скільки зелених цибулин. Посідали на рядні коло огню, як кому було зручніше. Райко, як і перше, примостився на пеньку так, що огонь бив йому в лице.

Воблий вигрівав проти огню спину, а мені огонь бив у щоку. Перекинувшись кількома словами про те, про се, діди за чаркою знову перейшли на жарти.

— А чи чував ти, Федосію Андрійовичу, що ось не-забаром буде заведена для сільських учителів форма? — витираючи після чарки вуси, промовляє до Райка Василь Тимофійович.— Ото підйдуть до твоєї бороди золоті гудзі — будеш, як міністр який!

Райко видержав мовчанку.

— Ні, Василю Тимофійовичу,— промовив він з прити-ском,— краще підйдуть вони до твоїх шрамів на лобі!.. Будеш, як генерал бойовий!.. — Райко весело й добродушно засміявся.

У Василя Тимофійовича на лобі були шрами, про них розказують, що осталися вони од качалки, якою колись гнали його од молодиці. Він зразу прикусив язика, скося зиркнув на мене й змовк.

Далі діловим тоном смитав Райка:

— А коли це ти будеш орати свою ниву?.. Б людей уже пшениця колос викидає, а в тебе ще й не орано!

Райко дивиться на його здивовано, кліпає очима.

— Яку таку ниву, Василю?

— Та яку ж? У тебе он на лисні стільки вже налипло грязюки, що сміливо можна пшеницю сіяти.

Райко засоромлюється.

— А, бодай тебе! — осміхнеться він,— наливай краще по чарці.

Пожартувавши так, діди помалу переходять до поважної розмови.

— О, що ж це я тебе не питаю,— через який час звернувся до Райка Василь Тимофійович,— що там у тебе вишло з інспектором? Тут така вже чутка пройшла, що мало не до Сибіру збирається він тебе заслати.

Як тінь, пробіг по лицю Райка смуток, і він зітхнув.

— А, бодай не казати! — промовив він. Помовчавши трохи, він підправив огонь у багатті й почав розказувати.

Про Райкову пригоду я вже чув, тепер було цікаво почути од його самого. Я присунувся до його ближче.

Діло було, як розказав Райко, так. Назбиралося в його шкільних грошей, що платили школярі з інших сіл за навчання в школі, щось до двадцяти рублів і лежали вони в його без діла; за останній місяць не видала Райкові в пору жалування, а гроші — хоч кров з носа — треба послати синові в гімназію. Райко візьми та й пошли ті гроші, маючи надію швидко одержати жалування й покласти позичену суму. І лучилося на його біду, що якраз на той час нарвався інспектор: риючись у шкільних паперах, він побачив записані гроші й став питати Райка, де вони. Райко розказав йому по чистій правді. Інспектор не зважив на те й зчинив бучу, нахваляючись оддати Райка під суд.

— Так отаке то горе у мене,— казав Райко.— І не думав, і не гадав, щоб на старість злодієм зробитися, та отже ще й прийдеться... Напався на мене,— казав він далі,— що чистоти в себе не соблюдаю: хлівом, каже, оддає у вас, а не господю людською. Дивуюсь, каже, що за таку довгу свою службу не привчилися чепурно коло себе ходити... Що ж, хіба станеш розказувати йому все про свої злидні? Навіщо йому теє знати, що трапляється по цілому місяцю сорочки на собі білої не мати... Де вже тут буде чистота тая... І от як почув я од його таке слово, так серце мое й упало. Бачу, яким духом дише він на мене; не вподобався я йому зразу, та горенько мое, що ж я маю робити, бідна головко? Підлеститись як-небудь, розказати йому який веселенький анекдотик, як умієш зробити це, не в гнів тобі, ти, Василю Тимофійовичу, щоб воно, молоде, посміялося та й подобришало — я хоч і радий би, так не можу. Де вже там будеш сміятися, коли серце в тебе замирає... які вже там жарти підуть на душу!.. А він, кажу, кривиться: йому б і дивитися не хотілося на таке життя... — Райко зітхнув і замовк.

Огонь починав гаснути, кругом робилося темніше. Райко взяв паличку й став розгрібати багаття.

— Підкладіть, серце, свіжого хмизу! — звернувся він до мене, — у вас ноги молоді, кріпкі, бо мені як засидітись та потім уставати, то чиста морока... ревматизм клятий мучить мене. Он там за куренем візьміть... Ні, дитино моя, не там, — гукнув він до мене, помітивши, що я не там шукаю, — отам збоку, за відерцем...

Підклали свіжого хмизу, й сухі палички затріщали в сиченькому полум'ї. Знову показалася сива борода Райкова й залиснілася голова, вирізалось з темряви смугляве, мов порохом закурене, лице Василя Тимофійовича; освітилися віти молодієї грушки.

— Прожене і під суд, думаю собі, — розказував далі Райко, — і сором, і старцювання на старість... заслужив нагороди собі мало не за сорок років чесної служби... І не повірите — такий мене одчай узяв, що аж серце закачало... Ех, думаю, що буде, те й буде: скажу я йому сміливе слово!.. І не знаю вже, звідкіля тая сміливість узялася в мене... «Ваше високородіє! — кажу і сам чую, що голос мій тремтить: от-от заплачу, — тридцять вісім років, кажу, служив Райко народній школі, оддав їй здоровля, молодість, і хоч бідний він чоловік, проте не запламує на старість своє ім'я за якихось там двадцять карбованців! Не вкрав я ті гроші — позичив, бо скрута прийшла мені. Гріх, кажу, вам буде, як на старості літ зоставите мене без шматка хліба й осоромите мою сиву голову!..» Та й не витримав-таки... заплакав...

Райко змовк і схилив голову.

— Ну, і що ж? — помовчавши трохи, спитав Василь Тимофійович.

— Нічого не сказав. Постояв, насупившись, помовчав, а потім — «біда, каже, мені з цими людьми» і, нічого не сказавши, не попрощавшись, вийшов і поїхав. І не знаю вже, що він має робити зо мною. Чутка була, що хвалився перемістити в іншу школу. То б ще було півлиха, а як справді під суд оддасть?

— Та кинь ти, Федосію, цю думку! — став розважати його Василь Тимофійович. — Нічого тобі не буде до самої смерті; інспектор у нас людина молода, погарячився, а насправді він не зробить лиха. Не звір же він, справді!

— Всього, серце, можна сподіватись од людей, — зітхнувши, промовив Райко. Стали наливати по чарці.

Дружина письменника К. М. Дубина-Панасенко.

чився, а насправді він не зробить лиха. Не звір же він справді!

— Всього, серце, можна сподіватись од людей,— зітхнувши, промовив Райко.

Стали наливати по чарці.

— Скрутіть мені, голубе, сигарочку,— вдався він до мене, забачивши, що я збираюся закурити.— Самі вже, будь ласка, скрутіть, а то в мене чогось руки поклякли.

Помовчали.

— Перевод, кажеш, не штука,— звернувся Райко до Василя Тимофійовича, хоч той нічого не згадував про перевод.— Коли раз переводять або двічі, то кат його бери, а як мене вже з одного місця на друге перегонили вісімнадцять разів, то це щось коштує: кожний раз ото ж приходилося будувати своє життя наново. Треба було наново хвируватися хазяйствечком, знакомитися з людьми, звикатися з новою школою, з дітьми. Станеш згадувати своє життя — і бачиш тільки одну довгу низку переводів,— там з квартирею зле приходилося, там піп був лихий чоловік, там урядник чіплявся, там з голоду пропадав, звідтіль вигнали... а радощів, ясних днів — як і не було...— Перевів очі на мене: — Тільки те й згадати, що років вісім з жінкою прожив; та й тоді, як станеш розбиратися,— мало добра було. Добра людина була, хай земля їй пером, моя жінка, весела, роботяща, і перший рік, як побралися ми з нею, либонь, був найщасливіший за все моє довге життя. Коли ж клопіт та злидні швидко придавили її. Рік за роком ставала вона все тихіша, перестала співати, стала помітно марніти, часто слабувати, і одної осені мусив навіки попрощатися з нею. Ой і лиха ж то година була — не знаю, як я не позбувся вже тоді й розуму. Поховати було ні за віщо, і я, лишивши покійницю в хаті з двома малими дітьми, сам за шапку та за палицю та за дванадцять верстов до знакового колеги. А надворі болото, дощ, як з луба... Приходжу до його, застаю. «Душа люба,— кажу,— так і так: виручай!» Добра людина була, покійний,— либонь, теж помер уже,— поміг-таки: останню десятку позичив. Так ото й поховав я її, а сам zostався з двома дітками. Пішли тоді довгі та смутні ночі, нудні дні, та злидні, та самотина. Дітки бігають невмиті, обідрані, голодні — а я нічого й не думаю: ходжу, як у хмарі. Потім помалу став за розум братися. А тут, спасибі їм, люди

до помочі прийшли: бачать — чоловік мов не при собі. Стали приглядати за дітьми, сорочки їм прати. Той бурячків принесе, той картопельки, той паляницю хліба, молочка дітям... Важко брати все тее — та що ж вдієш,— скривишся, дякуєш...

Щиро й правдиво розказував він, і в його голосі не чути було ні одної нотки пекучого жалю або скарги. Як казку, як давню пісню-думу — не про себе, а про когось іншого — викладав він спогади про своє життя, повиваючи їх тихим смутком, який один тільки й лишився в його душі од колишніх гострих та пекучих пригод.

Василь Тимофійович мовчав і дивився поверх огню кудись у гушавину; його насмішкувате, як криця, загартоване обличчя немов одмінилося, покращало, а завжди прищурені, хитрі карі очі тепер дивилися прямо, були повиті задумою, смутні. Я не бачив його ще таким, і тепер мені стало ясно, що тягнуло цього кремезного хитрого діда, що серед лихих обставин умів збити собі достатки, до його химерного старого товариша.

— Дивлюся оце я на тебе, Федосію,— промовив стиха Воблий,— та й щось уже й не вірю собі,— чи справді ж це той Федосій Райко, той кучерявий з огневими очима юнак, про якого слава гула колись по всьому повіті!..— До мене: — Було, кого громада посилає до губернатора — Райка; хто свариться з посередником або з приставом — Райко... Або, пам'ятаєш, якого наробив ти колись тарараму, коли виїздила екзекуція в Григорівку? Ех, Федосію, постарілися ми з тобою...— Воблий зітхнув і замовк.

— Було колись, було...— кивав головою Райко,— всього було... Прошуміло, прогриміло, та й сліду нема... От ти, Василю, й замолоду був хитренький,— казав він далі.— Зумів збити собі копійчину... не то що ми, дурні: тепер і гадки не маєш... Проженуть з посади — попід вікнами не підеш. Та хіба ж такого проженуть — він тобі тее начальство так ублагає, умовить, що йому благодарність за благодарністю летить. Щасливий ти, Василю, таланом тебе одарив бог таким,— без іронії, зітхнувши, промовив Райко.

Огонь погас; з-під сірого попелу тільки жевріло скілько жарин. Тіні од віт згустилися; насунулась темрява. Над нами вгорі показалося небо, на йому між

Щиро й правдиво розказував він, і в його голосі не чути було ні одної нотки пекучого жалю або скарги. Як казку, як давню пісню-думу — не про себе, а про когось іншого — викладав він спогади про своє життя, повиваючи їх тихим смутком, який один тільки й лишився в його душі од колишніх гострих та пекучих пригод.

Василь Тимофійович мовчав і дивився поверх огню кудись у гушавину; його насмішкувате, як криця загартоване, обличчя немов одмінилося, покращало, а завжди прищурені, хитрі карі очі тепер дивилися прямо, були повиті задумою, смутні. Я не бачив його ще таким, і тепер мені стало ясно, що тягнуло цього кремезного, хитрого діда, що серед лихих обставин умів збити собі достатки, до його химерного старого товариша.

— Дивлюся оце я на тебе, Федосію, — промовив стиха Воблій, — та й щось уже й не вірю собі, — чи справді ж це той Федосій Райко, той кучерявий з огневими очима юнак, про якого слава гула колись по всьому повіті!.. — До мене: — Було — кого громада посилає до губернатора — Райка; хто свариться з посередником або з приставом — Райко... Або, пам'ятаєш, якого наробив ти колись тарараму, коли виїздила екекуція в Григорівку? Ех, Федосію, постарілися ми з тобою... — Воблій зітхнув і замовк.

— Було колись, було... — кивав головою Райко, — всього було... Прошуміло, прогриміло, та й сліду нема... От ти, Василю, й замолоду був хитренький, — казав він далі. — Зумів збити собі копійчину... не то, що ми, дурні: тепер і гадки не маєш... Проженуть з посади — попід вікнами не підеш. Та хіба ж такого проженуть — він тобі тее начальство так ублагає, умовить, що йому благодарність за благодарністю летить. Щасливий ти, Василю, таланом тебе одарив бог таким, — без іронії, зітхнувши, промовив Райко.

Огонь погас; з-під сірого попелу тільки жевріло скільки жарин. Тіні од віт згустилися; насунулась темрява. Над нами вгорі показалося небо, на йому між зорями купкою срібних цвяшків високо вибралася вже Квочка.

Десь над Россю, переплітаючись, полинули вгору молоді голоси:

Де ти бродиш, моя доле,
Не докличусь я тебе!.. —

затремтіли у весняному повітрі палючою скаргою слова пісні. Райко прислухався. Кивнув у той бік головою:

— Семінаристи співають, школярі мої... Бачте — отож воно жити хоче, долю до себе закликає. Радіють поки що, думають — світ завоюють, а підуть на село, в ярмо те впряжуться — ой-ой-ой: де то все тебе подинеться!.. Ну, а поки віриться — хай поживуть. Кажуть — сироті сонечко мріється, а воно й справді гріється... Пошли їм, доле, чого вони благають у тебе, пошли їм радощів у житті, світлу молодість красну, старість спокійну! — шепоче Райко, немов молиться, і зводить до неба свої добрі й смутні очі.

Через яку годину ми знову сиділи з Воблим у човні і, стиха попліскуючи весельцями, мовчки перепливали Рось. Чогось не хотілось говорити. І я, і Воблий зарились кожний у свої думки. Не знаю, про віщо думалось старому, передо мною ж, що тільки починав учителювати, перший раз ясно визначилося питання: яким же шляхом я маю йти? Чи мені піти слідом за Воблим і починати зразу будувати собі тепленьке місце в житті; чи, кинувшись назустріч молодим пориванням, піти тернистим шляхом, по якому йшов Райко; чи може, поки не пізно, лишити зрадливу, обшарпану вчительську долю іншим, самому ж помандрувати світами шукати собі кращої...

Було вже пізно. Над водою вставав туман і повівало холодком. За скелями починало ясніти: світало вже. Човен, як тінь, плинув до берега.

1911.

ЦИГАНКА

— А поверніться, синки! Цур вам, які ж ви погані стали! — Так вітав школяр п'ятої групи народної школи, Грицько Музиченко, своїх наречених синів — Якова Кириченка та Андрія Грицюка, що після літніх канікул прийшли до школи.

Грицькові слова зразу звернули на себе увагу всіх школярів, що, не дивлячись на ранній ранок, немало снувало вже їх по шкільному подвір'ї.

— Бульба з синами зустрічається! — пішло по двору, і з усіх кутків зразу позбігалися хлопці й тісно оточили цікаву групу.

«Бульба», чорняві, хлопцеві років чотирнадцяти, стояв серед двору, заломивши гордовито на голові шапку і взявшись у боки руками. Насунувши картузи на очі і для більшої картинності запровадивши по пальцю в рот, проти його стояли з понуреними головами його сини — кремезний, суворкуватий Яків та тонкий Андрій.

— Не смійся, батьку, не смійся! — спідлоба позираючи на Грицька і не виймаючи з рота пальця, хриплим баском промовив Яків.

— А чого б і не посміятися!

— Пику натовчу, хоч ти мені й батько.

Далі і батько й сини позасукували рукава, і починалася стара, всім добре відома історія. Публіка кругом сміялася, гомоніла й дожидала тільки моменту, щоб кинутися й собі в гурт і навалити «малу кучу, невеличку».

Тимчасом школярі до двору все прибували та прибували. Новаки в довгих батьківських піджаках, що досягали їм мало не до п'ят, у здоровенних чоботях, з примазаними оливюю коштрубатими чубами, з цілими оклунками паля-

ниць, груш, яблук у руках боязко вступали до двору і тихенько ставали по кутках.

Поважні второгрупники з оберемками книжок у торбах гордовито походжали перед ними. В тих торбах, oprіч шкільних книжок, були напхані календарі, часословці, життя і які тільки знайшлися дома інші книжки: бо треба ж їм усім показати, що вони не які-небудь перваки, а надто вже народ вчений.

Старші школярі увіходили до школи вільно, як до своєї хати, зразу знаходили своїх товаришів, починали гульню.

На хвіртці з'явилася нова постать, і цілий гурт хлопців з вигуками полетів їй назустріч. То був низенький, опецькуватий хлопець з круглим, як паляниця, засмаженим і полупленим на сонці лицем; на йому довге бобрикове пальто й новенький козирок; з-під козирка, як солома, стобурчився нестрижений чуб.

— Василько! Піхтір! — радісно загомоніли хлопці, збиваючись круг його. Всі розпитували, сміялися, ляскали долонею його по спині, здимали й розглядали новий картуз, смикали за пальто. Той стояв, безпомічно спустивши руки, не знав, кому з їх відповідати, й осміхався.

— Хлопці! — почувся дзвінкий голос школяра, що сидів на паркані й дивився на дорозу.— Наталка шумить! Їй-богу!..— Хлопці кидають Піхтіра й як галич летять до паркану.

По дорозі в школу підходила в червоному платтячку підліток-дівчинка. Вона, ще здаля зачервонівшись, усміхалася.

— Наталочко, здоровенькі були! — лагідно вітався до неї шуплюватий бідовий хлопчик, зчепившись на паркан.— Я ж думав, що то сонечко сходить, коли ж то наша Наталочка йде у новій сукні.

У двір увійшла п'ятогрупниця Наталка, тихенька дівчинка з великим, гострим носом. Коло неї теж збігаються хлопці, обглядають, розпитують. До школи підходили хлопці — засмалені, смугляві, з полупленим видом, з чорними, потрісканими од літньої праці руками, і кожного з їх вітали школярі гучними викриками.

Прийшов Макар, митець на всякі вигадки, цікавий оповідач — великий насмішник; прийшли з сусіднього села славні стрільці й курії, брати Гаркавенки. Влетів у двір відомий усім забіяка Сивенко; він ще коло хвіртки зняв

і кинув під паркан свитку, поплював у руки й полетів у той бік, де борюкалися між собою скільки душ школярів.

Кожний з хлопців приносив з собою до школи що-небудь нове, і загальний крик та гам усе зростає, робився повнішим, густішим.

Школа з своїм маленьким садком та подвір'ям, що була така сонна та смутна влітку, знов прокинулася, одмолоділа. Гомін досягнув уже того стану, з якого вчитель зразу побачив, що вся школа в зборі.

Задзеленчав дзвоник довго, дзвінко, весело. Так само радісно, як висипають з класу гратися, побігли школярі з усіх кутків двору до дверей і, товпячись в узенькому коридорі, сховалися в школі; сховався за ними й веселий гомін. На подвір'ї знов стало порожньо і сонно.

В другому класі дожидали вчителя з нетерплячкою, особливо ті, що цього року перейшли в цей клас.

Другий клас у двохкласовій народній школі різко одзначається од дрібнішого школярства. Тут хлопці проходять нові шкільні науки, читають більш серйозні книжки, знайомляться з російськими класиками, привчаються до літературної мови. Цілий лексикон нових виразів, термінів з тих наук, які вони проходять, ставить їх в очах дрібноти поважними і вченими. Поводяться між собою вони чемніше, з своїми непорозуміннями рідко звертаються до вчителя.

Нерідко у цьому класі виділявся гурток чим-небудь видатніших хлопців і заснував щось подібне до таємної організації з своїми маленькими шкільними таємницями. Тут затівалася найкраща гульня, писалися сатиричні вірші на шкільні пригоди, тут же робилися й найтрудніші задачі. Батажки такого гуртка іноді прибирали собі назви найулюбленіших школярами героїв з прочитаних романів і повістей. На чолі такого гуртка стояв тепер Грицько; оповістивши себе перед школярами Тарасом Бульбою, а улюблених своїх товаришів — Якова та Андрія — за своїх синів, він намагався й у всьому товаристві завести козацькі порядки та звичаї, відповідно до Гоголевої повісті, що в свій час зробила на його надзвичайно сильне враження. В другому класі вчилосся тепер скільки душ підлітків-дівчат, вони внесли з собою в школу нову течію, зацвітивши школярське життя свіжими барвами. Взагалі життя цього класу було цікавіше, ніж в інших школярів, і не даром

хлопці з нижчих класів часто дожидають, мов свята, того часу, коли переведуть їх у другий клас.

Радо і привітно зустріли школярі свого вчителя. Вчитель теж привітний, веселий; жартує з ними, сміється.

— Романе, чи не в ченці це ти збираєшся, що викохав такого чуба? — звертається він до одного.

Роман підводиться, пригладжує рукою чуба.

— Діжду неділі — при самій голові острижусь, — весело відповідає.

— Не вадило б і Василеві зняти свою сирту, — переводить учитель очі на Піхтіра. — Ну як, Василю, будемо жити в цьому році? Чи битись, чи миритись будемо? Ох, Василю, Василю... — легенько зітхає вчитель. Василь покірно схиляє голову, смутно осміхається: він — второгодник.

— А ось і Любов Михайлівна прийшли, — розглядає далі школярів учитель. Люба, найгірша в класі школярка, засміяна та забита в часи навчання, тепер, після літніх канікул, виглядає свіжіше, сміливіше; вона злегенька червоніє й вільно сміється.

— І я є! — обзивається, підвівшись з місця, веселий та жвавий Сивенко: йому бажається, щоб і до його промовив учитель слово.

— Бачу, бачу, — осміхається вчитель, — що ж, нікому ще не розтяпав голови?

Вдоволений Сивенко зажмурює очі, сміється і з розмаху сідає на місце.

Розмова між учителем та школярами тиха, лагідна; відносини щирі, і трудно згодитися, що колись, у середині року, не раз буде вчитель, почервонівши до ушей, тупати ногами, кричати, аж охрипне, викрикувати грубі слова. Не зчулися школярі, коли вдарив дзвоник, — хотілося ще сидіти.

На другу лекцію разом з учителем увійшла в клас, зразу звернувши на себе загальну увагу, дівчинка-панночка, в блакитному платтячку, з темною, густою, підрізаною косою, перевитою червоною, як жар, стрічкою. Всі школярі скинули на неї зацікавлені очі. Дівчинка темними жвагими очима оглянула клас і стала ближче до вчителя.

— Не боюся! — немов казав її сміливий вигляд.

— Оце вам нова учениця — глядіть, не обіжайте! — звернувся учитель до школярів. Потім показав дівчині місце в п'ятій групі на першій лавці. Дівчина сіла рядом

з другими ученицями; цілу лекцію просиділа, не зворухнувшись з місця.

Макар легенько ліктем штовхнув свого сусіда Якова і, кинувши бровами на нову школярку, тихо промовив:

— Яка синиця... що воно таке?

Яків мовчки здвигнув плечем: не знаю, мовляв.

Усю лекцію раз у раз кидали хлопці зацікавлені погляди на нову товаришку і нетерпляче дожидали переміни. Тільки вспів учитель по дзвінку вийти за двері, її одразу обступили. Дівчина немов готувалася до цього; сама вийшла на середину класа, вирівнялася і збиралася відповідати на всякі запитання. Хлопці не забарились довідатися, хто така вона, хто її батько, де живе, де була перше. Виявилось, що звуть її Галею, що батько її жив перше в городі, а тепер перейшов сюди за начальника станції. Одні з хлопців розпитували, другі критично оглядали її сукенку, маленькі з шнурочками черевики, а деякі під лавою робили вже ревізію її книжкам та паперам. Дівчина виявилась сміливою, поволі відповідала, сама дещо розпитувала й спокійно жуваа яблуко. Загальна прихильність була вже на її стороні. Тільки один Макар скептично ставився до нової школярки. Він у розмову не втручався, сидів мовчки, їв сало з хлібом, раз за разом поглядав на неї прищуреними, насмішуватими очима.

— Оце так бедеда! — кинув він у хвилину мовчання. Всі засміялись.

«Бедеда» мовчки повернулася до Макара, очі її блиснули жартливим огником, і несподівано для всіх з її руки полетів качан з яблука прямисінько в лоб Макарові.

Кругом голосно зареготалися.

— А що, Макаре, впіймав? — почувалися голоси.

— Це бідова! Це тобі не Люба!

Макар опустив руки, кліпав очима й почував себе перед хлопцями погано.

Після останньої лекції, коли школярі з звичайним гомоном висипали з школи й розпустилися по шляху, од гурту одділився Грицько з своїми «синами» та ще декілька старших хлопців і, перелізши через тинок, пішли ставищем; посередині ставища простяглися довгою стрічкою густі лози. Хлопці прямували в кущі й про щось тихо радилися.

— Замітили, хлопці,— промовив один з гурту,— Андрій уже накинув оком на нову школярку?

— А вона, справді, ловкенька: говорить, як у дзвоник кує! — сміючись одмовляє Андрій.

Грицько спинився й суворо посваривсь на його пальцем:

— Ой, гляди, Андрію: не доведуть тебе до добра баби!

Андрій мовчки посміхається: роля зрадливого сина Бульби йому дуже подобається...

Підійшовши до найгустішого куща лози, хлопці стали й озирнулися кругом.

— Гай-гай! Та як же за літо поросла наша хата — і впізнати трудно! — промовив Грицько, оглядаючи в будяках та в кропиві місце між лозою.

— Підожди,— дасть бог, утопчемо! — спокійно вставляє Яків, сміливо пробираючись поміж буйними бур'янами та густим гіллям лози. За ним один по одному всі сховалися в кущах. Через який час там блиснув огник, і крізь віти лози пішов синенький димок. То з одного, то з другого боку куща частенько висовувалась чня-небудь голова, боязко оглядала кругом місце й ховалася знову.

Лози димилися, немов там хто-небудь підпалив купу гною.

З перших же днів школа увійшла в свою звичайну колію: в класі, як губка воду, втягували школярі нові для їх знання, а поза школою шуміло у їх своє життя. Нова школярка скоро потонула в шкільній юрбі. Прізвище «синиці», яке зразу кинув був Макар, за нею не лишилося. Галя мала густу, темну косу, чорні, як дві тернини, очі з довгими стрільчатими віями; мала смуглявий ніжний колір лиця, особливу гортанну мову, і її, не звертаючи ніякої уваги на такі принади, прозвали в класі циганкою. Це прізвище скоро стало замінити їй власне ім'я у всій школі, і сама Галя за його ні трошки не ображалася. Щось третього дня Піхтір, затесавшись між дівчата, зігнувшись, сидів проти Галі, простягав до неї руку й улесливо благав: «Циганочка-махлярочко, поворожи мені!» І Галя не сперечалася, брала Піхтіреву руку й ворожила йому нулі, єдинці, карцер та інші шкільні біди.

Хоч дівчата мали в класі свій куток, свої особливі таємниці, проте Галя, при своїй жвавій громадській вдачі, любіше приставала до хлоп'ячого гурту. Часто між хлопцями,

вдачі, любіше приставала до хлоп'ячого гурту. Часто між хлопцями, коли вони, збившись у тісний гурток, роздивлялися яку-небудь книжку або обмірковували якусь шкільну справу, в самій гушчині хлоп'ячих голів можна було бачити й смугляве ніжне личко з зацікавленими терновими очима. Навіть тоді, коли хлопці підіймали бучу, Галя виявляла охоту взяти найбільшу участь у ній, і тільки звівшись, що це для неї не дуже зручно, одходила, легенько зітхнувши, осторонь.

Одного дня якось дівчата зайняли собі куточок шкільного подвір'я й там затіяли свою гулянку, коло їх терлося скільки душ школярів. Хлопці, не приймаючи участі в дівчачій гульні, сиділи недалеко од їх і, критикуючи, назирали за ними.

Особливо видавався між хлопцями Павлушка Янович — чистенько зодягнене, випещене, ледаче й капосне хлоп'я.

Він кидав на дівчат грудням, хватався за подоли одержі, кривив їх, висунувши язика. Коли пробігала мимо його Галя; Павлушка, улучивши мент, скоро висунув пазустріч їй ногу. Галя перечепилася й з розгону впала лицем на сухий горбочок. З носа пішла кров і залила лице. Збіглися школярі. Галя помалу встала, скривилась, навіть хотіла заплакати, далі вийняла хусточку й стала витирати кров. Павлушка стояв осторонь і дурнувато осміхався.

— Иди, дурна, пожалійся вчителеві! Йди! Хіба ж то іграшки? — радили Галю школярі. Всі визнавали, що вона тепер має право донести на Павлушку. Галя, втершись, мовчки вихватила з рук найближчого школяра бузкову лозинку й кинулася зразу до Павлушки. Той, насунувши козирок, подався навтьоки. Та Галя бігала добре — настигла скоро і стала стьобати його по шиї, по спині, по ушах. Павлушка зразу тонко заскиглив. Між хлопцями піднявся дзвінкий регіт. Жалітися вчителеві Галя не пішла, і це дуже вподобалося хлопцям. Її обступили, хвалили, радили, що вчинити з носом, що почав уже пухнути. Вона прикладала до носа якийсь свіжий листок, весело кивала головою й казала:

— Нічого: вже не болить!

Навіть Макарові сподобався такий учинок Галі.

— Не журися! — казав він, трахкаючи Галю по плечі. — До весілля загоїться!

А Яків казав Грицькові, весело потираючи руки:
— Молодець баба! Мабуть, душа в неї козацька! Чи так, батьку?

Кращою ученицею в класі Галя не була, хоч і вчилася не зовсім погано, і їй часто доводилося вести неприємні розмови з учителем. Учитель перші дні поведився з нею трохи делікатніше, ніж з іншими, дедалі ж переставав виділяти її серед інших, і їй не раз лучалося й без обіду бути, і чути од учителя образливі слова. Перше їй було це трохи прикро, потім вона до цього звикла, не звертала особливої уваги й стала добросовісно нести призначену їй в школі долю часто караного отряхи-школяра.

Андрій, що мав за свій обов'язок закохуватись мало не в усіх учениць, скоро на фоні шкільного життя з'явилася значна постать Галі, зразу залишив своїх перших коханок і став моститися до неї. Він писав їй любовні листи, писав задачі, зітхав привселюдно й патякав усякі любовні дурниці, поки такі хлопці звернули на це увагу й почали дражнити його Галею. Йому цього тільки було й треба.

Наступили ті осінні тихі та смутні дні, коли сонце світить і не гріє, коли спадає з дерева останнє пожовкле листя і звисока над деревами та хатами блукає в блакитному сяєві, як намітка, біле бабине літо. Школярі дуже кохаються в таких днях. В літню куряву та спеку вволю не нагуляєшся, не набігаєшся,— восени ж, коли свіже, трохи зимне повітря так приємно подихає на розгорілі лица, можна гратися, можна бігати, бурушкатися без кінця.

Городи та левади з своїм насоняшничинням, гнилими огірками, качанами з капусти, такою чудовою зброєю до улюбленої школярської потіхи, війни; напівпустілі, вже обібрані й залишені хазяїнами сади, що в коліно засипані сухим листом, в якому так любо качатися та боротись,— всі такі місця в селі ясних осінніх днів, мов галличчю, сповняються шумливою діворою й гудуть на все село дзвінками, радісними їх переκληками.

Найкращим місцем для школярських зборищ була Мар'ївка, закинута у гаю, поблизу озера, хуторець. У свято або у вільні буденні часи хлопці цілими зграями

і другі любенько розмовляли між собою, розкинувшись одпочивати на високому зеленому березі озера.

Червоним великим колом заходило сонце. По обрію неба сірими та ліловими баранцями побігли волохаті хмаринки; над озером зашелестів очерет; з дерев стиха знімалися й задумливо падали на землю сухі листочки.

Андрій мовчки лежав на землі, заклавши під голову руки, і мрійно дивився на верхи струнких березок, що помалу гойдалися над його головою. Йому тепер хотілося звернути загальну розмову на себе та на Галю, і він нарочито набрав задуманого, мовчазного вигляду. Хлопці не забарилися догадатись.

— Що це Андрійко наш так дуже зажурився? — промовив один з хлопців.

— Не знаєш чого? Циганочкою, мабуть, замарився: він же не бачився, бідненький, сьогодні з нею, — пояснив Грицько.

Андрій не зворухнувся з місця і ще глибше замислився.

З місця тихенько підіймається Піхтір, крадькома підходить до його ззаду й хватає його за носа.

— Ах ти ж моя циганочка-коханочка! — вимовляє він, мов до маленького.

— Гей, бережися, Піхтіряко, бо будеш знати у мене циганку! — не міняючи пози, промовляє Андрій.

— Що Андрійко та циганка — хороша пара, — присіває Піхтір над його головою.

— Піхтір! не взивай її циганкою, бо будеш битий! — кричить уже Андрій, вдаючи з себе ображеного.

— Та де ж тут правду дівати, — обзиваються інші, — вона таки здорово на циганку скидається.

— Не кажіть так, бо я буду зо всіма з вами воюватись...

Андрій раптом зіскакує й стає в войовничу позу. Хлопці цього тільки й чекали: збившись коло його, вони стали смикати його за одягу й дражнити на всякі лади. Андрій виломив лозину і став за ними ганятися. Хлопці не боролися, тікали.

— Циганка! відьма! відюха, зарізала пітуха! — чулися з усіх кінців викрики.

Андрій міряв лозиною то одного, то другого. Піхтір, уже скоштувавши скільки разів по плечах, став оддалік і вигукував на весь гай, узявшись за ухо:

Та циганочка, та махлярочка,
Вволи ж мою волю.

— Дак так! — киваючи з-за берези головою, докоряв Андрієві Грицько, — продати товариство, козацьку віру за бабу, та ще й за циганку!

— Та ще й за відьму! — підхватували інші, — ти ж придивися до неї — в неї й очі відьомські!

— Андрій, подумай собі, схаменися!

Андрій кидався на всі сторони, роздавав гостинці й приказував:

— Оце тобі відьма! Оце тобі циганка! Оце тобі відьомські очі! — Погнавшись за Грицьком, він замахнувся лозиною, щоб влучити по плечах, а різнув по уху. Грицько спинився, потім узявся рукою за уху й мовчки одійшов убік.

— Що таке? Що вчинилося? — збіглися круг його хлопці. Грицько витирав на ухові кров. Андрій кинув лозину й чухав потилицю.

— Це вже чорт зна що! — промовив Грицько серйозно. — до його з жартами, а він з усеї сили січе по ухові.

— А навіщо ж ти кажеш — циганка! — не хотів всетаки здаватись Андрій.

— Ну і циганка, та ще й плащувата! — сердито промовив Грицько.

— Ну от і заробив! — у тон йому одмовляє Андрій, — я розпалився й не бачив, по чому б'ю. На себе жалкуй — нащо дражнив?

— Та за кого ж ти стоїш? За бабу? — обурився Грицько. — товариша проміняв на бабу... Ех ти, бабій!

— Ну, нехай і бабій.

— Коли так, од цього разу я з тобою не знакомий!

— Ну і добре.

Так виникла суперечка на принциповому ґрунті: посварилися.

Розбившись на гуртки, хлопці пішли з гаю різними дорогами. В гаю давно вже стемніло.

— Я не за те серджуся, що він мені уху розсік, — казав дорогою Якову Грицько, — то байдуже, плював би я на тее, а мені жаль, що він товариша зміняв на бабу!

Непомітно для школярів потекли дні за днями, тижні за тижнями; одні школярські події змінюлися на другі, переплітаючись в одне довге школярське свято. Смутні осін-

ні дні минали, прийшли морози, випав сніг, зайшла інша робота: на льоду зашуміли ковзани, надворі закипіли снігові війни. Непорозуміння, що сталось між Андрієм та Грицьком за Галею, не пройшло марно: вони довго були «не знакомі», хоч злості один до одного вони й не мали. Вдавати з себе ворогів — це особлива школярська, часом дуже цікава, гра; «вороги» поводяться один з одним чемно, роблять одно одному дрібні послуги, намагаються непомітно вчинити «ворогові» що-небудь приємне.

Грицько знав, що найкращим дарунком для Андрія будуть вірші про Андрієве з Галею кохання. Одного дня він просидів над папером скільки годин, і вірші були готові. Вірші були в прихильному до Андрія тоні: списували вечірнє за ворітьми стоянничко їх з Галею й починались так:

Зайшло сонце за лісок,
Надворі смеркає,
Галя вийшла за ворота,
Його дожидає.

Далі у віршах розповідалося про те, як прийшов Андрій, як давав їй списані на папірець задачі, як вона дарувала його за це каблучкою.

Отакая у нас в школі
Новина настала:
За задачі Андрієчка
Галя покохала,—

закінчувалися вірші. Грицько намірявся однести їх Якову, бо добре знав, що той не забариться передати Андрієві. Сховавши вірші в кишеню, він одягся й пішов з дому.

Грицько, син залізничного сторожа, чоловіка незаможного і дуже сімейного, ще змалечку зазнав нужди та бідкування. В школу привели його забитим, змарнілим хлопчиком, у якомусь лахмітті; між товариством став він скоро одживати, став виявляти здібності до вчення, осмілів, вилюднів, як кажуть. Не маючи рідної оселі, школу мав він ріднішою собі за сумну казенну будку, де жив його батько; в школі ж забувалися домашні злидні, сумні розмови про бідкування та про горе,— з тим більшим пориванням отдавався він товариству й науці. В учителя був він одним з найкращих школярів, між хлопцями — найвірнішим товаришем. Діти сільських багатирів мали для себе за честь бути в тісній будці в гостях у Грицька; вбогий ку-

ліш, яким шанувала іноді гостей свого сина сторожика-мати, здався їм смачнішим, ніж домашні ласощі.

Дорога до Якова лежала Грицькові коло станції. Сонце заходило й червоним промінням красило гребні снігу. Грицько йшов поважно по колії дороги й почував себе гарно: задача, що так турбувала весь клас, вийшла у його одразу, всі інші лекції на завтра були готові, в кишені лежали вірші, кращі за які, мабуть, у всьому класі ніхто не напише,— чого ж більше йому? І збивши драну шапку на потилицю, він на всі боки кругом себе кидав гордовиті погляди.

Он на станції по платформі йде назустріч Грицькові пані крамариха. Дарма що Грицькова мати часто ходє до неї витирати помости та мити білизну — Грицько не стане скидати їй шапку. Вона часто нарікала матері на Грицька, казала, що він перевчився на один бік, так що навіть не хоче їй вклонятися. З якої речі він буде гнутися перед нею? Хіба не доволі того, що мати гне перед нею спину? Ні, Грицько пройде мимо неї й не гляне — нехай казється собі! А коли зачепить, нагримає, чому він шапки їй не скидає, Грицько знає, що їй сказати. «Я с вами не знаком!» — одріже він, та й край. Думає, що коли по-панському зодягнена, то і всі повинні вклонятися їй — а чи знає ж вона хоч, що то за географія? Чи знає періодичні дроби, граматику?

«Зовсім дурна баба,— думає Грицько,— а ще й паниться».

Він зневажливо дивиться на неї й проходить мовчки. За йшов у станцію і став тертися між людьми, що чекали поїзду. Глянув у прочинені двері зали першого класу, де вешталася «чиста» публіка.

«А я, мабуть, не насмію піти туди!» — майнула в його думка.

«А отже й не побоюся, зараз піду,— подумав він далі,— іншим можна, а мені хіба й ні?.. Чого ж то так?..»

Грицько насуплює брови, сміливо прочиняє двері й увиходить у залу; поправив на голові шапку, заклав за спину руки, задиркувало кругом розглядається. Публіка з нудьги мовчки блукала по залі й не звертала на Грицька уваги. Тільки офіціант, що крутився між столиками, з підозрінням скосив на його очі. Грицько сміливо глянув на його, немов хотів сказати:

«Ну от і стою між панами, і нікого не боюся! Думаєш, по шії даси? — дудки, брат — права не ма ш!»

Офіціант ще скілька разів мимоходом гостро зирнув на його, потім прийняв байдужий, діловитий вигляд.

«Мало тут усякої наволочі буває!..» — здавалося, казали його прищурені очі.

«То ж бо то і є!» — подумав Грицько і заспокоївся.

Потім трохи постояв, пом'якшав і, маючи на увазі офіціанта, подумав:

«Ну, бог з тобою — я вже і піду собі... ти думаєш, що мені так уже хотілося сюди зайти? — це я тільки так, щоб ти знав, що я тебе не боюся».

Вийшов з вокзалу й пішов по дорозі в село. Під ногами скрипів сніг, у темному небі висипали зорі, наїжджена дорога виблискувала синіми огнями. З боку, за ріжком станційного двору, дзвеніли веселі дівчачі голоси. Грицько прислухався. «Здається — циганка там», — подумав він. Постояв трохи й звернув за ріг.

З горки на санчатах спускалася Галя ще з якоюсь дівчиною, певне, наймичкою.

Грицько підійшов і поздоровкався.

— Здрастуйте, Музиченко! — впізнала його Галя, — а ми спускаємося... ходіть і ви до нас!

Грицько став, не наважуючись підійти ближче.

— А слухайте пак — чи вийшла у вас задача? — спитала Галя.

— Зразу вийшла. Пустяк — не задача! — збрехав Грицько: він добре знав, що задача трудна.

— А я морочила-морочила голову — не виходить, так я й кинула. Думаю — хай тебе кат візьме, та оце вийшла та й спускаюся.

— Ух! — голосно крикнула вона й зашуміла з санчатами з горки. — Ось ходіть-но сюди — ловко, аж дух забиває!

Галя щебетала своїм гортанним голосом, і луна розходилася в морозному повітрі.

Грицька поривало й собі спуститися, проте він мнявся.

«Воно ніби не козацьке це діло — гуляти з бабами, ну та раз можна», — подумав він.

— Ану, сідайте, я розжену санчата! — промовив він, підходячи до дівчат...

Через який час лице й уші у Грицька горіли, як у жару, і все кругом повилося в туман.

А ніч зайшла гарна, тиха, зоряна. І стало здаватися Грицькові, що все діється тепер немов у сні. Мов крізь сон, бачить він поруч з собою її, Галю. У шубці, мармурове свіже личко то нахилиється до його, то одхиляється, з-під чорних брів виграють веселі, чорні, як жуки, очі, тремтять довгі вії... Мов крізь сон, чути її сміх; ось вона бере його за руку, другою кудись показує, щось промовляє...

Він сміється й теж щось говорить їй. Летить стрілою у якусь безодню... Кругом блищить сніг; обдає морозним пилом, іскрами, миготять тернові очі, біліють зуби... Мармурове личко схиляється близько, голова туманіє, забиває дух... Санчата скриплять і перекидаються.

Сплівшись в обійми, падають вони горілиць у сніг і накриваються санчатами. Писк, регіт — навіть не можуть з місця підвестися, а перед очима небо, всіяне зірками, прозора темрява, дерева в густому вогкому інею, немов у цвіту, і в голові Грицьковій десь далеко миготить думка: може, це сон?..

Хтось покликав Галю до хати. Шкода було розходитися. Спустилися наслідок іще раз, потім Галя стала збиратися йти.

На прощання Галя боязно подала Грицькові руку. Грицько з принципу не давав «бабам» у класі руки, — тепер, немов соромлячись чогось, стиснув помалу холодні Галині пальчики.

— Ви б коли-небудь зайшли до нас, ви ж недалеко тут живете? — лукаво закидає Галя, — заходьте; у нас іноді буває Павлушка, Андрій...

Грицько пообіщав. Попрощавшись, Галя з подругою взялася за віжки од санчат і понеслися до двору, аж зашуміли. Грицько остався сам і дивився їм услід.

«Чи не думаєш ти, дівчино, спутать козака? — думає він, осміхаючись, — тільки ні: я тобі не Андрій». На душі було у його гарно, немов грали музики, а в голові стояв туман.

«Ну що ж — і зайду!» — подумав він.

«Тільки не думайте, що я зміняю на неї товариство, — подумав він, звертаючись до Якова, Макара, Піхтіра й усього товариства, яке стало чогось пригадуватися йому із строгими докірливими лицями, — я тільки так зайду, посидіть трохи, побачити, як вона живе».

Пішов далі, хотів думати про Андрія, про вірші — здалося нудно. З голови ніяк не виходила Галя. В ушах при-

чувалося то одно, то друге її слово; в очах блиснуть то білі зубки, то лоб, то руки. Ось перед ним у повітрі очі, а потім зразу полинули кудись далеко-далеко, аж до зорь, і дивляться звідгіль. «Та що це вона прив'язла до мене!» — осміхається собі Грицько. А із-за вітей ялики виглядало все йому назустріч мармурове личко й немов казало: а вгадай, що я тобі хочу сказати, Грицю?

«Стой! Це я вже бачу — куди діло гнеться! — сперечається слабо Грицько з якоюсь силою, — тільки ні...»

Гарячі хвилі одна за одною піднялися з грудей і залили Грицькові лице, голову, уші, Грицько спинився й потишеньку свиснув. Потім сів на колодку, що лежала під ліскою, й закрився руками. Через який час він підняв до зорь лице, засміявся й подумав: — ну, значить, закохався!

Мимоволі зринули в голові його товариство, безпечні виграшки, щирі розмови, коли не було чого ховати в душі од хлопців — зринуло і сховалося.

«Прощайте, хлопці — тепер уже я не ваш!» — подумав Грицько, і легенький смуток щипнув його за серце.

Знявся з місця, тихо і поважно блукав сонними улицями села. Перед ним носився образ Галі, тільки зовсім уже не тієї школярки Галі, що бачив він кожного дня в класі: лице, постать, уся одежа од хустки, що вона завжди запиналася, і до черевиків, кожна складочка плаття — все здавалося тепер у неї повитим якимись незнакомими йому чарами. Ходив Грицько й марив про те, як колись признаються вони одно одному в коханні, марив на всякі лади, пригадуючи колись перчитані романи, вибираючи знайомі місця, вигадуючи фрази. Коли вони таки призналися, Грицько помітив, що він забрів кудись у мало знакове місце села; подумав і звернув у інший бік.

«Ну, от призналися ми, що ж далі? — думає собі Грицько. — А далі, — придумує він, — ми пригорнулися і, мов на крилах, полетіли під небо; внизу видніється село, над нами зірки, а ми все линемо та й линемо...» Грицько почуває, що все найкраще, найцікавіше в їхньому коханні вичерпується. Рішив почати спершу з новими варіаціями. Зійшов на став, набрів на ковзалку й почав ковзатись.

«А чи не прихватити нам з собою Піхтіра? — думає він, ковзаючись і уважно дивлячись собі під ноги, — чого ж, він гарний хлопець, мене, здається, дуже любить... Візьмемо!» — звертається він думками до Галі.

Грицько спинився і став уявляти собі, як високо по

небозводі, під самими зірками, маленькою хмаринкою несеється їх трое: він посередині, з одного боку Галя, з другого — Піхтір. Малюнок вийшов ефектний, і Грицько осміхнувся. Кинув ковзатись, пішов льодом.

Пригадався Піхтір — такий, який він є: от-от щось скаже.

«Ні, мабуть, не візьму я з собою Піхтіра,— думав він, ідучи по льоду,— він, бісової пари Піхтір, має погану звичку — при дівчатах плескати язиком, що спаде на губу. Краще ми так зробимо...»

Недалеко коло його по льоду попливла якась тінь. Грицько насторожився, став придивлятися — здається, біжить собака.

— Тю! — на весь став гукнув Грицько; луна зразу, облетівши став, тупо вдарилась у берегові лози. Собака мовчки бігла своєю дорогою. Грицько пресів, знайшов крижину й кинувся зразу навперейми собаці: пошпурив крижину і влучив. Собака тихо й коротко виснула, звернула вбік і подалась швидше. Вдовольнивши себе, Грицько пішов своєю дорогою. Збив шапку на потилицю, заклав за світку руки, дивиться в небо.

«Ну, так над чим пак я спинився,— думав він,— ага: Піхтіра не треба. Ну, що ж його робити, може того...— Грицько поправив на голові драну шапку й осміхнувся,— може поцілуватися, бо коли любляться, так треба цілуватися... ні, стидно». Чогось позіхнулося.

«Полинули ми, та й полинули, та й полинули...— думав він і почував, що під грудьми починає його щось ссати,— і от захотілося нам... їсти». Грицько ковтнув слину і помітив, що йому й справді давно вже хочеться їсти. Мрії набрали зразу більш прозаїчного напрямку: куди їм зайти вечеряти. До Галі йому не хотілося, бо, правду кажучи, трохи було боязко, щоб пановиті батьки її не вирядили його, до себе ж у хату закликати Галю якось незручно було, бо вечерея чекала їх не смачна. Зітхнувши, спинився на тому, що треба розлетітися їм по домівках. Звернув на шлях до батьківської будки; очі помалу склеплялися, чоботи на ногах немов поважчали, по всьому тілу розпливалася втома. Туман виходив з голови. В небі миготіли зорі, мов потухали...

Ніхто у всій школі не мав стільки прізвиськ, як присадкуватий, кругловидий Василь Грицук: гупало, крутьоло, товкач, паровик — сипалось на його звідусіль, немов з мішка, і кожне з цих прізвиськ було для його більш-менш характерним. Найчастіше взивали його Піхтірем, і ця назва незабаром у всій школі замінила йому його батьківську фамилію. Ледаркуватий, добродушний, з мрійною лагідною вдачею, Піхтір не любив задиратись з хлопцями, проте йому більш, ніж кому іншому, доводилось лежати на самому споді «малої кучі, невеликої» й одвідувати курника на шкільному горіщі, який уважався за місце найвищої карри для школярів.

Учитись було Піхтіреві за велику муку: нулі, єдинці, курник, насмішки, батьків батіг — усе це йому осточортіло до нудоти, і коли б не товариство, він давно кинув би школу. Товариство любив він щиро, в одному в йому кохавсь, йому одному оддав свої найкращі почуття, свої думки й мрії. Товариші часом були не од того, щоб пожартувати з його, проте мали за вірного товариша, допомагали йому в ученні, приневолювали навіть братись за книжку.

Піхтір має здавати лекцію по історії, і товариство присудило йому не йти сьогодні після обіду на лід, а сісти за роботу. І Піхтір скорився, хоч уся душа його рвалася з сумної хати на те шумливе снігове свято школярське.

Тепер лежить він у своїй квартирі, що з Яковом наймають у тітки Титарчихи; ноги закинув ліжкові на бильця. Розгорнута книжка зсунулась у його з грудей, а сам він поки що справляється з іншою роботою. На «лисиці» під стелею Титарчиха поклала пучок сухих васильків, і Піхтіреві забажалося, що б там не було, збити їх звідти, не встаючи з ліжка. Раз по раз гнепить він по «лисиці», аж стіна ходором ходить і тіпаються сухі квітки, як у птаха крила. Тихо в хаті. Вікна муруються снігом, вечоріє. Із темряви налинули до Піхтіра тихі мрії про товариство та про вільне життя. Тепер він думає про Грицька, до якого так близько схиляється його душа. Розм'якло, розніжилось Піхтіреве серце; вже не знає він, що б краще й зробити вірному товаришеві. І заводив він у думках свого товариша в темні лісові нетрі, напускав на його розбійників, які замахнулися вже на його ножами; тоді сам вибігав із за кущів з рушницею, розгонив розбіяк, а Грицька виво-

див з гаїв додому. То відразу залітали вони вдвох з Грицьком на далекі-далекі острови в окінах і починали там жити, як жив колись Робінзон з П'ятницею.

А в хаті темніше, все темніше. Світла не хочеться йому запалювати. Візерунки на вікнах здаються Піхтіреві за високі гори, за хмари, за соснові бори; голчасте проміння од зірок золотить їх верхи, і ліниві Піхтіреві мрії живішають. Піхтір дозволяє собі на який час, щоб Грицько вмер. Насипали йому могилу, посумували трохи товариші та й забули. Не забув тільки його Піхтір. Кругла пика його спала, сам він зблід, схуд. Дивується вчитель, дивуються товариші, що це подіялось з Піхтірем, де поділися його смішки та жарти. А деякі з хлопців тихо говорять між собою: «Як він любив покійного Грицька, як любив,— дивіться, як він одмінився, засумував».

У Піхтіра починає шпигати в носі, а на очі спливають слюзи, і починає він грюкати в «лисицю» так люто, що бряжчать шибки й посуд на миснику.

Під дверима регіт, галас, і в хату разом з холодом суне ватага хлопців. Хукають в руки, роздягаються.

— Хлопці, гляньте, як Піхтір історію вчить! — почув Піхтір над собою насмішкуватий голос оплаканого ним Грицька. Піхтір удає, що спить.

— Вставай, окайне Піхтірище! — гупнув його меж плечі Макар.

Піхтір кинувся й став протирати очі.

— Ху, чорти! — так гарно задрімав був, а вони розбудили,— брехав він, потягаючись.

— То оце так ти учиш історію? — обурився на його Макар,— бач як начитався, аж очі обараніли!.. Я ж тобі, припутенське опудало... Хлопці! — скомандував він,— загнемо йому «карпа»! — Обліпили, галасуючи, хлопці Піхтіра на ліжкові, загнули йому ноги за шию, почали ляскати дслоною.

Піхтір вже не боронився, тільки стогнав...

Хтось запалив світло. Душ з п'ять хлопців мостилося коло столу з книжками. Ліниво, як віл, посунув до книжки й Піхтір. Лампу поставили серед столу, розклали книжки, зшитки, і через який час у хаті стало тихо. Шаруділи тільки олівці та пера, та лупотіли папери...

Змалювавши кілька листків паперу, Піхтір тихенько зайшов до Макара.

— Здається, що в цій задачі одвіт невірний,— стиха

промовив він, винувато посміхнувшись. Макар глянув на його з докором, зітхнув.

— Ну, сідай! — Їх голови схилюлись над столом, і Макар став пошепки проказувати Піхтіреві задачу. Піхтір дивився на його великими довірливими очима, слухав, поки розумів; потім, збившись, став думати про інше, перевівши лінії очі кудись у куток. Макар помітив.

— Та слухай же, марюка! — з одчаєм штовхнув він його в живіт. Той застогнав, кинувся, трохи підбадьорився. Лагідне Макарове буркотання над ухом наганяло на Піхтіра непереможний сон. Коли одразу ліниве його обличчя ожило, уші насторожились, очі, що дивились у куток між рогачі, заграли веселим блиском.

— Миша! — радісно крикнув він, ткнувши пальцем у куток. Усі кинулись. Через хату справді бігало шпарке мишеня, поблизкуючи цікавими очима. Хлопці здебільшого почали нудитись і через те всі, як по команді, кинулись ловити мишу. Хтось надибав нору й закрив ногою. Незабаром миша була вже в руках у жвавого Сивенка. Не довго думаючи, він ткнув її комусь за сорочку... Через який час у хаті було повно галасу. Хлопці гасали по припічках і збили таке бурло, що не видно було світа. Миша переходила з рук у руки, з пазухи в пазуху, реготів не було впину. Хтось головою стукнувся об мисник, і якась макітерка хряснула об долівку. На дверях з'явилась, склавши на грудях руки, Титарчиха. Кругом занімало.

— І хай бог милує й не допускає, — стиха побожно промовила вона, оглядаючи куряву. — Чи ви показали, чи ви покрутилися, макоцвіті шибеники! — Далі її рука надзвичайно проворно вхопила віник. Хлопці кинулися врозтіч.

— Це ти всьому привод даєш, це ти тут свекор над усіма! — почала вона віником кропити Макара. Той, заправляючи сорочку, що геть висунулася з штанів, став було виправдуватись, потім відразу замовк і зашумів на піч. Усі інші, як овечки, один по одному майнули за ним. Навівши порядок і позбиравши черепки в пелену, довго вичитувала Титарчиха хлопцям, стоячи коло дверей. Хлопці сиділи на печі й тільки сопли. Далі Титарчиха забожилась, що завтра пожаліється вчителю, коли зараз не вгамуються, й пішла. Хлопці взяли лампу на піч і, докоряючи стиха один одному, роздягались, мстились спати. Та було рано ще, і спати не хотілось.

— Якби ще хоч маленьку лірку завести! — став бла-
гати хлопців Піхтір,— ми будемо тихо-тихо, що тітка не
почує.

— Хто й всидить тихо, як не Піхтір! — казали другі,
проте всім ще хотілось подуріти, хоч стиха. Умовились за-
туляти рот, кому припаде сміятись, і почали лагодити лі-
ру. Розпустивши сорочки, посідали всі на черені в кружок,
як старці на ярмарку. Макар у середині. Підібрали тони,
і ліра стиха загула. Макар угнивим голосом почав тягну-
ти мелодію:

Як був собі Лазор,
Та я його знав,
Була в його сіра свита,
А я й тую зняв...

Ще тільки Макар пустив під лоб очі, готуючись спі-
вати, як Піхтір почув, що в його починає щось кихкати
усередині, проте він кусав губу і здержувався. Макар при-
цмокував, дзижчав і дуже влучно передавав ліру. Най-
більш інтересні для Піхтіра були імпровізовані розмови по-
між співами.

— Ярешко,— починав хто-небудь, вдаючи відомого
всьому селу старця,— коли вже ти оженишся?

— Піду в Іваницю на ярмарок та й ожениюсь,— пере-
дражнює Макар заїкуватого, рябого Яреська.

— А кого посватаєш? — питає перший. Усі перекида-
ють погляди на Макара.

— Та оддає старий Сарапійон свою Мавру. Ото, брат-
ця, дівчина: ноги як стовпці, сама як груба, а сліпа тільки
на одно око.

Лиця кругом напружуються, червоніють. Починають за-
тулятись.

— А придане буде, Яреську?

— А придане таке: новий ремінець до ліри, дві полот-
няні торби ще й костур з залізним наконечником.

Піхтір хапає себе за носа; щоки його надуваються, як
пузирі, червоніють, а з рота, немов з розірваного оддуто-
го пузиря, починає шипіть і пирскать з-під пальців. Далі
пальці з носа спорсають, Піхтір хапається за живіт і
заходиться од реготу. Його вкривають буханами, та вже
пізно. Ніколи не хотілося Піхтіреві так сміятись. Його
хапають, давлять за шию, рядом затуляють йому рота.
Садять у бок, в спину,— він кавкає, пирскає, проте вдер-

жати реготу, що пре з його, як вода через пліт, не може. Макар ухопив з комина дощечку, що Титарчиха коле на тріски, і ляснув зо всього маху Піхтіра іззаду. Той відразу змовк, вирвався з чужих рук і, вхопившись за дошкулене місце, сердито глянув на Макара. Хотів лаятись, та, зустрівшись очима з Макаром, несподівано пирскнув і знову зайшовсь. Усі, що до цього часу здержувались, зразу розлізлись по кутках і закикотіли...

Одному Макарові було не до сміху. Він лаявся, докоряв усім, нахвалявся, що зроду-звіку не стане більш щонебудь розказувати.

Коли регіг трохи стих, постановили ліру припинити, бо щоб справді не перепало чого од Титарчихи. Один із «стрільців» обіщав розказати страшну казку. Прикрутили низенько лампу, позбивались до гурту. Стрілець закинув ноги на комин і починає розказувати.

Щось затарабанило в вікно. Всі кинулись; деякі полякались, Піхтір нащось погасив лампу. Затарабанило знову дужче, нетерпляче. Більш сміливі злазили з печі й тягли за собою інших. Щільно тулячись один до одного, цілим гуртом стали вони коло вікна.

— Хто там такий? — строго питає передній. Знову застукало.

— Хто такий? — усі разом гукнули хлопці.

— Та відчиняйте мерщій, баби! — почули вони знадвору знакомий голос.

— Це ж Яків, — радо крикнув хтось, і всі засміялись.

Засвітили лампу, одіперли двері.

Увійшов Яків. У довгому кобеняку, запорошений снігом, з палицею в руці, він зразу здавався дорослим чоловіком. Кепкуючи з хлопців, він отрушував сніг і роздягався.

— А що я сьогодні, братця, бачив! — трохи згодом почав він розказувати. — Іду я з дому, зайшов до Грицька. Не застав я Грицька дома та й іду сюди. Аж ось коло Галиної фіртки щось двоє ханьки мене, рукавами затуляється. Підходжу до них — коли, хто б ви думали? — Павлушка й Андрій. Чого ви тут? — питаю. — В нас, — кажуть, — ответи в задачнику вирвані, так оце хочемо побачити Галю та попросити. Постидив я їх, покивав головою та й пішов. Отаке стало на світі діятись, — зітхнув він, — бере баба над козаком гору.

— А моду яку вже заводять, — почав він знову, — чо-

ломкаються за «ручку» з дівчатами, та ще не як-небудь — на «ви».

— Та воно, як казати правду, то не ловко й так, як ото роблять наші стрільці,— обізався Макар.— Дівчата щебечуть до їх привітно та любо, а вони, лобурня, як одвезуть що-небудь, то за них зчервонієш.

— Ні, нема правди на світі,— казав, розбуваючись, своєї Яків.— Аж нема, батьку? — спитав він Грицька. Грицько почухав голову й перемовчав.

Розбувшись, Яків виліз на піч, мовчки вийняв з кишені скручену в дудку маленьку книжечку й кинув Грицькові.

— Читай, батьку! — промовив він і став гріти спину коло комину. Хлопці кинулись до книжки.

— Це, братця, така книжка, що не було її другої й не буде! — категорично одрубав Яків,— наша, козацька книжка!

— Та вона, либонь, і написана по-нашому, по-козацькому! — промовив хтось, прочитавши через плече кілька рядків.

— Це «Катерина»!.. ой ловка ж, ловка! — зашуміли деякі.

— Цить! — скомандував Макар.— Хто знає — наперед не кажи! — З комина зняли лампу й поставили посеред черені. Спершись на лікті, Грицько почав читати. Кругом його збилися в білих сорочках хлопці. По стінах, на стелі й на комині розкидались патлаті тіні. Все замовкло, тільки струмочком буркотав рівний Грицьків голос, та знизу під піччю розспівався цвіркун.

Щодалі читав Грицько, ставало все тихіше й тихіше. Тільки чиесь дихання розгорялося й палило зблизьку, як полум'ям, Грицькові щоку та з другого боку стукало у когось під полотняною сорочкою серце. Щось почало чмихати і сопти.

Візьми, боже, мою душу,

А ти, вода,— тіло...

Шубовствь в воду... попід льодом.

Геть загуркотіло,—

дочитував Грицько поему. Піхтір швидко одвернувся в куток, уткнувся в якесь ганчір'я головою й заревів на всю піч. У всіх очі потьмарились, у деяких бриніли сльози. Читання припинилось. Кинулись до Піхтіра, сміялися стиха.

— Чого ревеш, дурний Піхтіряко,— казали йому, зводячи його голову,— бач, який він у нас тонкослізний!

— Не лізьте до мене, одчепіться од мене! — схлипуючи казав Піхтір і ховав у рядно своє червоне, заплакане, в пилу і в патьоках лице...

В селі давно вже всі спали. Крикнув десь півень. По всіх хатах було темно, тільки в Титарчихи довго блимав ще маленький огник на печі.

Перший раз засиділись хлопці до півнів.

Прокидаючись, ще в постелі, кожного ранку Грицько завжди перш за все почував, що в його житті є щось світле та радісне. Коли він увиходив у клас і не бачив її між школярами, йому зразу починало здаватися, що немов хтось невідомий прикручує світло, і кругом ставало нудно, сіро, навіть темніше, ніж було перше. Тільки ж Галя з'являлася на дверях — таємничий ліхтар піднімався знову, і робилося в класі ясно і радісно. Признаватися Галі Грицько не поспішався і не намагався напевне довідатися, хто їй більш до вподоби,— чи він, чи, може, Андрій. Зустрічатися з нею зблизька став він рідше. Коли зіходилися вони й починали розмовляти,— звичайно, більш за школярські справи — вона тоді здавалася Грицькові давньою Галею, бідовою школяркою — і більш нічим; коли ж він не бачив її або дивився тільки здаля — образ її повивався якимись чарами; голос, лице, постать робилися незвичайно ніжними, недосяжними. Одначе завжди від усіх таїтися з своїми думками було не легко: бажалося довіритися з ними перед яким-небудь щирим товаришем, поділитися з ним своєю радістю. Коли ж, з ким?

Не з Макаром, що не зрозуміє його й підійме на глум, і не з Яковом, суворим філософом і стоиком, що зразу визнає це за зраду товариству й осудить його.

Вибір його скоро спинився на Піхтіреві: він завжди у всьому йме йому віри; хай не зрозуміє, хай здивується — зате прийме близько до серця його справу.

І він постановив усе розказати Піхтіреві.

Одного дня, коли надворі почала вже показуватися з-під торішнього листу та сухого бадилля зелена травиця, Грицько з Піхтірем, як тільки розвиднілось, були в класі. Крім їх там ще не було нікого. Поговоривши про всякі шкільні справи, хлопці на який час замовкли. Грицько

присунувся ближче до Піхтіра, глянув йому в вічі й тихо сказав:

— Слухай, Піхтір, я маю щось тобі сказати.

Піхтір насторожився.

— Тільки ж ти нікому не скажеш? — спитав Грицько, серйозно дивлячись на Піхтіра.

— Нікому в світі! — гаряче одповів той, почувавши, що зараз дізнається про щось дуже цікаве.

— Забожись!

Піхтір мовчки написав пальцем на лавці хрест і поцілував.

— Ну так знай же: я люблю Галю!

Очі Піхтіреві широко розкрилися, і він з дива аж присів.

— Та брешеш? — придушеним шепотінням всилу вимовив він.

Грицько в свою чергу написав пальцем хрест і поцілував. Піхтір сів на лавці й задумався.

— Ну що ж — і вона тебе? — не дивлячись Грицькові в вічі, трохи згодом смутно промовив Піхтір.

— Не знаю... хто її знає... Ти ж знаєш, що коло неї Андрій...

В коридорі застукали чобітьми, і в клас почали вже сходитись школярі. Грицько з Піхтірем замовкли. Скоро клас, немов бджолами, гудів школярами. Прийшла Галя. Піхтір ходив по класу неухважний і замислений; не звернув навіть уваги тоді, коли один з хлопців змазав його по лиці класною губкою. Підійшов до Галі, що сиділа за книжкою на лавці, боком став до неї і спідлоба дивився на неї довго і серйозно.

«І що він, що він знайшов у їй! — думав Піхтір, — смаглява, як циганка, очі, як у відьми, учиться на тройках, навіть є двойки — що ж тут могло причарувати Грицька? Що могло збити його з розуму, що він не побоявся острамитися перед самим собою, перед товариством і признатися, що баба взяла над ним верх!» І перший раз повірив Піхтір у велику силу жіночих чар. Щодо його, до Піхтіра, то він зовсім не розуміє їх і знає, що вони не подолають його, а коли забрали вони силу над Грицьком, над самим Бульбою, то значить є вони, прокляті, на світі!

Довго дивився Піхтір на Галю з одного боку, потім переступив, став дивитися з другого. Став пильно придивлятися на всі риси лиця: все у неї було просте,

звичайне, як і в інших дівчат. Піхтір знизав тільки плечима.

— Чого це ти, Василечку, так придивляєшся до мене? Чи, може, закохався? — спитала Галя. Піхтіра немов хто вколов голкою. Він одвернувся, плюнув з обуренням.

— Який ти сердитий, Василю! А я ж все-таки тебе люблю!

— На! — промовив Піхтір і, здержуючись, бухнув Галю межі плечі.

— Отже, хоч що, а люблю!

— Два,— одлічив Піхтір дужче.

— Хоч бий, хоч ні — а люблю!

— Три! — гепнув Піхтір мало не зо всієї сили.

— Хай ти сказишся, дурний Піхтіряко, то ж болить! — лагідно промовила вона, трохи скривившись.

— Знаєш, за віщо це? — спитав Піхтір, — не знаєш? Догадайся! — І Піхтір поважно повернувся й пішов на своє місце. Галя зацікавленими очима простежила за ним, подивилась трохи на його, і в її очах блиснула якась нова думка.

Після лекції, коли Піхтір, схопивши по арихметиці двойку, смутний сидів, розвалившись на лавці, до його проворненько підійшла Галя і сіла щільно коло його. Вона зазірала йому у вічі і питала:

— Ти щось знаєш, Піхтірчику, — скажи, що ти знаєш?

Піхтір мовчки одвернувся од неї й поволі одвів її голову од себе.

— Не лізъ! — сказав він.

— Піхтірчику, голубчику, скажи — я завтра тобі шоколаду принесу, — улесливо приставала до його Галя.

Через невеличкий час Піхтір забув уже свою двойку, добродушно на весь рот посміхався й, хитро прищуривши очі, базікав, позираючи знизу на Галю:

— А ти, мабуть, і справді відьма — в тебе й очі якісь циганські. Ой і хитра ж ти!..

Потім їх голови стуляються і розмова робиться тиха, таємнича.

Галя, боязко озираючись на всі боки, нишком казала щось Піхтіреві на ухо. Піхтір раптом схопився і строго насупив брови.

— То ти мені кажи, їй-богу кажи, — це ти правду кажеш?

Галя ще нижче схилила голову й зашепотіла тихо-тихо.

Через який час Галя, вирвавши клаптик паперу з зашитку, писала щось на йому, закриваючись хусткою, а Піхтір уважно дивився через плече. Потім Галя згорнула папірець і оддала Піхтіреві. Ударив дзвоник, і хлопці розсілися по своїх місцях. Музикаючи щось собі під ніс, Піхтір з байдужим виглядом пройшовся разів скільки мимо лавки, де сидів Грицько.

Улучивши час, він непомітно для товаришів сунув папірець Грицькові в руки й тихенько промовив:

— Од Галі... вона тебе любить.

У Грицька зачервонілися щоки, уші, заблищали очі.

— Та брешеш, Піхтіряко! — радісним голосом прошепотів він.

— Хай мене вб'є золотий хрест!

З тим же байдужим виглядом Піхтір пішов на своє місце.

Немов який дорогоцінний камінь, держав у руці Грицько той папірець. Читати його зразу не зважувався, бо рядом сиділи товариші. В клас увійшов учитель і розпочав лекцію по історії; школярів він не питав, а став розказувати сам; хлопці сховали книжки, зложили руки на лавках і стихли. Деякі слухали вчителя, інші думали собі свої думки. Грицько, озирнувшись кругом, тихенько розгорнув під лавкою папірець, положив його собі на долоню і, схиливши голову, став читати. На папірці нашвидку було написано: «Що скаже Піхтір, усьому тому правда, а Андрія я не люблю і не любила, тільки я боялася признаватись вам, бо ви гордий і ненавидите женщин. Прошу отвіт або через Піхтіря, або в дуплі сухої груші, що коло станції. А..... в..... Галя».

Серце Грицькове радісно стукало і щоки палахкотіли.

Перечитував знов і знов.

Звернув увагу на літери, що стояли в кінці — л... в...

— Це, мабуть, означа любяща вас, — догадався він і навіть засовався од радощів по лавці. Всю цидулку знав уже він напам'ять, а все дивився на неї, і поганенькі кривульки-літери здавалися йому такими любими-любими; повертав цидулку на всі боки, розглядав плями якісь на ній, цифри на другому боці, де колись, певне, робилася задача.

— Чим ти тут бавишся? — почувся за плечима у його спокійний голос учителя.

Замарившись, Грицько не помітив, як затихло в класі,

як давненько вже у його за спиною стояв учитель і приглядався до папірця.

Грицько зразу зсочив з місця, мов підкинутий якоюсь силою, і міцно зім'яв у руці цидулку; спершу він почервонів, потім зблід, потім знов почервонів.

— Ану, дай мені, що там у тебе за цяцька! — промовив учитель, простягаючи руку.

Грицько навіть не стямивсь, що робить, механічно подав йому зім'ятій папірець.

Увесь клас звернув на його зацікавлені очі. Піхтір, глянувши на Грицька і зразу догадавшись, у чім діло, тихенько завив, заплющив очі, закусив губу і так закам'янів. Галя затулилась хусткою, прищулилась коло стіни, немов пташина перед бурею.

Учитель поволі розправив папірець, прочитав і прищурило око.

— Умгу,— протяг він,— чи ти бач, які ніжності! — Потім зробив суворе лице.

— Ах ти ж шмаровоз, шмаровоз! шмаркатий купидон, амур ти сопливий! Бач, що йому в голові! — Потім витріщивши страшно на Грицька очі, він трохи помовчав і різко кинув:

— До вчора в курник!.. Там скоро прохолонеш од любовців.— Потім поволі став повертати голову в той бік, де сиділа Галя. Галя зразу встала ні жива, ні мертва.

— А ви, судариня,— на «ви» учитель звертався до школярів тільки в особливих випадках,— чого ви ходите до школи? Ну, га за вас ми будемо мати розмову з вашою мамою, а тепер поки що, сідайте, мадмуазель,— додав він.

В класі стало тихо, мов після грози. Пройшовшись скільки разів мовчки по класу, вчитель став розказувати перервану лекцію.

Грицько сидів у класі осоромлений, вражений, нічого не чув, не бачив, холодний піт виступив у його на лобі.

Над його головою перший раз прошуміла буря.

І зігнувшись, блідий і пригнічений, сидів Грицько до кінця лекції, мов підбитий птах.

Після лекції в класі було тільки й мови, що про недавню подію. А на подвір'ї Андрій розшукав Якова, одійшов з ним осторожно і казав:

— Ну, що ти скажеш?.. Яку штуку батько впалив! Ну,

батько! От батько, так батько! — Більш Андрій нічого не міг і додати.

— Здурів на старість старий біс! — перемовчавши трохи, промовив Яків байдуже, — я давно помічав, що у його отут щось неладно, — Яків покрутив пальцем коло лоба.

— Так.., — додав він трохи згодом, — пропав батько ні за собаку, а шкода... другого такого батька вже й не знайти — гарний був батько...

— А все, брат, циганка наробила: вона й мене причарувала, їй-богу! — роблячи серйозне лице, сказав Андрій.

— Положим, Андрій, ти брешеш, — задумливо казав Яків, — ти все ото більш «дурака валяв», ну, а за батька, то я й сам уже не знаю.

На горище шкільного будинку, куди заганялися на ніч учительські кури та індикки, з шкільного коридору вели дерев'яні сходи. Не одному школяреві після гарячого вчинку приходилося прогулюватись на гору по тих сходах і вертатись звідтіля через який час, зовсім прохолонувши.

Коли після лекції шкільний сторож прочинив перед Грицьком двері курника, холод і жар пройшов по всьому його тілу. Перший раз за п'ять років доводилося йому йти в це місце, і він почував себе так, як відчуває свіжа людина, коли перед нею прочиняються тюремні двері. Коло курника збіглася ціла купа школярів з усіх класів. Грицькові було надзвичайно, невимовно соромно, і він, закриваючись руками, як можна скоріш, поспішав по сходах у курник.

— Не журися, батьку! — крикнув услід йому Піхтір, який стояв тут і бачив, що його товаришеві тяжко; він залюбки згодився б тепер одбути кару за Грицька, йому, Піхтіреві, невидовижу це, а інше діло Грицькові.

Перші хвилини, коли зачинилася за ним ляда, Грицько сидів, мов скований, і йому здавалося, що мало не весь світ перевертається перед ним. Потім помалу спокій став сходити до його, і він почав пригадувати подробиці події.

«За віщо він так осоромив мене? — думав Грицько, — що я такого поганого вчинив?.. При всьому класі, при Галі — шмаровоз! сопливий!» — Краска сорому зачервонила знов йому лице.

Підвів голову, став озиратись кругом. На горищі валялися старі лампи, якісь залізні прутки, поламані меблі; за тряпками розвішані були низки узвару; кругом виднілося пір'я і птичий послід. Тишею й покоєм отдавало кругом, і в Грицька од серця помалу одягло. В маленьке кругленьке віконце пробивалося блакитне світло весняного дня. Грицько підійшов до його і став дивитись на рідне село, що виднілося згори, як на долоні.

«Шмаровоз» — пригадалися йому слова вчителя. «Можливо, втім і біда моя, що я шмаровоз,— думав він,— яка вона й справді мені пара?.. У мене ось чоботи подрані, свитка зовсім стара і шапка з діркою; у мене батько та мати бідні, прості люди, а вона панянка... Ну, і бог з нею — нехай шукає собі іншої пари».

Пригадався Грицькові гімназист Валя, якого він бачив на святках з Галею. «Ото їй скорій до пари,— думав собі Грицько,— панич з блискучими гудзиками, ще й годинник у кишені,— а я що? Коли б ще хоч новеньку свитку пошили батько та козирок новий купили, тільки де там... матері он нема за що навіть чобіт купити.

Та нехай би й пову свитку справили батько, вже ж мені далеко в їй до Валі. Ні, не пара я їй. «Знать не стать мужику-вахлаку любити дворянську дочку» — пригадалися йому слова Некрасова.— Завтра ж треба написати їй, щоб мене забула — Грицькові стало шкода себе.— Нехай шукає собі другого, а моя дорога інша. Я собі потишеньку буду вчитися... Ех, і вчитись буду я! Поступлю в технічну школу, а тоді, може, й вище куди, буду студентом... Приїду коли-небудь додому — Галя тоді зовсім згадує про мене — буду собі гуляти де-небудь — вона то побачить, не впізнає й буде питати кого-небудь — чий такий молодий студент? А їй скажуть — хіба ж ти не впізнала? — то ж син нашого будошника, Грицько, той самий, що ходив до школи в подертій шапці. І вчитель тоді побачить і скаже: я знав, що з його вийдуть люди, він і в школі добре вчився. А я йому тоді пригадаю, як він посадив мене в курник, і йому соромно буде».

Замарився Грицько, не зчувся, як надворі почало смеркати. Обійшов горище, надивився сушені груші, взяв скільки штук і почав гризти. Сів під виводом і став мари-ти далі.

«А може я й екзамену не здержу в технічній! — подумалося йому.— Ні, хіба ж я дурніший за других?.. Інші

видержують, а я хіба ні? Хіба я чого не знаю? Ну, от хоч би взять історію — чого я там не знаю? — У пам'яті Грицьковій одна за другою встав ряд історичних подій, царів, полководців. — Зараз усю історію од палятурки до палятурки розкажу! — подумав він. — Арихметики, може, не знаю?.. Чи була ж у задачників така задача, щоб я не зробив? Ех, ви! давайте мені найтруднішу задачу в світі — зроблю! Валя з блискучими гудзиками довіку не зробить тих задач, які я можу зробити!.. От хоч би, наприклад, оту...»

Грицько став згадувати про якусь трудну задачу, став вираховувати її в голові. Потім перейшов думками на географію й став конспективно повторяти її від початку до краю.

Далі якось географія почала змішуватися з історією та драматикою, і стали зринати в голові якісь давні малюнки...

Коли в коридорі почулася чиясь важка хода, Грицько кинувся й помітив, що він уже спав, прихилившись головою до виводу. Двері прочинив той же сторож і покликав Грицька, щоб той ішов додому. Грицькові знову пригадалась та образа, що сьогодні мав він од учителя, і він помалу, мовчки став виходити з курника.

— За віщо це тебе? — спитав сторож. — Хвалили, хвалили Музиченка, а то на тобі: зразу в курник!

Грицько хотів щось сказати, та почув, як зразу до очей підступили сльози, і він нічого не сказав дідові, тільки махнув рукою.

На заході червоніло небо і де-не-де по йому світилися зірки. Десь на краю села дівчата співали веснянки, гомоніли й галасували діти. Грицько мало помічав те й поспішав додому.

— А я мало не прогавила вас! — несподівано почув він за спиною знакомий голос. Грицько озирнувся. Засапавшись і розчервонівшись, його наганяла Галя.

— Ви на мене сердитесь? — просто й ласкаво спитала вона, йдучи рядом з ним.

— За віщо мені на вас сердитись? — одповів Грицько.

— Знаєте, — мене така досада взяла, що ви через мене попалися, що навіть обідати не хотіла, а далі не витерпіла та оце вийшла вас зустрічати. — Галя щебетала жваво.

й весело і виймала щось із узлика, що був у неї під хусткою.

— Істи хочете? Нател! — промовила вона, вийнявши з узлика пару пиріжків.— Я хотіла туди принести вам, та побоялася, щоб учителеві не попустилися на очі.

Грицько скоса поглянув на пиріг, подумав і взяв один. На душі у його прояснилося.

— Ви думаете — боюся, що ото він мамі розкаже? — казала Галя,— нехай розкаже: анітрішки не страшно.

— А ваша мама не буде сердитися, коли довідається, що...— тут Грицько згадав про «Огородника» і хотів висловити Галі все, що передумав у курнику, аж став почувати, що охота до того пройшла.

— І зовсім нічого,— казала Галя, якимось угадавши думку Грицькову,— я сама колись розказувала мамі про вас.

— І що ж вона? — зацікавився Грицько.

— А нічого. Тільки каже,— Галя соромливо осміхнулася,— каже, що тобі не Грицько, а скорій Павлушка до пари. Грицько — найкращий ученик, а ти лінтяйка.

— І як уже мені він увірявся! — казала інтимно Галя про вчителя,— скільки витерпіла я, бідна, од його!..

— І я не думав, що він такий... грубий,— промовив Грицько.

Галя схилилася ближче до Грицька і промовила стиха на адресу вчителя:

— Чорт носатий!

— Руда собака! — таким же тоном додав Грицько.

— Коли б мені якийсь хоч до екзаменів доходити, а тоді — хай йому враг — і на екзамени не з'явлюся.

Грицькові стало чогось шкода. Пригадалось, що й він останній рік у школі.

— Куди ж ви тоді думаете? — спитав він.

— Мене одвезуть у город держати екзамен до гімназії.

— Напишете мені листа, як будете в городі? — спитав він.

— Безпремінно напишу, тільки ж і ви пишіть. А тоді колись знімемося й карточками обмінємося? Добре?

Так розмовляючи й доїдаючи пиріжки, дійшли вони до того місця, де дороги розходилися: Галі треба було звернути до станції, Грицькові — до своєї будки. Прощаючись, обоє спинилися.

«Чого ж це ми ні слова про «тее» не споминаємо?» — подумав Грицько. Галя стояла й теж щось думала.

«Ні, мабуть, не вміємо ще ми кохатися!» — думав Грицько.

Аж тут сталося щось таке, чого він ніяк уже не дождав: очі в Галі засвітилися якоюсь рішучістю, лице до ушей почервоніло; заплющивши очі, вона раптом нахилилася до Грицька і ткнула чимсь м'якеньким і ніжним чи в ніс, чи в губи. Од несподіванки Грицько навіть одкинувся назад.

Потім, зрозумівши, до чого це воно йде, він і собі простяг губи, щоб одповісти тим же, та було пізно: Галя вже одхилила голову і його губи цмокнули в пустому повітрі.

Галя, закутавшись хусткою й схиливши голову, пішла швидко. Перші хвилини Грицько навіть не розумів добре, що саме сталося. Потім буйна радість хвиля за хвилиною стала огортати його.

«Це ж вона поцілувала мене!» — подумав він, і йому захотілось закрити очі й стрілою побігти улицею, покотитись колесом з якими-небудь дикими вигуками. Йшов він і здавалося йому, що дороги він не доторкається. Про те ж, що сьогодні він, перший ученик, сидів у карцері, в його вийшло з голови.

Що ж, немає без колючок рож...

Над Мар'івкою спочивала ніч. Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тінями. В небі сіялися зірки й виблискували в темній, як криця, воді. В гаю цвілі весняні квітки і пахли. На березі озера, в траві, лежали Грицько і Яків, коло їх валялися розкидані по траві книжки, жмутики конвалій. Яків лежав горілиць, курив цигарку й дивився на небо. Грицько лежав до його спиною й, зіп'явшись на лікоть, дивився мрійно на воду. Лінь і втома окутала їх.

— Яків! — після довгої павзи звернувся до товариша Грицько. Той щось муркнув собі під ніс, кинув у воду цигарку й ще пильніше став вдивлятися в небо.

— Яків! Хочеш говорити? — спитав Грицько.

— Ні-не хо... — ліниво протяг той.

Замовкли. Із-за дубів став здійматися на небо місяць, червоний, великий, як червоного золота діжа; вирізалися над темною масою гаю вершечки дубів, огневими шпильками пронизалася вода. Серед тиші часом поверх води випліскувала риба, лишаючи по собі на тихому лоні розплив-

чаті круги. Десь скрипів віз; за гаєм, у хуторі, співали дівчата.

— Яків!.. Про що ти думаєш?—спитав знов Грицько.

— Ось глянь сюди!— промовив Яків, дивлячись на небо,— он, бач, на небі зорі, а що там, над тими зорями?

— Там інші зорі.

— Ну, а за іншими?

— Там знов зорі.

— Зорі та й зорі, та й зорі... а краю немає?

— Немає краю.

— От штука!.. — Яків зітхнув і замовк.

Грицько глянув на небосхил, і йому стало здаватися, що він сидить не в гаю над водою, під темним небом, а в великій-великій хаті. Стеля в тій хаті — блакитне, убите срібними бляшками небо, діл — блискуча вода в озері, темні дерева — то вінки, розвішані по стінах, а місяць, мов лампадка, тихо освітлює всю хату.

За кущами щось зашелестіло, і через місток скоро промайнуло дві тіні з тихим сміхом і боязкою, короткою мовою. Хлопці глянули їм услід.

— На гуляння побігли,— трохи помовчавши, промовив Грицько.

— Умгу...— буркнув Яків.

— Цілуватися будуть...

— Ні-да...

Далеко на озері, з-за очеретів, виринула під проміння низка човників: рибалки розставляли ятері.

Яків потягся, сів, осміхнувся й заспівав чудовим дзвінким альтом:

Чорнії очі, чорнії очі,
Темні, як ночі, ясні, як день.
Ой очі, очі, очі дівочі,
Де ж ви навчилися зводить людей!..

Тихою, чарівною тугою понеслася пісня над водою, луною оддалася десь за озром і стихла.

— Знаєш, що я скажу тобі, батьку! — обірвавши пісню, раптом звернувся Яків до Грицька; лійнь зразу зникла з його лиця.— Пам'ятаєш, як допікав я тобі Галею?.. Все брехав я тоді! їй-богу, брат, брехав!

— Та ну! — здивувався Грицько.

— Брехав — вибачай! Маю сам гріх — і тепер покутую тобі його. Раз колись на вечерні в церкві Галя стояла

в темному куточку; недалеко од неї ти: і я підстеріг, як вона глянула на тебе... Ех, брат, і глянула ж!.. мені чогось зробилось тоді так гарно і смутно чогось... і я позавидував тобі. Люби її, брат, плюнь на все, що там хто каже: вона гарна дівчина. Виростеш — поженитися з нею... З вас гарна вийде пара!

Грицько зітхнув і, трохи перемовчавши, промовив:

— Усе тебе треба забувати... Ех, Яків, не знаєш ти, що в мене на думці! — ближче присуваючись до його, почав він щирим голосом.— Галя — то так собі... не важне.., а головне у мене зовсім не те.

— Ну, а що ж? — тихо спитав Яків.

— Мені, знаєш, перш усього хочеться вчитись та й учитись, знати все, а тоді що-небудь зробити таке, щоб усі здивувалися, щоб... ех... не вмію я вимовити тільки! — прибавив він, зітхнувши.

— Колись був у нас з станції жандар,— після паузи задумливо казав Грицько,— він розказував про якогось студента. Як його брали в тюрму за те, що він правди все шукав. Такий гордий, казав, сміливий; начальству всю правду ріже у вічі, скрізь, каже, неправда... Все за бідних людей стає, а сам — пан! Каже — заховали правду, та й держать під замками!

— Яка ж то правда? — тихо-тихо спитав Яків...

.....

Високо піднявся над Мар'ївкою місяць. І в хуторі, і в гаю все змовкло, заснуло, а хлопці сиділи над озером і тихо розмовляли. Очі горіли у їх, уші палахкотіли. Новий чарівний світ, світ героїв, страждання за ідею, за правду починав розкриватися перед їхніми очима й вабив своєю могутньою красою... А в грудях тремтіло і замирало бажання сміливо вступити у той і жагучий, і страшний, і непереможно привабливий, прекрасний світ...

Другого дня в школі був акт. До школи поприходили хлопці з більш поважним виглядом, зодягнені по-празниковому, і навіть менше, ніж завжди, на дворі пустували. Старші школярі, особливо ті, що цього року кінчали школу, навіть зовсім не брали участі в гульні.

Збившись окремим гуртком, вони обмірковували свої справи; поділялися думками, хто куди думає поїхати по

школі. Либонь усі намірялися роз'їхатися по школах: по фельдшерських, по семінаріях, по технічних.

Один Макар тільки одставав од товаришів: його батьки одсилали кудись у прикажчики, Макар жартував, називав себе майбутнім купцем. І тільки після того, як, одержавши похвальний лист з рук учителя, заплакав він, як дитина, схилившись на лаву,— усі побачили, як боляче було йому розлучатися з мріями про вище вчення.

Всім випускним було смутно. Шкода було товариства, школярського життя, шкода шкільних стін, де збігло скільки років і де пережито стільки вражень, добуто стільки знання.

Краще за всіх, здається, почував себе Піхтір: він боявся, що в цьому році його виженуть зовсім з школи, бо він був «второгодник», аж йому дали дві передержки — і він ходив по двору мало не догори ногами.

Коли розходилися хлопці по домівках, Грицька наздогнав Андрій і перший раз за скільки місяців подав руку.

— Ну, батьку, годі вже нам сердитись — може, я винний трохи, може...

— Е, що там згадувати! — міцно стискаючи йому руку, радо сказав Грицько, — що було, те минулося...

— Але ж, батьку, признайся, — осміхаючись казав Андрій, — таки гарна була капосна циганка, коли задурила голову навіть старому Тарасові Бульбі!..

Перед хлопцями зринула постать чорноокої, веселой дівчинки, що ясною зіркою пройшла на фоні їх школярського життя, і колишні вороги глґнули один одному в вічі й засміялися.

1911.

КОРОЛІВНА

У вікно моєї хатини снується синім бархатином місячна ніч. Світять проти місяця голим гіллям осокови, а поміж ними темними метеликами без шуму спадають останні листочки.

І над верхами дерев під срібним промінням плинуть кудись барвистими стрічками мої давні згадки, осміхаються веселі й лукаві молоді личка і тануть десь за горами в смутних кольорах осінньої ночі...

Давненько було це. Нас скільки душ чужих один одному людей їде в одкритій будці диліжанса. Семеро сухоремних шкап спотикається по бруку, креше з його іскри; лунко ляскає батіг кондуктора, огрядного, плечистого пана Стаха, і, як старець обідраний, диліжанс вибиває у всі свої брязкала. Їдемо мовчки. Десь далеко за мною осталася рідна домівка, а спереду — казенні муровані стіни школи.

Надолужити те, що пробайдикував улітку — нема чого й думати, бо до переекзаменовки осталося всього два дні: треба придумати що-небудь інше, щоб викрутитись. А думати за ту обшарпану жовту книжку, як за кару, не хочеться, — з душі вона в мене верне. Краще вже ні об чім би не думав: прислухався до того ярмарку, що на дереві підняло чорне вороння, стежив би за листочками, що черідками, немов червінці, скачуть по дорозі. Так ловко: схватяться, пробіжать трохи, залупотять стиха про щось та й знову посідають.

Заходить сонце, і тони осінніх кольорів міняються щохвили.

тебе недосвіти, зоряниці в'ялять зимною росою, то й треба тобі марніти. Журись не журись — того не минути: еге! — як зашумлять вітри на тебе холодні — обнесуть вони, обшматують красу твою, розвіють битими шляхами, а дощами прибі'є її до сирої земельки... Знаю...

Я зітхаю й наважуюсь, що б там не було, серйозно подумати про свою нудоту... Ось нехай тільки трішечки припізніє. В небі сіє хтось зірки. Міряю оком,— скільки вони од мене; на думку спадають дитячі загадки: «поле незміряне, вівці нелічені, пастух рогатий...», чи скоро то вийде той пастух... Дрімаетсяя.

— Тпру! — Гуркала й брязкала відразу змовкли, і диліжанс став. Розплющую очі — темно. Коло диліжанса якісь люди з ліхтарем. Світло од ліхтаря червонить спітнілу спину в коней, плечі в пана Стаха, коряві стовбури сосон по боках брукованого шляху. Люди розмовляють з паном Стахом, торгуються. Далі прощаються, когось у дорогу виряджають.

Я пильно прислухаюсь до їхньої розмови.

— Хто тепер подивує з тебе? — чути з темряви грубий голос.— Ніч, дорога: у віщо б не вдягтися — аби тепло.

Тоненький упертий голосок сперечається, не хоче.

Я втручаюся в цю справу і в думці тягну руку за грубим голосом. «Нема що й казати, буде холодно,— думаю я,— слухалось би старших, дурне козеня...»

— Отак буде краще! — заспокоївся грубий голос, і скільки голосів разом засміялось.

— Хоч на вечорниці,— гукнув хтось ближче, і незабаром до нас у будку спершу повагом влізла огрядна пані, а за нею проворненько вскочила на вигляд не то панянка, не то сільська дівчина в простій жіночій свиті. Голова обмотана хусткою, що тільки біліє з неї личко.

Хоч було темно, та для того, щоб заглядіти тернові очі та вгадати гарненьке личко,— не треба багато світла. Така вже доля ласкава у всіх тих тернових очей, що й роззява побачить їх, де б вони не були. Долю свою під носом проворонить, а їх навіть у темному кутку загляде, та ще й піде за ними гав ловити туди, куди в інший час добром не заманиш.

Сон з очей — як вітром здуло.

Навіть мовчки їхати цієї тихої ночі, очі проти очей з гарненьким личком, їхати темними гаями під зоряним небом, розмовляти одними очима — це ж ціла поема.

І тільки нові сусіди вместились навпроти та заторохтів диліжанс, я спинив свої очі на мармуровому личкові й став складати мову.

Розмовляти так було і легко, й зручно: хапатися з словами не треба було; втуливши яке слово не до ладу, можна спинитись і почати наново, а коли дуже заплутаєшся — можна й на середині покинути зовсім без усякого для себе сорому.

Перед очима змалювалась була живим мені докором книжка в жовтих палітурках, але я тільки нетерпляче скривився на неї.

«Не знаю я, чарівна незнакомко, хто ти така, чи царівна, чи королівна», — став я промовляти, вперши на сусідку очі, що аж у лобі затрудило.

«Королівна», не дослухавши моїх слів, зразу присадила мене.

— Е-а-ах! — позіхнула вона так щиро, що навіть у неї в горлянці щось запищало; ляснула зубами й стала закутуватись тепліш.

Я делікатно одвів на той час очі, дожидаючи, поки вона заспокоїться.

В мене складався чудовий план подорожнього роману: найперше нам треба змовитись очима з моєю сусідкою, і коли будуть на станції міняти коней, ми тікаємо в гаї... А там... там вже видно буде, що далі...

Коли ж тільки починав я таємну розмову, вона, як навмисне, збивала мене: то носом шморгне, то стусоне під бік свого сусіда, що приловчився покласти їй голову на плече, — і ніяк не давала мені довести розмову до краю.

Довго терпляче я перемовчував, починав наново, догадувався навіть, що то нарошне вона вдає, ніби нічого не помічає. Коли ж вона вийняла з кишені шматочок засушеного бублика і хруснула зубами так, що луна в гаю покотилась, — мені стало сердито.

«Колода!» — подумав я й одвернувся. Перегодом я знов, мов ненароком, глянув на неї: очі ясні, холодні й живі мрійно дивилися на небо. Було щось дуже привабливе в цій грубій хустці, в сірій свиті рядом з свіжим випещеним личком.

живі мрійно дивилися на небо. Було щось дуже привабливе в цій грубій хустці, в сірій свиті рядом з свіжим випеченим личком.

«Буває ж таке, що одарує доля отакий пеньок та такими очима», — спадає мені на думку.

І мої думки звертають на інший шлях. Серце моє запалюється помстою, сонливий бір нашіптує слова таємних казок, і мій жаль кує вже кару люту «королівні» з дивними очима й холодним кам'яним серцем.

«Жила собі королівна і мала королівна прекрасні очі-терниченьки, а серця не мала, тільки камінь. Сохли і в'янули юнаки од очей тих, як трава на огні, а вона сміялась.

І казали люди про королівну: мабуть, не буде вже таких очей, як у цієї королівни.

А ще казали і так: не було, мабуть, на світі такого серця байдужного до людей та нежалісливого, як у цієї королівни.

І стала слава на всі царства про чарівні очі королівни.

А за тою славою прогула друга: що немає в неї душі, тільки вітер.

І почувши ту славу за далекими морями, сказав один юнак: коли душі немає в неї — не скорюся я очам чарівним і не сила їх надо мною.

А як приїхав та побачив, то й скорився і в'янути став.

Тоді сказав юнак королівні:

— Бачу, що ізсохну я од твоїх очей, а все ж скажу тобі правду: хоч велика сила у твоєї краси, та сама ти нікчемна людина.

Королівна глянула на його та й каже:

— Коли я нікчемна людина, то чому ж ти без мене жити не можеш, чого в'янеш за мною? Хіба ж не мої очі подолали тебе?.. А ще казали, що ти розумний і правдивий: неправда твоя, юначе, — я гарна людина й немає кращої за мене на всьому світі.

Засміялась йому в вічі та й пішла.

Задумався юнак. Три дні й три ночі сидів у своїй кімнаті та й надумався...

Та й надумався...»

Нитка моєї казки на мить розривається. Сидять мої сусідки, мовчать; дримає моя «королівна» в сірій свиті, голову схилила матері на плече, а перед очима діється дивне: довга хмара над гаями простяглася на небі; немов тинном високим-високим увесь світ перегородила. А по той

бік тину спалахнуло полум'я і червоніє десь, далеко, са-
мітне, крізь тин просвічує. Здається, що там за ним степ
без краю, а серед того степу щось розпалює свій пізній
огонь; розгорається він, палахкотить, здійснюється все вище
й вище. Потім почало бліднути; через тин зразу висо-
вується блискуча лисина золотого діда.

Ще хвилинка — і золотий клубок повис над темними
валами, сипнувши золоті бризки попід хмари.

Голчасті верховіття тихого бору всі одразу заяскри-
лись синім пилом, а на шляху вирізалась волохата не-
зграбна тінь од нашого диліжанса. Біжимо серед шляху,
немов тікаємо, а зверху за нами ув'яз блискучий клубок,
гониться, через нетрі спотикається, йде гаями — не трісне,
через води бредє — не плюсне, очеретами — не шелесне.

Поблідли лиця дрімотних людей, осмутило мармуро-
ве личко моєї «королівни».

— Ходім, королівно, в поле походити, — став прохати
юнак королівну.

Пішли вони в поле та й ходили, поки притомилися;
сіли спочити під калиновим кущем. Під тою калиною —
криниця, а в їй вода чиста, як роса.

Схилився юнак над водою та й дивиться. А королівна
питає:

— Що ти там бачиш, юначе?

— Бачу я на дні пісок, а на тому піску — дві квіточки.

Схилилася королівна над криницею, поглянула в тихую
воду, та й не вгляділа квіток, а вгляділа перший раз на
своєму житті свої чарівні очі. Як вгляділа, та й здивува-
лася; дивилася, не одривалася, поки стало темно, а додо-
му пішла смутно.

Минулися од того часу королівнині сміхи. Що божого
дня ходила до криниці, все сиділа, все дивилась на свої
очі та й в'янути стала. Так і зів'яла королівна сама од
своїх очей...

Я виїняв коробочку «Мечти» і став закурювать.

«Чи розумієш ти мене, нещасне творіння?» — блиснув
я на «королівну» очима, запалюючи сірник.

Не знаю, чого я сподівався од неї, тільки коли голів-
ка «королівни» раптом схопилася з плеча матері, і очі, що
дрімали перше, глянули на мене, ясно загорівшись радіс-
тю, — я охолов...

Глянув зіскося на свого сусіда, подумавши, що, може,
то до його звертаються ті очі.

Рудий, бородатий єврей спав, скиливши голову на груди, аж харчав.

Я сховав голову в темний куток.

«Щоб не вийшло справді ще якоїсь чортівні»,— думав я, мліючи од несподіванки.

«Ні, цього бути не може! — запротестувала вся моя душа.— Може, тінь од гіллячки промайнула на її лиці чи промінь заграв в очах, а мені приверзлося не знати що». Я висунув голову з тіні й крадькома глянув.

Личко радісно осміхалось мені і кивало й моргало, в очах світилась надія й прохання.

«Зрозуміла!» — подумав я і дух мені захоплює. Набрився сміливості й пригнувся до неї ближче. «Королівна» приставила долоню до губ, моргнула очима на мою руку, де курилася цигарка, й виразно прошепотіла:

— Бичка... *

Дивлюсь отетерівши.

Вона зирнула з осторогою на матір, потім вихилилась з будки, ніби роздивитись на гай, і очима подала мені знак.

— Остав, брат, бичка докурити, тільки щоб мама не загляділа,— почув я над своїм вухом, коли пригнувся. Лукаве, отряхувате личко, ковтаючи слину, привітно схилилось до самого мого вуха і з-під хустки блиснув на школярському козирку бурсацький значок.

— Ваню!.. губи натіпаю! — лупнувши зо сну очима, сердито посварилася пані. Бурсачок миттю одкинувся, сів, як і перше, проте очима не переставав моргати мені, позираючи на мою цигарку.

Глянув я з осторогою на моїх сусідів — чи ніхто не стежив за мною. Кругом усі дрімають. Легко зітхаю й викидаю сердито недокурену цигарку на шлях.

Бурсак смутними очима провів її, глянув з докором на мене й заспокоївся.

Проходить час, і його лице окутується в задуму, очі темніють і журливо дивляться кудись поверх борів. І мені знову здається, що це таки королівна передяглася в сіру свиту, пишна й гордовита.

А як тільки рука моя бралася до кишені, витягуючи коробочку з цигарками, горде й холодне личко моєї «королівни» зразу одживало: вона ласкаво позирала на мене,

* Недокурок.

моргала брівками, осміхалася і так покірно-покірно благала...

Я не розумів.

А бори тихі й сонливі грізно зростають над нами темними високими мурами, і з їх нетрів вилітають на шлях дрімоти, зграями крутяться над нами, аж в ушах гуде; очі злипаються.

Линяють, бліднуть огневі витвори півночі, руйнуються царства, димом ідуть дворці й палаці...

Ні вже,— надобраніч, мої царівни й королівни!..

1911.

ЧАРІВНИЙ МЛИН

За селом, коло Гринтаєвої левади, стоїть кривого Тихона млин: ізігнувся, підтрух, травою та бадиллям поріс. Із шести крил осталося тільки трое, та й ті дірками світять.

Ніхто не бачив, щоб він коли молов, і давня колія до його поросла густим споришем. Усі, мабуть, і забули б про той млин, та ось приїхали влітку пани в село на дачі, почали протоптувати до його стежечки ясними зоряними ночами.

До того млин був, як млин,— а роздивились на його пани, то й довідалися зараз, що то млин неабиякий, бо в йому мелються для панів чари. Тільки посидять під ним панич із панянкою хоч один вечір, то так їм голову заморочить, що тільки виясниться, як у церкві на рушнику стануть. Та хіба тільки молоді?.. Якось наважились піти до млина один лікар із чужою жінкою; було ж тоді й сміха, й гріха...

Пани ж були такі, то й поїхали, а той дідько, що накручував їм, і завимував у старому млині. Сидить собі старий, нудиться без діла, зігнувся, вовною поріс.

У селі мало хто й згадує про його. Удень спить, укутавшись драним мішком, а як стане поночі та як поснуть у селі люди, тоді вилізе на млин, поворожить на зорі, погомонить із вітрами та й живе так.

Коли-не-коли дасть про себе чутку: побачить, як, забарившись до смерку, тюпає мимо млина якась бабуся, згадає старовину та й кахикне через віконечко, підкрутивши уса, що аж у бабусі в грудях ковалики закують. Ото тільки і його.

Та не дурно кажуть люди: не шукай трясці — воно само тебе знайде. Знайшло воно й старого дідька в забутому млині.

Прислали восени молодого вчителя в село. Поки була у його з батюшкою згода, то й дідькові дихалось вільно: ніхто його не рушив. Та надало батюшці пожалітись кудись — учитель читає мужицькі газети й книжки. Вчителіві й утерли носа: коли ти, мовляв, пан, то й вчитуй по-панському, а коли ні, то із села під чотири вітри, а під п'ятий шум пряма дорога!.. Вчителеві нема як серця зірвати, то взяв та й шугнув усяку нечисть із села огулом.

Тепер із батюшкою й не здоровкається. Батюшка все випитує людей, чи не бачили в учителя мужицьких книжок, а той вишукує в селі, чи не засидівся де який дідько, щоб і останнього виперти із села. Доти питає, доти нишпорив, поки довідався-таки й про його. Тепер кривому Тихонові не дає спокою: твій млин, каже, тільки батюшці гроші меле,— розбери його, то хоч дров будеш мати, а то хтось спалить ік лихій годині.

І той пообіщався розібрати його по весні. Де тоді подітисся дідькові при старості літ?.. Знову в село піти, щоб учитель оддав його волочити дітям за хвоста, як сороку по шляху!.. Довго думав дідько й надумався: або накрутити вчителеві, щоб йому заціпило, або, не довівши себе до наруги, самому головою наложити...

Зашуміли в селі сани од воріт до воріт. По улицях хлопці понесли зорю. Од хати до хати, Христа славлячи, бігають дівчата.

Висипали зірки над церквою та над школою.

Дідько примостився край віконечка в млині, став пильнувати.

Дивиться — плине тінь од школи до церкви, а друга біжить, ковзаючись під цвинтарем, їй навхрест.

Дідько мерщій засукав рукава, заплющив очі, почав на пучках ворожити: млинком покрутив ними та легесенько й зводить пучку до пучки. Краєчки черкнулися... і дві тіні зійшлися до купи на розі церковного штахету.

Зійшлися та й спинилися.

— Ой!.. — промовила панночка в білій шапочці, мало не спіткнувшись на панича в сивій шапці. Промовила та й замовкла. Сива шапка хитнулася і стала, мов укопана. Одно стало, крутить на пальті гудзик, друге нащось витягувало з кишені хусточку. І говорить не говорили й розминатися не розминалися.

Вчитель Ярошенко розлучивсь з Женею, з повівною, ще за доброго ладу з батюшкою. Тоді були вони з нею приятелями й разом обтирали кутки в батюшчиних кімнатах. Як тільки ж Женю вирядив о. Яків учителювати в чуже село, зразу почалася у його з учителем сварка.

Тепер учитель і Женя не знали з несподіванки, як їм зустріватися — чи ворогами, чи, як було перше, добрими приятелями.

— Добровечір, Євгенія Яківна! — з осторогою промовив Ярошенко.

— Здрастуйте, Микола Івановичу.

— З приїздом вас! — трохи подумавши, додав учитель.

— Спа ибі.

Подаль руки.

Женя була дівчина не з плохих. Не довго думавши, вона вкрила Ярошенка мокрим рядном:

— А чого це ви не заскочили хоч би на часиночку та не привітали нас із празником? Запаніли? Забули?..

— Коли ж, бачите...

— Увесь день пронудилася сама, — як не сказала!..

Всі вікна видивилась, виглядаючи вас...

— Коли ж... може, ви не знаєте... о. Яків... ми з о. Яковом...

— Що?.. Доноса на вас написав?.. Слід було, то й написав. А сердитись немає чого. Сам папа сподівався, що ви таки зайдете з церкви, і з обідом не велів поспішати. А ви... такий... у... у!..

Ярошенко хотів щось сказати, та тільки звів плечима й засміявся.

— Ви куди оце розігналися? — спитала Женя.

— До дяка думав заглянути, — сам ще не відаючи для чого, брехнув Ярошенко.

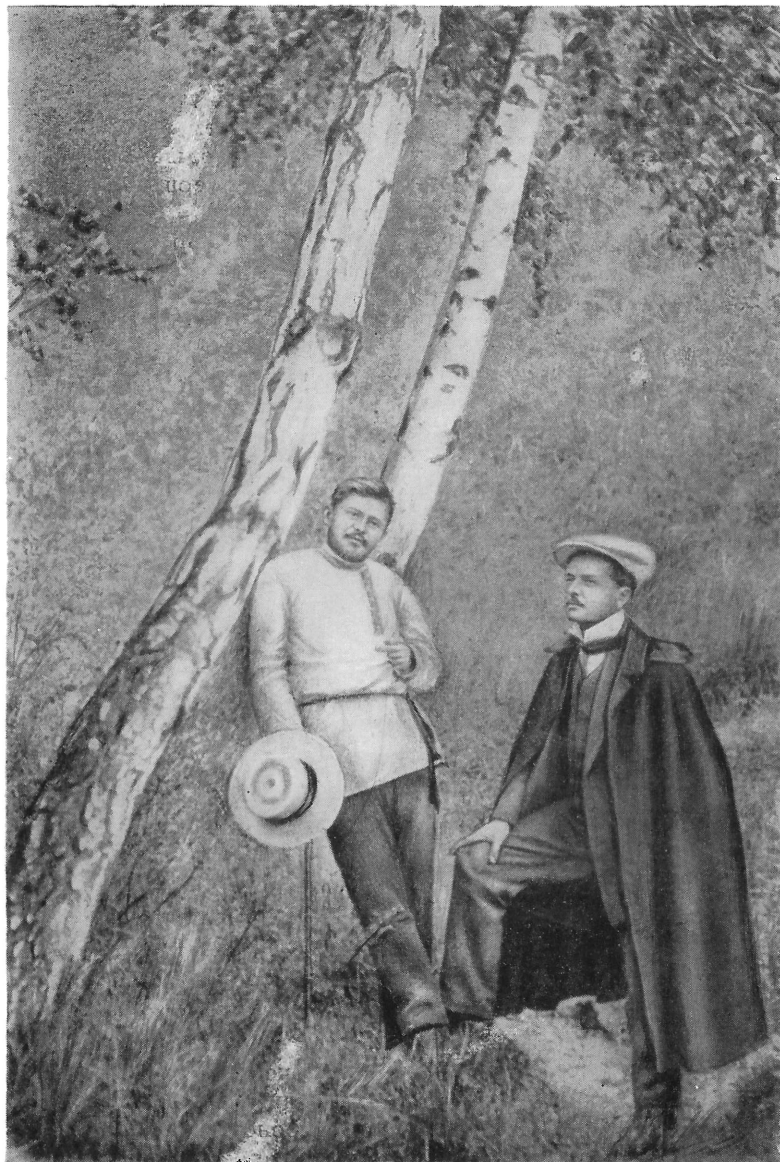
— Ну, то знайте: не одв'яжусь я од вас сьогодні цілий вечір. Буде й того, що увесь день пронудилась. Один кавалер на все село, та й того не витягнеш із хати.

— Який там з мене кавалер! — почав огинатись Ярошенко.

— А коли не кавалер, то не було чого й їхати до нас у село, — нам би іншого прислали. Не вигадуйте ж ото...

Ярошенко збоку зиркнув на гостроносеньке, з руденькими бровами та віями обличчя панянки, зітхнув і взяв помалу дівчину під руку.

Звернули на шлях.

Васильченко та Новоселецький. Фото. 1913 р.

Тільки дві тіні стали наближатися до млина, дідько почав накручувати. Із-за панського саду срібним човником виринув на небо місяць, а кругом його золота переважа зірок. Хукнув у віконце: разками білого намиста засяяла груша на леваді, на волохатому млині світляками загорілося бадилля. Млин поменшав, осмутнів. Стало химерно якомсь на світі: темно — не темно, видно — не видно. По найждженому шляху струмочками попливло кудись далеко чарне срібло, і, хлюпаючись у йому, тихо прошуміли в срібній темряві чиїсь сани. Село немов повернулось хатами, небо понижчало, зорі стали завбільшки, як сливи.

Дідько схопив шапку з себе, махнув — дві зірки разом зірвалися з неба й покотилися над самим млином.

Дві тіні стояли недалеко коло млина, піднявши вгору голови, і лиця їм осяяло на мить рожевим світлом.

— Подивіться, подивіться — які зірки покотилися!.. Я аж кинулась, — схилившись ближче до Ярошенка, швиденько промовила Женя.

Ярошенко підняв вище шапку й задивився.

— Та тут чудно якомсь, — промовив він, — немов справді наворожено.

Женя жартовливо глянула на його і промовила з лукавою осмішкою:

— Чи не сісти б нам під млином спочити?

Ярошкові щось стиха тьохнуло в грудях. Проте він спокійно згодився:

— Ходім спочинем.

— А не боїтеся? — задирливо спитала Женя.

— Байдуже. Моя голова не боїться чару.

— Ви звірилися у тому?

— Звірився.

— Ну, держіться ж!.. — Женя підбрала поли й, легенько грузнучи в снігу, подибала підтюпцем до млина. Широко ступаючи, брьохав за нею Ярошенко. Посідали на трухлому східці на сходах.

Ярошенко насупив брови й почав говорити навмисне про нудні методики.

— Ось не бубоніть краще! — жартом посварилася Женя.

— А хіба що? — дражнився Ярошенко.

— Цитуйте! — таємниче, нишком сказала Женя.

Дідько повертав щось у млині, аж очі йому випирало з лоба; надувались зорі, як не лопнуть, місяць осунувся нижче, витріщився на обох, настобурчивши золоті ріжки — дивиться, не зморгне. В прозорому повітрі замиготіли срібно нитки.

— А що, вам нічого не діється? — пошепки питає Женья. Ярошенко лупнув очима.

— Діється. Щось немов кози по спині язиком лижуть. Женья надула губки й пестливо насупилась.

Дідько повернувся й плюнув із серця. Далі глянув сюди-туди, вхопив із стріхи жменю снігу й пустив злегенька дівчині в пелену.

Панночка догадалась: зібрала той сніг у руку й крадькома посунула його поза Ярошенковою спиною; труснула за комір.

Ярошкові немов світ свінув...

Дідько тільки посміхався з свого віконечка, дивлячись, яка знялась буча з того клаптику снігу: обоє гасали кругом млина в снігу, як марюки. Спотикались, падали, шугали по коліно в снігу, губили калоші, сипали одно на одного жменями снігу. Сміху й галасу було — немов зібрався там цілий куток. Ярошенко без пальта, червоний, як жар, то гасав за дівчиною з страшенною грудиною снігу над головою, то, згинаючись у три погібелі, закривав руками лице й тікав, не озираючись, кудись у поле.

Спинились обоє під млином, стоять. У панночки повні жмені снігу, та за руки цупко держав її Ярошенко.

Дивляться одно одному у вічі, сміються, а розчепитись — не розчепляться.

Сміється Ярошенко, не зводить очей із панночки й сам собі дивується: і яка мара пустила неславу про дівчину, що вона погана!

Обличчя в Жені справді одмінилось. Правда, воно й тепер нагадувало о. Якова, та якогось іншого. В того о. Якова лице ніби складалося з книжних значків на по-жовклому папері: замість носа, брів, очей стояли коми, крапки, всякі інші закарлючки; у неї ж тепер усе лице, мов із квіток підібрано: з горошку, маку, із зірок, королєвого цвіту...

Щось шепнуло йому:

«Скорися батюшці, попали мужицькі книжки, викинь

із голови все те, про що марив самотніми ночами — і будеш найщасливіший із усіх учителів у повіті. Будеш мати тестя благочинного. А у його коні — як змії, у його фаєтони, у його буде тобі царство й панство».

А всередині у Ярошенка десь почало скаржитись тихо-тихесенько щось од лукавого:

«Чи мало ганяли тебе по школах, чи мало було з людьми осоруги, чи мало зазнав ти нудьги та самотини?.. Людські діти живуть та на світ божий радіють, а ти марнуєш свою молодість у гризоті. Та ще коли б знаття, що все те не дурно. Може, з усього того нічого й не буде, а ти собі ним тільки світ зав'яжеш...»

А дівчина в руках пручається, в'юном в'ється; біліють разочком зуби, в очах миготять блискавки.

Занудило Ярошенкові якимсь дивним нудом. Щось ніби вхопило його за в'язи та й пригинає ближче до тих живих квіток. І сам він не зчувся, як щось задзвеніло під губами, як тоненьке скло.

Аж мороз поблизу десь ахнув. Дівчина одкинулася, зляканими очима глянула на його, і її задириле личко відразу стало таке покірне та тихе.

— Додому, додому... ой додому! — швиденько промовляла вона. А Ярошенко стояв на місці, як укопаний, і до чогось уже прислухався...

Ой співали три янголи, з неба летючи,
В ясні зорі оповивши, Христа несучи.

Дзвінки, тоненькі хлоп'ячі голоси лунали під крайньою хатою поблизу од млина. Деякі голоси Ярошенко впізнав одразу; вирізнялися два дисканти братів Мосурів та чарівний альт курія й отряхи, третьогрупника Коваля.

Щось свіже, як чиста течія, вливалось у груди з тими співами, і нічні чари гинули, як роса.

Якої ж це вони співають?..

Не одної колядки вчив він їх у школі, а такої не вчив...

Самі десь навчилися...

Немов тихенький жаль на школярів щипнув Ярошенка: мов їм непотрібне...

А голос Коваля дзвенить на все село і щось нове, чого він не помічав у класі, бриніло в його співі: щось таке, чого він не чув ніколи в дітях за шкільними стінами й що прокидається у їх тільки під рідними стріхами. Це співали не його школярі, співали не по-шкільному. Чужими й дале-

кими од його школи здались вони йому тепер. Своїм співом хлопці нагадали Ярошенкові своїх батьків, далеких і мало йому відомих.

«І отак буде завсіди: прийдуть до мене невідомі і підуть од мене такими ж... Чужий я їм...»

Смутком обвіяло Ярошенка.

— Микола Івановичу... ходімо ж додому,— взявши його під руку, сміливіше казала Женья.

Ярошенко стояв і гаряче дихав. Шугнули з-під млина вітринята, подалися поміж мерзлими бур'янами, закурили десь аж під гаєм. Потім випливали на небі білими перами, стали кружитись коло місяця. За ними посунули великі рядна.

— Ходімо до хлопців,— кинув до Жені Ярошенко і, не озираючись, подався до колядників.

Женья осталась одна. Недобрі огники заблищали в очах у неї.

— Нахал! мужик...— крикнула вона йому вслід.

«І що мені бог дав?— думав дорогою Ярошенко,— людя як повітка, а мені вона здалася, як квітка...»

Далі думав про хлопців:

«Коли я, я чужий вам, то хто ж тоді буде вам близький!» — і біг, спотикаючись, через гребні снігу до школярів...

Опівночі до кривого Тихона затарабанило щось у вікно: «Тихоне, Тихоне!.. Ти спиш, а твій млин мелеться, аж стугонить. Мерщій іди та спини, а то до ранку або згорить, або каміння полускається к лихій годині».

Поки Тихон поволі взувся та розшукав кобеняка, за селом палахкотіла вже пожежа.

Млин горів.

1911.

ВОЛОШКИ

Глибоко увійшли в стіни маленькі вікна. Крізь мутні шибки тихою задумою пробивається синє, боязке проміння, білою хусткою впало додолу й на стіл, на сивий килим. Із затінку над столом посихлялися сумні образи в сухих гвоздиках, у любистку та м'яті. На столі з-під рушника виглядає житній хліб, дерев'яна сільничка, а рядом з ними темні пучок свіжих кучерявих польових волошок. Тихо в хаті. На полу коло напільного віконця спить мати. Коло печі під блаженною рядниною лежить на долівці дівчинка Устина.

Пізно вже, а їй не спиться. Вовтузиться, розкривається, тоненькі рученята за голову закидає, водить розплющеними очима по хатній прозорій темряві і щось вимарює собі. То соромливо всміхається, то мрійно зведе перед собою засмучені очі й шепоче щось губами. Відразу здерла з себе ряднину, проворненько схопилася й побігла до столу. Схилилася над волошками і стала квітку до квітки чепурненько складати в букет. Далі пішла до дверей, заторохтіла горщиками, водою заплюскотіла.

Мати на полу перестала сопти, підвела з подушки голову.

— Що ти там пораяєшся? — промовила вона хрипко.

— Та нічого... спить собі! — тихо одмовила дівчинка.

— Вечеряти вдруге збираєшся, чи що? — допитувалась мати.

— Та нічого — кажу ж вам! — нетерпляче заспокоювала її дівчинка. — Волошки поставила в воду, щоб не зів'яли до ранку, — сказала спокійно далі.

Мати позіхнула.

— Возиться з ними, немов справді з чим путнім. Спала б краще.

Устина мовчала.

— Що ж, хоч десять копійок дасть тобі за них? — ліниво спитала мати, протираючи рукою очі.

— А... одчепіться! — здвигнула плечем Устина, — вам усе б тільки гроші та гроші!..

— А що ж — хіба ото даром стільки лазила та ячмінь толочила! Хоч він твій учитель, та за те ж йому гроші платять... Хай і він платить.

— Не ваше діло! — грубо одрізала дівчина.

— Ну, ну! — ти не дуже мені... а то будуть у помийниці твої волошки! — посварилася мати.

— Аякже... — спокійно одмовила Устина.

Мати замовкла, голосно позіхнула й повернулася до стіни. В хаті знову стихло. Устина принесла й виставила на вікні проти місяця глек з волошками, потім пішла й лягла. Поклавши щоку на долоню, вона боком дивилася на вікно.

Сині волошки проти місяця ще більше синіли, затуляючи собою мало не все вікно. Волохата тінь од їх упала на стіл. Немов аж потемнішало в хаті од їх, покращало... А за ними видко через вікно місяць у далекому небі; до його боязко крадуться волохаті з білими крайками хмаринки, немов рибки на огонь плинуть...

Очі склепаються...

— А-ги!.. Держи!.. Лови!.. — зчинився галас під хатю. Затюкали, заверещали, ногами затупотіли. Затріщав тин на городі, щось шугнуло в гудину, зашуміло зеленням і бігло до дверей. За ним — свист, регіт...

Устина кинулася, як метіль, до вікна.

— Мамо! Мамо! — швиденько, крізь сльози, стала вона будити матір. — Мамо! Ось просніться!

— А що там? — жахнулася зо сну мати.

— Не чуєте?.. здається, знову парубки впіймали Мариню! — з болем промовила Устина й заплакала.

Заторигало щось сінешними дверима — сильно, нетерпляче.

Мати зірвалася з постелі і в сорочці, з розпушеною кошою, як молода, метнулася в сні.

Заторохтів засов, зарипіли двері, потім знову хряснули, зачинились. Знову грюкнув засов, аж завищав. Схлипуючи й важко дихаючи, в хату вбігла дівчина, розпатлана, розхристана; спідниця зсунулася із стану й волочилась по долівці, крізь розпанаканий рукав сорочки світить голе

тіло. Слідом за нею — мати. Під хатою загомоніли парубочі голоси... регіт, непотрібні слова... Щось скілько разів торигнуло дверима. І мати й дочка видерлись на піл, рядком прищулились до вікна, пильно і мовчки вдивлялися на двір. Устя стояла в кутку коло печі, ламала руки й тремтіла. В хаті — немов вимерли всі... Гомін з-під хати одходив далі, тихішав, потім зовсім не стало його чути. Тоді обидві злізли з полу.

— А, бодай ви головою понакладали, бузовіри прокляті, анахтеми, погібелі на вас немає! — почала клясти мати, звертаючись до вікна.

Мариня тимчасом поправляла косу, одержу на собі.

— Побили? — звернулася до неї мати.

— Не били. Спідницю, здається, розірвали. Насилу вирвалася: хотіли, мугиряки, косу одрізати, — вже спокійно розповідала Мариня.

— Коли б такі остригли, коли б дав бог! — промовила Устина, зціплюючи рученята. — Бо доки вже будеш ходити, доки будеш страмити...

Сльози знову забриніли в її голосі.

— А тобі яке діло? — злісно звернулася до неї сестра. — Ти краща, то й мовчи. Побачимо, що з себе ще вийде! — додала вона, розв'язуючи зубами узол у подолі сорочки.

— Через тебе, ледацюго, може, й мене люди заплюють. Скажуть: одного батька діти, то й робитимуть однаково... Бодай тебе саму під шум понесло, як ти мою долю живцем у воді топиш!..

— І що воно шкабарчить там, вилупок! — розсердилася мати. — Ходить по хатах, слухає, де хто що плеще язиком, та й собі тієї ж...

— А то що — ви мене добру навчите? — перебила її Устина. — Годі вже: довели он одну до розуму. Навчали вас покійний тато, та мало: треба було бити, треба було катувати, духу з вас прислухаючись! — Оченята огнем загорілись.

— Цить! довго ще ти будеш? — грізно крикнула на неї мати. — Шкуру на тобі спущу! — подивилася грізними, злими очима. — Бач, яка стара зробилася! Спать іди!

Устя схилилась на стіл і замовкла. Мати з Маринею, нахилиючись до вікна, лічили срібні гроші, що вив'язала Мариня з подолу сорочки. Мова материна стала тихенька й ласкава.

Устина зітхнула й притихла.

Мати й дочка уляглися поруч на полу й тихо зашепотіли про щось між собою.

Мати підвела голову і повернулась до Усті.

— Лягай спати — чого манячиш, як привид?

Устя мовчала. Може, й не чула. На полу зашепотіли ще тихіше. Мариня розказувала матері, видимо, щось веселе — часом обидві сміялися, уткнувшись у подушку. Устина задумалась. Суворо насуплені її оченята почали прояснятися знову. Думкою полинула вона з рідної хати. І мріється їй: в клас виходить він — той, хто ніколи не виходить у неї з голови, вчитель. Милий, знакомий голос, добре зучена хода... школярі лекцій не знають, і він стає смутний... Ось він виходить на перемінку. Тоді встане одна дівчинка — худенька, в ластовинячках, в убогій спідничині, — дожене його і соромливо подасть пучок синіх волошок. То вона, Устина. Він і осміхнеться, подякує... Він же так любить їх, бо сама вона бачила, як цілий день носив він у петельці дві квіточки. Подумає: і в драному дівчина, й учиться не дуже добре, а, мабуть, любить мене більше за всіх...

«А як довідається, що сестра моя—Мариня?..—В Усті похололо на серці,— ух, як соромно буде, як боляче! — Міцно заплющила очі й закусила губу; стало гаряче в щокі, в уха.— Господи, зроби так, щоб він не довідався про це ніколи, ніколи!..» — подумала вона.

«А як дознається?.. Ну що ж,— я тоді розкажу йому по правді все, все...— Устина обгорнула рукою волошки, схилилась і сльозинка викотилася у неї з очей. Задумалася й потім зразу кинулась; Мариня теж згадує щось про вчителя... Яке їй діло до його?!» — прищулилась, прислухалась... Щось стукнуло в голову, огонь пішов по тілі, і вона миттю зірвалася з місця.

— Брешеш, брешеш, паплюго! — крикнула вона на всю хату.— Хіба я не знаю, де ти була?.. Ти з прикажчиками в якономії по бур'янах таскалась, а вчитель тебе на поріг не пустить!

Мати й дочка обірвали розмову.

— Чого ти репетуєш, дурна! — обізвалася мати.— Ну, зайшла до вчителя, книжечки почитати, та хіба це що?.. Тобі ж завтра рано до школи йти — лягай спатки,— ласкаво додала вона,— а завтра встанеш раненько та наламаєш ще на городі бузочку вчителеві.

Устя душею почула страшну для неї правду. Почуття сорому, якого не вимовити словами, немов полум'ям опалило всю її душу, і дівчині хотілося завищати од болю. «А як же мені в школу тепер, як у вічі дивитися?» — промайнула думка. Навіть острах узяв дівчину перед цим. «Ні, ні... нізашо в світі... Ніколи очі мої більш не бачитимуть його... Буде йти улицею — за тин сховаюся, городами обійду», — зразу подумала вона. І в одну хвилину побила, поламала, порвала в себе все те, що зв'язувало її з школою і з учителем. Тоді тільки став проходити той острах перед невимовним соромом — соромом за себе, за вчителя, за сестру, що несподіваною бурею пролетів по дитячій душі...

Затихло в хаті. Мати й дочка давно сплять, висвистуючи наперебій, немов у сопілки. Місяць зайшов десь за хату, і в хаті притемніло. Устина зв'язує в узлик свої сорочки, спідниці, всяке збіжжя. Завтра, як зійде сонце, вона піде з свого села, — туди, де немає ні матері, ні вчителя, ні Марині, піде на хутори шукати собі наймів.

— Буду робить, буду годить, то і в чужих людей не загину, — думає вона і личко її стає поважне, суворе.

Глянула на вікно, де стояли волошки: з такою охотою перед заходом сонця по одній квіточці зривала вона ці синенькі волошки, вишукуючи найкращі, найповніші з них, — тепер стоять далекі, нікому не потрібні...

Вийняла з води й недбайливо шпурнула до порога.

1911.

«СПАСЕННИК»

Весняне сонце снопами гарячого проміння проривалося крізь ґрати й золотило брудні, обдерті стіни похмурої камери. Перше арештанти ходили до цієї камери за «випискою» й звикли бачити в їй завожені столи з купами оселедців, хліба, з цілими горами махорки та інших тюремних ласощів; за столом завжди зустрічав їх там, збивши на потилицю кашкета, веселий надзиратель Савченко, що порядкував випискою. Посеред камери висів тоді якийсь брезент, і що було за ним — ніхто не цікавився. Тепер камера мала інший вигляд: столи були винесені, дірява підлога вимита, вишкрябана, брезента посеред камери не було, а на його місці стояв маленький іконостасик з рядом старих, потемнілих образів в обдертій позолоті. Стиха перемовляючись між собою, вирівнювалися в довгі сірі лави арештанти-спасенники.

І старенький батюшка, що одягався в жалобу, випростуючи з-за коміра сивенькі коси, і поважне лице дідка-дячка в старенькому пальтечку, який перед образами світив лампадки та свічки, — все це надзвичайно цікавило занужених тюрмою арештантів. Як живі, вставали в голові давні малюнки вільного життя, і тихою тугою стискалося серце за далекою напівзабутою «волею».

Свіже весняне повітря, крадучись крізь ґрати, пестило вибілені та висушені лиця у спасенників, злегенька ворухило русявими та чорнявими їх чубами.

Після перших звуків церковної служби сірі суворі лиця стали прояснятися, в очах засвітилися тихі огники. Із казенних мундирів тюремних надзирателів, що лавою оточили ряди арештантів, виглянули прості наївні лиця звичайних селян. Можна було забачити, як надзирательська

шинеля миролюбиво тиснулася до сірого арештантського бушлата.

Тільки випещене лице начальника було, як і завжди, сухе, дерев'яне, а в'їдливі очі неспокійно бігали, оглядаючи ряди арештантів.

У передній лаві між сірою масою відрізняється зігнута постать старого арештанта Калоші. Забувши наказ — стояти рівно, — він б'є часто поклони, і раз за разом махає рукою, хреститься. Хоч на йому арештантська одіж і на ногах кайдани, проте його постать дуже нагадує тих селян, які в церкві тушать недогарки й скубуть за чуби пустунів-хлопців.

Як тільки ввели спасеників у камеру, Калоша, незважаючи на свою старість, прожогом пропхався наперед і зразу став близько перед іконами. Забачивши старенькі, потемнілі образи, Калоша зразу так зрадив, немов зустрівся з давніми милими приятелями; зразу почав їм на всі боки оддавати поклони.

Лице начальника зморщилося, і він, пригнувшись до одного надзирателя, щось шепнув йому.

Надзиратель протискався між рядами й штовхнув Калошу в бік. Калоша, проказуючи свої молитви, здивовано повернувся до його; запліснявілі очі його без вій яскрилися, як воскова свічка, уші палахкотіли.

— Чого вертишся?.. Стий смирно! — прошепотів надзиратель, проте так, що по всій камері було чути...

Калоша схаменувся, вирівнявся, руки «по швам» спустились, як перед начальством. Трохи згодом голова його знову почала витягатися вперед і очі благаюче здіймалися до образів.

Тихо йшла служба...

Батьошка своїм звичайним голосом проказував молитви, дячок поважно й швидко вичитував з книжок, гурток арештантів-співаків стройно співав сумні церковні мотиви. Можна було подумати, що ця служба правиться не за тюремними ґратами, а десь у старенькій церкві якого-небудь закинутого, глухого села. Арештанти раз за разом позирали на співаків і чогось чекали.

В камері затихло. Ряди заворушились, стиха зашуміли. Пробираючись поміж натовпом і стиха побрязкуючи кайданами, наперед мовчки вийшло трое каторжан; одкашлялись, обсмикали на собі арештантські бушлати. Кругом зашепотіли і змовкли.

«Покаянія отверзи мі, отверзи мі двері, живнодавче»,— залунали по камері сміливі, привичні до співання голоси. Сірі арештантські обличчя почали прояснятися, очі блищали гордощами за своїх улюбленців-співаків.

Витягуючи шию й суворо насуплюючи брови, сухий, високий Малина виводив тенором:

«Студними бо окалях душу, душу гріхми...»

Начальник стояв ззаду, морщився, кривився, шморгав носом, затуляючись хусточкою. Йому чомусь не припадало до серця і вірити не хотілося, щоб у Малини, який допик йому гірше болячки, була якась там душа. Та й настрій, який запанував тепер у камері, чогось йому не подобався.

— Скажіть тому ослові, щоб не крутився! — кинув він різким начальницьким голосом, показуючи рукою на Калошу, котрий знову скоренько заметушився.

Калоша прикусив губу, замовк, тільки повними сліз очима дивився на образ. Усі, притаївши дух, не зводили очей з співаків; про начальника навіть забули.

«Множество-множество содіяних мною лютих...»,— перерегукувались сміливі голоси по камері...

Блиснувши очима й мотнувши бородою, загримів, як кара небесна, патлатий рудий бас:

«Трепещу страшного дне, судного дне...»

В тон басові тихенько забриніли десь шибки... по камері пішов шелест.

— Ох, господи милосердний,— тихо застогнало щось, і старий Калоша, як стояв, опукою повалився до підніжжя старенького образу святого Миколая.

— Посадіть його! — пролунав по камері різкий голос. Двоє надзирателів скоренько підхопили Калошу під руки й, підштовхуючи ззаду, не повели, а понесли його з камери. Калоша вгинав голову в шию, розмахував руками і, шкарьюгаючи здоровими котами, поспішався йти вперед надзирателів.

Служба перервалася. Знову визначилися чорні поржавілі ґрати, брудні стіни.

— От тобі й спасенник! — почувся з арештантських рядів насмішкуватий голос.

— Хто обізався? — строго промовив начальник.

Усі мовчали.

— Хто обізався, я питаю? — підняв він голос. Швирг-

нувши нотами кудись у куток, наперед вийшов, трохи зблідши, проте спокійний Малина.

.....

— В карцер і цього!

Гомін протесту пройшов поміж рядами.

— Марш по камерах! — лунав пронизливий голос начальника.

Засюрчав тривожний різкий свищик.

Під вікнами і в дверях камери, поблискуючи штиками, виринули сірі шинелі.

А старий Калоша сидів у куточку темного карцера й тихо схлипував.

1911.

СВЕКОР

Тими сірими великими очима, що суворо оглядали всякого з-під великого чола, тією поважною ходою Василько завжди викликав усмішку в дорослих. Коли б хто почув, як, було, гукне він улітку, одвертаючи од гречки корову, то, не бачивши його, подумав би, що то гримає старий, бородатий Микита-чабан, а не малий Василько, якому тільки цієї весни пошили штани.

Дома Василько часом як почне «старувати», то всі тільки дивуються!

За обідом нехай тільки хто накришить хлібом на столі або розілле борщ з ложки,— Василько так і гукне, чи то буде свій, чи чужий: «А нащо так накришувати та налянувати!». Або забуде хто шапку в хаті зняти,— він зразу видереться на лаву або на ослін, підбереться, скине шапку й пучкою на образи покаже, мовлячи суворо: «Он бач, що гам таке!»

Не впадається йому що-небудь — зараз на піч, укриється рядном і почне звідтіль вчитувати та всі непорядки в хазяйстві перебирати: і те в нас недобре, і те не так, як у людей ведеться!

Батько, було, слухає, а потім і скаже:

— Десь ти, Василю, старшиною будеш колись, що такий сердитий!..

Отакий Василько. Не дурно всі в сім'ї взивали його «свекром».

Свекор, свекор, а проте кожного ранку любив лазити під піч, де в його було сховане в куточку з деяких цяцьок ціле хазяйство. Часом з ранку до самого обіду сидить там, цяцьками бавиться, щось до їх бубонить собі.

— Ти б, Васильку, взяв краще букваря та азбуки вчився,— каже йому одного разу мати,— тебе он женити пора, а ти раз у раз шмаруєшся попід пічю.

— Ну, так і женіть, коли пора! -- озвався з-під печі Василько.

— От такої!..— сміється, дивуючись, мати,— а до школи ходити вже й не хочеш?

— Що мені та школа — хліба дасть? — старує десь у куточку Василько, перекладаючи бляшки та стекольця.

Увечері до хати посходилась уся сім'я: батько, мати, два старших брати, сестра-дівка. Після вечері батько сів край столу, схилився на руку, глянув на матір, на діти та й промовляє:

— Хай його батько стеряється!.. не хочу вже робити: ось і ноги подерев'яніли, спину ломить, руки болять,— старий роблюся вже!.. Треба, мабуть, женити котрого-небудь з хлопців та й хазяйство з рук передати. Нехай хазяйнують молоді, а нам вже з старою й одпочити можна!

Василько сидить на полу коло вікна, немов дивиться на місяць, як він срібні свої різки вистромив над вербами; а сам все ж ухо наставляє, щоб почути батькову мову.

— Тільки котрого б нам з трьох женити? — міркує батько далі.— Миколі он на осінь у москалі треба йти, Петро не скінчив ще науки своєї... хіба Василь? Він же й до хазяйства більше має охоти, ніж до вчення.

Василько спідлоба поглянув на батька й знову дивиться у вікно, немовби не про його й річ...

— То як ти скажеш, Василю? — вдався вже до його батько,— тебе будемо женити, чи, може, пождемо, поки Петро школу скінчить?

— Ги!..— засміявся Василько, соромливо закриваючись рукавом. Батькова розмова йому до вподоби, проте він стережеться, чи не жартує батько.

— Ну, то чого ж там сміятися! — промовляє поважно батько,— кажи: коли женити — будемо женити, коли ні — підождемо.

— Кажи, Васильку,— то, може, сьогодні де-небудь і зашватаємо дівчину,— обізвалася й мати.

Василько оглянув усіх — ніхто не сміється.

«Чому б і справді мені не женитись?» — подумав він собі. Було б добре, коли б у його була жінка: обід варила б йому, сорочки прала, а він лежав би собі на печі та погукував би до неї: «Стара, а принеси огню, я люльку запалю!..»

— Ну, то як же? — казала мати,— хочеш одружитися?

Василько втер рукавом носа, почервонів трохи й промовив, закриваючи рот рукою:

— Хо-чу!..

— Ну, от і гаразд! — каже батько, — тепер тільки молоду треба йому вибрати. Чи, може, в тебе вже є на приміті яка?

А в Василька й справді є вже одна дівчина на думці. Давно вже вподобалась йому чорнобрива Ганна — ще тоді, як вирятувала його з багнюки, як він був загруз колісь, вертаючись з церкви; тоді Ганна вирятувала спершу його самого, потім його чоботи, що тільки халявки визирали з калюжі; втерла йому носа, заплакане обличчя та на додачу й поцілувала ще.

— Ганну хочу, — промовив Василько сміливіше.

— Ганну то й Ганну, — згоджується батько, — тобі видніше. Та коли казати правду, то й дівка вона хороша: доброго роду, й на вроду гарна, й здорова... та, може, ще й приданого сот п'ять дадуть!.. Поможі тобі боже, Василю!

Василько знає, що тут йому слід було б подякувати батькові, та чогось соромився й тільки чмихнув носом.

— Ну, то не будемо ж і гаятися, — каже далі батько, — будемо зараз одягатися та й по рушники підемо!.. Подай-но йому Петрову свитку! — гукнув до матері.

Мати стягла з жердки свитинку, червоного пояса — кличе Василька одягатись. Василько зліз з полу, взяв палець у рот, боком виходить на середину хати. Трохи немов соромно йому, ну та в новину це, — то й не дивно. Одягла його мати в свитину, поясом підперезала, в кишеню поклала батькову люльку, папушу тютюну за пояс застромила. Батько взяв з столу хліб, дає йому під пахву. Взяв Василько той хліб, обома руками вчепився в його, насили вдержить.

— Ну, сину, помолимося богу й підемо, поки зовсім не спізнило, — каже до його батько. — Тільки треба тобі ще дещо сказати, попереду як іти. Чи будеш же ти за мене в громаду ходити, податки платити?

В громаду ходити — Василько залюбки ходив би, а от податки платити — то вже й не до душі йому...

— А де ж я грошей візьму? — спитав він.

— Як де грошей візьмеш? — дивується батько, — а ти ж будеш заробляти! Будеш орати, сіяти, косити... Ти ж тоді хазяїном будеш у нас. Ми тебе всі будемо слухати.

— Е-е!..— протяг Василько з непевністю.

— Будеш уже сам усе робити,— себе й жінку годувати й зодягати, сестру заміж оддаси, а мене з матір'ю до смерті доглядати мусиш. Будеш доглядати? — перепитав батько.

Василька в жар кинуло, а уші зашарілись. Він уже й не радий був, що розпочав таку справу!

— Я не хо...— промовив він і схлипнув. Очі зразу налилися слізьми.

— Ну, а як же, сину? — ласкаво й тихо казав батько,— хто ж нас з матір'ю стане годувати та доглядати? Поки ми здужали — робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як постарілися, то невже ж ти виженеш нас із хати, щоб ми з торбинками пішли попідвіконню?

Василькові зробилось і боязно чогось, і, боже, як шкода тата з мамою...

Хліб випав у його з рук і він на всю хату так і заголосив:

— Я ма-а-лий ще!..

Всі, що були в хаті, далі не могли вже втерпіти й весело зареготали.

Василько глянув кругом і зрозумів, що то все були жарти. Він з радощів аж сам засміявся. Потім засоромився, закрився руками та, скинувши Петрову свитку, вистрибом так і метнувся на піч!

Часто після того питали його:

— А що, Василю, швидко будеш женитися?

Василько, було, помовчить трохи, а потім поважно одмовить:

— Так то й женитись!.. Там тобі така морока, що нехай його й кат візьме!..

1911.

УВЕЧЕРІ

Ще за сонця, як по улицях гнали череди, над містечком густою хмарою стала курна темрява, а як курява припала, в темному наметі над землею на варті стояв уже білий місяць. Серед широкого майдану виринула з бур'янів недоладна довга будівля, нашвидку зляпаний дощаний театр. У балагані світилися огні, гуркотів бубон, вигравали музики. Коло дверей і кругом балагану гомонять люди. Дзеленчить довго й тоненько дзвоник і люди товпляться в балаган. Картина відразу міняється. Гомін, а за ним і музики стихають, на майдані пустіє, і стоїть проти місяця посеред бур'янів якась будівля, химерна, велика, а вздовж неї самотно походжає висока цибата людина в жовтих черевиках і пом'ятому яломку на голові. Ходить у задумі, пошвистує, стиха хльоскає батогом.

Далі з-за колодок у бур'яні висовуються цікаві хлоп'ячі головки й пильними очима стежать за високою тінню.

— Жура-вель! Жура-вель! — усі разом починають вони підспівувати. Висока постать свариться на їх головою й нахваляється батогом. Потім потягається проти місяця, позіхає й помалу ховається за двері.

Хлопці один по одному вискакують з-за колодок, стиха шумлять бур'янами й крадькома підлазять до балагану. Незабаром уся стіна рябіє ними, немов гніздами; темні силуетики хлопців попричіплювались до дощок, де тільки була яка щілинка.

Не знайшла тільки для себе місця одна маленька постать — чепурненький хлопчик в оксамитових штанцях і в новенькій матросочці. Він перебігає од одного місця на друге, припадає личком до дощок, та щілинки собі не знаходить.

Тоді хлопчик проворненько скинув з себе блискучі чобітки й подерся по планках під саму стріху.

Тихо виросла коло стіни висока тінь в яломку: помалу спинилася й дивиться. Ні одна головка не поворухнулася,— усі немов проросли до планок.

Ляснув батіг раз, удруге, аж луна пішла по майдані. Хтось із хлопців зашипів і вхопився ззаду за штани. Далі всі, як груші, посипались додолю і вмить шугнули в бур'ян.

Знову з-за колодок вистромилися хлоп'ячі голови:

— Журавель! Журавель!

Самотна тінь мовчки манячить, осміхається проти місяця.

До балагану, поспішаючи, наближаються дві жінки. «Журавель» глянув, крутнувся на нозі й швиденько сховався за дверима. Коло балагану знову почали виринати з бур'янів боязкі хлоп'ячі головки.

Дві жіночі тіні стали придивляться до їх,— якась пані й наймичка.

— Не бачили, хлопці, Коля?

Хлопці сміливіше виходять з бур'янів і товпляться коло пані.

— Коля тут!— разом крикнуло скілька голосів,— Коля, де ти?.. Ось він тут! — Оглянулись туди-сюди — Колю як вода вмила.

До гурту підходило щось у «котелку», в білому комірчику, блимаючи цигаркою.

— Що, знову втік? — звертається до пані.

— Що ти вradiш з такою дитиною? — здвигаючи плечима, бідкається пані.— Не випускати з двору — шкода: нудиться, плаче, а випустиш, то хіба тільки вночі повернеться, голодне, обідране.— Пані наблизилась до нової людини.— Оце якось забрело до Андрія, до шевця, а там взяли та й обгодували картопляним хлібом, так що всю ніч дитина як в огні горіла. Сказать би, не було з ким бавитись хлопцеві, так водила до батюшки, до акушерки: сидить між ними, як підбите, мовчить, гратись не хоче та нишком додому проситься, а як забачить на улиці оту босячню, то аж затремтить дитина.

— Сьогодні ще зранку ходить за мною слідком,— розказує далі пані,— скиглить: дайте, мамо, копійку, в театр на кумедію піду.— Не будеш ходити, кажу, до тих шибеників, то поведи.— Не буду, мамо.— Одягла я його оце, причепурила — посидь же, кажу, Колю, поки я одінусь, тоді підемо разом. Я ж пішла одягатись, а там під вікном

свиснув якийсь старчовод, то він і повівся з двору. Тепер не жди вже до півночі додому. Де його тепер шукати!..

— А дивіться, ото ж чи не він буде? — показав палицею панок у комірці кудись у далечинь. На краю майдану од бур'янів тихо одділялась маленька тинь.

— А глядіть, чи не він, — пильно придивляючись до неї, промовила пані.

— Колю!

Тинь спершу помалу, потім усе дужче й дужче залупотіла ногами й сховалась в уличку за чимсь садом.

— Колю! Колю! — гукала пані.

— Біжи, Мавро, поза церквою, а я може звідтіль перейму його.

Мавра захурчала спідницею.

— Це не хлопець, це кара мені божа за гріх, — стиха промовила пані й підтюпцем подалася через майдан.

Стиха гомонить глухий куток. Під хатами й під дворами блимають цигарки, лускає насіння, гудуть ліниві празникові розмови.

Серед шляху піском курить дівтора. Через чийсь ворота, як лисий віл, дивиться місяць. Тоненькі голоси то дзвенять, то затихають. Вирівнялись по шляху низкою, як москалі.

Перед ними бадьоро проходить простоволосий хлопчик, нашвидку витирає спігніле лице й одбирає до себе товариство.

— Старці-сіромахи, одходьте туди! — суворо командував хлопець, — а ці будуть пани! — Ніхто йому не суперечить.

— Старець! Старець! Старець! — тикає рукою хлопець; вибрані з радісним гуком вистрибом вилітають з ряду.

Рядом з другими, покірно чекаючи своєї долі, стоїть прибите до уличної дівтори паненя. Коліно новеньких штаненят розпенехано аж донизу, з розхристаної матроски світять голі груденята, а ніжне личко зашмароване піском. Рученята склало на грудях, готовлячись скоритися тому, що скажуть, проте великі, темні й блискучі, як зоряної ночі вода, очиці дивляться на суворого ватажка з благанням і таємною надією.

Тільки коліно здригнуло та схилилась голова, як привідця, минувши його, показав пальцем на сусіда: хлопчик мав лишитись за пана.

— Пани!.. Заходьте з того краю,— порядкував хлопець,— а наше браття до мене.

Хлопці з веселим гуком розбіглись на дві ватаги. Пани зразу почали вмошувати собі з бур'яну великі животи, ліпили на лоб і на груди замість кокардів і гудзиків реп'яхи, махали над головою, немов зонтиками, листками лопуху.

«Старці-сіромахи» посідали в ряд шляхом, вишмарували землею лице й розпатлали чуби.

Батеньки, матінки рідні,
Подаріте хоч копійчку,—

заголосили «сіромахи», посхилявши набік голови й виставивши вперед жмїньки.

Пихкаючи й обмахуючись, один за одним посунули по дорозі «пани».

— А ти ж, Колю, чого стоїш там? — гукнув чийсь голос. Коля стояв, схилившись під тинном, і мовчав.

— Іди, Колю! — почали його кликати.

— Е! Коля чогось плаче,— придивившись, промовив другий хлопчик. Ватажок схопився з місця й з серйозним, заклопотаним виглядом підійшов до Колі.

— Чого це ти, Колю? — ласкаво заглядаючи йому в вічі, питав він.

Коля закрив лице рукою.

— Хлопці! — суворо звернувся він до дітвори,— може, хто вдарив?

— Ні, ніхто,— одмовляли хлопці, підходячи до тину.

— Ну, то чого ж ти, Колю? — одводячи од очей руку, питав він.

— Я — теж наше браття, сірома-аха,— схлипуючи, промовив Коля. Ватажок трохи подумав.

— Давайте, хлопці, прийемо вже Колю до нашого браття,— пожалів він Колю.

— Приймаємо! — гукнули хлопці.

— Іди, Колю, сюди,— поступаючи рядом з собою місце на піску, привітно гукнув на його один із «старців».

Сльози не висохли ще в очах у Колі, як заблищали вони радістю й гарячою вдячністю. І соромлячись, і осміхаючись, і витираючи рукавом сльози, мостився він край шляху в середину між «наше браття». Одну ніжку підобгав під себе, другу з розпенеханим коліном висунув у пісок, скривився, як сирітка, виставив і свою жмїньку.

Дайте сиротиночці,
Темній, невидній...
А немає ж у мене
Ні батенька, ні матінки, —

лунали на цілий куток жалісні голоси, й найжалібніше з усіх бринів голос нового «сіромахи».

Мимо проходили «пани», кидали в руку черепки, кізьяки, будьяки колючі, сипали на голову й за шию пригорщами пісок. Коля покійрно склепав очі й схиляв головку до самої землі.

Всім було байдуже, як улицею, шумлячи шовками, пройшла якась пані. Тільки Коля примовк був одразу й прищулився до товариша; вона зиркнула збоку на розхристаних, обсипаних травою й піском «сіромах» і пішла далі.

— І що ото вони витівають там! — загомонів хтось з-під стріхи на «старців», — а чи не пора б уже вам на піч!

І незабаром Коля стояв серед шляху, один, як палець. Підійшло скільки старих.

— Чие воно? — придивлялись вони до його.

— Чий ти, Колю? — питав його, підійшовши, якийсь хлопчик. Коля сказав.

— Це аж із базару, — дивується якась жінка. — Та чого ж ти аж сюди забрів?

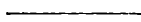
Коля готувався заплакати. Люди погомоніли, порадились і одрядили дівчину одвести Колю.

Кріпко взявшись за руку чужої дівчини, Коля спотикався по дорозі й плакав, жаліючись, що болять ноги й хочеться спати. Далі він вже не пам'ятає, як опинивсь на руках у неї. Тільки близько-близько бачив коло себе незнакоме лице й чужі ласкаві очі.

Потім чув розмову чужої дівчини з кимсь дуже-дуже близьким.

Пам'ятає ще, як той рідний голос промовив до його:

— А де ж ти хоч чобітки подів, шибенику!

ДОМА

Помалу скриплять вервечки...

Ай нуй-нуй-но, котино,
Засни, мала дитино...

В кутку перед іконами гріщить, мов жива, червона лампадка, колихаючи тихими тінями, як завісочкою, над ликами святих: то відкриє, то знову запне. На скрині блідо горить низенько прикручене світло. В кочергах, під припичком і по всіх темних закутках притаїлись, сумуючи, діди. На полу стиха тіпає колискою хлопчик Петько і в задумі дивиться поверх колиски великими темними очима.

Коля, меншенький, лежить на полу, уткнувся лицем у подушку і, плутаючись у довгій сорочці, повагом молотить у два ціпи дрібними ніжками, бубонить щось сам до себе.

Дивно в хаті — і чудно й радісно.

Чудно, що тепер глуха ніч, а в їх горить світло і вони, малі, самі вдома; що серед ночі вмивалися вони холодною водою з крашанками, в нові сорочки повіряджались.

А радісно, що в хаті у їх — як у вінку: на столі новий килим, по стінах скрізь червоніють рушники, аж в очах од їх темно. Долівка, піч, лавки — все вимито й вимазано. Проте треба їм тихо сидіти, не пустувати: вони стережуть домівки...

— Поле, поле зелене, а по йому квітки-квітки! — розказував Коля, що мерещиться йому в заплющених очах; — летять зірки — жовті, червоні, блакитні, та все рядками... А тепер засіки, а в них жито сиплеться, сиплеться, сиплеться...

— Цить, Колю, а то Горпинку збудиш, — обізвався до його Петрик. Коля примовк і ще глибше уткнувся в подушку. Петько перестав колихати й схилився на бильце.

— Петько! — перекинувся догори на подушці Коля,— а коли тато заженуть і Горпинчину маму на небо?

Петько трохи помовчав.

— Таку заженуть! — поважно одмовив він,— наша мама була ніжна, так її й загнали.

— Яка — ніжна? — здивувався Коля.

— Така... біла.

— Така, як гуска?

— Дурний! — пояснив Петько,— ніжна, що робить не вміє, а тато казали, що в нас треба робити, бо в нас худоба. От дядько Михайло не пустив би маму на той світ,— добавив він, зітхнувши.

— Бо в дядя Михайла волів немає?

— Воли дядько купить,— кивнув головою Петько,— у дяді теж худоба, тільки він нашу маму жалував; казав, що коли б мама у їх жила, то він би цілував її в руки; а нашого тата лаяв. Казав, що коли б тато не брав нашої мами, то він би тоді взяв її, а тато схилив голову та й мовчить.

— А що, а...— хотів про щось спитать Коля, та тільки зітхнув та й замовк.

В колисці зо сну завила дитина; Петько знову схопився за вервечки.

Ай нуй-нуй-нуй, коточок...

Коля довго качався по постелі, перекидаючи ногами, далі задивився у вікно й затих.

Через вікно долітали здалеку дрібні передзвони.

Коля одразу схопився на ноги, підняв подол сорочки й почапав по полу до Петька. Схилився до самого уха й страхає пальчиком.

— Цить, Петько! — потайки шепоче йому,— бо отам ходить злодій. Кричить — чуйте, кури, чуйте, гуси...

— Мовчи,— спинив його Петько,— ось скоро паску привезуть.— Далі укрит дитину й пересунувся до вікна.

— Йди, Колю, будемо виглядати! — Коля подибав до його.

Притулились головками до шибок і стали приглядатись. Видно було шлях, обсаджений вербами, леваду й зоряне небо. Ізсунули головку до головки й стиха гомонять.

— Он бач, Колю,— показував Петько на купку зірок у небі,— ото немов груша на нашому городі, а ото чоловік робив у полі клуню, закопав сохи, а обгородити забув.

— Де, де? — приглядається Коля.

— А отам, де просторо... А он... дивись, дивись, Колю! Он панна з відрами... Бачиш?

— Петько, то наша мама! — зрадив Коля.

— Ні, то тільки зірки.

— Ні, то мама! — завіряв Коля. Петько замовк.

— Кажи, Петько, то мама? — допитувався Коля й лагодився вже заплакати.

— Ну, годі, не плач — то мама, — погодився Петько.

Коля засміявся.

— То її бозя послав води брати до колодязя?..

— Еге, — кивнув головою Петько.

— Вона прийде через поле до нас?

— Не прийде, Колю.

— Ні, прийде!

— Вона нас не бачить.

— А ми її гукнемо. Петько, давай гукати маму! Мамо! — крикнув Коля, піднявши очі в небо.

— Не кричи, Колю! — спинив його Петько, — маму треба кликати тихенько. Треба так казати, — Петько покірно звів очі до неба й одними губами, мов крізь сон, почав кликати, — мамо, йдіть сюди!

— Мамо, йдіть сюди! — ще тихше казав за ним Коля.

— Це ми, Петя й Коля...

— ...Петя й Коля, — отдавався, як тихий шелест листу.

І тільки так заговорили хлопці, все небо немов справді перемінилося перед очима: ожили на йому срібні звірі, будови, дерева, а між ними найясніша на все небо — їхня мама з відрами. І тихо там, тихо, гарно...

— Ідіть-ідіть! — голосніше кликали хлопці, — бо вже наша друга мама ваші хустки й спідниці поносила, намисто продала, а тато нас не жалує, а вона їсти не дає, гуляти не пускає, та все, щоб дитину гляділи!..

— І б'є... Ма-мо! — заплакав одразу Коля.

А мама мовчить. Вирядилась у небі срібною мережкою із зорь, запишалася, не чує їх, немов чужа.

Пекучий жаль дитячий обгортає хлопців на таку привабну, а нежалісливу й погордливу маму. І вже не здержуючись, вони обливалися слізьми і з докорами, перебиваючи один одного, поспішали розказати їй свої сирітські кривди. В колісці прокинулась дитина. Незабаром у хаті було повно плачу. Плакав Петько, тіпаючи коліску, плакала дитина, плакав Коля коло вікна, схиливши голову на лутку.

А в сінешні двері щось стукало... тихенько, з осторогою, щоб не сполохати.

Хлопці почули.

— Мамо! — з криком радості кинулися обмарені діти до дверей. В одну мить заціпка злетіла з залізного гачка.

В хату увійшов дядько Михайло, ласкавий і смутний.

— Що у вас тут таке?.. Полякалися чого, що крик зняли? — спитав він дітей.

Хлопці держалися за його поли й мовчали.

— Мама... не йде, — промовив Коля й схлипнув.

Дядько помовчав, і його очі понялися слізьми.

— Не йде? — ото горенько, — промовив він щиро. —

Ну, не плачте: я оце зустрів вашу маму в переліску: вона ось вам крашанки подала, — і дядько дав їм по крашанці. Хлопці і вірили й не вірили, а їхні очі помалу почали загоратися тихою радістю.

А дядько сів на лаву, меншого взяв на руки, а Петька посадив поруч і став їм довго розказувати про маму. Казав, що мама їх не забула, що вона дивиться на їх з неба, бога за них благає, щоб дав їм долю щасливу. Казав, що коли вони плачуть, то й вона там плаче.

Хлопці прищулились, як пташенята, слухають. А дядько все розказує, розказує, а слюзи котяться по його смуглявому, вітром запаленому обличчю.

А десь дзвони серед ночі гудуть-гудуть. Замовкнуть, прислухаються та й знову загомонять, немов розказують про те, що там почули.

ГРІХ

Настя Григоровна, погасивши огонь, хотіла вже лягати в постіль, коли її немов торкнуло щось: здалося — чогось іще не зробила. Стала посеред кімнати, взялася за голову, пригадує. Сама в кімнаті, а очі блукають за вікном.

А там одмінилося все, що їй не впізнати: де стояв удень хутір, тепер чорніють самі скелі з мороку; під скелями самотно догорає, як червона жарина в печі, останній у хуторі вечірній огник. Мріє темний степ через шлях, а по йому гонять одна одну нічні тіні. У вікно товпиться темне віття: що недавнечко бриніли там голі парості, — не зчулася, коли це так густо зрясались вони цвітом та листом. Летить весна, як крилами...

Не ті думки йдуть Насті в голову, не пригадає.

А ніч зайшла темна, зоряна, в травах та в квітках купається.

Настя одчинила двері, зазирнула в клас: може, там який непорядок.

З класу подуло свіжим холодком — сьогодні мили мостини. Обійшла помацки ряди парт, обдивилась усе, що можна. Стіл сукном застелено, картини вквітчано, як на зелених святах, — усе, здається, як слід; проте щось непокоїть.

Вернулась у кімнату, почала оглядати: списки до екзамену, шкільні журнали — все чепурненько поскладано на столі. По стінах малюнків та фотографій — рідко; подекуди вирізуються тільки з тінів суворі голови якихось отців. Каламарчики та коробочки з дівочими чарами, томики віршів та романів, дзеркальце в квітках — усе кудись сплигло з маленького столика, а на їх місці темніла тепер гора шкільних книжок. У кімнаті віє чернечим спокоєм.

«Мабуть, мені так здалось», — подумала Настя. Покла-

лася в ліжку, похрестила подушку. Руки помостила під голову, водить очима по кімнаті.

Боязко чогось Насті. Так боязко, що аж у грудях холоне.

«І чого мені боятися! — розважає себе Настя, — хлопці в мене вишколені, інспектор...» Настя задумалась, — він, правда, грізний, суворий панюга, — вчительки духу його бояться, проте до неї він ласкавий, хвалив її перед іншими. Бо вона таки й справді і слухняна, й почтивна, і на шори та вбори та на паничів не вабитьсь, а роботи своєї пильнує. Посумує, часом, що живе в самотині, повтішає себе думкою і про вбори, і про панича, та й ніхто про те не знає.

Добре тим, що в земстві руку мають та атестати більші: завжди знайдуть собі службу, а вона — дівчина бідна: пощастило взяти земську школу, то треба шануватися, бо не всякій і з «званням» дадуть земську школу.

Треба боятися, бо до чого тільки не можна причепитись...

І страхи знову починають ворухитись у Насті.

Пригадалося їй, як колись помітив інспектор, що вона, вчителюючи, на виду покруглішала. Тоді казав — нівроку, ще й за підборіддя подержав, — а як школярі поріжуться, що скаже?.. Хотіла хоч перед екзаменами трохи схуднути: поралась увесь день, мов у казані кипіла, рісочки в рот не брала, — підійшла до дзеркальця, думала одну тинь свою побачити, а глянула, то мало не заплакала: все лице, мов на лихо, шаріло, як калина.

— Охо-хо... — зітхнула Настя. Через вікно в очі зазирнув клопоть неба, присипаний срібним пилом, мов гречаник горохом.

Звізда ясна возсіяла...

— прийшли на думку Насті слова якоїсь колядки. Потім зітхнула.

«Що буде, то й буде, а тепер — спать!» — і почала вкриватись.

Тільки заплющила очі, в усі загравав хтось на тонісіньку дудку. Лю-лю-лю! — причулась рулада й урвалась.

Далі коло уха немов легенько шарнув хтось шовком об дзвін. Бренькнула десь туго натягнута струна. Ставало легко, немов хто зсував з неї мішки з піском.

«Бач, чого забула, — само прийшло в голову Насті, — забула лампадку засвітити».

І хотіла б устати, та якась ласкава потайна рука силоміць очі закриває, надавлює чимсь.

«Хай уже так»,— думає Настя, а тепер...

І стоїть вже Настя серед зеленого-зеленого лугу.

Світу-світу, ясного, золотого! Аж очам трудно, аж темний лист на дубі осміхається проти ясного неба.

Травиця шовкова м'якенька, ноги босенькі,— страх, як легенько!

— Побіжу!

Побігла прудко-прудко, вітер об поли б'є, груди розпирає, аж болить. Тільки черкаються ноги об траву. Хочеться підскочити.

«Може б я й полетіла?» — спадає Насті на думку.

Озирнулась — ніде ні духу. Розбіглась, махнула руками.

Фрр...— плавно, рівно пролетіла дугу в повітрі. Стала легенько, немов хто поставив.

«Чи не диво! — радіє Настя,— а кажуть, що людина не полетить. Ану ж ще...»

Махнула руками раз, вдруге, втретє, знялась вище й вище, попливла врівні з вербами.

Дух займає. В грудях коле гострий холодок. Так і випирає звідтіля чи сміх чи крик — всилу здержує.

«Ану — вниз: чи не вб'юся?»

Заплющила очі й шугнула. Над самою землею немов хто на рядно підхопив її — легенько полинула над травною. Махнула скільки разів — знову над самими верхами верб.

«От, коли б знали люди, що можна так...» — радіє Настя.

Зірвалась з гілки зозуля.

«Ану я впіймаю цю зозулю»,— думає.

Зозуля на вербу — й Настя на вербу; зозуля з верби на калину — Настя слідом за нею. Зозуля знялась та й полетіла, тільки крильцями шамотить. Настя за нею, все за нею.

Зеленіє діброва проти сонця.

Зозуля — між лист і уринула. У Насті забилося серце: втече!.. Розмахнулась та так і шугнула в гушавину зелену.

Чудно так у холодку поміж густих віток, темно...

Шурх-шурх, шурх-шурх, черкається об неї широкий лист кленовий та білий тополевий.

«Де ж би вона сховалася? — бідкається Настя.— Хіба чи не за отим кущем?» — сіла додолу, надкрадається тихесенько, щоб не хруснути.

— Ку-ку! — визирнуло з-за листу веселе й лукаве лице покровського завідуючого Петра Кучерявого.

«Моя годинонько! — зраділа Настя, — як він тут?»

А сонце світить йому в лице, шнурочком чорні мережана брова, а в сірих очах блискотять золоті іскорки.

— А коли ж то ми вже бачилися з вами! — простягає він до неї обидві руці.

Настя схиляє на груди голову і вже хоче осміхнутись, засоромившись. Коли щось — тьох у грудях.

— Геть-геть! — сполохалась вона чогось і замахала на Петра руками.

— Бо тут, мабуть, хтось є, — нишком шепнула йому.

— Кахи-кхи! — басом кашлянуло щось за деревами. Спираючись на палицю, понуро виходив на галявину інспектор. Брови насупив, дивиться в землю, щось думає.

І похмарніло відразу все, осмутніло...

І побігли тіні по траві, і лист на дереві помутило.

Глянув Петро на його, зблід відразу, скривився.

— А, бодай тобі добра не було! — промовив з жалю, полинув і розтанув, як хмарина.

— Гав-гав-гав! — залящало десь поблизу Герасимове сторожове щеня. Далі опукою вискочило із-за куців та так й вп'ялося інспекторові в литку.

«Це ж буде рахуба, як порве! — вдарилась Настя об поли. — Жучок! — кинулася вона його одгонити, — Жучок! Жу...»

Прокинулась, — у дворі, помалу затихаючи, гарчить іще Жучок.

Не вспіла щось подумати, як силоміць потягнуло її знову кудись. Вже крізь сон чує, як влетіло щось у вікно, снує по кімнаті й гуде.

...Вона по цей бік, Петро по той Посередині плине кудись крутими берегами блакитна вода, леліє... Вітрець гонить хвилю, очеретом гойдає. Заходить сонце, палає небо, червоніють проти його дрібненькі мережані брижі на воді.

— Іди, йди! — проганяє вона Петра, — йди!

А йому так не хочеться: ступить раз-два та й спиниться, жалібно так очима благає.

— Не мнися, йди! — одгонить його без жалю Настя, — бачиш, який ото селезень по воді плаває.

— Ну то й що, як селезень? — питає Петро.

— Еге... що! — одмовляє Настя, а сама й не знає, що

саме. А селезень кружить по воді, та все гуде, та все гуде. Далі — пущь у воду — уринув та й нема. Хлюпнуло коло ніг.

Настя зирк — та й охолола: чіпляючись за лозу, на берег видирався інспектор.

— Бач — що? — одними очима промовила до Петра. Той схопився руками за голову й знову пішов димом. А інспектор підходить до неї та очима так і пряде по їй, так і пряде.

— Що це він? — дивується собі Настя.

Взяв її рукою за підборіддя, а другою рукою за стан обгортає:

Хмизом-низом,
Під дровами, —

підспівує й підморгує.

— Еге! — подумала Настя, — а тоді, бач, я й не догадалася, нащо він за щоку брав.

А він нахиляється то до одної щоки, то до другої та тільки: жж...гу. «Так ось який він! — думає Настя, — хай же тільки займе: ну й вибатькую, ну й вибатькую ж...»

— Ж-ж-ж... — загув він над самим її ухом. Настя набралася духу.

— Геть!..

Кинулась у холодному поті.

— Та й що це зо мною діється, — вже розсердилась на когось Настя, — завтра екзамен, а воно таке верзеться — тьфу! — Сердито одвернулась до стіни, вкрилася з головою.

... ..
— Я вам, я вас, та я ж вас!.. — тупотить ногами інспектор. Настя стоїть перед ним ні жива, ні мертва. Надворі хмариться чи на дощ, чи на вітер. Екзамен минув уже, — коли і як — Настя не пам'ятає. За столом у її кімнаті сидить шкільна комісія, дожидає, поки інспектор переказиться, куняє.

— Признавайтесь, хто моргав на вас над річкою? — визвірився інспектор.

— Я... він... я не знаю, де він узявся, — виправдується Настя.

— Не знає... вона не знає, — уїдливо звернувся інспектор до комісії. Комісія заплющила очі й мовчки похитала головами.

— Ну, а отой ваш бриль, як решето — хто одніс до писарки переховати, поки я тут? — встроимив на Настю гострі очі інспектор. — Нащо то вчителці такий бриль?.. Голови паничам крутити?.. А у вашій корзині на самому дні картку якого ото шминдрика з патлами приховали з вечора?.. Думаєте — не знаю?.. А пудра в шухлядці для чого ото?

Бачить Настя: все знає! — тремтить мовчки. Інспектор пригнувся ближче до неї.

— А над водою, як узяв я вас за щоку, як рідний батько, — що ви подумали тоді? — зашипів їй в самі очі. Кров прилинула Насті до лиця.

— Ану — скажіть?.. Бач, казали, що вона смирна, — повернувся він до комісії, — а вона — знаєте, що подумала на мене, старого? — Комісія зітхнула й покивала головами.

— Я їй-богу не знаю, що зо мною діється, — щиро, як батькові, признається вона. — Це мені за гріх... за те, що не засвітила на ніч лампадки... — А сама плаче-плаче.

— Ну глядіть же мені, — пом'якшав інспектор, — щоб більш ніколи цього не було!.. Прощаю на первий раз.

— Починаймо! — звернувся він до комісії; сів, присунув до себе папери, надувся, як гума. «Треба бриль дячисі перепродати, а Петрову картку в піч», — думає Настя й, схлипуючи, сідає теж коло столу.

.....

А в кімнаті темно, тихо... Десь на стіні цокає в темряві годинник. Скрипнуло вікно, одчинилося, стукнуло об стіну. Тихо вскочив через бузок у кімнату вітер і пішов нишпорити, як злодій, по всіх закутках. Никнув сюди-туди, злетів на ліжку, подув Насті на очі, на щоки, далі добрався до столу й почав порядкувати паперами.

...Бачить Настя — ляснули двері і в кімнату сміливо увійшов Петро, свіжий, хороший, як іскра. І вже не боїться, сідає поруч з інспектором, осміхається, квіткою з бузка грається.

«Й чого його принесло в такий час? — лякається Настя, — хіба чи не кликали його в комісію?» — подумала. Чує Настя — стає жарко. — «Не треба дивитись на його», — подумала й одвернулася в другий бік. Проте не помоглося: починає горіти тіло, горять руки, горить, як у перці, лице.

«От лихо мені! — жахається вона, — гляне інспектор і

догадається! І що б його зробити, щоб не горіти так?» — кидає очима на всі боки, сидить як на жару.

З вікна подув вітер, потяг од інспектора папери й шпурнув під стіл.

«Ой, як же це добре!» — зраділа Настя і зразу — шусть під стіл.

«Поки позбираю їх, може, перегорю під столом», — подумала. Нахилилась під стіл, а Петро вже вперед неї там, теж збирає листи. Побачив її та й дивиться у вічі, чудно-чудно так. Далі до неї нишком:

— Маю сказати вам велику тайну.— Схиляє лице, лоскоче кучерями по щоці. Чує Настя, тихесенько шепоче над ухом:

— А спробуємо отут... поцілуватись.

— Чи ви не казалися, чи ви не казалися,— хоче одіпхнути його Настя, а замість того лицем до лица тулиться та й тулиться. Вже б час із-під столу вилазити, а вона не має сили випустити Петра.

— Ой лишечко, ой що ж це буде, ой рятуйте ж мою душу, — тулиться вона до його; а серце як не вискочить.

— Та й чого так страхатися? — спокійно радить на ухо Петро,— ми зовсім не будемо вилазити звідціль, будемо сидіти тихенько, то вони й забудуть про нас.

Насті одлягло од серця.

«Правда! — радісно подумала вона, а я й не догадалася.— О, який же він розумний, мій коханий!» Острах став проходити. Зіперлися вони на стінку, докупи стулились, затихли, прислухаються.

Так, мабуть справді забули: читають папери якісь, спокійно гомонять. Інспектор прокашлявся й почав читати протокол. Сидіти стало так гарно, затишно.

— Послухаємо,— повагом промовив Петро, обгортаючи Настю.

«Тисяча дев'яťсот такого-то года педагогический совет под председательством инспектора народных училищ господина Люцыпоренка,— швиденько, як паламар, вичитував інспектор,— производил испытания... тара-ра-ра... и постановил:

Котилася ой да зоря з неба

Та й упала додолу...—

зіпнув відразу голінним парубочим голосом інспектор, немов трохи одлетівши. Настя сполохалась,

— Що це він — сказився?

— Цить,— моргнув до неї Петро,— зараз підіймуть бучу, потім підуть звідділя, а ми вдвох зостанемося.

Інспектор встав од столу, настромив на лисину Герасимову шолудиву шапку й помалу пошкарьогав до порога.

— ...Та й упала до до... оо... оо... лу! — виводить він, як не перерветься. Ну зовсім же, зовсім, як парубок. Настя торкнула ліктем Петра.

— Хі! — засміялась собі в руку. Коли зирк: зверху під стіл сива борода о. Микити висувається, висувається. Далі — червоний ніс, потім підсліпувате око... Настя жахнулася, хотіла хоч руку випростати, що лежала у Петра на шиї, так не можна було: щось до стіни притиснуло.

О. Микита глянув, ахнув з дива, плеснув у долоні й закрив лице руками.

— Какаріку-гу! — заспівав, немов сусідський півень.

«Умру!» — сказала собі Настя, мліючи од сорому.

А з других боків висовувались під стіл земський з блискучими гудзями, член управи в окулярах, попечитель школи з медаллю на грудях. Поставали кругом столу на почепках, плещуть у долоні, головами кивають.

— Учителька! Оце так учителька! ну, та й учителька... ай-яй-яй...

«Ех, усе одно — вмирати! — подумала Настя,— хай же тепер хоч увесь світ дивиться!» — Вхопила обіруч Петра за шию та так і прикипіла до гарячої щоки.

— Цілується!.. Люди добрі! Вчителька цілується!.. Пробі!.. Какарі-ку!.. — загаласувала комісія.

Прибіг інспектор:

— Хто цілується? Де цілується?

— Господи, прийми мою душу! — молиться Настя. І чує: переходить її душа на той світ, тихо, легесенько, як пух...

А на тім світі — ніч, зоріє десь небо, прочинене вікно...

— Так немовби моя кімната... — дивується Настя. Під вікном щось кашлянуло.

Гей, хто ж мене, дівку молодую,

Та й проведе додому...

Знову зірвався надворі парубоцький голос, аж здригнула Настя.

— Какаріку! Какаріку! — перегукувались десь на хуторах півні.

Настя і бачить усе й чує, та й не віриться їй, що то був сон.

Лежить не поворухнувшись, осміхається.

Зашелестіли папери, немов який канцеляриста невсипущий читає їх усю ніч.

.

Збирає Настя по долівці папери, пригадує сон і бубонить щось. Їй і смішно, й сердито. Не втерпіла, щоб не зазирнути під стіл. Нічого не було там: самотно дрімав тільки на стіні чи павук, чи муха. Поскладала папери, підійшла до вікна.

Як і перше, химерними скелями темніє хутір; степ хвилює тінями, миготить, немов палає ввесь у темному полум'ї. А небо вже інше: насунулось, як чуже, світить пізніми зорями. Далеко, мабуть, ніч упливла за той час, догорає,— тільки причувається, немов подекуди шугають ще гарячим приском невидимі іскри.

ОКСАНА

(Сторінка шкільного життя)

Сріблом підпливає, повіддю вилискує Полісся під місяцем — береги по далинах погубило. Мріють бори за борами, очерети за очеретами, в густий туман сповивані, дрімонтами пов'язані, білими снігами глибоко завіяні. По селах заблимали каганці, до перших огнів закували під віконню колядники. І заворушились по темних нетрах між берегами, між очеретами та болотами сиві, волохаті сні та обмари, захитали тінями й валом повалили на села всі дороги й шляхи переливати чаром.

Край села сумно й самотно визирають із-за гілля високі мури, а на стіні, на мурах, як свічка, сяють проти темряви й мари, — золотяться на місяці ковані, квітчасті слова: «Сейте разумное, доброе, вечное...»

І горить, огнем палає на холодному мурі між сонними деревами живая думка, а читають її довгими ночами задумані зорі з далекого неба...

Не чути молодого гомону за мурами: тихо й порожньо там — одні з семінарів поїхали на свята до батьків, деякі пішли на село. В довгому коридорі, між семінарськими опочивальнями бубонить над книжкою «благочестивий» Савка. Не подолавши святкового нуду, він махнув рукою на спочивок і по давньому звичаю вдався в зубрячку.

Коло грубок стоїть червоне с'яво; по кутках вихлюють тіні: розгомонівся Савка один на весь коридор, як цвіркун у порожній хаті.

З однієї опочивальні блимає через двері бліденький світ. До маленької свічки виряджає там товариш малого Щура вперше до панянки. Щур — молоденький семінар, у його — білі кучерики й карі під чорними бровами очі, і

має він до того кінчати цього року семінарію, то й треба йому наламуватись уже до паннів.

Порається коло його чубатий товариш, краватку чіпляє, обсмикує, застібує та все умовляє та навчає.

Щур і сміється, й червоніє, і хочеться йому, і боязко: готується, як дитина до купелі.

А прудкі мрії вже розгорнули перед ним такий малюнок: веде він із семінарської церкви додому панну. Далеко майорить пір'я та квітки на її брилику. Щур держить її під руку й поважно розповідає про щось таке, що комусь збоку здається за дуже цікаве; за ними назирцем тюпає цілий табун менших семінарів — дивуються, заздрають, забігають наперед, почитиво зазирають у вічі.

«Чого роти пороззявляли? — суворо знижує він їх очима, — зроду не бачили панночки?..»

Замарився Щур, осміхається.

Стоїть на дверях Савка, через книжку позирає на Щура веселими очима.

— До панночки? — браво підморгує він Щурові, — так-так... — Весело осміхається.

Далі повернувся, позіхнув, одразу кинувся на книжку, як цєпова собака, заторохкотів, як дячок.

Чепурненька кімната, вікна — з ажурними занавісочками.

Водить Щур очима по кімнаті, нудить нудом смертельним.

Проти його німа, як стіна, й велика, як світ, сидить у новій сукні панна Марія Васильовна, а в сумежній кімнаті тихо буркоче з другою панянкою зрадливий Щурів товариш, залишивши його одного плавати на глибокій воді. Говорить-говорить Щур, заговорюється, піт витирає — гляне на панну, благаючи: допоможи, хоч слово промов!

Та ні духу ж, ні пари з уст!

А, бідна головко!..

І починає Щур молоти, що тільки язиком натрапить. Таке... ніщо: додаткове речення без головного, предикат без суб'єкта... аж самому сором: здається — плюнув би на половині слова та й замовк.

І бачить — ось-ось і той лад погасне.

А їй нічого: сидить, як гора кам'яная, нерухома, в поважному спокою, і віє од неї, як од довічних борів Полісся.

таємною тишею, чарами-дрімотами,— і злипаються очі, дубіє язик у роті, пересихає од тих чарів.

Замовкне Щур, покірний, скорботний. Заворушилась, кашлянула...

Заб'ється надія в Щура — чи не одживає мертва скеля, чи не заговорить?

Марно: то вітер колихнув сонним бором, зашелестів гіллям та й одлинув... І знову замовкнув бір, ще глибше упірнувши в свої довічні сні.

«І хай бог милує — отака трудна панна випала мені на перший раз!» — бідкається собі Щур.

А крізь ажурні занавісочки синіє на вікнах срібне пір'я, блищить, міниться на місяці. Що то діється там, надворі?

Водить очима Щур по кімнаті, розглядає, марить у тузі: ех, коли б у цю панну, в оцю скелю нерухому та тарахнув грім!

Стоїть Щур під млином на греблі, розминає язик у роті, що лубком узявся, сам себе допікає: «Нічого не сказавши, не попросившись, втекти крадькома, як злодій!.. Якими ж тепер очима на товаришів будеш дивитись?.. Нічого казати — «кавалер!» — Гризе Щур свою голову, нудить у самоті, сумує.

Під семінарським садом снігом лисніє ставок; над ставком вирядились у низку тополі, мов дівчата за руки взялися; за тополями стоять десь сумні мурн, а за деревами, за мурами ходить довгими коридорами благочестивий Савка, один, як місяць у небі, і трубить-трубить у всі дуди, аж вие. Не хочеться туди. А кругом видно-видно. Біле все як папір — біла земля, білі сади насуваються звідусіль, як градові хмари. На хатах та коморах не видно покрівель — мов погоріли, тільки чорні од їх тіні лежать на снігу. З боків млина, як вартові, стоять двоє кучерявих яворів у рясному інєю, попустили гілля аж до коріння. Лежать од їх тіні на шляху,— темні та густі, ніби влітку.

Поблизу чути гомін, а людей не видно: видно тільки, як пливуть їхні тіні по снігу. Вгорі — синє, ясне небо та золоті огні по йому.

День — не день і на ніч не скидається...

На горбі із чийогось двору висипала тичба тіней... час-то рипить сніг під ногами, дзвінко лунають тоненькі

голоси, сміх. Проворно вниз головою біжать тіні згори, до містка наближаються.

Приглядається Щур — дівчата в білих свитках стрекочуть, як сороки-білобоки проти місяця. Здається — ніби вони із снігу; тільки, як кетяги калини, червоніють на білому обличчя під тіннями од хусток, та, як чорні камінчики, одсвічують очі. Поставали на мості голівка до голівки, як на папері змальовані, придивляються.

— Глянь — панич!.. Чого воно сидить само собі? — Обступили.

— Бідненький, сердешний; зігнулось, як сирітка, — жаліють дівчата.

— Візьмим його, дівчата, з собою — нехай воно буде нам хоч мішок носити, — радить одна.

— Ходім, хлопче, з нами, — у нас тобі добре буде.

Понахилилась близько до Щура, в лице зазирають.

— А воно, парень, ще й чорнобриве до того!.. Бач яке — вже й осміхається, — весело щебечуть дівчата.

Дивиться на їх Щур, дивиться навкруги і бачить — немов одміняється все... і чогось на душі ясніє. І здається Щурові, немов колись було йому вже так саме: була така ніч, така розмова з дівчатами.

Од краю стоїть дівчина, струнка як очеретина, лице біле, мов у паненяти, голова шовком вив'язана. Схилилась другій на плече, дивиться, осміхається до Щура привітно й лукаво.

У всіх таємних думках про кохання Щур давно вимріяв собі дівчину, сам собі взиваючи її Оксаною, і йому несподівано помарилась, що це — вона; аж серце мов зо сну стрепенулося.

Питає:

— А чи ви, дівчино, не Оксана?

Дівчину аж назад одхитнуло:

— А ви ж як знаєте?

— Та хіба ж Оксана? — зрадів чогось Щур, скочив на рівні ноги.

— Ви, мабуть, дурите? — не йме він вірк.

— Оксана, Оксана! — запевняють дівчата, — матінко, і як він угадав? — Торопіють одна на одну.

— Чи не окаяні! — думає Щур, дивується.

Підійшов ближче і взяв дівчину за руку. Радісно стало йому, немов зустрів він когось милого, давно сподіваного.

— Оксано, чого ви до мене така непривітна? Може, забули вже?

Оксана стоїть задумана, намагаючись щось пригадати.

— Та ну бо, скажіть уже, як ви знаєте мене? — ніби аж крізь плач почала вона благати Щура, — скажіть!

— А придивіться до мене краще — може, й самі впізнаєте? — Щур держав її руку, осміхався, заглядаючи їй у вічі.

Дівчина стала впізнавати.

Місяць із-за його спини світив Оксані в лице, і було видно, як дивно напрочуд мінилося воно кожду мить: то проясніє, повеселішає, то набіжить на його якась хмарка, й стане воно задумане, чуже. Очі боязко одлинуть далеко-далеко, потім знов підпливуть до самого лиця, осміхаються, як до свого.

— А й справді — немов я вас десь бачила! — повірила-таки вона. — Де я вас бачила?..

Держить за руку, осміхається, пригадує, а рука вже тисне боязко руку.

— Я вам пригадаю, коли ми вперше познайомились — торік навесні я сидів у лісі над Тетеревом на отій скалі, що звуть її Ядвига. Знаєте?

— Паничу, тікайте швидше: либонь генерал ваш іде! — сполохано перебила Щурові вигадки якась із гурту.

Щур — зирк: із семінарської брами випливала директорова волохата шапка та хутро; поруч з ним — хтось із семінарів. Обоє повертали до мосту.

Щур крутнувся і зник під мостом, як під лід. Став.

Така досада: навмисне спинилися на мості. Дождай тепер, коли то вони підуть! Стоїть Щур під мостом, слухає, про що говорить директор з богомільним Савкою.

Розповідає директор Савці про вчительську долю, жаліє, що таких молодих та зелених доводиться одсилати на тяжку працю. Його, Щура, згадує.

Каже, що йому на санчатах ще б з гори спускатися, а його посилають уже в «народ».

Щур крутить головою, сам собі осміхається: «Добре, що не здибав він мене отут з дівчатами, а то б...» Щур навіть під мостом почервонів і очі приплющив.

Вилізши з-під мосту, Щур, не гаючись, махнув слідом за дівчатами. Геть-геть мріли в темряві їх тіні. Зразу забув про директора, в голові знову випливала одна Оксана. Надзоганяє, радіє. Ускочив у гурт, оддыхається, піт витирає.

— А я вже думаю, що розгубився з своєю Оксаною.— Озирається навкруги.— А де ж це вона?

— Хто такий? — питають, дивуючись, дівчата.

— Та Оксана ж!

— Яка Оксана? Немає в нас ніякої Оксани.

— Що це йому, приснилось? — Дівчата зареготали на всю вулицю. Придивляється Щур — не ті дівчата. Вискочив, як опарений, подався далі.

Десь колядували на одному й на другому кутку.

Щур спинився на часинку, подумав і, спотикаючись, погнав у переулоч.

«А що, як уже не знайду її?» — промайнула в голові думка... Шкода стало. А серце забунтувало, замутило, давай, хоч із огню! Біжить, спотикається.

Коло семінарської брами широка та довга лавочка, навпроти стара верба дуплината віти перекинула мало не через увесь шлях; місяць підбився вище; отемнів сніг, посинів. Скрипить мороз, аж до ніг в'язне. Коло лавочки спиняються семінари, вертаючись із гульні. Одні сидять, другі стоять. Позіхають, базікають про те, про се, а спати не йдуть. Ніч гарна — не пускає.

— Е-ех! — позіхнув хтось у гурті, аж луна пішла кругом,— поборотися б з ким оце абощо...

— Гляньте — вже й Щур наш кудись почав стежку топтати!

— Де блукав, Щуре? — звертається до Щура один із семінарів.

Щур стомлений, сумний, усилу волоче ноги; сів на краечку на лавочці, мовчить.

— Гляньте, хлопці, щось із Щуром нашим подіялось,— гомонить хтось; до Щура: — п'яний, чи що?.. Чи, може, хто побив?

Щур нижче схиляє голову й набирає таємничого, сумного вигляду.

— Що таке йому справді?

— Щуре, що тобі?

Щур зітхає важко-важко, смутно:

— Пропала Щурова головонька — от що! — невесело відповідає він.

— Та що ж таке сталося?

— Таке сталося, що доведеться, мабуть, помирать: дівчина причарувала!

Засміялися всі, загомоніли:

— Це тебе, Щурику? Як? Де?

Насторожились.

Щур почав розповідати.

Збились кругом Щура, слухають, примовкли.

Розповідає біду свою Щур, зітхає, журно головою похитує, та й сам собі вже дивується, чи це справді йому така туга, чи більше напускає на себе.

Стрепенулась бурса; де ті й позіхоти поділися — аж очі засіяли: запахло роботою.

— Та де ж вона? Та звідки? Та з себе яка?

— Кажу ж, що як кризь землю провалилась... Нічого тепер не знаю.

— А гарна, кажеш, дуже?

— Живу — не бачив, і умру не побачу такої! — гаряче одмовляє Щур. — Та ще й звать Оксаною!

— Дівчата, чи не бачили, чи не чули про мою Оксану? — Передає він мову до дівчат, що веселим гуртом проходять під вербою мимо семінарів.

— Еге, упустив Оксану, тепер не ввіймаєш! — жартують звідти — вони вже про те знають.

Бачать бурсаки — коли й жарт, то жарт цікавий: зашуміли.

— Хіба ж таки ми не знайдемо тії вражої Оксани? — Гайда з нами, Щуре: ми її із землі тобі видеремо!

Знялися табуном, швидко, як горобці, полинули на село.

Рипить сніг, тріщать тини...

Уличка узенька, темна. Загнали в куток дівчат цілу валку — й тікати немає куди.

— А признавайтесь, дівчата, котра з вас Оксана?

Дівчата пручаються, регочуть, закривають хусткою лице.

— Сюди, Щуре! — може, оце вона, Оксана? Чи не оце вона? — Смичуть Щура на всі боки. Щур ходить по гурті, приглядається до чорних брів, до білого личка.

— Ні, не вона! — лунає смутно його голос.

— Кого вам треба, паничі? Може, ми вам скажемо!— питаються дівчата. Раді, що трапилась весела okazія.

— Оксани нам треба.

— Чнеї? Якої Оксани? Оксан, може, є багато на селі.

— Нам треба тієї Оксани, що найкраща за всіх.

— Немає в нас такої; ми всі — найкращі! — Дзвенить на морозі веселий голос.

— Ось придивіться-но до нас!

Назустріч ішов другий дівочий гурт.

Половина бурсаків, мов по команді, наскоком побігла до другого гурту... Знявся гармидер. Через улицю перегукувались:

— А що, у вас немає?

— Немає. А у вас?

— Не видно.

— Та як же її впізнати?

— Щур, як упізнати твою Оксану?

— Подивися на очі — як серце заб'ється — ото й вона! — отак каже Щур.

— Ось сюди! — У мене вже б'ється!

Регіт...

Тимчасом дівчата знішка щось пошепотіли:

— Ось де Оксана! Я — Оксана! Тут Оксана! — Посипали вони як з мішка.

Із улички висипала третя тичба дівчат, почувла тее й собі:

— Не вірте їм: Оксана ось де, у нас!

Незабаром скрізь по селу було повно Оксан. Бурса розбіглася по дівочих гуртках. Кожний шукав уже собі Оксани по мислі.

Сміх. Галас.

Гомін розплився по селу, як вода. Скрізь було повно співу й музики: мов заведені грамофони, лунали колядки, співав скрізь під ногами сніг, голоси гули, мов на органи грали.

Місяць у небі, білий дід старезний, — і той, здається, увійшов у змову з молодими. Бігає разом із ними; вони — долі, він — у небі: мотається — куди вони, туди й він. То з одного боку забіжить, то з другого, висвічує, допомагає шукати тієї Оксани.

Засвітив окно десь, аж закуріло, іскрами мов зорями геть-геть сніги усяв. Дмухнув, свінув на сад, що рясно білою повиссю вквітчався — і перед очима, мов із землі, первісний сивий ліс поріс, укутався буйним білим мохом.

Стоїть Щур на роздоріжжі. Коло його — вірний товариш і земляк — Кушнір.

Всі вже мали собі по Оксані — не знайшов тільки своєї Щур.

Оббігали всі закутки в селі — мов привид який — зникла.

Стоять, думають.

— А чи не піти нам іще туди, за міст? Напевне, вона звідти! — радить товариш.

Щур вагається: смілива це річ — ходити за міст бурсакові, небезпечно. Коли ж і Оксану ще раз побачити пориває.

Пригадалось, осміхнулося здаля мармурове личко...

Хитнув головою:

— Ходім!

Місяць світить скелею

Під скелею — чепурненька хата з віконницями й ганком. На порозі одчинених сіней стоять двоє дівчат.

Підійшли до їх бурсаки, приглядаються. Дивляться на їх дівчата. Несподівано одна з їх плеснула в долоні.

— Оксано, ось той панич, що тебе шукає! — крикнула вона в сіни.

Серце в Щура забилося-забилося...

Прожогом — у сіни; за ним — Кушнір.

В сінях було тісно, стояв гомін і сміх, коли ж тільки вскочили туди бурсаки — всі одразу змовкли.

Було темно, проте було помітно, що там стояв цілий квітник дівчат.

— А де тут Оксана? — голосно промовив Щур, розглядаючи дівчат у обличчя.

— Тікайте, паничу! — шепнула якась затурбовано Щурові на ухо.

— Що таке? — не зрозумів Щур.

Зразу кашкет підскаочив у його на голові і злетів додолу. Разом із тим заболіли в'язи.

— Що за оказія? — думає Щур, нагинаючись за кашкетом.

Гупнуло щось поблизу, і такимо ж чином підскочив кашкет на голові у Кушніра.

— Хто це такий? — сердито крикнув Кушнір.

Аж тут несподівано посипались бухани й зашійники на товаришів з усіх боків.

Зареготали невидимі в темряві баси; в кутку сіней блиснула в чийхось губах цигарка, осяявши на мить чийсь гаком закручені молодецькі уси.

— Каменотеси!! — сполохано, як на пожежу, крикнув Кушнір і метнувся з сіней, як із огню.

Щур за ним, як вихор.

Тікали, скільки було духу, спотикалися, падали, губили калози.

Дз! дж! — шуміло вслід їм каміння й печиння.

На заріччі, в другій частині села, де були порозкидані поміж скелями каменоломні, жили в чепуреньких міщанських хатках чорноокі парубки з італійськими прозваннями — каменярі, або каменотеси.

З давніх-давен, чи не з того саме часу, коли було сюди з великого міста винесено семінарію, між каменотесами й бурсаками не втихала ворожнеча, як водиться, за дівчат.

В пам'ятку бурсаків зберігалися згадки про гуртові наскоки однієї сторони на другу, про окремих героїв як і з того, так і з другого боку; зберігалися, поетизувалися і передавалися з одного семінарського покоління в друге, як священні бурсацькі саги.

Тепер був саме той час, коли після деякого замрнення починали знову виявлятися перші іскри ворогування.

Всі казали, що батава буде, та ще й незабаром.

Дожидали тільки зачіпки.

— Гей-гей, до гурту — наших б'ють! — Покотився по селу бентежний згук на війну. По улицах, по хатах, де гуляли бурсаки, швидко бігали, як тіні, гонці. Стриваючи по дорозі товаришів, вони нашвидку щось їм казали, а ті зразу, навіть не прощаючись, кидали своїх дівчат; кидали й бігли кудись за старий семінарський сад, туди, де він виходив глухим своїм краєм у поле.

А там під старим барканом коло маленької, забитої гвіздками фірточки з саду, виблискуючи на місяці оксами-

товими околицями семінарських кашкетів, стояла, як із землі виросла, бурсацька громада.

Раду радили. До гурту підходили все нові тині. Дехто з їх питав крайнього, про що йдеться.

— Щура каменотеси побили! — нашвидку оповідав запитаний і знову повертав голову до гурту.

В центрі кола стояли старші бурсаки, як молоді дуби. Один поміж ними, уславлений бунтарник Терпило, колесом випинав могучу грудину з розстібнутого пальта і казав промову.

Переказавши всі кривди, що їх в останні місяці чинили каменотеси бурсакам, він почав розповідати про те, що трапилось недавно з Щуром.

— Товариші! Що ж це буде далі? — гримів він на останку, — нас кривдять, нас б'ють поодинокі, у нас дівчат одбивають, а ми будемо мовчати? Та нам незабаром за браму не можна буде вийти, не то до дівчини куди піти погуляти! Що ж це ми — рук не маємо?

— На той бік! На той бік! — грізно залунали голоси. В повітрі замахали кулаки, зашуміла в когось у руках папістка.

Незабаром уся громада з гуком і з галасом вирушила в похід.

Де вони йшли — скрізь тріщали тини й загати — бурсаки ламали собі кілля та дрюччя.

Йшли широкою колоною. У перваків билося серце гаряче. Було чудно й дивно, ніби справді несли вони свої голови кудись на криваве поле. Запал розгорався, зростав гомін... Несподівано вирвався з гамору голос, як у сурму заграв, всіх як огнем упік:

...Гей гук, мати, гук,—
Десь козаки йдуть...

Ціла буря, ціла хуртовина молодих, чистих, як кришталь, голосів зашуміла вслід заспіву:

...І веселая та дороженька,
Куди вони йдуть...

Геть розкотилася луна, розносячи понад хатами і тугу скованого могучого духу, і красу, і смуток бентежної юності.

Розбили, розвіяли супротивника, як грім пір'я. Каменотеси поховалися по льохах, по горищах, деякі позабігали

безвісти. Перемога була блискуча, і бурса верталася, п'яна славою. І довго ще далеко за північ розбуркана молодь не вщухала і не увіходила в свої береги. Бурсачня розсипалась уже по заснулих улицах села і дала собі волю. Чинили, що тільки в голову прийде: одні випускали із ставу воду, ламаючи заставки, другі спихали з гори в Тетерев величезне каміння, завмираючи од радощів, коли кусок скелі рушав з місця і під ним стугоніла і тряслась земля. Двоє приятелів, що прозивалися — один Вовк, а другий — Хвіст, осяяні вищим натхненням, викинули нечуваний ще в бурсацьких сагах жарт: взяли за боки маленьку крамничку семінарського постачателя Мошки, крамничку, яку Мошко голосно взиває «магазином», і з усим крамом, що там був, одтарганили кудись геть за село — «украли магазин», як вихвалялись перед товаришами.

— Гоп-гоп-о-п! — по селу і за селом розлягався часом могучий, безтурботний радісний вигук...

Пізно...

У великі вікна бурсацької опочивальні світить місяць згори.

Мороз примурував шибки, і вони сяють, як розмірежані ліхтарі. Здається, підвіконня густо заставлене зільниками, що прозора стума од їх стоїть в опочивальні.

Долі одпечатувалися синіми квадратами місячні вікна, а на шибках у їх лежали нерухомі тіні од волохатих гілочок і сучечків, ніби хто понакидав туди срібного лому.

Бурсаки не спали. Дехто обгорнутий ковдрою, а як хто — в одній білизні, позбивались вони в гуртки коло двох-трьох ліжок і наперебій, гаряче, хоч і стиха, розповідали події, що так несподівано скувались цієї ночі. Ніч виростала в бурсацьку поему, а коло тії Оксани мало не легенди вже творилися в палкій бурсачій фантазії. Хтось казав, ніби ця Оксана — це якась артистка, що приїхала з Петербурга до міського діди́ча на свята. Ніби передяглась за сільську дівчину і, назвавшись Оксаною, пішла колядувати в село.

Довго гомоніли, галдикали, били та морочили голову, дошукуючись — де ж справді взялася на селі ця таємнича Оксана.

А тоді, коли пізній сон в'язав стомлену бурсу, тією ж нерозгаданою загадкою колихалося над ними в місячних чарах мармурове таємниче личко.

Найдовше не спав Щур.

«Ну й звідки вона, звідки?» — ламав він собі голову крізь дрімоти.

Мислі зраджують його, тікають. І немає йому поради.

Коли одразу винесло його кудись, і видно йому — вилітає із-за Тетерева, із борів, що сховали в собі маленький сусідній хутір Киричанку, вилітає й лине над лісом жлукто, а на жлукті — в білій свитині та в червоних чоботях сидить молоденька відьма — Оксана.

Світить місяць. Понад бором плине тінь...

«Еге!.. — догадується радісний Щур. — Так і є. Недурно ото ж кажуть, що в Киричанці відьми водяться...»

А Оксана киває йому зверху головою, осміхається:

— А ти, дурний, і досі не догадався?..

— Хлопці!.. — хоче сказати щось товаришам Щур.

Оксана затуляє йому рота, липким цвітом очі засипає.

— Щур! Щур! Щур!..

Щур напружується й одкриває вії.

Ясний, білий, ніжний вранішній світ мружить очі; горять рожевим огнем візерунки на великих шибках, а за ними осміхається на вітках білий-білий пелехатий, як хмаринки, легенький іней. Усі ліжка вже порожні. Коло його — кацап Макеев, радісний, червоний, заклопотаний, шарпає його за руку, за плече:

— Вставай скорей, хохлина — Аксана здесь.

Щур радісно потягається, пригадуючи вчорашній вечір — слова товаришеві він бере за жарт.

— Колядовать пришли дівчата із Киричанки, і она з ними, — радісно рапортує Макеев далі.

Щур схопився, мов вилили на його цебер води.

Здавна було заведено, що різдвяними святами з села приходили дівчата колядувати паничам — стало ясно, що Макеев каже правду. Щур кинувся мерщій одягатись. Товариш, не одступаючи, наганяв його, щоб дівчата, одколядувавши, не пішли часом із корпусу.

Розчісуючи нашвидку чуприну, Щур поспішає вниз по сходах, забувши навіть, що замість черевиків на ногах у його соваються одні чийсь калози. А із класу долітає вже веселий гук, в йому одзначаються дзвінки дівочі голоси,

такі чудні й незвичайні у цьому похмурому будинкові. І радісно, і боязко Щурові, аж серце б'ється, і боїться тільки, щоб як-небудь не острамитися перед товаришами.

— А що, як та Оксана та виявиться поганою?.. Може, я вчора не розглядив її добре?— миготить у його думка.

Влітає в кімнату. Замаєля зразу перед очима кольорові стрічки, червоні чоботи, рум'яні з морозу дівочі лиця. Розсипались дівчата по всьому класові поміж семінарами, пораяються коло семінарських шахвочок, шарпають книжками, визираються в маленькі люстечка.

Похмура казарма — клас, незграбні столи й ослони в йому немов оджили, повеселіли.

Серед гамору Щура помітили не зразу, а як помітили— увесь гомін умить підскочив на цілу октаву вгору.

Оточили, сіпали за поли, кудись тягли, на когось показували руками. Не зчувся, як і став щільно проти тієї дівчини, що вчора придивлявся до неї на мості.

Оксана стояла засоромлена й одхиляла голову до стіни.

Ох і прибралась же дівчина, виряджаючись до паничів: як стеблиночку, тонку та високу, обгорнуло сиве та шнурком мережане сукно стрункий її станок; горять, як жар, червоні чоботки козлові, міняються, сяють дукачі та дороге намисто на шиї, з-під чорного шовку на голові вибивається дівоча пиха — краща од шовку, темніша од ночі дівоча коса; а що вже тее личко, то хто його знає, які й малярі його малювали! Брови вишпурували, очі скарували, а на тому личкові білому-білованому та як калина достигає.

Подивився на неї Щур і радісно засміявся.

— Вона!

Громом озвалась з радощів семінарська орда.

І сидить Щур рядочком із дівчиною на семінарському столі, як на посаді. Кують дівчата колядки, величають їх. Оксану зорею звивають.

Ой красна, красна в лузі калина,
А ще красніша дівка Оксана,
В сінечки ввійшла, як зоря зійшла...

Чудно якось Щурові, немовби його вінчають оце із чужою дитиною.

А під рукою щось ворухиться, озивається стиха, нагадує, що воно ж не дерево, не стовбур, а той стан дівочий, що годиться його пригортати.

І видно із столу Щурові: не марнує часу й інша бурса — радіють, гомонять, як горобці, щебечуть коло дівчат.

Всі пічкурі, що вже мохом поросли од зубрячки, підбадьорились, підсунули вище очкурі.

І видно, як філософ і ворог жіночого роду Зоренко поважно, як учений професор, розглядає персні в кругло-видої дівчини на руці.

Навіть божественний та богомільний Савка — і той підсипає якійсь чепурушці та реготушці зовсім не божественні речі десь у куточку.

Гуде бурса, як рій...

І відразу тоненько-тоненько заговорила у чиїхось руках скрипочка, як засміялась; крикнула, як на морі утка, мідна труба; загула, як пчілка, якась дудка; ревновав бас. Усе кагалом загуло, заревло.

Далі — бринь-бринь!.. усе сплелося в обіймах, легенько, в один лад — і вихрем полинув задириливий козачок.

Сплелося коло, закрутились по просторій кімнаті.

— Щур! Оксано! В середину! — гукають із гурту.

Щур — опукою з столу, боки — в руки — та й накивує вже на Оксану. Танцювати йому за іграшки. Оксана соромиться, не хоче: силою випихають у середину.

Стоїть вона, рукою затулилась, схилила голову, мов її скривдили. Здається, заплаче зараз та й піде до дверей.

А скрипочка вихиляється, до живого доймає.

І диво зчинилось: не одтуляючи руки од лиця, несподівано, боязко дримбнула вона червоним чобітком і попливла — тихо, як по воді.

Визирнуло лице з-під рукава, як у віконце сонце, торкнула бровою — й кругом зашуміла буря. А дівчина, — мов нікого не бачить і не чує, тихо, поважно виводить кінці в танкові, мов шиє шовком та мережить коханкові сорочку. Мережить, головою прихитує, мов чарівні речі примовляє і сама собі радіє, що робота не йде марно.

Вихиляється перед нею Щур, залицяється.

Волочаться калози на ногах — плутають. Махнув ногою, далі другою й полетіли, куди втрапили. Літає, як метіль коло квітки. І в жижку креше, і в долоні плеще, й зазирає, й присідає, ляскає босими ногами об мостину, аж ходить луна.

Кружиться, шумить, живе кругом їх коло.

А далі під стіною вирядились музики.

Ріже білявий у скрипочку, чорнявий — у баса: тнуть,

аж угору пнуться. Дме патлатий у трубу, надувся, топчеться ногами, як коняка в топчаку, й веселим оком підморгує танцюрам.

А у великі вікна, мов діти на підслухи, позчіплювались віти в рясному інєї, застують золотому проміню хоч зверху зазирнути на бурсацьке свято.

— Це! Це!..— засвистіло зразу. Увірвалась скрипочка, мов удавилась. Замовкли дуди. Зарипіжив разів зо два на останку бас та й примовк, засоромлений.

На порозі, мов із землі виріс, стояв сивий, як голуб, директор.

За плечима в директора в коридорі видно було якихось чужих людей.

— Прошу сюди...— звернувся до їх директор і, даючи дорогу, велично повів рукою в клас.

Бурсаки глянули туди й обімліли.

Стукаючи замерзлимими чобітьми й незграбно повертаючись, у кімнату всунули, ніби з шпиталю повиходивши, з синяками під очима, з розпухлими носами, із забинтованими головами побиті звечора каменотеси.

За ними в хвості волікся пригноблений, смутний Мошко Царевський, що апостольська сива борода в його, семінарський постачатель Мошко, що в його якимось дивом разом із усім його крамом на ранок зник із лиця землі й увесь його «магазин».

Схвильований, затурбований, запаморочений нечуванним дивом, він нічого не міг зразу збагнуть, та, знаючи бурсу краще кожного вихователя, шукати розгадки він інтуїтивно прибіг сюди.

Всі ці несподівані гості вирядились коло порогу в шнур.

Каменотеси гнулися, як тяжко покривджені, і перебільшено кривили плаксиві обличчя.

— Всі мої вихованці перед вами,— суворо звернувся до їх директор,— прошу вас, панове, показати на тих, що чинили вчора розбій.

Каменотеси мовчали.

— Не бійтеся нічого,— говоріть правду, і я вас завіряю, що всіх тих пробийголов без усякого жалю я викину геть із мого виноградника.

Голоз директора гримів поміж мовчазними стінами, як кара.

Директор завжди пишався своїм виноградником, що в йому був зібраний з України найкращий цвіт народних

шкіл, і тепер був глибоко вражений і схвильований. Можна було сподіватися, що слова свого він додержить.

Жарт кінчався сумно.

Каменотеси перезирнулися і почали стиха поміж себе радитись.

Чи суворий вигляд директора, що його ця подія стурбувала глибше, ніж вони сподівалися, а чи вигляд самих бурсаків, що тепер стояли такі слухняні й покірні,— щось уплинуло на каменотесів, і вони зразу од'якли.

— Пане директоре! — виступив один із їхнього гурту наперед,— що ваші студенти розпустувалися дуже — це правда, тільки того, щоб вони були розбійники — ми не кажемо. І ми прохаємо вас тільки пристрамити їх, посадити в карцер на хліб та на воду, а того, щоб їх зовсім скривдити, щоб вони на нас колись плакалися,— ми на те не согласні.

— Не согласні! Не бажаємо! — загули всі інші в один голос.

Директор помовчав.

— Хто плямував нашу чесну школу? Хто чинив нічне безладдя? Наперед виходьте! — звернувся він далі до вихованців.

Всі мовчали.

— Признавайтесь, бо гірше буде.

— Всі! — промовив із гурту один голос.

— Як — усі до одного? — не поиняв віри директор, позирнувши на кращих учнів.

— Всі!!! — рішуче, з блиском в очах зашумів увесь директорський сад-виноград.

Потупив старий сиву голову, загадався.

Далі зіткнув, вийшов на середину...

Стоять рядочками семінари, пустили очі по долівці. Все примовкло, тільки лунає на всі мури гарний, гучний голос сивого. І чуть у тому голосі і просьбу, і смуток, і докори. Візьмуться іскрою старі очі, насупляться брови та й знову розправляться, і сяє в очах уже журний блиск, а голос оддається широко та тепло.

І одбивається той блиск журний в молодих очах, що вниз опустились і місця собі не мають.

А серед класа безсоромно, як жива спокуса, прямо перед директором, повивертались Шурові калоші... І боязко одводять од їх семінари очі, щоб не вийшло гріха.

Виговорився директор, і одлягло йому од серця.

— Ну, признавайтесь ж тепер, хто це підняв усю бучу? Кого це обворожила так та сама Оксана? — смутним уже жартом обізвався директор. Якось уже й він довідався про Оксану.

Бурсаки повеселіли.

— Ви, Байда? Ви, Палієнко? Ви, Заверталюк? Верховод? Чилий? — Допитливо позирав на кожного директор.

Накликані осміхалися.

— Ні,— коротко відповідали стиха.

— Хто ж такий?

Всі шукали очима Щура, а Щура не було — за шафу сховався.

Зрештою — знайшли.

— Ну хто ж там такий — виходьте! — гукав директор: сором ховатися — умів бешкетувати, зумій і відповідь казати.

Щур не одгукувавсь.

— Допоможіть слабодухому! — промовив до бурсаків директор.

Двоє бурсаків узялись за Щура. Легенько, лагідно, як на операцію, взяли вони Щура під руки й почали виводити із-за дошки перед очі директорові.

— Що таке? Цього бути не мусить! Щур?

Директор не йняв віри своїм очам.

Щур, зціпляючи зуби, мовчки опирався босими ногами об мостину, немов його тягнули до ополонки.

Хлопці кусали губи: од сміху їм рвало груди, виступали на очі слюзи, як роса, проте всіма силами кріпились. Щур побачив свою силу, перестав змагатися, опустив руки, присмирів — стоїть, як ягня.

Босий, зігнутий, засоромлений, він здавався ще зовсім хлопчиком, якого недавно спіймали у вишнях.

Довго не зводив директор із його очей, швидко палахкотів та мінився в їх то гнів, то сміх. Далі засяяли вони у його ясном, тихим блиском, і, змірявши Щура од босих ніг до поплутаного чуба, промовив він з невимовним докором:

— І ти, Брут?..

Як бомба розірвалась у класі; по лунких коридорах гучним реготом одгукнулися стіни, немов хто крем'ячами сипнув на їх.

А директор закашлявся і крізь частий кашель сміявся тихим старечим добрим сміхом.

— Чим же вона причарувала вас, юначе, чи намистом із

дукачами, чи биндою шовковою? — спитав Щура уже веселий директор.

Щур мовчав.

— Чи, може, як у тій пісні співають —

...Усі її чари —
Оченята карі! —

сказав він далі, позирнувши на дівчат, і чудово вийшло в старого те слово «оченята» — аж у грудях од їх затремтіло.

— Оксана теж тут, — боязко обізвався хтось із гурту.

Директор почув, кинувся:

— Як, і вона тут? А де вона, а покажіть-но її мені, а дайте її сюди!..

Оксана стояла спереду, почувши слова директора, зразу затулилась рукавом і кинулась, щоб схватись у гурті.

Дівчата швидко вхопились за руки, мов грали в ката і в миші. — не пускали.

Тоді Оксана нашвидку закинула за плечі стрічки й вийшла на середину, вклонилась директорові і стала... Зашарілась, як дорогий ліхтар.

Дивиться на неї директор, і помалу-помалу смутком зайнялися його очі — тільки й промовив:

— Ось воно яке зародилося зілля!

Тихо-тихо стало.

Дівчата, каменотеси, бурсаки — всі стояли, очей не одводили. Стеребившись на ослін, дививсь через голови бурсаків служник Яківець — маленький, як Закхей — розкрив рота, завмер. А коло дверей, схилившись на одвірок, оком знавця жіночої краси пильно дивилась на дівчину семінарська куховарка, чорнобрива молодиця, ота азартна на любові і палка на вдачу Мелася. Палаючи, дивилась, не маючи в собі сили погасити того жалю, що комусь, а не їй отака краса судилася.

Навіть Мошко, сивий, бородатий Мошко, що запечалений з ранку до ночі, заклопотаний, що завжди в борошні, в олії, завжди з засмальцьованими рахунками в драгих кишнях — і він забув на хвилину про його вкрадений «магазин» і тягнув уперед через чийсь плечі свою апостольську бороду, ніяково посміхаючись.

Навіть у його десь там між старим дрантям і мотлохом вишукались і впливали на старі низькозорі очі двоє дорогих сумовитих самоцвітів...

ЗА МУРАМИ

Перед нашими очима, мов у повітрі, висів город-красень, як давній лицар, закований у чари: в шоломах, у кольчугах, у блискучій зброї. По горах між садами розкидав скелі-мури, як сіре каміння в барвінку, золотoverхі церкви. Виблискують, яскраються, як золоті самородки в гранітних скелях, у зелених вітах темні вікна перед вечірнім сонцем, а по затінках між зеленими садами, між сірими стінами заgravали вже передвечірні фіолетові тіні.

З ясними зорями, з тихими смутками, в мереживах, у тканках та в тонких серпанках линув до нас за ґрати весняний вечір.

Обвішано на ніч тюрму замками, сторожа на варті — тихо.

Тільки десь на подвір'ї кують ковалі тоненько — чийсь волю боркають.

Тихо-тихо вітали вечір із-за ґрат суміжної камери:

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою:
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою...

І немов розправляючи крила, вирвався чийсь нетерплячий голос із гурту; за ним затріщали інші, як сухе бадилля, розгораючись на вітрі.

Ще хвилина — і криком, як невпинна стихія, полине кудись невірницька туга.

Без слів озивалося залізо — брязнув багнет об ґрати. І як руками хто здушив за горло співців.

Як у Дніпра веселочка
Воду позичає,—

вмирали вже тихі задавлені ридання.

одчувається, як зітхання, надворі.

З самого рання ув'яз до мене мотив якоїсь пісні. Ходжу по камері, щось думаю, а сам гуду та й гуду безперестану.

А надвечір — усе снується якась казка чи легенда:

«І пішла мати ярами, та пішла вона й тернами, та й сіяла свої жалі поміж травною, й поростали ті жалі гіркими полянами...»

— Мабуть чи не розкажу я вам, хлопці, що-небудь сьгодні.

Зашуміли хлопці й нашвидку, вхопивши в руки арештантську вечерю, що ліниво жували, розташувавшись на матрацах, збились коло мене, як голодні галинята коло матері.

Любить тюрма всякі оповідання, впивається ними, як чарівною отрутою, аби тільки хоч словом-другим було згадано в них про волю, про степи-простори. Навіть шаблон для цього улюбила: всяке оповідання — це пригода бурлакові, що траплялась йому під час вільних мандрів по світах.

Так, то й так. Посідали.

— Служив я, хлопці, одну зиму у наймах, у городі, в заводі. Зима впала снігом рано, була довга без краю, віяла завірюхами, морозами давила й занудила мене до смутку. Коли гульк — попливли сніги водою. Вийшов я на поля, глянув навкруги — іде весна на ліси та на гори, а із степу — волею пахне.

Як гукну ж я до гаю — до гаю:

«Присягаю зеленому гаю! — як гай розів'ється — робота минеться!»

Не барився гай — швидко розвився, а я — з хазяйського двору, костур під плече та й лиги — як Макар лозами...

— На волю? — радісно перебили мене товариші.

— На волю, хлопці!

На лицях випливала мрійна усмішка, груди роздулись потайними глибокими зітханнями, а в очах залеліло щось ясне, як степ, як дим, як далека блакить прозорого неба.

Попідсувались до мене ближче, дивляться так ніжно і заздро в саме лице.

— Іду я та й іду, коли на горі велике село чи містечко, таке веселе, зелене, ще й річка під ним в'ється, вихиляється.

Дай, думаю, заверну сюди, поживу та побачу, що тут за люди... Може, роботу яку думав знайти собі абощо — хто його знає.

Ходжу по містечку, шукаю собі притулку, питаю людей.

— Може б ви стали на квартирі у єврея Волинського, — радять люди, — він живе он там і там.

Послухався, йду, роздивляюсь: будиночок чепурненький, довгий, низенький, з мальованими оболонками; під вікнами — кущі та квітки, а внизу між камінням плине річка.

Чую — пристає моє серце, — зайду.

Низенька й широка кімната — зала, здається, — а в кімнаті зільників скрізь, аж темрява стоїть од їх у хаті. Занавісочки, креселка, килими — гарно так, затишно. На стінах між єврейськими картинами висять портрети й Толстого, і Горького, й нашого Шевченка.

Коло столу сидить, схилившись над книжкою, молада пані, зачиталась, аж буйна коса ізсунулась на лице.

— Чого вам? — кинулась вона, сполохана, на моє привітання, а очі дивляться так суворо, непривітно.

Кажу їй.

— Нема у нас вільної кімнати! — одрубала вона.

— А гарна з себе? — не втерпівши, спитав наймолодший з товаришів, повновидий єврейчик Миша. Спитав і боязко сховався в гурті. На його суворо кинули очима.

Думаю.

— Була вона, Миша, така: смуглява, висока, струнка і мала якісь дивні очі. Здавалося, що малював хтось, гуляючи, в жарт: довго мережав тоненькі, як ниточки шовку, брови, терпляче виточив, мов з карих камінчиків, очі, пустив над ними, як стріли, шовкові вії, а далі взяв та недбайливо позатирав, замальював усе, немов йому та робота набридла вже. І стало од того все лице пестливе, заплакане, як у вередливої дитини.

Стою я, — не хочеться мені виходити з хати.

— Хіба ж не тут живе Волинський? — допитуюсь.

Вона сердито шарпонула книжкою:

— Кажу ж вам, що в нас немає вільної кімнати — дайте спокій! — Та й глянула тими очима, мов випирала ними мене за поріг.

А я дивлюсь та й думаю: а як воно тому, до кого ці заплакані очі та осміхнуться привітом, та щось скажуть без слів? — І не потаюся перед вами, хлопці: хотілося ляснути шапкою об мостину та й наляяти свою бурлацьку долю собачою — такий чогось жаль ухопив.

Повертаюсь, щоб іти, коли навперейми із бокових дверей вискочив єврей — молодий, руденький, з невеличкою борідкою і з довгими личаними віями на синіх очах. Він на часинку спинив мене, а сам зразу звернувся до молодієї господині. Почав за щось не в серце докоряти чи умовляти. Господиня не змагалась, мовчала, тільки зневажливо кривила губи; далі зовсім одвернулась, немов з огидою.

Єврей глянув на неї з докором, хотів щось сказати, далі махнув рукою й повернувся до мене.

— Кімната вільна єсть, — промовив він твердо, — хазяйка не знала, що сьогодні вибрався од нас квартирант.

І повів мене дивитись.

А увечері я сидів уже в чужій господі, як дома. Розклався з книжками, розвішав малюнки, розташувався. Кімната маленька, затишна, вікном у садочок; у садку — акації, бузок, мережаний штахет, а далі — пішли униз тераси, аж туди, де поміж темними, гіллястими вербами блищала вода й манячило каміння.

В кімнаті, порядкуючи коло самовару, гомонить зо мною наймичка Христя, щира та рада мені, немов рідні якій.

А як спізнило і я, погасивши огонь, вклався в ліжко, було чути з сусідньої кімнати єврейську мову. Говорив молодий господар Дувид, допитувався про щось, умовляв, то благав покірно, то гірко, гаряче докоряв.

І здавалось, що він розмовляє сам до себе або до стіни. Довго говорив, далі грюкнув дверима, вийшов. Тоді, трохи переждавши, я чув, як за дверима тихо, крадькома заспівало жіноче сопрано, немов вкладало в пісню давню потайну свою тугу:

Хилилися густі лози,
Куди вітер віє...

І повіяло одразу в господі задумою, красою тужної молодості, чарами молодого смутку. А я, чужинець, лежу

отут за дверима, слухаю, як чужа жінка стиха ходить, з своєю тугою розмовляє.

І чудно мені, й гарно. Байдуже, що в чужій хаті, що немає в цьому місці душі мені знакомої.

Через вікно надобраніч моргають мені здалеку зорі...

І крізь сон посилаю я творцеві хвалу, що на цей широкий світ, де стільки краси і туги і всяких людей і всякого дива, пустив мене вільним бурлакою...

Не було ладу в сім'ї у Дувиди: жінка якось тікала од його, родичі мало не силоміць повернули її Дувидові.

Дивуються сусіди, чого воно сталося так: років зо три жили, як одна душа, а потім чогось спротививсь їй; як зненавдила, то й дивитись не хоче на його — якийсь одворотний став він їй: не обідає з ним, чаю не сідає пити. І бог його знає, що воно трапилось: і достатки є, і Дувид жид як жид — молодий, не б'є, а вона ходить, як німа, — ні до кого не говорить, тільки з книжок усе вичитує та листи комусь пише. Може, що лихе та недобре поробило їй так, а може, зачиталась та й узяла собі щось у голову.

Так казали люди, а сам Дувид не говорив зо мною про це. Заходив до мене часто, про все багато розказував, тільки про жінку довго не казав ні слова.

Сприятелювали ми з ним; разів кілька на день іноді забігав він до мене, ходив і я в його кімнати, — а далі й двері не зачинялись з моєї кімнати у залу. Горнувся він чогось до мене і я його вподобав: такий говіркий, про все розпитує, про все хоче знати, охоче все розказує, і все так правдиво, щиро — дарма, що горе на серці.

Сидячи іноді за книжкою або газетою в хазяйській залі, я охоче прислухався до довгих розмов Дувиди з матір'ю, теплих і смутних, прислухався цілими годинами, хоч ні одного слова по-єврейськи не розумів. Старої Сури довго якось я не помічав у кімнатах: ходить тихо, говорить іще тихіше, вирине з якогось кутка, промайне, мов привид, мов якась архаїчна тінь, і сховається кудись. Тільки коли з дому сходила Соня, — молода господиня, — Сура виходила в залу й починала говорити з сином.

Дивиться стара Сура живими розумними очима на сина, говорить щось, мов докоряє, картає якимись смутками.

Якось чудно одмінюється лице у Дувиди од тих слів — лице стає мрійне, кращає, помітно на чолі нові поважні

думки. Далі чогось запалюється в очах вже знайомий мені огник — і швидко, гаряче, голосно, вимахуючи руками, починає щось одмовляти матері. Довго гомонить, поблискуючи очима. Мати мовчить, слухає, пережидає.

Потім — ще тихіше, ще спокійніш буркотає її смутна мова, і я почуваю, що смуток, чужий, далекий мені, незрозумілий, починає щипати й мене за серце, а ця висушена та вижурена тінь минулого одміняється перед моїми очима. Здається, що все її сухе тіло збудовано із огню й волі, а горді старечі очі — із криці й смутку.

Довго розмовляють так — змовкнуть, пожуряться.

Кидає Дувид оком по кімнаті, гляне на мене, мов уперше бачить, зітхне.

— Біда, кажуть, у кого жінка бліда, а в мене — як калина, та й то мені лиха година... — промовить не то до мене, не то сам до себе стиха.

— Сам винуватий... — теж по-нашому озивається Сура.

— Ну от ви, молодий господин, ви теж науки проходили, — привітно звертається вона до мене, і ласкавим смутком віє од її слів. — Скажіть, чи єсть така наука, щоб навчала сім'ю розорять, зневажати родичів, чоловіка за те, що вони темні, не вчені? Я неграмотна, проте скажу, що така наука несправедлива. Вчити треба, щоб од того добро було, а не лихо. Чи так я кажу, господин?

— Не наука тут винна, — перебиває її Дувид, — молода кров грає, думки всякі...

— Молода! — зітхає Сура. — Молода, та багато вже знає. Вона розумніша вже за нас із тобою. Їй вже не треба ні суботи, ні талмуда, бо то все дурощі. Вона вже не хоче до нас і говорити по-нашому, бо то тільки пархаті жиди мусять так говорити. Їй нудно з нами, хочеться панією бути, з студентами, з лікарями...

— Мамо! — очі в Дувида знову спалахнули гаряче, а в голосі забринів біль і смуток.

І загомоніли знову по-своєму, забувши незабаром про мене.

Знову слідкую за їхніми очима, прислухаюсь до чужої мови, вгадую, про що сперечаються. І бачу — давить Дувид сила материних слів і нічого не скаже він їй дужого проти них, проте щось уперте не сходить із його задуманого обличчя.

І дивний настрої починає опановувати мене під гомін чужої мови, серед суворох незнайомих малюнків, серед єврейських книг, суботніх свічників та інших атрибутів чужого свята. Здається, що вирвано цей куточок із далекої, невідомої країни й занесено хтось-яким вітром на чужину, між інших людей, між чуже життя. І разом із ним занесено чужий смуток, чужу тугу. А поміж чужим смутком, чужою тугою в'ється нова сила, шумка, радісна, сипле в чужі похмурі стіни квітками, чарами, ніжним зітханням...

Вечоріє. Затихла мова, силуети сина й матері обгорнули хатні тіні та присмерки. Боязко зазирнув у вікно місяць своїм самотнім довічним смутком; блідою, прозорою наміткою оповив частину столика з книжками й заяскрився у бронзі святкових свічників, осяяв єврейські на рушнику вишивані літери.

І малюється мені в темряві старий-старий, од давнини скам'янілий, чужий бог, задуманий, смутний, омертвілий, а під ним яскриться сріблом вишиване писання: фанатична клятва живого, огневого серця: «Аще забуду тебе, Єрусалиме, забвенна буди десниця моя!..» За плечима мороз і іскри. Якими молотками, з якої огневої любові й жалів виковано на живому людському серцеві ці слова, що не потьмарились через тисячі років на далекій чужині!.. Диво!

Пливла весна, розвішувала, розстеляла, мов із скрині, своє добро, своє убрання людям на диво: стелила зелені килими по горах, по яругах, на сади кидала намітки білі, рожеві, на степи-килими сипала стрічки сині, блакитні, жовті, червоні, а далі кидає й кидає, без міри сипле гори зеленого краму, все ним закидає.

Внизу за річкою народились нові шуми — верби укуталась буйним листом.

Немов повеселішала Соня, привітніше дивиться, жвавіше ходить.

Познайомилися ближче з нею: книжки почала брати в мене, розмовляли довго вечорами. Така, здається, мрійна, лагідна вдача. Читала багато, вдмується в усе, смуткує про щось. А як усміхнеться, було, чого, як блиснуть жартом ті мов заплакані очі, то всі смутки відразу злетять із тебе, а в грудях затремтить ніжна радість, мов що там засяє. І здається, словами прохав би: ось забудь ті смутки та ще осміхнися та подивись отак...

Повеселішав і Дувид, підбадьорився, а до мене став ще двічі привітний: чулось, мабуть, йому, що через мене може скуватися лад у сім'ї.

Говоримо ми про що із Соєюю — і він збоку примоститься, слухає. Далі й своє слово вкине. Сося інший раз промовчить, а іноді, не дивлячись на його, і йому одмовить. Лице у Дувидового тоді аж зашаріється од радощів, аж очі йому засяють.

Минуло скільки днів, став помічати, що й самі вже озиваються одне до одного, сідають укупі за стіл.

Що ж — дай боже не наврочить...

А в Дувидового кожний день, як свято: став такий веселий, гомінкий, аж уші завсіди палахкотять йому.

Сидимо одного вечора на ганочку удвох із ним. Вечір тихий, зоряний. Розгомонівся Дувид, став щиро правду розказувати, про все признаватися, — розповідає про Союю, про те, як одружився з нею.

Взяв він її сиротою, на шістнадцятій весні, тільки що скінчила повітову школу. Тільки помер у неї батько — не стало й куточка, де жити. Пішла до свого дядька. А в дядька своїх дітей купа, та все дрібнота — злидні, горе. Радили люди Дувидові молоду в Білій Церкві — хоч простіша, зате з приданим.

Мати — боже, як умовляла — та вже ні до кого більш не пригорталось Дувидове серце. Сказав, що крім Соні нікого не хоче. Взяв. Пожила в Дувидового Сося, почала книжки читати, сказала Дувидові, що дуже хоче вчитися. В школі йшла вона в перших — похвальні листи давали. Що ж — учись, коли охота — Дувид не боронив. Навіть грошей не жалував на книжки, студентові-репетиторові платив. Мати все сердилась — нащо їй воно здалося? — хай краще торгувати привчається! — Не треба їй торгувати: сам Дувид управиться з тим. Нащо їй слухати ті грубощі та всяку лайку та слова непристойні в крамниці?.. Не неволив до цього її Дувид — тільки прохав, щоб рахунки всякі писала, бо сам Дувид — неграмотний.

Взялася Сося до книжок, посиділа за ними, може, рік, а може, й року не було, та й видержала екзамен за шість класів у прогімназії. Та то все — ніщо! Скільки вона знає всяччини, що і в гімназії не вчать! Скільки всяких книжок прочитала! — Вона розумніша за всіх отих учителів, що екзаменували її.

Дувид підсунувся ближче до мене й почав ще щиріше:

— Ви ще не чули, як вона говорить!.. Тепер вона ще мало говорила. Ви знаєте, бувало, вона почне говорити із студентом, із репетитором, а я тільки сяду під вікном та й слухаю. Над того студента немає розумнішого, кажуть, у всьому нашому місті: як почне говорити — здається, знає він про все на світі, й ніхто з ним не заговорить. А Соня помовчить, потім питає одно, друге та як почне йому говорити, як почне... Він стане суперечити, а потім і зовсім замовкне — тільки слухає. А я сиджу під вікном і радію, і сам собі не вірю: здається, що живуть тут обривані, благородні які лікарі або там професори...

— Скажу вам по правді, — тихше, інтимно почав він, — іноді хочеться по-сімейному, звиняйте, поцілувати там чи приголубити, та й соромно чогось, не насмію: хто я такий? — темний, неграмотний жид, руки в дьогтеві, в олії, сам у борошні — зовсім наче її наймит... А вона, бувало, як сяде поруч, покладе мені на плече руку, скаже ласкаве слово, то зо мною щось таке робиться, що я й сам не знаю. Повірите — чогось плакати хочеться. Здається, припав би до її ніг та й ноги цілував би... Яка я їй пара?..

Слухав я, слухав Дувида та й став собі думати: добре було б і бурлакові, коли б поклав йому хто на плече руку та й сказав ласкаве слово та пригрів променистими очима, та не тут, не межі людьми, а...

І не слухаю вже Дувида: беруся із Сонею за руки та й подаємось степами, ярами та густими лісами в далекі-далекі мандри. Не видно живого — тільки небо та степ, а серед того безмежного степу тільки нас двоє мріє, як комашки. Сидимо на могилі, стулившись, самотні, серце до серця признається, озивається, а очі й думки пустили степами різно, вона свої, а я свої... Хвилює вітер траву в степу, хвилю гонить десь, як у морі, пече і студить лице, очі продимає, до серця доходить і грає там на живих струнах пісню про широку-широку волю...

— Про що це ви так задумались? — питає Дувид. Я схаменувся, що давненько вже мовчимо з Дувидом.

— Про що я думаю?.. Не питай, краще, Дувиде. Думки, як хмари: будуються у щось, а дуне вітрець — то й усе позносить...

Це я так... Сплітається лад, то й нехай...

Ох, ні — не на те воно кувалося.

Увіходить якимось до мене в кімнату Дувид, держить у руці якийсь папір, сьє, як завжди.

— Ви бачили, як Соня пише?.. Ось гляньте! — показує.

— Гарно пише, красиво, — згоджуюсь я, кидаючи оком на папір.

— А ви прочитайте, голосно прочитайте! — чогось домагається він і бачу — немов якийсь в очах непокій.

— Про що тут? — беру папір у руки.

— Це Соня розписку написала мені. Я, бачите, потроху веду іноді агентуру по страхуванню од огню, так оце до ручаю їй одно дільце в економії.

Розглядаю папір. В кінці — незграбним дрюччям так-сяк зляпано безграмотний підпис: «Дувид Волинський».

— О, та ви грамотні? — жартую.

Сміється.

— Ото тільки й грамоти моєї. Спасибі — Соня навчила. Та ще цифри знаю. Так читайте, що там написано? — насторожився.

Читаю.

«Я, нижесподписавшийся, даю настоящий вид на отдельное жительство жене моей Софии Михайловне Волинской для поступления на акушерские курсы в городе...»

— Вус! — як з рушниць випалив мені в лице по-єврейському Дувид.

Миттю вихопив з моїх рук папір, порвав, пом'яв і, ховаючи клаптики глибоко в кишеню, кинув на мене погляд, повний гніву.

Вилетів, як буря, аж двері затіпались на старих завісах.

Незабаром десь у кімнатах лящав його гнівний, обурений голос, як пістонами палив.

Залунав йому назустріч другий голос, палкий, дужий, якого я ще не чув. Забриніли в йому нотки такої огневої зненависті, погрози, презирства, що мороз пішов за спиною.

Навіть мені огнем ударило в лице, коли почув близько таку неймовірну силу.

Не вірилось: та чи це ж тая мрійна Соня з заплаканими очима, що ходить тихо, як тїнь?

Дувид намагався задати той голос, тупав ногами, стукав по чомусь, кричав.

Приєднався до гурту ще один голос, спокійний, тихий, проте гострий, як ніж.

Зчинилася сімейна буча, якої я ще не чув тут...

А увечері — ходить Дувид по двору, за голову хапається.

Світять зорі, як празникові свічі, шумить по каміннях вода, мов хто по воді стрибає.

Я сиджу край вікна, згадую чогось пісню:

Хилилися густі лози,
Куди вітер віє...

Смутно, Дувиде: тікає од нас Соня, не хоче нас...

Може з тиждень стояв у господі Дувидовій напружений настрій.

Вискочить Дувид із хати, візьметься за груди, застонне, і знову запалають очі, немов роздуло в них вітром огонь. Летить у хату. Здіймається крик, сварка, ляскотня дверима — потім стане знов тихо-тихо, як перед грозою. Ще тихіше ходить стара Сура по кімнатах, ще міцніше стуляються тонкі, горді губи.

Входить до мене Дувид, знесилений, змарнілий, руденькі кучерики поплутались на голові, а в очах не гасне упертий огник.

Показує затертого срібного злата.

— Серце горить у мене!.. Ой, горить!.. Складімося та купимо горілки!.. Я хочу впитись.

— Не поможе, Дувиде, впитися, коли серце ние.

Не повірив: пішов, знайшов-таки когось. Повернувся додому п'яний: козирок на потилиці, сам розхристаний, розкислий.

Сидить коло мене, лупає п'яними очима, слину пускає:

— Ах, Соня! Сонечка моя!.. що ти робиш зо мною!

Бридкий, поганий же ти, Дувиде, та ще й дуже.

— Ось послушайте, Дувиде, — коли ви так любите Соню, чом не хочете вволити її волю — хай би їхала собі, вчилася.

Дувид із острахом глянув на мене.

— Вона, як поїде, зовсім мене забуде, покине — душа моя чує.

— Коли ж силою милим не будете — схаменіться!

— Знаю. Та що ж я вдію, коли не можу. Коли не мені — краще нікому.

— Ех, Дувиде, Дувиде!.. А ще кажете, що душу оддали б за Соною! — починаю його умовляти.— Коли цьому правда, то ви б же їй слова не сказали, коли вона хоче свого щастя шукати! Ну, не миле їй ваше кохання, самі бачите, то схвайте його для себе. Нехай їде, нехай забуде вас, нехай серце ваше буде щиміти за нею раз у раз. Дарма. Не можна ж так, щоб усі вірно кохалися. Вона, може, покохає другого, а ви собі підете в гай та й розважите свою тугу. Кажуть — світ тоді милий буде — неправда: і тоді гарний буде світ.

Задумався Дувид.

— Не можу я так,— промовив смутно.

— Не можете?

— Я знаю, що я не пара їй. Я собі людина проста, не вчена. Нащо було йти, коли бачила, що я їй не пара? Коли б не знав її — жив би спокійно, а тепер без неї не можу, не хочу... І не пушу, нізачо не пушу!..— У п'яних очах загорівся якийсь огник.

— Не схоче жити зо мною — присилую! Ми разом вступили в закон, мусимо вкупі його держати! Вона ж учена — знала, на що йшла... Вона хоче закон ламати, а я не хочу!.. І їй не дозволю. Не хоче по-доброму — приневолю! — Чмихнув носом, поблискує очима. Я слухаю й дивуюсь, звідкіль береться ця упертість у лагідного Дувиди.

Далі Дувид тільки чмихав, та дивно одмінялося його лице: уші палахкотіли, аж курились немов, ніздрі роздмались, лице зблідло, в очах стала розгоратись, поблискувати п'яна потьмарена пристрасть. Відразу, не сказавши ні слова, він схопивсь з місця і, плентаючись ногами, всім корпусом рішучо подався до дверей...

Чути було нерівні ступні в залі, потім щось стукнуло, впало.

— Соня!.. ну, прости, прости мене! — почувось жагуче прохання.

— Одчепись, гадино! — тремтючи від огиди, задзвенів голос Соні.

Швидко зашуміло щось, ляснули десь двері, зачинились.

— Соня! Соня!

З ласки на погрозу переходив голос Дувиди. Застукав у двері.

— Со-ня!..

Забриніли тонко шибки, десь ніжно обізвались-зашуміли шклянки.

«Одурів, клятий жид!» — Взявши шапку, я зійшов із дому.

Пізно. В кімнатах наполягла на все тиша, якась отруйна, сонлива. Причувається дихання сонних. Вертаюсь у свою кімнату, ступаю боязко, як злодій, мов страшно зробити шум на цьому святі сна. Огню не свічу: одчинив вікно, задивився.

Спати хочеться, а лягати лінь. Та й ніч вабить — тиха, смутна травнева ніч.

Одшуміла, одгомонила весна та й стала задумана, — одяглася — в дорогу виряджається.

І палкіше обгортає, тихіше шепоче речі, як дівчина на розлучній розмові.

Гомонить крізь сон, буркоче вода, спотикаючись на камені, мов неспокійний подорожній кудись поспішає.

Дрімается. Мов щось причувається.

— Рятуйте! Рятуйте! — вирвався бентежний крик із далекої кімнати.

Сон одлинув, мов хто злив усього холодною водою. Кинувся, стою серед кімнати. Серце тукає, аж болить.

Сни й дрімоти немов аж зашелестіли, ховаючись десь по кутках.

— Рятуйте! рят... — голос урвався, як чимсь перетятий.

— Рятуйте! — в голосі щось жагуче-нетерпляче, вимагає, тягне до себе.

В мені прокидається якась сила і як водою несе на крик.

Ляскають двері, мов вітер, влетів у порожні кімнати.

— Що тут таке?.. Що сталося? — гукаю на порозі Соної кімнати й чудно оддається мій голос.

В кімнаті — темно. Вікно одчинене, крізь ажурну занавісочку байдужно світить місяць.

Із темного кутка зразу одскакує Дувид, босий, без шапки, блимнув якимись дикими очима й як метіль вистрибнув у вікно.

Чую, як хлипає Соня, кляне.

Нічого не розумію.

— Що тут зчинилось, Софіє Михайлівно?

Соня соромливо напинала щось на голі плечі і крізь плач, з обуренням і з огидою казала тихо й винувато:

— Ах, яка мерзота! Яка гидота!..

Стало ніяково.

— Не спійть, бога-ради, сьогодні,— прохає мене,— він сьогодні якийсь божевільний... Він усе може зробити тепер...

Схилились, дивимось у вікно.

Місячно, видно, куняють верби над водою, вода леліє внизу. Швидко побігла тінь униз, пострибала на березі по каміннях, блиснула білим проти місяця.

Шубовсть у воду.

Заїскрились бризки.

— Ой!..— стиха здригнула Соня й міцно схопилась за мою руку, мов намагаючись держати мене. Прикувала очі, дожидає. Чую, як дужче й дужче б'ється в неї серце, а рука все тисне, мов на якусь змову кличе мене без слів.

А внизу уже біжить друга тінь, простягаючи руки:

— Дувид! Дувид! — з страхом, розпачем, з болем кричала стара Сура й летіла до води, як птах; лишаючись іззаду, маяла й тріпалась її одіж.

Минула хвилина.

Із води обізвався до Сури сердитий, а спокійний голос Дувіда.

Соня схилила на лутку голову, випустила мою руку й безнадійно заплакала.

Світає. Стомлений ніччю без сну, лагодюсь спати.

Застукало щось у двері.

— Ви не спите ще? — чую стурбований і заклопотаний голос Дувіда. Здається, що про все недавнє забув він.

— Ні, а що? — підводжусь із неспокоєм од подушки.

— Соня десь ділась!.. Ходімо шукати — прошу вас.

— От нещастя! — одягаюсь нашвидку.

Обдивились двір, шукали над водою, придивлялись, гукали. Зійшло сонце — не знайшли.

Немає — день. Немає й другий. Ходить Дувид, зблід. За ним назирці — мати, суха й біла, як мармур.

Ходить, стиха умовляє, питає про щось, як хвору дитину.

Боїться, щоб собі не заподіяв чого.

Розпитували, слали телеграму до родичів, у річці шукали — немає й сліду.

— Йї одна дорога, а за нею — десять, — гомоніли люди.

А Дувида картало каяття.

— Коли б тільки жива знайшлася!.. Ах, коли б жива!.. Бог з нею: що схоче, те й зроблю... дам їй дозвіл — хай їде, куди хоче... Все уволу: дам їй розлучне писання...

В хаті й на подвір'ї завжди тихо-тихо, сумтно. Ходять, як привиди, син і мати, стиха тупає по мостині, пораючись, Христа. Скажеш слово — замирає... І відразу, вертаючись раз до двору, застаю надзвичайний гармидер, крик, галас.

В кімнатах і на подвір'ї метушилися жиди мало не з усього міста. Червоні, схвильовані, з чудним блиском в очах, вони махали руками, мов докоряли комусь, сварились, погрожували кудись руками, нахвалялись.

В гурті одзначається лице Дувида, бліде, задумане. Глянув на мене — як не впізнав. До його товпляться, щось кричать, чогось вимагають.

І відповідає стара Сура — висока, струнка: голос спокійний, проте гострий і міцний, як криця. А старі очі надзвичайно одмолоділи, запалавши погордою й гнівом.

Тута ж визирали обличчя декого із селян і міщан.

Один із них — кривий кравець Артем, найближчий наш сусіда, зітхнув і став одходити з гурту до своєї хати.

— Оттак, — кивнув він мені на ходу головою, — не буде вже Соні — буде раба божа Катерина! — І крізь нав'язаний смуток просяяла в його очах тиха радість.

Сонячний день, жаркий, запашний — на останку травня. В місті — гомін, радісна метушня: «повели вихрещувати жидівку». Міщани, міська інтелігенція, діти — всі весело поспішали до церкви, як на диво, а в церкві палали серед ясної днини свічі й співала півча. Повагом, чудно поблискуючи очима, одправляв священник таїнство: тут на людських очах мала одмінитися душа людини. На всіх обличчях радість і якесь таємне задоволення — це ж нам навіки, без вороття скоряється кров чужинця!.. І очі сяють лагідно, привітно.

Коли після одправи верталась Соня з хрещеними батьками із міської інтелігенції до батюшчиного дому, я спро-

мігся зазирнути їй в лице. Не вгадати — чи справді почувала вона себе тепер чистою од усякого бруду, чи вабило й турбувало її нове життя, тільки на лиці помітно було глибоку одміну. Ласкаво, щиро гомоніли до неї куми, батюшка, вона привітно осміхалась їм, кивала головою, думаючи якісь свої і радісні, й турботні думи. І сяяло лице далекою, ясною, як небо, усмішкою.

Радісно палило сонце. Цвіли акації й пахли.

Гурт людей ішов за Сонею.

— А як тая ж голубонька біла! — шептали баби позаду.

Одчиняючи вдома мені двері, аж захлиналась — ридала наймичка Христя, утираючи наплакані очі рукавом брудної, як ганчірка, кофточки — недоноска старої Сури.

— Що сталося, Христе?

Христя близько нахилила до мене лице з червоними од сліз очима й таємничо, стиха промовила:

— Жиди моляться... і хазяїн, і хазяйка... Ой, як же добре моляться... та плачуть, та рвуть на собі волосся... та...— Христя од сліз замовкла, затулившись рукавом.

Справді, без тривоги не можна було слухати цієї молитви-плачу. Причитували щось то Сура, то Дувид по одному, далі разом починали співати-голосити, як поривання осінньої бурі, як тужний крик якогось невідомого звіра.

Промайнула сінцями Сура: лице, уші палахкотіли, а очі сяяли у вінках із сліз, як в алмазах. Було дивно, що якої туги було треба на неї, щоб до червоного розпалити цей білий, сухий мармур, та якого огню треба було, щоб скувати на старих очах ці блискучі скалки-сльози!..

Широкими хвилями огортав усього незвичайний настрій. У цій бурі чужої туги відчувалися сльози не однієї людини — відчувався могучий, стихійний крик цілого народу, який гине, якого зраджують, якого кривдять.

Кидають кривні на чужині в тяжку годину, кидають рідні, кидає викоханий, випещений цвіт його. Мов вітром його зносить. Рве квітку за квіткою і несе, й несе...

І ось тепер, на очах, погас в одному серцеві огонь любові до рідного народу, навіки погас...

...Стоїть Христя коло дверей, — затруджена молодість, невмига краса в лахміттях, довічна темная неволя. Стоїть, задрить — сльози застигли в очах:

— Ой, коли б же я, коли б я вміла так молитись!..

А я спинивсь та й думаю:

Мабуть, піду я од тебе, Дувиде: немає коло тебе Соні — не буде радощів твоєму дому. А довіку буде все нудьга та задума. А що того суму, а що того жалю-жалю — безпорадного, нерозважного, німого! А як почувеш, що за ту кривду та скується їй між чужинцями ще й доля щаслива, то може й зів'янеш на тому жалі.

Е... прощавай, Дувиде.

Притихла неволя. Мріється їй щось; крізь смуток осміхається із-за ґрат вечірній красі.

Стою у затінку край вікна, крадькома дивлюсь за ґрати. Перед очима — нема вже красеня города: здавалось — згорів, і з-під попелу, спускаючись з гір, немов з неба, безліччю жарин жевріла велетенська пожарина, срібною тканкою — туманом покрита; а над нею — темна ніч з далекими зорями, весняна, свіжа, дихає пахощами, вабить, студить, мов продимає жарини.

Нило мое серце із самого рану, а тепер горить... Прийшла звістка з волі, що в рідному краї за довгі роки неволі вперше вільно вдарили в дзвін, будячи од вікового сну заколиханий неволею край. Блукаючи по світах, скільки марив я про це в самотині, скільки разів займалася надія й знову гасла, скільки було й сподіванок і зневір'я, і коли ось прийшло свято, мене немає там... І таким забутим і самотнім почувая себе за ґратами і гірка мені самотина тепер. Немає дитячих мрій, не марю себе героєм у рідному краї, так хочеться, до сліз, до болю, хоч один камінчик, хоч цеглинку покласти крадькома, нікому невідомому, на те нове велике будування, а коли не збагну, то хоч осторонь стояти,— може, треба буде кому пити подати, коли за роботою його згага пектимо.

І забуваєш усе, линеш кудись, тягнеш за собою і мури, і ґрати.

На сонному подвір'ї, оповитому весняними шатами, окуреному пахощами, ніжно, тихо засюрчали кайдани, пустили стиха отруту на серце:

Волю повели, цілом заковану...

Прокинулось лихо, занудило-заболіло...

А перед очима — діється диво: немає города — під темрявою сховалась руїна. Серед каміння, засипаних

будов, розвалених храмів огневим пунктиром визначались в темряві контури стін, зруйнованих будинків, цілих серед руїн улиць. Осторонь стоїть гора різно, сяє чарівним блиском, мов густо уквітчана червоно-огневими рубінами.

Німіють жалі, зашерхає думка, і бентежну душу, мов пестливу непокірну дитину, чиясь владна й лагідна рука тихо огортає, як пелюшками, блискучою казкою — примарою зоряної ночі.

1913.

СОЛОВ'Ї

Ордівські малюнки

Ордівка — найглухіший куток нашого містечка. Уславилась вона здавна солов'ями, що тучами налітають веснами в буйні ордівські сади. Погана слава ходить у містечку про тих солов'їв: б'ють за їх боки міським кавалерам ордівські парубки люто: кулаччям і паплісками; ордівські дівчата приносять через рік батькам «у пелені», справи подають до суду, чиняться скандали.

Невпскійні солов'ї й зловредні...

(Із обивательських поголосок)

1. ПОГОВІР

Ордівка гула празниковим гомоном. І старі й малі — всі повиходили з хат. Гуртками розташувалися по колодках, на моріжку, на призьбах. Попід хатами в кольорових очіпках щільними рядами сиділи баби й молодиці, лушили соняшник, струшували швиденько лушпиння з пелени і, хитаючи головами, когось судили. Попід тинами та по дворах вигрівалися проти сонця чоловіки в білих сорочках. Линиві й веселі очі їхні щулились проти сонця, а мова гула спокійно й поважно.

Улицею повагом ішла ставна висока панна в шовковій сукні, в квітчастому брилі. Далеко ясіло кохане та ніжне лице, мармурові неробочі руки. Де тільки дівчина проходила, між бабами та молодицями ставало тихо; всі так і впивалися в неї блискучими заздрими очима.

Одколи приїхала з Києва Мар'яна, у тихому закутку як рої загули. Мар'яна, що три роки тому вимандрувала до міста в найми у старій карсетині, вернулася такою пишною панною, що тільки впізнавали її по очах, що визначався ними увесь її чорноокий рід. Гаряча мужицька краса,

випещена й вичепурена в місті, тепер хвилювала в селі не тільки молодь, навіть жонатих.

В юрбі знялася розмова. Було чути:

— Що вже гарна, то гарна, вража дівчина. Глянь-те — як картина!

— Така вона дівчина, як ти, Миколо, парубок,— перебила його, не втерпівши, молодиця з жіночого ряду,— скільки років товкла перини під боком у того, кат його знає, копитана чи полковника, та й досі, на неї тума, дівувати буде.

— Ну, як воно там, чи молодиця, чи дівчина — я того не скажу, а тільки б дивився, трясця його мамі, і очей би не зводив. Святили оце криницю: мира зійшлося — мабуть, з цілого міста. І скільки там не було отих паній, та ні одної ж немає, щоб порівнялася з нашою Мар'яною. Мабуть, на попа стільки не дивилися, як на неї. А стара Бондариха з Горілих хуторів дивилась, дивилась, то з одного боку гляне, то зайде, гляне з другого, а далі одійшла, перехрестившись, та й бубонить:

— І нащо воно й до чого зародиться отаке — тільки людей каламутить.

Жінкам мов хто жару підсипав.

— В таких розкошах живши, та щоб тієї краси не придбати? — Ляже не клята, встане не мнята, наїсться, нап'ється, вигуляється, так чому ж їй не бути хорошою.

— Не бійсь, як бігала колись із сапою по баштанах та по тютюнах, то ніхто й не помічав, яка вона там із себе.

Другі лящали:

— Десь там тягалася по городах, може, не одно байстря вже мала, а сюди приїздить дівувати. Де це так видано?

— Коли не буде їй упину,— за нею друга почне так робити, далі — третя, та й що з того буде?

— Може б кожна з нас пішла знову дівувати — чому не так,— обізвався через улицю червоний очіпок з другого гурту.

— Та цитьте: зняли такий ярмарок, вас зачепи тільки,— обізвався чоловічий голос,— чого там галасувати: увесь рід ваш такий.

— І наш і ваш рід однакий,— дзвеніло, як у шибку, в гурті,— дай волю, то й краю тому не буде. Нехай не заводить чорт батька зна якої моди. Вскочила, то й сиди в кутку мовчки та й не диш, лихо твоєї мамі!

— Ото на те не вважайте, молодіці,— встряла в розмову із-за тину літня жінка в запасці,— та коли зуспите в затінку,— обстрижіть, суку, як коліно, ще й праві будете...

Пішов поговір по кутку, як пожежа.

— Ну, тепер їх вже й чорт не впинить,— махнув рукою чоловік...

Над Ордівкою заходило за гору сонце. Довгі гострі тіні посувалися з гори до низів. Темніли верби. Смеркло.

— Гляньте,— либонь Середа вийшов на гомін?

— Еге, коли це було, щоб він між люди виходив?

— Це вже почув щось...

Зверху, немов з-під вітряків, як примара, впливало щось у білому й наближалось по шляху до гурту. Біла сорочка, білі штани, сива борода, довгий нестрижений чуб... Повагом ступає босоніж, спустивши в землю суворі брови.

Проходить поміж людьми, щось гомонить стиха, не повертаючись до людей. Чути слова святого письма.

Ніхто йому не дивує: це той, що зачитався біблії.

Тільки дівора, що куріла по шляху, забачивши його, підняла голови й тихо, як метелі, навшпиньках побігла за ним.

— Середа! Середа! По коліна борода!— стиха почав один, озираючись на великих.

— Ви, чортового сина вилупки!— нагомонів хтось на їх од двору: треба ото вам займати його? Киш на сідало!

Сполохані хлопці тільки залупотіли по піску ногами...

Отемніли зелені лани, що слалися десь горою за селом. Тьмарилось синє небо. Над землею насувались тихою задумою присмерки.

2. МИКИТА

Микиті восени мине чотирнадцятий. У Микити широкі плечі, великі уші і стрижений драбинкою чуб на голові.

У Микити цупкі, зашкарублі руки од роботи, як у дорослого. Чоботи на йому з грубого, доброго товару, рукава на світі — ременем облямовані, як у діда Танасія, що в його Микита другий рік служить за челядника. І ходить він так, як дід Танасій,— повагом, легенько перехиляючись із одного боку на другий; так і брови насупить і говорить так,— не зразу, подумавши.

Дід Танасій не без того, щоб коли не нагомонів на його, часом і за чуба скубне, а за очі хвалить хлопця: «Буде,— каже,— колись хазяїн». Микита знає це. Вирішив твердо: буду робить, буду слухать — будуть з мене люди.

Микита попрохався святом провідать матір. Не так провідать, як поглянуть хазяйським оком, що там чиниться дома: як приїхала сестра з міста — пішов поговор, що там заводиться пустиня. Гризе непокій серце Микиті: «Де вона взялася на мою голову! Ославить наш рід...»

Іде помалу Микита городами, садками — комусь жаліється.

— А мені оце такий клопіт, такий клопіт...

— А який же вам клопіт, Микито Романовичу?

— Та приїхала оце сестра з міста...

Перейшов сумний яр, видерся на гору. Перед очима ставок унизу, а вгорі над ставком змарнований сад і подвір'я — руйновище старого полупанка Середи. Старосвітський будиночок обвалився, темніе розбитими вікнами. Од клуні стовбичать тільки в бур'янах кілля та сохи. Тини порозтягали люди, сад знівечила скотина та дівтора, що на цвіту обносить овош. І тільки кропиви та болиголови шумлять там поволі, доганяючи зростом дерева. Позаростали стежки й доріжки: бо навіть люди мало ходять там, тільки діти та собаки повитовкували між дерезою свої кубла. Та ще тучею налітали навесні на привілля гастролюри-солов'ї.

Спинився Микита, схилився на тин, дивиться, хитає головою: «А був хазяїн, та який!— Все пішло марно...» Малий був тоді Микита, всього не пригадає, проте добре пам'ятає ту славу, що пішла по селі про якусь Середянку: панні ще немає й п'ятнадцяти, а вона дитину призвела, а дитина тая завбільшки, як ложка. Потім пам'ятає — натовп коло ставка, а поміж людьми на піску лежить гола дівчина, руда коса, сама вся біла як папір, а в губах зелене баговиння...

Тоді, казали люди, що Середі сталося щось... До церкви перестав ходити, не говорив, на люди не являвся. Книжки, кажуть, усе читав.

Читав, читав, попустив чуб по плечі та й пішов одного вечора по селу, вчитуючи людям стихи з біблії. Все добро закинув, занехаяв — кохається тільки в «божій скотинці». Завів собі черідку та й живе з нею і літо й зиму.

Ходить за нею, розмовляє, спить умісті, на ніч заганяючи в свою пустку-хату. «Блажен, каже, хто й скотину милує».

«А половина тієї «божій скотинки» видохне за зиму з голоду та з холоду»,— спадає на думку Микиті.

Довела дочка...

Навчав старий Середа дочку розуму, змалечку навчав, з книжок вичитував, до церкви водив, а того й не бачив, що...

«Тату, татуню! Піду я в сад соловейків слухати». Доходилась.

Стояла перед Микитою, як жива, в баговинні, винувата й смутна.

Питає її Микита суворо:

«Ну розкажи, як воно було?..»

«Так було,— зітхнула Середянка,— взяв він дурну дівчину за ручину та й...» Охмуріла й одвернулась.

«Та й що?» — допитувався Микита.

А вона одвернулась, мов не чує.

«Бачиш, Микито, як низько-низенько нахилилось небо. Коли б настромив на паличку картоплину та махнув, то, мабуть, докинув би до його». А про те не хоче казати.

Ну, та далі Микита й сам знає... Бачив уже, як цілуються люди.

Колись увечері панич із економії перестрів за левадами Миколину Варку, а Микита вертався саме од тітки з хуторів. Ухопив той панич дівчину за стан, та й тисне, через руку перехиляє. Микиту взяла охота — дай присліджу, що роблять насамоті хлопці з дівчатами, ізсунувся тихенько в рів, рачки підліз ближче, висунув голову, дивиться, слухає...

Місяць світить... видно, як удень. Варка зразу була почала кричати та пручатись, а потім чогось умовкла. Чує Микита, а вона тихенько, та вже й не в серце: ой не тиснить, каже, бо то ж болить... Кладе йому голову на плече, а коса впала з голови, повисла над землею. Повертає панич її лице до місяця, повертає, в очі зазирає, а їй ніби соромно, та ще й очиці приплющила. Стало тихо-тихо... Слухає Микита — запищало, немов ластовинята в гнізді. «Цілюються» — догадався він, та й злякався, дурний, чогось так, що хотів вискочити з рову, та й скільки духу гнати, не озираючись. Побоявся тільки, щоб панич не наздогнав та не налупив.

Потім панич схилювся та щось шепоче, шепоче їй нишком. Про що саме — не чув Микита; почув тільки, як голосніше сказала Варка йому в докір: «І які ж бо ви — хіба ж я така?..»

«Так-так, Микито,— отак саме й зо мною було»,— смутно головою киває Середянка.

Зітхнув:

«Ех, батого на вас, та батого!..»

Загадався.

На горі за ставком завмерли химерні контури верхів дерева мов на горельєфі група сонних людей. Он — вартовий інвалід, закинув руки за голову, коліна вгору — спить...

Панна... одкинула косу, рукою од місяця затулилася, спить... Дрімає над колискою мати...

А он подорожній у степу, в екіпажі... на голові кепі, голову в шинель, руки в рукава — поганяй, куди знаєш.

3. МАТИ И ДОЧКА

В глухому та узенькому проулкові, що буйно заріс бур'янами та жаливою, ніколи не буває сонця. З боків погороджені високі острішки, а над ними здіймається хмарою зелення: кленина, біла тополя, ясени, дика маслина та берест. Навіть удень буває тут сумно й темно, а ночами, коли йняти віри людям, там шугають бур'янами золоті коні, котяться клубки, літають огневі змії-перелесники. З глухого кінця проулка, в кущах та бур'янах ховаються низенькі драбчасті ворітця, крізь їх видно невеличке подвір'я й веселенька хатина з блакитними оболонками. Там живе удова Настя, що торгує в місті городиною та садовою. Під вікнами у Насті квітки: акація, бузок, а далі довгою смужкою поміж чужими садами геть аж до левади тягнеться її садок, густо натопоканий спіднизу кущами смородини, калини та опорічок.

В прогалину між вербами визирнув у Настин двір повний місяць, жовтий, як гвоздик. З кущів забілів ріг хати, а коло неї червоним пилом спалахнуло море темного листу. У дворі стало видно забуті граблі, тріски, дри夫отно, навіть надбитий горщик з водою.

Із сіней вийшла Настя й почала ходити по двору, немов що загубивши. В неї живі карі очі й червоне смугляве

лице: коли б не сиві пасма, що вибивались з-під очіпка, її можна було б признати за молодицю.

Тихими вечорами, коли все замовкне і згори повіє смутком, у Насті завжди починався якийсь неспокій; або співала б, або сварилась би з ким, чи тужила б за чим-небудь.

Із розчиненого вікна блиснув світ і осяяв темно-зелений лист під вікном. Разом виринув звідтіля неголосний дівочий спів.

Настя підійшла до хати й присіла на призьбі під вікном.

У вікно було видно, як коло скрині поралася Мар'яна: перекладала щось, придягала, роздивлялась до світла й тихо приспівувала, немов до кого живого.

Коли підходила вона ближче до світла, видно було її лице. Дивилась Настя на те личко материним оком і смутно хитала головою.

Пусти ж мене, моя мати,
У степ жита жати:
Буду жати-пильнувати,
Доленьки шукати...—

упівголоса співала дочка, схилившись над скриниєю.

Настя слухала, слухала мовчки, потім взяла голову в руки й почала стиха гомоніти, ніби приспівуючи до журливої пісні.

«Душа моя чує, що так воно не минеться, щось воно та викується з того поговору!— Дождалася втіхи на старість, що ні дома всидіть, ні на люди піти. На людях не знаєш, де очі діти, а вдома серце скніє, на неї дивлячись.

Кожне тобі не вмовчить, кожне допитується, правди вивіряє... Бодай вам було легко так ту славу пускати, як мені її на собі очувати...»

Мар'яна співала голосніше:

Пусти ж мене, моя мати,
У ліс по горішки:
Буду рвати, прогортати,
Доленьки шукати...

— Де ті в лихої години базари, а їх щовечора притарбанить сюди нетеча,— піднімала й собі голос Настя.— Чи свято яке, чи будень — понашиваються щовечора та й зчиняють ярмарок. Їм же не чортів батько — до світу

бали точать, а до півдня вилежуються, а тут чуть світ — мерщій за возок берися та й плуганься до базару. Спитав би його, — Настя повернула голову до якогось куца: «Чого ходиш? Що ти забув тут?» «Соловейків прийшов слухати, — передражнила вона когось, — прийшов слухати таких, як сам, бездільників. Ей, шануйся, дочко, шануйся та шануйся!..

Вони тобі наспівають, вони цього вміють. Та він тобі в одно ухо влізе, а в друге вилізе — й сама не зчуєшся, як нащобече вище носа...»

Мар'яна примовкла, послухала.

Пусти ж мене, моя мати,
У море плавати:
Буду плавать, поринати,
Доленьки шукати.

Між піснею Мар'яна поволі одягала на себе плахти, шиту сорочку, квітчала голову стрічками, чіпляла намисто.

— Мамо! — підійшла вона до вікна, — а дивіться, чи отак мені ловко? Мій полковник дуже любить, щоб я так удівалася. — Вирівнялась перед вікном в новому наряді.

Настя підвела голову і зирнула одним оком.

— І слухати не хочеш, що я кажу тобі? — докірливо почала вона знову.

— Бриниш косою, дівуєш — а того й байдуже, що кругом брешуть, аж на писки злягають. Доходишся, поки якесь ледащо остриже, впіймавши в затінку.

Ой не пуцу, доню,
Щоб не уринула,
Бо вже твою долю
Риба проглинула, —

заспівала Мар'яна над самою головою у матері, схилившись на лутку. Настя закрила рукавом очі й несподівано почала схлипати.

— Втерляла долю через дурний свій розум, тепер не впіймаєш... ні, — хитнула вона головою, — й кіньми не наздоженеш...

Мар'яна перестала співати й засміялась:

— То оце ви, мамо, вже й плакати почали?

— Чого смієшся, дурна? — сама осміхаючись крізь плач, обізвалась знову Настя, — може, не правду кажу: ба-

чиш — он яка? Як корогов сяєш, а доля десь тужить у лісі за тобою.

— Ось не журить, мамо, своєї голови та й моєї не сушить,— стала розважати її Мар'яна.

— Вийду за Качана заміж та й буду якось жити...

Мати насторожилась:

— А що, може, сватається, а ти мені нічого й не кажеш?

— Та бачте ж: лазить чогось щовечора.

Мати подумала: «Ну, то чого ж — чому не женишина?»

— У його, кажуть, є якісь грошенята, та в тебе трохи — одчинили б свою крамничку... та й горя не мали б.

Мар'яна глибоко зітхнула. Перегодя:

— То ж це так виходить — одного здишусь старого та зразу ж другому в руки...

Мати промовчала.

4. НАД КОЛОДЯЗЕМ

Вийшла Мар'яна з низеньких дверей, як із рожі квітка, закрасила маленький двір. Походила по двору. Далі підійшла до колодязя, схилилася на цабрину, задивилась у воду. В темній воді, як крізь попелясте скло, одбивалася ніч; десь у безодні зоріє небо. Берест стоїть униз гіллям, як змальований, а з-під його визирає заквітчена голова; із шиї звисли намиста та дукачі. Призирається туди Мар'яна, видивляється, дивується на молоде личко, що таке привабне в тому потьмареному сійві.

Дивиться Мар'яна, осміхається,— і рветься її серце, щоб розмяяти, розвіяти ті смутки. Вертиться в неї на думці щось маленьке, радісне: чогось готувалася вона до завтрашнього дня, як до якогось свята...

Згадала: дячиха з міста переказувала матері, щоб занесла розсади.

Завтра Мар'яна прибереться... ні, не буде прибиратись.

Одинеться у щось простеньке, сама понесе, може, його побачить зблизьку.

Ото і вся тая радість.

Колись Андрій глянув на неї лагідненько — і вже розквітли з того в дівочому серці буйні надії.

«Як же воно буде, коли вони заговорять одно до одного?» — думає.

І що вона скаже йому завтра, як побачить?

Сумні думки одлинули. Немов сухий на огні хмиз, спалахнули барвисті мрії. Нічого вже коло себе не бачить, тільки дівоче лице з темними тіннями замість очей, що осміхається до неї з темної води.

«Чого не буває у світі?— снується в голові Мар'яні,— придивиться, полюбить, дружиною собі візьме то й будемо з ним і вік вікувати, хіба що, як любововниця...»— Давня туга ворухнулась десь усередині, як камінь, що вріс у груди.

«Розкажу йому всю-всю правду, то він й пожаліє... хіба не буває так? А я йому та й довіку цього не забула б...»

Аж уші зашарілися в Мар'яні.

«Та я ж його за це замилую, та я ж його закохаю, та я ж йому ноги обцілую, та я ж...» Мар'яна вхопила голову в руки й заплаушила очі.

«Головонько ж моя дурная, що ж ти собі витіяла?— хоче отямитись вона:— що він же раз глянув, а десять — забудь».

А вже мрії, як весняна повідь, що зірвала греблю, силою втягають за собою Мар'яну, туманячи голову.

І плине вона за тими хвилями, склипаючи очі.

...Восени в Ордівці мають ставити школу. Він буде там за вчителя. Будуть жити вони в рідному містечку. Люди звикнуть до неї, шанувати будуть... і будуть обое вони щасливі. Тоді скаже вона колись йому на тихій розмові: «Не думала я, не гадала зазнати на світі радощів, думала: блукатиме моя доля довіку по чужинах — це ж ти мені скував моє щастя на світі...»

«А дурна, а навісна,— шепочуть її губи,— та й довіку, довіку цього не буде».

А пестливе лице осміхається з води:

«Ні, буде! Буде!— Отак саме воно й буде!»

Уперлося на своєму й знати нічого не знає.

І знову закружило нею, як вихром.

А кругом розстеляє над нею небо свої зоряні простори; дерева мов скам'яніли. Стоїть дівчина, схилившись на цабрину, як над мольбертом замислений маляр.

Сторожує над нею ніч: вартує німої тиші, щоб ніщо ані шурхнуло, не полохнуло, щоб не поплутать того чарівного малювання, що пише дівчина на тихій воді, схилившись на цабрину.

Рипнуло хвірткою.

— Добровечір, Мар'яно Романовно; про що так загадалися?

Руді цупкі уси, старанно голене віспувате обличчя, цвілі невпокійні очі. Замість краватки — косинка на шії, під рукою — в хустку зав'язана гітара... Зняв із голови крамарський козирок, витирає хусточкою блискучу лисину: Качан.

5. ХАЗЯЙСЬКЕ ОКО

Мати сидить на спризьбі, Микита стоїть навпроти, схилившись на кий, зажуреним оком позирає на верх хати:

— На осінь, мамо, треба неодмінно перекрити верх — буде протікати. Я вже копу кулів виговорив у хазяїна та півкопи куплю — та й вистачить.

Настя помовчала.

— Якось, може, перезимуємо, сину, цю зиму... ти вже краще збирай гроші та одягни себе, як слід.

— З одежею, мамо, я підожду — ніщо мені не станеться, а хати запускати не слід. Он ліса вже наша валиться — у дірки собаки стрибають... І того треба, і того треба...

Мати подивилась на серйозні очі в хлопця, на його заклопотане обличчя, подумала: «Вилитий батько» й зітхнула.

Микита хоче щось казати, вагається. Далі сів на спризьбі поруч:

— Мамо, то як же це воно буде — оце вона зовсім приїхала жити до нас чи як?

Мати звела плечима:

— Я й сама не знаю, сину, — вона веде до того розмову: все каже, що город набрид їй, що за домівкою застучала.

Микита зітхнув.

— А я думаю, що краще б вона, мамо, їхала назад у город...

— Ну що ж, сину, виганяти з хати не годиться: вона на батьківщину приїхала.

Микита подумав.

— Коли ж допекло вже, мамо, куди не підеш, скрізь питають, очі з сорому вилазять.

— Переговорять та й замовкнуть... — У Насті мрійно блиснули очі. — А там, може, люди знайдуться, вийде за-

між та й жити буде. Кат її не взяв: гарна, молода... та й грошенята, казала, є якісь...

Микита міркував, щось зважував.

— Так то воно так — не вона перша така, не вона й остання, тільки коли б вже вона шанувалася. А то ж бачите: приїхала — зразу кавалерів з міста почала принаджувати — що ж це люди скажуть? Коли б оце було кому наглядати за нею добре, взяти в руки, а то що ж... Ви в роботі завжди, і вдача у вас плоха. Коли б хоч я міг частіше додому ходити...

Мати трохи здивовано позирнула на хлопця, далі непомітно осміхнулась:

— Нема чого її, сину, вчити — вона вже не маленька. Та вже й горя бачила немало.

— Так то так, тільки... — Микита раптово підняв голову: очі суворо насторожились. — О, чуєте?

В гущавині саду загули жуками струни гітари.

Дослухаються... Мати:

— Це, мабуть, той самий, як його, — Качан, хай він сказиться, що сватається... Жених, нібито...

Микита засовався на призьбі, пожвавішав:

— Це той прикажчик? Це людина, мамо, гарна, не гуляща, і гроші, кажуть, є... Старий, та на кого ж її сподіватись. От коли б дав бог... У Микити в очах блиснула надія. Проте зразу ж чоло охмарила турбота.

— Тільки хто їх знає...

Микита сіп носом, щось думав, турбувався, далі почав вставати:

— Я, мабуть, піду побачу, що вони там...

— Та, може, сину, ти будеш там і зайвий? — з осторогою промовила мати.

— Я, мамо, сяду збоку... Коли в їх все, як у людей, то я й умішуватись не буду.

Встав, скривився, розгинаючи натружену спину.

Бубонів, ідучи:

— До обіду ганяеш у степу за коровою, прийдеш до хати, чи вхопив ріску в рот чи й ні — ставай, Микито, на жорна та крупи дери... Ставай, Микито, жміль зо три конопель зімни, біжи, Микито, на город, зілля нарви... Прийшов додому — ні, щоб тобі одпочити, чи не завгодно вам, Микито, піти ще в садок соловейків послухати... Ех, життя...

Під старою дуплинатою грушею стояв столик із старих

дошок, а коло його лавочка. Зіпершись на стіл, під грушею сиділа Мар'яна. Збоку, вирівнявшись, сидів Качан з гітарою. Тільки побачили Микиту, розмова урвалась, подивилися на хлопця.

Микита чмихнув носом і обминав стіл.

— Прогулятися вийшли, Микито Романовичу?— делікатно промовив до його Качан.

— Аякже, прогулятися!— бубонить Микита.— Оце Микита чаїв понапивався та котлетів понаїдався, та викачався удень на перинах, то вийшов на прохолодку гупої ночі.

Зглянулись, нічого не розуміючи.

Микита обійшов кругом, сів за грушею спиною до столу, схилив голову й замовк...

Сад темніє гущавиною. Здавалося, що в йому притаїлися якісь дива. Вілітає із темного гілля якась волохата мара... Летить, гуде, немов когось лякає. Гупнуло об стіну, зашаруділо, потім знялося й погуло знову в сад, і в німому повітрі довго бринить ще рівний звук, немов хтось вчепив невидиму струну на віолончелі... Жук.

6. ТАКА ХВИЛИНКА

Ходить Настя по двору, гомонить стиха сама до себе, все до місця прибирає. Довідалась до корови, никнула до курей. Наступила на черепок з водою й почала стиха когось докоряти.

Пригадала щось, кинулась, вдарила об поли руками, побігла до хлівниці.

— Так і єсть! Куди ж воно ділося?— бідкається вона сама собі, зводячи плечима — це вже так і знай: як не прибив хто, то забігло безвісти.

Настя стала серед двору, утерла губи, прокашлялась, підперла підборіддя рукою:

— Вацю, вацю-ваць, вацю-у! — затремтіло щось угорі. Покотилися виляски поза городами, поза хатами, розлилися морем звуків серед вечірньої тиші і десь аж в Серединому саду за ставом одгукнулися дзвінкою луною. Здавалося, що там одразу виросла стіна, а за нею щось живе й знакове передражнює Настю.

Настя примовкла на часинку, прислухалась. Набрала духу — й знову задвигтіло повітря, а над Ордівкою по всіх місцях заграло разом безліч кларнетів. Приплющила

Настя очі їй немов попливла за своїм голосом високо-високо. Непомітно одлинули спереди очей і хата і двір. Журний спокій оповив її всю. Немає думок, тільки випливали перед очі ясні, як перемиті, малюнки, давні-давні; випливали їй відразу кудись ховались... Горить, палає рожевий досвіток. Червоніють верхи тополів. Над нею стоїть Крушина з рушницею — будить її й сміється. Коло неї, підмостивши в голови шапку, спить на траві москалик Марко.

І тепер аж спалахнуло у Насті лице. Кинулась, як зо сну, озирається: небо вечірне, місяць, темрява...

«І коли-то, коли в бога було теє!» — думає собі.

— І де б йому подітись, вражому поросяті? — гомонить на увесь двір, осміхається.

— Вацю-вацю-вацюнечки! — лагідно виводить, як до любові дитини; знов усе повивається в туман.

...Перед очима — дяк Петро Іванович. Тільки не сивий, не бородатий — на губах чорненський вусок, як сажа, а з-під козирка визирають кучері. Схилився до самого лица, нічого не каже, тільки моргає бровою та одно: ги-ги-ги! ги-ги-ги! — а губами водить, немов хоче впіймати на лиці у неї муху.

«Отак, прости господи, їй верзеться, — соромлячись, думає собі, а сама задирає дяка, — а ну ж ну! а ну ж займи! так і заїду по пиці, так і заїду...»

— Вацю-вацю, вацю-у!..

Співають дружки так жалібно-жалібно, клонить Настину голову важкий вінок. Упала головою на стіл та так і злила слізьми килим.

«Царствуй, покойничку, — думає, — тільки не для тебе кохала я ту косу до пояса, не для тебе вінок зберігала, чорнявим та чорнобривим паничам дрюка в'язала. Коли б була знала, краще б той вінок...»

Коло ніг у Насті аж реве порося, смикає її за полу. Немов у сні лагідно вириває вона у його із зубів подол, тихенько одпихає його ногою, змахуючи рукавом слезою з очей, жалібно виводить на голос весільної:

«Вацю-вацю-вацюн-е-ечки...»

А в думці снується:

«Засвітила мати свічку —

Не ясно гор-и-ть —

Не з тим сіла, що хотіла —

Серденько болить...»

— Отаке-то моє життя, Мар'яно Романовно,— зітхнув Качан.— Коли б усе списати на папері, вийшла б інтересна книга... роман... Я колись сів, хотів стишок написати такий жалосливий, не виходить,— все в голові перемішалось.— Качан задумливо бринів на струнах гітари.

Помовчали.

Почав знову:

— А як він бив мене, варвар! Довіку того не забуду. Знаєте, і тепер у мене часто шумить у голові, пам'ять така коротка стала — все забуваю: мабуть, через те, що все по голові бив він мене. Бив чим попало: аршином, кулаком, штукаю сукна, об стіну головою бив...

— Один раз було так,— пригадував Качан:— встав я вдосвіта, почистив черевики хазяїну, хазяїці, двом паннам, на базар сходив з куховаркою. Приходжу додому — знов гонять на базар у крамницю — а про те, що я ще не снідав — ніхто й не згадає. Я крадькома уловив собі шматок хліба із столу, сховав в кишеню — та мерщій в базар. Думаю — при нагоді хоч голод переб'ю. В крамниці повнісінько баб та молодичь із сіл, саме базарний день тоді був. Роботи — і вгору ніколи глянуть. Під обіди я так уже натовкався та набігався, що не одчуваю в себе ніг, ні рук. А їсти аж душа болить. Улучив я часинку, пригнувся за стойку, нашвидку кусаю хліб та ковтаю похапцем, гаразд і не розжувавши. А хазяїн — лисий такий, пикатий, як звиріється на мене: а йди сюди,— під базари та ярмарки він завсіди був лютий до нас як кат,— іду я до його, а серце в грудях так б'ється-б'ється. В роті повно — не знаю, чи ковтати, чи викинути. Кресь! — він мене раз по щоді, кресь! — удруге,— рука важка, як камінь,— так я й поточився і куском тим удавився. До лиця — а з його юшка так і цебенить. Тут уже баби в один голос: «Та й за віщо так катувати дитину?»

— Ой, леле тяженьке! — жаліють другі,— коли б ота нещасна мати побачила, як її кров нівечать.

А одна молодича, така висока, чорнобрива, і тепер пам'ятаю, аж зблідла, а очі огнем взялися.

— Бодай,— каже,— ще вашим дітям довелось отакого добра зазнати в чужих людях!

А він охмурнів, як вовк очима світить.

— Нічого,— каже,— мене теж учили та й чоловіком, бачте, став.

Качан примовк і важко зітхнув, піт виступив на чолі.

— Ех, Мар'яно Романовно,— хто по наймах не бував, то той горя не видав.

Далі Качан присунувся ближче, взяв Мар'яну з осторогою за руку.

Помітно було, робилось усе планово.

— От ви питали мене, Мар'яно Романовно, чому я досі не оженився. Знаєте, Мар'яно Романовно, сироті женитись, як каже простонародна приказка...

За плечима у їх прокашлявся Микита і несподівано гукнув:

— Ану розсуньтесь,— що вам — лавочки мало?

Обоє кинулись. Качан одсунувся од Мар'яни, як опечений. Далі зирнулися і засміялись.

— Ви, Микито Романовичу, краще б ішли спати,— звернувся Качан до Микити,— бо у нас із Мар'яною Романовною буде серйозна розмова, вам слухать цього не подобає, тому що ви ще мальчик. Да!

Далі Качан знизив голос, щоб Микиті не було чути.

— Так... що я хотів казати...,— взявся за голову,— забув — от пам'ять! Ну, та все одно. Мені з вами, Мар'яно Романовно, довго розмовляти не треба. Я бачив горя в світі і ви його бачили... От ви питали мене: чому я не женився? — пригадав він.— Ех, Мар'яно Романовно, сироті женитися, як каже простонародна приказка,— тільки ночі не спать. Поки був бідний, нічого не мав...

Спотикаючись і витираючи піт, Качан дотягував свою скрипучу розмову, як тупий учень старанно визубрену лекцію. Мар'яна одхилила голову вбік, зацікавлена слухала, що витюхкував недалечко в гіллі соловей. Здавалося — сміявся: «Покинь, старий, лисий... покинь!»

Несподівано десь увзявся другий і над самою головою в Качана загаласував:

«Та не так! Та не так! Впіймав-стиснув, впіймав-стиснув та й: тц! тц! Ех!!..»

8. СОЛОВ'ІНИЙ БАЗАР

Солов'ї щебечуть, а Насті на призбї сон сниться. Сниться їй, що вона на базарі. Ранок такий ясний та погожий, із-за церкви підбивається сонце, виплило над високими кленами та так і сяє на увесь базар. Вози, коні,

люди — все аж хлюпоцеться в золоті. Гомін на базарі бадьорий та дзвінкий, аж на серці ясно.

Коло возу одного селяку з свіжою рибою Гончарева невістка вже завелася з насінницею Шарківною. Молодиця скаже слово-двое та й замовкне, а Шарківна її повіває, і головою мотає, й дулями присукує, почитує і в батька, і в матір, і в рід увесь, аж луна ходять над базаром. Із крамниць повиступали крамарі і слухають... кивають головами, дивуються. Товстий Матрьохін аж крамницю причинив — підійшов ближче до возів, наставив ухо й очі зажмурих, як кіт на сонці.

А Шарківна лящить і духу не переведе: причитує, сльозою прикрашує, аж голос витрінкує: набере духу, вдарить, як жменю гороху сипне на стіл, і розіллється, розсіплється тоненькими сніпочками.

Кругом густо оступили люди. Баби й молодіці посхляля на руки голови, пожурились, а од возів надійшли селяки з батіжками, слухають, аж шапки познімали. Навіть старець замовк із лірою — одхиляє голову, прислухається.

«Гарно лається вража жінка, — подумала заздро Настя, — що вже гарно то гарно — слова не скажу. Шкода, що я охрипла». А далі осміхнулась, думає собі: «Дай я оступлюся-таки за молодицю — вона ж, здається, чи не буде ще й родичкою мені». Тільки відкрила рота, аж чує:

— Добрий вечір, тітко Насте!

І зразу Насті мов річ одібрало. Всі дивляться на неї, дожидають.

Шарківна ждала-ждала та відразу як повіє:

— Чого ото ти одчинила вершу, як хамазей, ти перебрехо ордівська? Додому краще ішла б та свою оту городянку впинила, бо вже там повнісінький двір і хату бахурів понаводила.

А за нею й інші:

— Довела до розуму дочку.

— Так ото вона та сама ордівська Настя? — показують на неї пучками якісь чужі жінки.

Озирнулась Настя: а вже скрізь на базарі тільки й мови, що про неї, головою кивають та судять-судять, аж луна розлягається по базару.

«І треба ж отак острамитись! — сама дивується собі Настя, — цього ж мені ще й скільки живу, не було...» Далі напружила сили, стенулась, набралась духу, пирхнула... кинулась... ніч.

Немає базару, тільки в саду бучу б'ють солов'ї, галасують, сперечаються, перецтять, аж лист шумить у дереві. Так, ніби два гурти школярів стіною йдуть — бурса на бурсу.

«Бить їх, бить! Бить! Бить! Патиком! Патиком!»

«За віщо їх! За віщо їх?»

Далі з усіх садів, з усіх кутків посипалось:

«Тьорох! Тьорох!.. Тьорох! Тьох-тьох-тьох!..»

Ішло в наступ солов'їне військо.

Слухала Настя, слухала, далі сплюнула.

— Тьху, на вас круча! завели, як у жидівській школі.

Коло дверей знову щось обізвалось:

— Задрімали, тітко Насте? Добрий вечір, кажу.

— Хто це?

Придивляється: тужурка з блискучими гудзиками, на кучерях кашкет із срібним значком: панич. Чудний тут здається вночі на глухому кутку; виблискуючи гудзями, нагадує тих персонажів, що бачили їх опівночі на свої очі похливі баби десь у темному переулку або на старій греблі.

— Що — не впізнаєте?

Настя здивовано й привітно:

— Либонь Андрій Петрович? Дивіться, який виріс...
Насилу впізнала.

9. ПАНИЧ

— Мар'яно, а йди на часинку в хату.

— Чого? — раптом кинулась Мар'яна. Голос матері здавався їй якимсь загадковим.

— Та йди — побачиш!

Мар'яна щось духом почула. Була в'яла, зразу вирівнялась, виструнчилась, — зашарілось обличчя, пішла схвильована молодою бадьорою ходою, тільки віття шелестуло.

— Я вернусь!

Уже здаля кинула Качанові.

Коло столу стояв стрункий кучерявий юнак, заклавши руки за спину. В руках хитав кашкета із значком духовної семінарії, озирав фотографії на стіні, обстановку хати, затишної й чепурної: кралевецькі рушники по стінах, зільники на вікнах.

Мар'яна, вскочивши з розгону в хату, глянула й спинилась на порозі, мов перед нею прибив хто ворину: Андрій!.. Він глянув і зараз почервонів.

Лице в Мар'яни спалахнуло, як солома на огні, хвилиною вдарила в груди буйною радістю. Боязко підійшла до столу й, спустивши додолу очі, привіталась тихо-тихо...

Все, що передумала вона сьогодні про Андрія, всі слова, які готувала до зустрічі, все одлетіло й розпливлося, як марево в тумані: радість прийшла несподівана і зовсім не тоді і не так, як вона вимривала.

Андрій м'яв козирок... Юнацька соромливість червоно шарувала йому молоде обличчя, проте він видимо бадьорився. Голосно кашляв, швидко говорив, чогось дуже блискучий огник стояв у карих, гарячих од сорому очах.

Сіла Мар'яна мовчки край столу, як крізь сон слухає, що говорив Андрій. Казав він, що з тіткою Настею вони давні знакомі, що не раз і раніш забігав він провідати тітку Настю. Тепер побачив світло в хаті й заскочив випити молока...

Солов'їв послухати,— їх же тут така сила.

Мар'яна помалу знизу підвела на його очі, подивилась пильніше й промовила стиха, лукаво:

— Чому не приходили так довго?

Андрій спалахнув, як жар.

— Хіба ви знали, що я прийду до вас?

— Дожидала,— таємно осміхнулась Мар'яна,— вчора й позавчора.

— Пам'ятаєте, як перший раз під церквою глянули на мене? Ну, так отоді щось немов торкнуло мене, що ви колись, мабуть, прийдете до нас.

Мар'яна опустила вії.

Підвела голову, подивилась в лице Андрієві гарячими очима. Осяяла його ними, як зорями, опалила.

— Що? — мимоволі хрипло й нишком промовив Андрій.

— Нічого, це я так...

Мар'яна схилила нижче голову, розглядаючи у його щось на грудях.

— Хто це вам оцю сорочку вишивав?..

У хату увійшла Настя, ставила на стіл пляшку з наливкою.

Була рада й заклопотана.

— Та як на лихо немає чим гаразд і пришанувати вас,— гомоніла вона, переглядаючи на косинчику ще якісь пляшки.

Андрій прохав не турбуватися.

— Е, ні, так не пушу, в які то рази заглянули до хати, та так насухо пустити?.. Ваша мама, хай їй легенько згадається, коли загляну, ніколи не випустить без чарки горілки...

— О бач, клич же й того... як його... Чого він буде там у саду сидіти? — пригадала Настя.

Мар'яна зразу скривилась і нахмурилась. Далі рішуче.

— Та хай йому чорт, нащо він мені? Причвалає щовечора й морочить голову... Патякає щось таке, що воно мені зовсім не потрібно.

Андрій стурбувався.

— Це ж хто такий? — мимохіть вхопився за кашкет.

— Та це такий кавалер почав до мене учащати. Качан — знаєте? — Мар'яна посміхнулась.

— Аякже, знаю, знаю.— Тінь лягла йому на обличчя. Стояв серед хати, полохливо моргав віями, щось міркував, поглядаючи на двері.

Мар'яна умовляла.

— Та ви не турбуйтеся,— він швидко піде.

Далі щось зміркувавши, до матері:

— Мамо, ми перейдемо краще у кімнату, а йому скажіть, що я занедужала,— хай іде собі хоть під шум.

Настя нерішуче звела на неї очі.

— Чи добре ж так буде, дочко? Він, цей Качан, часом погана буває людина, щоб чого не вийшло з цього?

Мар'яна вирівнялась і гордо блиснула очима:

— Чого ж це я маю його боятись? Що я йому — запродана? Так він мені потрібний, як бідному трясця. Хай іде, звідки прийшов.

Привітно й рішуче до Андрія:

— Ходімо в кімнату, там у нас чистенько, затишно...

Андрій, підбадьорюючи себе, труснув кучерями й пішов за Мар'яною.

В снігах чогось затримались.

Мар'яна придушено:

— Ой, що це ви? Мати почують...

Далі стиха.

— А признавайтесь — де це ви вже горілочки хильнули?

Схвильовано, радісно, злякано, тремтячи голосом:

— Ой, заждіть, заж...

Мов вихор налетів у сіни: шелест бурхливих обіймів, згуки сухих жагучих поцілунків.

В одчинені двері линуло з саду радісне:

«Отак! Отак! ще краще! краще!..»

Несподівано виявився у сінях на ступі Микита.

— А бодай я вже на світ не родився,— гукнув він трагічно і, схопившись за голову, побіг із сіней.

10. ОБРАЗА

Настя взяла жмут соломи, кинулась розтоплювати в печі; лагодилась смажити яєшню. Поверталась швидко, мов одмолоділа.

Рипнули двері, на порозі помалу сунула в хату спершу гітара, а далі почтively обличчя Качана; з осторогою кашлянув:

— Мар'яни Романовни немає тут?

Настя злякано кинулась і одвернулась.

— Та щось їй недобре стало. Занедужала чогось... Прохала вибачить їй, що не може вийти,— казала не повертаючись.

Качан зразу занепокоївся, увійшов у хату.

— Що ж їй таке? Може, лікаря треба?

— Та ні, може, обійдеться й без цього. Голова там трохи заболіла в неї чи що...

Качан із підозрінням подивився на Настю.

Увійшов Микита, сердитий, червоний.

— Мамо, чого йому треба тут, тому дяковичу?

Мати не поверталася й не відповідала — тільки зашарілися в неї щоки й уші.

— Дозвольте, якому дяковичу? — прищурені, запліснівті очі Качанові підозріло впилися в Микиту.

— Я скажу йому, щоб він ішов од нас,— гарячився Микита.

— Не твоє діло! — одрубала йому мати.

Микита хряснув дверима, вийшов.

— Та-а-ак... — протяг Качан і сів чогось на лаві.

— Виходить — краці прийшли, то Качана можна й за поріг?..

Качан навіть одмінивсь на виду, зблід.

Настя поралась, не повертаючись, коло печі, мовчала, тільки дедалі більше червоніла.

— Паничі, студенти... так,— тягнув Качан.— Тільки глядіть, щоб ті студенти...

— Хай вас чорт візьме всіх! — струхнувши очіпком, грубо кинула Настя. Сердито торигнула рогачем в печі,— всі ви однакові — знаємо, чого ходите.

— Ну, що ж, коли таке діло, ми можемо й піти...

Качан встав із лави, постояв, знову сів.

Очі його швидко моргали й чогось напружувались, видно було, що перед тим, як іти з хати, йому хотілось сказати Насті щось гостре, вразливе. Слова виходили хрипкі, гарячі.

— Мені казали, що баришня по молодості в гріх ускочила... хотів пожаліти, своїм чесним іменем покрити її гріх. аж бачу...

— Бога ради,— не озираючись, із серцем одказала Настя,— не було б де голови втопити...

— Ну, добре ж... добре... Хм!.. Ну, добре...

Качан урочисто встав, обережно загорнув у хустку гітару і пішов із хати.

На порозі дуже чемно вклонився. Очі поблискували зловісно. Протяг церемонно:

— Найпокоїнішої вам ночі...

— З богом! Чорт не видав вас тут.

Оставшись Настя сама в хаті, кинула поратись, сіла коло столу й склала на грудях руки. Гарячий сором аж курився в очах, а лице мінилося щохвилини: то зблідне, то знову почервоніє. Одчинила вікно, стала прислухатись. Десь злісно ляснуло хвірткою.

«Щось надумав, гицель»,— тривожно торкнуло Насті в грудях.

11. ПОМСТА

Тінь од береста рясно вквітчала білу стіну ажурними листочками, темними, мов випалив їх місяць на білій стіні.

Коло хати в маленькому подвір'ї — гомін. Скрізь розташувалися парубки, високі вночі, як велетні. Сиділи на призьбі, на моріжку, посихалися на тин, товклися в городчику між квітами, ходили попід вікнами, кругом хати.

Отaborилися, як дома. Двоє коло дверей перемовлялись з Настею, що обзивалась десь у сніях за дверима.

Чути було глухий її голос:

— Кажу ж вам, що немає нікого в мене в хаті чужого. Вам наказав той старий тягун, Качанюга, а ви й віри пойнняли. Ідіть, хлопці, ідіть за доброї честі, не чиніть бешкету.

— Не дуріть, тітко, бо сидить щось у хаті, сидить, личина,— певно казав парубок.

— Ех, тітко, тітко,— з докором казав другий,— і треба ото попускати таке в себе в хаті?

За дверима щось глухо одказала Настя.

— Звісно, воно ніби й не наше діло, а тільки ж так воно не годиться. Ну, та все одно ми його підстережемо. До світу будемо сидіти, а впіймаємо.

Декілько парубків зазирали пильно у вікна; в хаті було тихо й темно, видно було, як у друге вікно, що навпроти, одсвічувало знадвору блакитне небо. Біліли подушки на полу, вимальовувалися контури печі.

Парубки пильно розглядали по хаті. Того, що хотіли, вони не бачили і голосно базікали аби про що.

Аж ось коло того вікна, що з кімнати, радісно зарепетував, залементував хтось на увесь двір:

— Хлопці — сюди! Хрест мене вбий — тут! Хуражка з окардою лежить на столі.

На столі справді виблискував проти вікна на кашкеті срібний значок, невидима рука миттю одсунула його кудись у тінь. Парубки затупотіли під вікнами, і незабаром у вікно товпилось кілька голів.

— Де саме? Де?

— Хай я проклятий буду — лежала! — клявся парубок,— сховали.

І знову крик:

— Гляньте — цигарку курить!..— у темному кутку кімнати ясно для всіх блиснув необережний огник цигарки.

Закричали, загоготіли, зареготали всі. Сумніву не було.— Тут!

Напільне вікно, що в город, грюкнуло, одчинилось.

— Гу-гуп! — щось у гарбузиння. Встало: плиг, плиг!.. по заплутах, як здоровенний собака, аж земля загула...

Гамір замовк — раптом в усіх спалахнув мисливський азарт,— мовчки, хвилею завзято ринули вслід:

— Лови! Держи!

Залунало городами, перелетіло в село. Пішло десь по сонних улицах... В дворі тільки сліди залишилися — поламані під вікнами Настині піони та під лісом потолочений лискучий любисток.

12. ЧУЖАНИЦЯ

В хаті темно: трохи одсвічували вікна, як дірки. Напільне вікно стояло одчинене, в його дихала ніч, свіжа й пахуча.

Мар'яна сиділа сама в хаті, схилившись на стіл. Смутно пригадувала свої мрії над колодязем. Думала про те, що молодість пішла намарне. І хотілося Мар'яні оплакати її гарячими слізьми...

Вбігла в хату Настя стурбована, заплакана; зразу кинулась до дочки:

— І де ти така взялася на мою голову? Іхала б собі безвісти, щоб очі мої не бачили тебе...

— Що таке, мамо? — затурбувалась Мар'яна.

— Що таке? — іди подивися: ворота всі вимазали, оті гицелі... оті... — Настя зайшлася слізьми, — отакого страму наробила...

Раптом перестала плакати, грубо:

— Ідь собі од мене, життя мого не муч, бо гірке воно й без того. — Щось чуже, нерідне, вороже почулося в її голосі.

Мар'яна підвела од столу голову, і очі її спалахнули, як зірниці.

— Я ще вам, мамо, хати не пересиділа, а коли хочете, то знайте — хата батьківська, і буду я в її сидіти, поки сама схочу. Що я вам таке заподіяла, що ви гоните мене з дому?

Настя сама не знала, на кого нападись. Шпурляла все в хаті, стукала, далі сіла й почала причитувать.

Двері рипнули і в хату увійшов тихо Микита.

— І де хоч ти там тиняєшся? — зразу повернулася до його Настя, — не бачиш, що тут таке чиниться?

Микита якось боком підійшов до Мар'яни. Зашарудів рукою її по плечі.

— Чого тобі, Микито? — лагідно й смутно промовила Мар'яна, як колись, було, до малого.

Не помічала того, що в очах у Микити крізь сльози

одсвічувало щось суворе й зле, що брови нахмурені й лице зблідле. Зразу кинулась.

— Ай! Микито!

Микита вхопив її за косу і рванув з такою силою, що Мар'яна поточилась і впала з лави додола.

— Микито! Мик...— злякано гукала Настя.

Кілько разів лунко лягнули в темряві скручені віжки і далі засвистіли кудись під піл.

Микита схилився на стіл і закрився руками. В хаті якийсь час стало тихо. Тільки було чути, як раз по раз чмихав Микита, немов із-під важкого гніту випорскувала вода. Приглушено ридала на долівці Мар'яна.

Виплив із-за хмарки місяць — за вікном на городі за-ссяв цвіт на яблуні, загорівся.

У розчинене вікно вільно летів безжурний сміх:

«Чудні! чудні! Цілувались-цілувались, потім, ось тобі...»

В чийсь хаті рипнули двері, і надвір вийшов «дзюдзі» маленький хлопчик, піднявши рученятами подол білої льолі. Послухав звуки і широко розкрив заспані великі очі, а в тих очах, як у чистій воді, із зорями, з ночними тінями, з усіма дивами і таємницями мініатюрою одбилася ніч.

Чудно йому тепер і боязко, і швиденько, абияк справившись, зразу поспішає він, склипаючи очі по дорозі, у хату до своїх дитячих снів.

13. ПРОЩАЙТЕ, НЕ ЗАБУВАЙТЕ

Коли сонце підбилось на полудні, до Настиних воріт чустрою, зачучвереною конячкою під'їхав на драбиняку сусід Матвій.

З хати почали виносити пакунки. Вийшла Мар'яна. Англійський сірий сак, дорогий капелюх з вуаллю, браслет золотий на руці — струнка, висока коло низеньких воріт...

Слідом за нею Настя в старенькому і без шапки Микита. Настя витирала порепаними од роботи руками заплакані очі й доказувала останню мову:

— Копієчку складай, дочко, бо на старість, хто знає, як буде. Поки він живий — може, не прожене, а помре, що будеш робити? Звістки присилай часто, бо не знаю, чи доведеться вже й бачитись,— Настя схлипнула,— стара

роблюся, робити нездужаю. Може, скоро вмру...— стала рукавом втирати сльози.

Мар'яна мостила пакунки на возі, а між ділом розважала матір:

— Не журіться, мамо, ось підросте Микита,— ожените, невістку будете мати, буде кому й робити.

— А ти ж, Микито,— звернулась вона до хлопця,— жалуї маму, а то й щастя тобі не буде, як будеш їх кривдити.

Микита спокійно й діловито вкладав речі у віз, дбаючи тільки за одно: щоб не загубилось або не потовклось у дорозі.

Все було уможено, Мар'яна стала коло возу, немов задумавшись на годину.

Тихо, трохи зблідши, підійшла до матері.

Обхопила її за шию, на груди головою впала.

Два обличчя, одне ніжне, випещене, друге Настине — засмажене, мужицьке, стулилось одно з одним, як скипіли.

Гребінчики випорсали з коси у Мар'яни, жмакався капелюх з квітками, мнявся дорогий сак. Мар'яна нічого не помічала, плакала в обіймах матері рясними мужицькими сльозами.

Одвівши голову од грудей матері, Мар'яна глянула на Микиту очима, повними сліз, мовчки, мов п'яна, похилилась до його; кинула руки йому на плечі й стала тиснути до себе замурзане його лице та вітром запалене.

Так і вмила його слізьми.

Почув Микита зблизьку, як б'ється коло його грудей Мар'янине серце... Подумав: колись ніби так було вже... Коли ж це? І вразу пригадалось.

Були тоді жнива, всі пішли в поле, а вони вдвох дома. Мар'яна босенька, невеличка дівчинка в довгій карсетці, а він, мабуть, зовсім малий хлопчик... Все бігав хвостом за нею, вчепившись за спідницю. Зійшовся гурток тоді дітей, нарядились піти у місто в панський сад.

Гарно в панському саду, зелено. Трава попід руки, дерево густе, а ягоди рясніють між листом спілі, червоні, аж притемнілі. Розташувались у вишнику, мовчки патрають, тільки озираються; коли одно по одному: гуп, гуп — з вишень, знялися й пошуміли, як вітер. Озирнувся Микита: іде панюга здоровий, страшний такий. Кинувся Микита

за дітьми — не збіжить. Перечепився за щось, розірвав штанці, упав та так і зайшовся криком. Всі повтікали, осталися в саду він та пан. Коли із-за куща — Мар'яна. Вхопила Микиту сперед ніг у пана, скинула на свої дитячі руки і, плачучи й задихаючись од ваги, метнулась тікати... Тоді так билось у Мар'яни серце.

Шпигало Микиті щось у носі. Казав у думці: «Цього я вже не люблю, е-е, не люблю!..»

Сіла, склипаючи, на віз.

Підвела голову, обвела очима садок, оселю, немов хотіла всю її вбрати в свої темні, наплакані очі.

— Мамо,— промовила,— я вам перешлю колись грошей, а ви найміть маляра, нехай змалює мені нашу хату, а я поставлю її в себе над постелею та й буду рано й вечір згадувати домівку... А ти, Микито, ґрунтика не продавай, бо вже отой Петренко пасе на його очі, нізачо не продавай... Садочка не рубай... А там — хто знає,— у Мар'яни засяли очі,— може, колись хоч у гості над'їду, може, не проженеш-таки, Микито, з хати?

Матвій узяв у руки віжки й став рушати.

— Не забудьте поставити хреста на батькові,— пригадала Мар'яна,— а то, як ви, мамо, помрете, то й могили його ніхто не розшукає.

Віз заскрипів, повертаючись, і поторохтів по сухій ненаїждженій дорозі.

— Глядіть же, мамо,— повернувши голову, нашвидку наказувала Мар'яна,— не забувайте мене, пишіть. Спишуйте все-все, що діється на Ордівці... Пишіть, як хліб родитиме, яка година буде, пишіть, як сади цвістимуть, як одцвітати будуть...

Казала іще щось, та вже не було чути за скрипом.

Настя й Микита стояли коло воріт, склавши руки, й мовчали. Дивились їй услід, аж поки віз не повернув із улочки.

14. КРИЗЬ СОН

Ніч... Тихо... Міцно пов'язав Ордівку сон. Знову сплинув мовчазний місяць, кризь галуззя навів проміння на Настині ворота в глухій улочці, висвітив, дивиться, що наспівали цієї весни солов'ї на Ордівці.

Зігнувшись коло воріт, як злодії, Микита й Настя шкрябають ножами чорні плями на воротах, стиха пере-

мовляючись часом словами. Лагідна спокійна їх розмова упівголоса.

— Так-то, сину,— зітхнула Настя,— одрізана скибка хліба, то вже не притулиш.

— Чого б краще: брови змалювала, очі вліпила, думала — оце тобі, доню, твоя й доля буде, а все це пішло на лихо. Навчала ж, наказувала — шануйся, бережися, дочко,— не послухала, волю свою взяла та й занастила себе, як сама знала.

— Мамо,— трюхи згодом обізвався Микита,— а навіщо ви мені вліпили такі довгі уші? Тепер мене й дражнять: каплоухий.

— Е, сину,— казала Настя,— ти благай бога, щоб доленьку щасливу послав, а врода — то цвіт на дереві; вітер повіне та й цвіт той осиплеться.

Тихо... Шкрябають ножі.

.....

Самотою стоїть на Серединному руйновищі обдерта пуста. Високо здіймається гостроверха солом'яна покрівля з розваленими виводами. Над нею сумною стіною сплели свої віти високі шумкі тополі, а по трухлявому солом'яному дахові німо хвилюють од їх ясні тіні.

Під стріхою сумом чорніють повибивані вікна. В одно висунула на проміння рогату голову корова. Дивиться сонними очима в спустілий сад і ліниво ремигає.

Коло порогу своєї пуста сидить, зігнувшись, дід Середа. Схилив сиву чубату голову, вхопив в обійми коліна, дрімає. На колінах розгорнута книжка.

А над головою аж шумлять солов'їні досвітки. Ніби ціла летюча консерваторія розташувалася в зарослому, дикому приваллі, розсипалася по гіллях, по кущах. Десь у тернику один старанно повторює якийсь етюд, другий на верху дикої груші кидає в місячні високості величну імпровізацію, а ще один, заховавшись в глушавині колючої дерези, захоплено чеше, аж захлюпається, селянське алегрето:

Терла льон, терла льон,
Та й на терлиці...

Підійме Середа угору сиву бороду, пролупається — прислухається, заляскає в долоні, почне шугати:

— Акиш! Аго-го! Щоб на вас!..

І знову дримає над книгою, бубонить крізь сон:
«Матері, не гуляйте, дочок доглядайте, бо як каже апостол Павел...»

...Дихне вітерець, прокинеться верховіття тополеве, залупотить, мов старці більмами, лискучим проти місяця листом і знову в сон.

КРАМОЛЬНА НІЧ

В лузі під калиною зірка полощеться в криниці: срібні ключі впустила — витягає.

Вийшла мати води брати та й питається зорі:

— Зоре-зорянице! що ти бачиш з високого неба?

— А бачу я в садочку віконце, зачинене, затулене, тільки видно в одну щілинку. Там за книгами великими сидить чарівник, паличками на папері чари мережає — хмурим оком поглядає, важким духом надихає, лихо комусь накликає...

— Не поможи ж йому, боже!..

Андрій Петрович, новий на селі пристав, писав за зеленим столом папери. Писав, черкав, брови хмурив; схилився на руку, глянув у вікно.

А вікно весняна ніч одчинила, мовчки рукою до себе кличе Андрія Петровича, з кімнати манить.

Увірвалася його думка, що плелася на папері, задивився: високо-високо на темному оксамиті цвітуть золоті зорі, а під вікном — жарко дише очеремха, білим цвітом пишається...

Торкнуло щось пристава легесенько в груди, — встав і пішов.

Ходить по двору, в садку між квітками, гудзями в темряві виблискує, роздивляється: біліють хати в селі, в густі тіні сповиті, десь дівчата виводять «верби рясної». І щось лукаве нашіптує Андрієві Петровичу якісь спокусливі слова; так лагідно, ніжно обгортає його, і мружить він очі, осміхається, мимохить згадує слова: «Вы знаете украинскую ночь? — О, вы не знаете укра...»

Зразу спинився, як укопаний.

«Що-що? — визвірився він кудись у повітря,— я тобі задам «української ночі!»

Перед очима у його немов виріс молодий сільський учитель, як уже довідався він,— мазепинець і сепаратист: українські книжки читає, співає, ще й з червоною стрічкою ходить.

«Ні, брат, мене не зіб'єш ще з пантелику!.. Ніякої української ночі не було, нема й не буде!.. Для всієї ма-тушки Росії одна ніч може бути — російська ніч!.. Так-то...»

І нахмуривши брови, Андрій Петрович заспівав фальшивим тенорком:

Весело сияет
Місяць над селом,
Білий сніг сверкаєт...

— Тю на тебе! — зашумів над головою у його молодим листом клен.

— Чи не сказився? — хлиснула його під носом білим цвітом черешня — трохи не чхнув. Під ногами заворушилась трава. Андрій Петрович засоромився і змовк.

«Можна знайти й іншу, підходящу,— перед кимсь виправдувався він,— ну, хоч би й така...»

За сусідньою клунею на леваді витьохкує соловей, щєбече, як словами вимовляє.

Андрій Петрович перебирає в голові російські пісні, пригадує, далі солоденьким голосом заводить:

Сладко пел душа-соловушка...

Зразу здалося, що соловей полетів кудись далеко й захарамаркав щось нерозбірне, сердите, немов з кимсь загризся.

Андрія Петровича трохи це вразило.

«Не хочеш — і не треба! — подумав він,— і плювать». Пішов у садок, витягся горілиць на лавочці, став дивитись у небо.

«Так-то, голубчику! — почав думати він про вчителя: — не довго щебетатимеш — пожену я тебе звідціль так, що безвісти залетиш... І духу твого не буде».

Над головою рясно всипали небо зірки, переблискують-ся, немов гулянку заводять у прозорому небі.

Андрій Петрович позіхнув, потягнувся й, поволі одбиваючи носком черевика такт, почав декламувати:

Тиха украинская ночь,
Прозрачно небо, звезды блещут...

А в голові тимчасом снуються слова офіційної бу-маги про вчителя до губернатора. Дивиться на зірки й дивується: сміються зірки, аж пирскають, на його підмор-гують:

— То як, пане пристава? — «Тиха українская ночь?» — передражнюють...

Пристав підскочив, як опарений:

«Що це мені за навождення? Та тут, здається, все кує крамолу, все отруєно одним духом. Так, так...— думав він далі,— тут тобі соловейки, садочки, зірочки, зозульки,— все, здається, тихо та мило, а гляди — десь у затишку гуртом і виплодили мазепинця. Недаром ото звиває тут кубелечко мазепинська крамола. Ні! Тут треба добре за них братись! Треба руйнувати, розгонити без усякого жалю!»

І одразу малює йому хтось привабливу картину: стоїть серед неба голуватий стражник Хома з банькуватими очима, а руки — як довбні. Стоїть серед неба, з мітлою, великий, як марище,— тінь упала на півнеба; махає міт-лою, зірки докупи змітає...

Майнула картина перед очима та й зникла.

А зірки знялися немов ще вище, такі недосяжні, до-вічні, задумані. Дивляться на його, промовляють: «Ні, сюди не достанеш... тут вже наша правда». І бачить Ан-дрій Петрович, що тієї правди ніхто не закриє, не зруйнує.

І чогось тоскно-тоскно стало йому — ніби хто його тяж-ко вразив.

«Нехай його виженуть,— думалося йому про вчителя,— а він все ж не покориться — буде казати, що він за правду страждає... ніби моя неправда, ніби я не міг би теж по-страждати за правду». І так хочеться йому постраждати за свою правду... Лежить, дивиться на небо, думає...

Стуляються очі, розходяться губи, зуби забілили, по-дуло з носа, як у порожній глечик...

І мариться Андрієві Петровичу, що він уже постра-ждав: його скинули з пристава й настановили за страж-ника. Сидять вони з Хомою у жида Левка, п'ють по чарці, цибулею закушують, гомонять; і жаліється він Хомі на свою кривду: «Так-то, товаришу Хомо!.. ти, може, й не повіриш, як мені жилося колись: чай, кофе розпивав, жінка була — така пухка панія, в шовках хо-дила, по-хорнцузькому говорила, на хортоп'яні вальсу вигравала,— всього позбувся, а за що? — Бо правду

люблю! За вчителішку, за сепер...— от не вимовлю тепер, як їх узивають... за домокрада якогось страждаю!»

— Ой, чи не брешеш ти, Андрію? — не вірять йому Хома,— бо скільки живу на світі, не чув, щоб станового за якогось учителішку виганяли. Либонь тут щось не так.

— Так!.. Проклят син буду — так! — б'є себе кулаком у груди Андрій Петрович,— за його страждаю і буду страждати! Хай беруть мене ті сепера...— І одразу — нема Хоми. Де не візьмись сепаратисти — чубаті, шустрі, в синих шапках, з червоними стрічками, як не вхоплять його за шию.

— Неси швидше головешку! — кричать. Перед самим носом запашила гаряча головешка. Похололо в грудях у Андрія Петровича, зажмурились очі. Ткнуло гарячим у щок, поміж усами у губи, аж немов зашкварчало. І приємна, ніжна теплота розіллалася по його тілові, мов після чарки дорогого вина. «Прекрасна смерть праведника,— спадає йому на думку.— Печіть! Давіть! — Ніякі муки не страшні мені!» — гукає він до крамольників.

— Андріюша! Натомився, голубчик, заснув! — обхвативши руками за шию, воркувала над ім кругленька, пухка, як пампушечка, пані приставша і цілувала його в лице.— Вставай, серденько, та підемо спатоньки.

— І піду!.. На смерть піду, бо за правду страждаю! — і вразу, одкинувши голову, грізно заспівав:

Шалійте, шалійте, скажені кати!..

Кинувся од свого голосу, лупає очима; десь далеко миготять холодні зорі, з темряви близько схилилось повненьке лице жінчине, осміхається.

— А хто це зараз співав тут? — хрипко, стурбовано спитав він.

— От тобі й маєш! — регоче жінка,— та хто ж — сам вигукував зо сну; та ще якоїсь такої... ходім, серце, спати.

Андрій Петрович пролупався, став пригадувати, роздивляється.

А ніч — чарна, блискуча — тихим маршем пливла кудись у золотих зорях, з бунчуками, з булавами, з короговками, вибиває десь за горами в голосні бубни, у срібні сурми радісно сурмить...

— Ні, цього не можна одкладувати далі! — рішуче промовив Андрій Петрович,— треба зараз же сповістити кого слід. Хай якнайшвидше беруть його звідділь.

— От що, Олюсю! — звернувся він до жінки, — спати вже швидко не буду. Скажи Марині, хай позачиняє віконниці — до світа треба написати одну бумагу.

А в лузі під калиною полощеться зірка в криниці, золоті ключі витягає.

Вийшла мати води брати, питається ясної зорі:

— Зоре-зорянице! Що ти бачиш з високого неба?

— Бачу я — на ганочках зібралися хлопці та дівчата до юнака в гості. Не на жарти, не на сміхи — на тиху розмову. А юнак молодий ясным оком на їх поглядає, легким духом подихає, на щире умовляє.

— Щастя йому, боже!

1913.

ВІДЬМА

(З народних переказів)

Серед безлюдних просторів, морозом окутих, засипаних мертвим сніго-піском, білим та холодним, по хуторах і селах світилися привітні, не буденні огні.

Рік од року, довгі віки, серед самої глухої ночі-зими, коли, здається, і сміх, і пісню, і всі радощі людські закує, замурує в крижану дулевину, погасить у людських кублах останні огні й оповіє їх у довічну темряву,— по всіх неосвяжених просторах степів поміж сонними борами, по всіх закутках, де тільки притаїлись людські житла, всі разом, немов по захованих дротах, світилися вони, радісні, живі.

Боязко заглималися огники десь і на дні глибокої степової балки, самотної на далекому степу.

Десяток убогих хаток визирали із заметів, мов нори степових звірів, а поміж ними лунав веселий гомін: веселою, ясною марою вертиться по хуторі ріжнокольорова звізда, ляцять бадьорі пісні про райські сади, про золоті розкоші.

Здається — повійнуло на завмерлий хутір з вікової давнини казковим сном, чарівним і теплим.

А кругом балки в грізне військо вирядилися тіні всякого страхіття й примар з відьмами й мерцями, з усіма витворами темної ночі; заворушилися, стурбовані світом і радістю, озброїли свої сили против радісного свята.

І зашумів люто вітер із степу, загув,— із свистом, із диким гуком метнулась на хутір разом із ним темна сторожа, подула холодом, війнула снігом, накинула темне рядно. Стало порожньо й сумно.

Тільки сила ворожа гасає, лютує в темряві.

А радість вже осміхається то з одного, то з другого віконця теплим червоним огником.

Пізніш за всіх заблимав огник у крайній од ярів хаті, не ясний — блідий і злий.

Й сунули до неї всі страховища, відкрили стару похилену оселю, осілись на воротах, на старих полатаних вікнах.

Повіяло од хати на хутір сумом та острахом.

Блідо горить на карнизі прикручена гасничка. Вікно од дороги затулене; в напільному, од степу — кружалками одтавали замуровані шибки. І здавалось, що то незграбні кудлаті опудала з чорними обличчями й ватяними бородами й чубами товпляться знадвору у вікно. Із миски самітно визирає худе святкове порося з гострими ушіма, визирає в убогому світі, як старовинний дерев'яний ідол.

Піч полупана, долівка не мазана, грубо, абияк, підбілені голі стіни. Сумно й бідно, неохайно.

Ні, немає радощів цьому дому...

Сумний-невеселий ходить по хаті господар цього дому, Іван Крупка.

Сам підголений, блаженька свитина новим поясом підперезана, чоботи вилискують дьогтем — молодець, хоч куди, а невеселий.

— І чого воно так, Катре; тільки у людей зайде свято — у нас здійсмається гризня? — промовляє мов сам до себе.

В темному кутку блиснуло щось хижими гарячими очима.

— То кому свято, а мені тільки серцю сухота! — одповіло плаксивим голосом.

Схилившись на ріг до столу, сиділа, схлипуючи, в новому вбранні молодиця.

Незграбно на всі боки стирчав і оддувався на їй недовладно вдягнутий кольоровий крам. Дикунським кокетством оддавало од темнорожевого очіпка з якимись давніми ріжками на голові. Чорна коса, як буїна грива, не вмщалась під очіпком, і здавалося, що то дитяча невміла рука, жартуючи, начіпляла грубі прикраси на якогось молодого гарячого звіра.

Глянула на піл — і здригнула од огиди й зненависті.

— Бачить їх не можу!.. Дух мені од них противний, одворотний... Наплодить наплодила, дохляка, та й сама згинула, то це мені панькатися з ними, з вонючими?..

Нащо? За що? Що це я — наймичка їй?.. У мене свої сипнуть незабаром.

— Ох, та яка ж ти недобра, Катре,— винувато кліпаючи очима, казав Іван,— ну де ж їх діти — не подушить же, як щенят.

— Де хоч, там і дівай, коли хочеш інших плодити. А коли ні — та зогнивай ти з своїми злиднями, з тими чортенятами! Піду до батька...

Підскочила на лавці й одвернулась до вікна.

Повернула голову, глянула похмурим оком:

— Що я тобі казала? Забув? — тихо, понуро кинула.

— Що? — хрипко промовив Іван, прокашлявся й додав: — цього ти не кажи мені, Катре... Під боком люди.

— Що люди? — злісно повернулась до його, — на лихій години нам люди!.. Що вони — дітей твоїх годувати-муть?.. Яке їх собаче діло до нас?

Іван підійшов і з осторогою сів на лаву поруч.

— Підожди трохи, Катре, потерпи,— лагідно почав він умовляти,— вони кволенькі: дасть бог, самі повмирають.

— Повмирають... дожидай... Поки повмирають, то голову загризуть...

Схлипнула.

— Та геть, не обнімай! — гнівно зарепетувала, одпихаючи Івана,— такі злидні — туди ж моститься. Геть, не сиди до мене близько, бо од тебе тією безкишкою вонючою, тією сухотою тхне!

Плюнула.

Іван одсунувсь, насупившись, гасячи в очах п'яну пристрасть.

Обвела упертими, тоскними очима хату й заскиглила:

— Ой нудно мені, тоскно... Життя мого немає тут, замучать мене, із світу зженуть вороги мої осоружніі...

— Які вороги? — цікаво спитав Іван.

— Он, он мої вороги! — тикаючи пучкою на піл, із дикою зненавистю примовляла Катря.

На полу, світячи крізь драну ряднину големи заденятами, покотом лежали скулені од холоду трое дітей — одно більшеньке, двое малих.

Іван важко зітхнув.

Примовкли.

— Гу-у..— диким звіром вило надворі, гуло в комині, сипало піском у вікно.

«Замету, засиплю, сліду не лишу!» — нахвалялось комусь.

Катря кинулась, мов тільки що почувла, розплющила широко очі.

— Чуєш, яке мете? — тихо, таємничо промовила вона, підсуваючись до чоловіка.

— Ну? — закліпав стурбовано Іван очима.

— Слухай сюди... — лице стало довірливе, лагідне.

Почала стиха шепотіти йому щось на ухо, й одсвічували її очі чудним зеленистим блиском.

Зашарілось лице у Івана, очі сп'яніли.

Хіба ж віяло коли-небудь на нього од завжди кволої першої жінки такими гарячими чарами, такими могутими молодими принадами?.. Пара очей, як невідомі, дорогі камні, з дивно сумовитим чарівним блиском снували перед ним і закривали все навкруги... А лице? Де ж тая злість на йому?.. На його дивилось лице по-дитячому лагідне й привітне. Нікому лиха воно не бажає, тільки собі хоче щастя — дикого, палкого... Собі та йому, Іванові.

Жаль торкнув Івана, у грудях спалахнуло.

І дико вхопив він жінку в обійми, до грудей притиснув, як своє щастя.

А воно — живе, як огонь, гаряче Іванове щастя горнулося, в'юном вилося, припиналось губами, дух забивало.

Схопився бадьорий, енергійний — в очах, що поїнялись туманом, одсвічувались нові мрії. Схопив шапку:

— Поки я запряжу — знайди кобеняк та рукавиці, — тихо, швидко промовив і метнув із хати.

Жінка швидко кинулась до одяжі.

— Тпру! — санки глибоко угрузли в сніг, стали.

Ой і шуміла буря в темному й сумному бору! Немов незчисленні орди дикунів-велетнів, німих і лютих, намагаючись одним страшним гуком одігнати ворога, шуміли сосни.

Гудом гуде вгорі, реве, віє, трощить гілля і шпурляє сухим ломом.

А внизу затишно під густим наметом; тільки, як грізні привиди, тозпляться звідусіль тісним військом стовбури.

Глянув Іван навкруги — і почав розгортати кожухи, в яких, як у гнізді, стиха пустуючи, кублились в одних сорочечках діти.

Вийняв одно, швидко поцілував, кинув із саней — як було, в сорочині. Тоненько, різко закричало у снігу одно, за ним — друге.

Старшенька вхопилась за батькову руку та уголос:

— Тату, не кидайте нас!

Плакала, рідненьким, голубчиком ніжно взивала, руки цілувала, жалю благала.

— Не плачте, діти: прийде швидко мама, забере вас до себе, — умовляв Іван.

— Ми будемо слухняні, ми будемо мачусі годити, дітей тобі глядіти, — вичитувала, як стара, примовляла, — ми повиростаємо — підемо служити.

— Не будеш ти, моя дитино, служити, по наймах отиратись. Підеш ти до бозі, а в бозі — гарно тобі буде. Прости, доню моя, гріх мій та перекажи милосердному, хай і він прощає.

Нагнувсь поцілувати.

— Тату!

Охопила рученятами, припала, прип'ялася вустоньками...

Одірвав легеньку й чіпку, як реп'ях, та й кинув із саней далеко в сніг.

Шарпонував віжками.

Як легенька пташка білопера, стрепенула крильцями, знялася і вже билася, вчепившись за санки.

Вхопив її за плечі, пхнув дужою рукою.

І впала дитина горілиць на сніг.

Хльоснув батогом коняку, помчався, озирається:

Плутаючись у сорочині, лине услід, спотикається по снігу біла пташка; щось квилить тоненько, сніговим пиллом курить.

— Н-но! — ляснув батіг раз і вдруге, і ще, і ще...

— Ввв... — заходяться німі велетні вгорі, і вже тільки в ушах причувається, як серед шуму-бору квилять десь голі пташенята, що бурею викинуло з гнізда.

В хаті у Максима Чичуйка — як у вінку.

Стіни білі, долівка жовта, од рушників стоїть рожева темрява. Тихо в хаті.

В сухих квітках ритмічно блимає перед іконами лампадка, мов грає якусь веселу мелодію без гуку.

По залічках, по лавах, поза рушниками, навіть на новому килимі, що застеляно стіл,— скрізь німі танцюри-тіні.

Трісне лампадка, захвилює на всі боки полум'я— і пішли навприсядки, напідскоки, викиляються, руками вимахують— усі разом, як одно.

На покуті— горщики з кутею та узваром у сіно глибоко зарились, у мисці— свята вода з кропиллом.

Стоїть густий дух од сіна та сухих васильків. Тепло. А на столі, на святковому килимі— горою пироги, ковбаси, риба, паляниці... Зверху кидає мрійний світ на їх лампадка.

Спить на полу мати з дітьми, дримає на печі Максим. Гуде хуртовина надворі, трубить у каглу. Чогось Максима непокоїть: раз по раз крізь дрімоту турботно здригається в нього у грудях. Ох, ця буря!..

Хоче щось пригадати— сон мов хвилиєю кудись односить.

Зітхнув на всі груди, легенько щось там здригнуло— і вже з грудей пустив дух рівно, спокійно.

Двічі дихнув Максим носом, третього разу увірвався.

Лупнув очима, підвів із постелі голову, прислухається. — Усте, Усте!— стиха покликав він.— Усте, чи ти спиш?

— А... га!— хрипко зо сну обізвалась жінка.

— Усте, ти нічого не чула?

— Ні...— одкашлялась.— Ні, а що?— повторила глосніше, з тривогою.

— Щось мені приверзлося чудне— бог знає, проти чого. Причулося, немовби десь мої хрещеники голосять: «Тату, укрійте нас!»

— От, хай бог криє, цариця небесна!— Устя підвелась на постелі.— Гляди, щоб не надумала ота відьма заподіяти їм що-небудь. Бо там хуторські люди прямо криком кричать, що вона їх зведе. Чадом не вдалося подушити, то, може, знов що надумала?

Максим підвівся й став шукати на комині люльку.

— Бачив сьогодні під церквою кума— підстригся, підголився: мов на улицю вирядився. Забачив мене— та сразу шаміль-шаміль поза людьми, а очима блиснув на мене, як той злодій. Щось тоді мене торкнуло— треба, думаю, зайти сьогодні провідати хрещеників, та, як на лихо, за-

був. А вертаючись із церкви, наздогнав Павла Ярового: «Як там сироти?» — питаю. Махнув тільки рукою: «Коли б, каже, вже бог прийняв їх краще». А далі й розказує. «Оце, каже, вчора — мороз, аж дух забиває, а воно, сер- дешне, через увесь хутір — босе, в одному жупаночку за решетом скаче. Спотикається, за слізьми дороги не бачить».

— Ой, леле..,— хитає головою Устя,— коли б та нещасна мати знала,— може, сама подушила б їх: менше горя у світі знали б. Ну, а як ото вже йому дивитись на їх!

— А йому що?.. Він радий, що жінку взяв молоду та здорову.

— Батько!..— зітхнула Устя.— Ой!.. вистріляти б таких батьків!.. Бач, знайшов сиротам матір! Там, кажуть, і батьки її якісь нелюдські. Ні люди до них, ні вони до людей. У церкві ніколи не побачиш — вовками якимись живуть. Сумно їхати, кажуть, вночі мимо того відьомського кодла, а його, бач, невідома вперла в ту сім'ю, так, немов не було йому інших людей у світі!..

Побідкались, погомоніли; Максим докурив люльку, вибив попіл і став умощуватися на сон. Обмара розвіялась, мов не було. Позіхнув, потягнувся:

— Ф-р-р...

Заснув.

— А гу, гу-у!..— страшним голосом перегукувалось щось у степу. Здавалось, якісь злочинці поралися коло темного діла, подаючи один одному голос здаля.

А коло вікон щось жалібно вило, просило, тужило.

На напільному вікні одірвало од степу край матки й тіпало нею, як щось живе рукою.

— О-ох, о-ох... ох, ох...— тремтіло щось надворі голе, підскакувало, мов за дрижаками слова не скаже.

— Авва-вва-ва,— скрючилось од холоду й пішло качатись по снігу.

Максим уві сні злякано захрипів і скочив:

— Це якесь навожденіє мені!

— А що?.. може, знову?— зразу одгукнулась із полу жінка.

— Та прямо ж немов отут під вікном усі в один голос: «Тату, вкрийте нас! Тату, вкрийте нас!» — аж заходяться та плачуть.

— Знаєш же що, чоловіче, — зараз запряжи коняку та їдь: душа моя чує, що там діється щось лихе. Вже сама хотіла будити тебе. Не полілуйся та зразу ж навідайся, — ще не пізно. А то коли б, бо-храни, вони чого не вчинили з дітьми — й тобі буде гріх за сиріт.

— Гм... — Максим ізсунувся з печі, зачапав швидко по хаті, зашарудів нетерпляче у запічку.

Блиснув огонь.

Катря сиділа з ногами на полу, гризла оріхи й поводи́ла по порожній хаті великими очима. Сиділа, як дитина, заклопотана своїми цяцьками та химерними мріями. Постукало у вікно. Катря зразу до вікна, одхилила занавіску:

— Хто тут?

Одскочила од вікна, як од огню. Дитячого виразу в очах — як не було: з очей визирнув звір — хитрий, сполоханий.

Двері — на заціпку, погасила огонь, стала коло стіни.

Надворі вітер затихав, виднішало — чути було, як щось домагалося під вікном.

— Хто там? Чого треба? — зіпнула сердито на всю порожню хату. — Завтра приходьте, тепер дома немає.

Застукало дужче у вікно.

— Одчини, молодець, бо не pomoже! Гукну на людей, будемо двері ламати!

Катря заметушилася в темряві, як звір у клітці. Засвітила огонь, поодпирала двері, стала коло печі, дожидає.

Увійшов Максим, повітався у хату, став струшувати з кобеняка сніг. Катря держалась за опічок рукою й дивилась на Максима, як на гору, що мала обуритись на неї. Максим спокійно розгладив примерзлі уси, оглянув цікавими очима по хаті й спинив їх на Катрі. Одразу погляд одмінився, став певний, твердий, як криця:

— А признавайся, молодець, — де діти?

Катря, не змагаючись, дико заголосила.

Все завмерло в бору, мов після лютого бойовища, коли все живе вибито до ноги. Тільки мертві привиди й тіні, довічні, невмирущі, повиринали на руїнах, задумані, сумні. Вгорі то виднішає, то потьмариться. Деся там, за хмарами, якийсь золотар блиснув срібними листами — під стов-

буром виринула біла група борових русалок: двоє маленьких щільно головками пригорнулись до грудей старшої, а та, розпанахавши спереду сорочку, зверху донизу, мов крильцями обгорнула їх. Сидять, гріються на місяці.

Од соснового гілля впали гільчасті тіні на голівки, на мармурові лиця — і немов осміхнулись снігові діти на холодний промінь. Здається, тиша навіки скувала бір, і вже сумні тіні, немов з нудьги, затіяли свою довічну, німу гру...

Стиха засвистіло, затріщало по снігових заметах: мов по білих хвилях, розкидаючи бризки, швидко плвли між деревами два човни із зеленястого снігового гребня. Немов в морській хвилі, виринули дві гостровухі голови. За ними в човнах — дві фігури.

Здається,— давні велетні знову випливали на світ із своїх нір. Стали.

Сидить один на човні — притаївся; другий швидко крадеться до снігових дітей. Узяв одного на руки, прислухався, немов подув на нього; другого, третього — й тихо заквилили, мов зо сну, мертві снігурки — ожили.

Одкинув відлогу з голови й перший раз звів очі на другого.

— Ну, дякуйте богів, куме: живі! — і перехрестився.

І в мертвому царстві щось охнуло, розриваючи крижані кайдани довічного сна.

Місяцю-біжчику,
Виглянь мало,—

співали дівчата, повертаючись із колядок.

І місяць, ясний божок із золотими ріжками, вплив у небі в танку дівчаток-зірок, осяяв у полі свіжі сніги.

Черідкою переходили дівчата вузенький став, що злучав два хутори.

На горі, мов те військо, що прогнало недавню бурю, випливали в промінні, хрускаючи снігом, силуети.

— Дивіться — це наші повертаються з хуторів! — здзвенів цікавий дівочий голос.

— Хлопці!.. Що ми бачили-бачили! — таємничо оддається другий, нетерплячий.

— А що ви там бачили?

Гурт хлопців обурився з гори. Змішались. Гомін.

— Заходимо ми в балку,— розказують дівчата, перебиваючи одна одну.— Бачимо — світиться в крайній хаті. Давай, кажем, заколядуємо. Заходимо. Двері порозчиняні, одяга в хаті порозкидана, скриня одчинена й каганець горить, а в хаті — ні духа. Та ми мерщій з хати.

Ідуть гуртом, гомонять.

— А от нам у Біликах була притичина,— хвалиться хлопець,— хвища, метел.. а воно біля верби само витанцьовує по снігу. Верба рипить, а воно вигукує:— Ой грай, коли граєш...

— І що ж воно таке?

— Так ніби панок, такий із себе...

— Стійте!— спинив зразу один гурт,— дивіться-дивіться — он-он-он пішла...

Всі, як одно, змовкли, дивляться в далину: попід лозами пливла тінь, було чути, як рипів під чобітьми сніг. На білому снігу чітко малювалась постать зігнутої жінки з великим горбом на плечах.

— Хлопці — гайда: впіймаєм!

— Нащо вам зачіпати її?— спиняють боязкі дівчата.— Хай собі йде на очерети та на болота.

— А-га-га! А тю! а держи!— засвистіли, затюкали хлопці.

Тінь звернула вбік і швиденько побралась у лози.

— Це, мабуть, горянська... там, кажуть, аж три їх живе.

Збились тісніше до гурту. Місяць уклонявся ріжками здаля зіркам, сам тихо одступав, спускаючись за бір.

Колядники увиходили в свій хутір тісним гуртком. У півголоса велася цікава розмова. Забігали одно перед другим наперед, товпились коло того, хто розказував, і в цікавих блискучих очах ще одсвічували в усіх таємниці різдвяної ночі.

НА СВІТАННІ

— Вставай, сину, вже швидко буде розвиднятись.

Підводжу голову з постелі: в хаті блимає, вікна затулені чорним сукном темряви, не можна вгадати, скільки минуло вже ночі й скільки ще буде — ніщо про світ не нагадає.

— Вставай, сину, підемо.

Протираю од сна очі.

— Куди, мамо?

— О, а хіба ж ти забув: підемо дивитись, як сонце сходить. Ти ж просив, щоб тебе збудили. Вставай! — підводить мене.

Так, я прохав, щоб мене збудили, я давно вже марив про це, коли ж тепер...

— Спати хочеться, мамо, дуже, — пхикаю я і, мов вивуватий, схиляю сонну голову матері на груди.

— Вставай, вставай, не лінуйся, — чую ніжний, лагідний, проте невблаганний голос.

Мнуся, починаю, позіхаючи, одягатись, сопу. Мати на швидко допомагає, вмиває холодною водою.

І ще на моїх очах теліпалося якесь клоччя од сну, а ноги плутались, мов у гарбузинні, а ми вже з хати вийшли у свіжу темряву.

В темряві видно було одне тільки небо — далеке, темне, як оксамит; а по йому безліч золотих жучків — лежали горілиць і перебирали золотими ніжками, не маючи сили рушити з місця.

Обвіяв усього, мов влив холодною купіллю з ніг до голови, весняний вітерець, — струснув плечима, ніби скидаючи останні дрімоти.

Я засипаю вже матір, як горохом, усякими питаннями, і мій цікавий, дзвінкий голос будить сонну темряву.

Мати думає щось своє: оповідає лагідно, проте коротко, уривками, іноді зовсім мовчить.

Мушу мовчати й собі. Озираюсь кругом: чого ж це, одначе, не світає — темно-темно, як у льоху? Аж сумно. І мати мовчить. Із темряви вирізувалися розпливчасті контури страховищ, чорних, волохатих. Перед очима виростали якісь високі стіни, страхітні скелі — мертві, страшні. Здавалось — ось-ось зразу обуряться на нас, задавлять.

Ставало тоскно. Дитяче зневір'я почало лякати мене. Забувалося, де ми йдемо і куди. Може, звідсіль ніколи ми не виберемося, може, ми вже там, де сонця не буває, де завжди ніч...

Незвичайно висока постать моєї матері в темряві здається чужою, незнакомою.

«А що, як це не моя мати? — миготить полохлива думка і в грудях стає холодно. — Може, це омана водить мене, малого, темної ночі серед невідомих гір та бескеття?»

— Мамо! — сіпаю матір за рукав, — мамо, що це за гори?

— Де, сину?

— А оце коло нас?

— Це не гори — це сади.

Подув вітерець — і мертві, страхітні скелі дихнули з темряви весняним цвітом та зеленим рясом.

Дихала могутня сила — жива, запашна.

«І який же я боязкий», — соромлю себе, осміхаючись. Голос матері зразу заспокоїв мене.

І знову я пригадую, знову марю, що буде.

З темряви насувались примари все нові й нові, химерні, страхітніші, простягали з боків руки, намагаючись ухопити мене, гнались за мною, хотіли одірвати мене од матері й кинути самого блудити в цих нетрях.

Я міцно держався за руку матері, сміливо озирався на їх, нахвалявся рукою й навіть дражнивсь...

— А ось уже, хвалити бога, й на світ благословиться! — чую голос матері.

Справді світало. Як же я не помітив!.. За великими тіннями прогавив, коли на сході почало видніти. Вставала звідтіль якась ясна сила й стіною пхала темряву і всі її страхіття на захід.

Швидко гасилися зірки, як лампадки після всеношної,

а край неба на сході пашів рожевим світом, як лице дитини, що недавно підвелася од жаркої подушки. Рожева темрява впала на поле, на скелі-сади, на якесь село, що помалу виринало із рожевих сутінків. Лежать іще сутінки на хмарах-садах, немов попелом закурило їх, та вже хтось продимає куряву над їми і з-під неї вирізуються сизі плями — буйний на дереві цвіт. Як сніг, забіліли десь на рожевому тлі білі стовбури березок, а над ними зеленими хмарками темніли кучеряві, в дрібному молодому листу, віти.

Щось діялось дивне, чудне, і в моїх грудях прокидалось легеньке хвилювання.

А в селі прокидався гомін — якийсь скучний, сердитий. Хрипко озивається худоба, чути короткі, сердиті вигуки, ляскання батога. В рожевому, потьмареному світі, як на дні якоїсь ями, вештаються поміж зеленими садами люди — лихі, заспані, нечесані, абияк одягнуті. Сон турляе ними у всі боки — через груддя, через колоддя. Спотикаються, сердито одвертають лице од рожевого світу, і в заспаних очах їх іще не горить огонь життя — радощів і сміху немає ще й сліду.

А сади, як живі, повернулись до сходу, не зворухнуться, радісно дожидають чогось із видного краю. Дожидають непорушно, терпляче і тільки дедалі видніє їх чоло, ясніє радісний усміх.

Ми спинились.

Ось-ось випливає щось на рожевий серпанок дивне, ясне, радісне.

Б'ється серце.

— Ідуть! Ідуть! Ідуть!.. — радісно захлинаючись, на всі сади й діброви затьохкав соловей, кинувся поринати десь у зелені.

Пішов радісний шелест.

Справді, щось виходить, якась радісна, золота процесія, і вже на рожевому тлі золотими голками блиснуло скільки променів.

Здавалось, якісь зореносці, обійшовши землю, вибирались до нас на гору з корогами, з бунчуками, з радісними сурмами, високо підіймаючи вперед золоту зорю.

— Ах!.. — виривається мимоволі з моїх грудей радісний крик.

Це було перше диво, перше чудо, що діялось на моїх очах.

А із затінку виринула вже очеремха в білому цвіту, мов зморена, квола панна в зеленому вінку рожевому досвітку вклоняється.

Спалахнув рожевим усміхом молодий вишняк.

А далі, мов широке море, розгортає зелені груди мертва скеля-діврова, осміхається тихою усмішкою велетня.

В селі залящав десь радісний сміх — прокинувся і він, ледачий.

В грудях здавлювало дух...

Що то буде далі?

Аж ось на обрію, під рожевою тканкою, швидко почало вигинати спину щось чорне, волохате, мов те страхіття, що лякало мене перед світом.

Вигнуло спину, випростало лапи, і на рожевому тлі випливала, як чорна мара, пелехата хмара, розкидала кругом од себе безліч рук і ніг.

Здавалося — сама вона не рушала, тільки одна з її лап почала виростати вдовж, ширитись, розкривати все ширше й ширше волохату жменю.

Досунулась до золотого проміння й лягла на його чорною плямою.

Погасав рожевий світ. Смутком повійнуло над садами: стемніли, охмурніли.

В селі замовк, сховався сміх. Хмара розпливалася на все небо. Ущух соловей. Сльози душили мене: не буде ясного дня, не буде радісного свята...

— Мамо, нащо це так?

Мати зітхнула, почала мене розважати.

Вона казала, що хмари розійдуться, а сонце таки засяє, що з цієї хмари на наші сади, на наші лани підуть дрібні дощі, і будуть рости вони густіше, зеленітимуть буйніше.

Та серце одверталось, нудилося в той час од тії розваги, а очі ворогом позирали на хмару: це ж вона потьмарила мені моє сподіване, обмарене свято, мій перший золотий ранок.

25.II 1914.

ІНСПЕКТОР

Всі вікна городської школи світяться огнями. Під школою — як на улиці: пишуть дівчата, кашляють парубки, вививається в темряві здавлений сміх. Цікаві голови витикаються на тинах, товпляться коло вікон, звідки визирає у свічках ялинка.

Два городовики по боках парадного турляють у сніг дуже цікавих і самі сміються. Одним заходом уже жартують із дівчатами, що, загавившись, попадали їм у лапи.

А в школу ніяк не пускають:

— Нідзя!

Нідзя, то й нідзя — клопоту мало: буде добре й під вікнами.

А в коридорах та по класах — у новеньких блузках метушаться школярі.

Найбільш — повновиденькі, свіжі, як яблука, чепуренькі селючата з привітними очима та з м'якою степовою мовою. В чемерках та в свитках тут же підпирають стіни борода й чуби; гудуть октавами стиха, терпляче дожидаючи, поки почнетесь школярське свято.

Батьки понаїздили з сіл.

Стоїть гомін, як на сільському ярмаркові. Під гармидер якось забувалось, що це — школа, й хлопці під гарячу руч чесали по-своєму, як чабани.

По коридорах, по класах гонив вітер високий, плечистий, у мундирі інспектор городської школи Воронюк.

— Сейчас, детки, сейчас начнем! — кидав він, заклопотаний, нетерплячим хлопчикам, шукаючи якогось Митрофана Антоновича.

Йому гукнули з гурту:

— Митрофан Антонович у третьому класі: репетицію робить.

Воронюк влетів у клас.

— Що вы гут делаете?.. Нигде вас не разыщешь! — сердито визвірився він на молоденького вчителя, що в гурті старших учнів слухав декламацію «Коника-стрибунця».

— Що таке? — підвів він голову і, побачивши інспектора, кинув:— Я зараз, ось тільки байки прослухаю.

— Да бросьте, пожалуйста, свои «байки», — скривився Воронюк, — идите на минуточку сюда!

Одвівши вчителя в куток, Воронюк насупився, почав йому щось таємниче нашіптувати.

Той одразу најився і почав сердито огризатись.

Інспектор замахав на його руками й вилетів із класу.

Бликнувши зі зла йому вслід, учитель схилив голову й задумався.

— Отак же, хлопці, — тихо й понуро промовив він, підійшовши до школярів, — не буде ні «Вареників», ні «Коника-стрибунця». І ні одної української пісні не буде.

— Що? Як? Через віщо? — пішов стурбований шелест поміж хлопцями.

Учитель мотнув головою в бік інспекторського кабінета:

— Спитайте його...

Цілий ліс дитячих голів розхитувався мірно й одно-
стайно вправо і вліво:

От Кавказа до Алтая,
От Амура до Днестра!!.

Гекнули, мов перетяли поліно.

Стиха лупотіла полум'яна ялинка, як жива. Широкою підковою в передньому кінці зали сиділа міська інтелігенція: пані, чиновники, панянки. Сиділи нерухомо, з опущеними очима, мов китайські божки... Не то дрімають, не то прислухаються до гомону далекої бурі. Отираються по кутках хмурі вчителі. Подекуди помітно засмучених декламаторів: стоять, понуро опустивши носи. Зваду хвилястими скелями темніє гальорка — мовчить, як діброва.

Здавалось — один тільки інспектор був радий і веселий: розсівшись найближче до ялинки, він підморгував на хлоп-

ців, диригував рукою, сміявся, заохочував школярів до веселощів.

— Ану, смелее, ану веселее.

Им повсюду отвечаая,
Мчится русское — ур-р-а! —

рубали хлопці.

— Що вони співають? що вони співають! — стиха нервується на гальорці з гармошкою під пахвою якась піддівка на підпитку,— от коли б я їм заспівав!..

— Тсі!.. ша, Мартині! — сіпає його за рукав сусіда,— тут не можна: виведуть!

Гальорка вп'яла очі на панів, розглядаючи їх, як цікавий, кольористий крам. Школярі, нудьгуючи, витирали спітнілі обличчя й раз по раз нетерпляче позирали на поначіплювані на гілля дарунки.

— Да живее же, дети!.. Что это приуныли?— бадьорив Воронюк школярів.— Вєдь праздничек на то бог послал нам. Ану, русскую! Плясовую!.. Да так, чтобы небу стало жарко!.. Ану — за мною, вокруг елочки! — Інспектор затесався в гурт і, плутаючись поміж школярами, почав притупувати:

Уж я сеяла-сеяла лен,
Я сеяла-приговаривала,
Чеботами приколачивала...

Хлопці збились тісно в отару й, спотикаючись та пхаючи один одного в спину, сунули гуртом кругом ялинки. Горохом розсипались голоси.

Місили ногами, як глину. Хтось плакав, кульгаючи на придавлену ногу.

Інспектор виплутався з гурту.

— Ну вот так! Вот так! — піддає він у гурт, намагаючись тимчасом не зустрінутись із учителями очима.

Одразу коло дверей зарипіла гармошка, і натхненний, певний у собі голос ракетою нахабно шугнув попід стелю:

Шел я верхай да шел я низой,
А в Наташи дом с карнизой.

— Вот как треба петь, а не так! — гукнув хтось обурено од порогу.— Деньги только даром беретел!

Зала гунула реготом.

Дзвеніли чарки, брязкотіли ножі й виделки, торохтів посуд.

Голосно розмовляли гості, потягаючись, немов після довгої церковної служби. Скільки душ педагогічної молоді збилися в окремих гурток коло одного столика, колючими поглядами стріляли на другий кінець стола й демонстративно розмовляли українською мовою.

З ворожого табору, де помітно одзначалася огрядна постань інспектора, долітали перебільшено чіткі російські фрази.

Інспектор, старанно причісаний, у комірці, як завсіди, застібнутий на всі гудзі мундира, сидів у звичайній своїй позі спокійного й величного сфінкса, кидаючи часом іронічний погляд на молодь.

— Что вы хотите,— доводив він своїм сусідам,— городишко захудалый — ни клуба, ни театра, порядочная книга даже случайно не залетает сюда — поневоле можно удариться в крайнофильство... Жаль мне эту бедную молодежь.

Інспектор кинув скорботний погляд на демонстрантів.

Начальник почти в золотому пенсне на пухлому, як варений буряк, носі охоче згоджувався з інспектором, підливаючи йому в чарку. Воронюк чогось сьогодні зрадив свої правила й хилив чарку за чаркою.

Розмова увесь час в'язалася коло українського питання: про сепаратизм, про мазепинство, «о Шевченке» — звичайно.

Молодий панок, місцевий слідуваль, щось миршавеньке, золотушне, із вишаруваною, як скло, лисиною, гидливо кривив губи, щурив руденькі брови й доводив, що «этот самый рух» — не має під собою ні ґрунту, ні коріння — «насколько ему известно»...

— Да-да!— радісно згоджувався з ним інспектор.— Абсолютно не имеет. Все это наносное, неестественное.

Зібралися всі бурлаки...

лагідно, миролюбно промовив до всіх зразу задуманий, здержливий тенор, крадучись у груди.

Затихло все — пішов шелест між дамськими сукнями.

До ідної хати...—

непокійною, все руйнуючою хвилею дмухнув вітер голосів — і вмить здув усе, змив, усіх повалив. Усі підняли го-

ловні, проясніли, забули одразу про інспектора й про його мову.

Раптом інспектор захвилювався, поклав кулаки на стіл, випрямився, очима як не втрелить.

— Нет, это невозможно! Я уйду! Я сейчас же уйду! — чогось загорівся він.

Всі стурбувались: ніхто не розумів, чого так зразу закипів цей твердий, як камінь, завжди стриманий казенний мундир.

— Та чого ви? Та бог з вами! — почали втихомирювати його, — тут же немає нічого злочинного!.. Наші пісні скрізь же співають...

Граї, которий, на бандуру,
Бо сумно сидіти...
Що діється тепер в світі
І чиї ми діти...

Побідним виром знову полинули звуки, задавили голос інспектора. І всі, не дослухавши розмови, не договоривши слів, попливли до гурту, як тріски в потік води. Обличчя в панночок зарожевіли, чиновницькі очі заграли. Співали пані й панни, співали паничі, у хвості козликами пнулися до гурту — співали огрядні сиві мундири з блискучими масними очима, співали й самі винувато осміхались.

Всі з'єдналися в один гурт, палахкотіли одним настроєм, як одно багаття.

Воронюк поривався втекти і знову вертався, немов тягло його назад якоюсь силою. Далі випрямився коло стіни — великий, як світ. Очі його то займалися, то гасли, ніздрі роздувались, а чуб на голові раз по раз ставав горою, немов хто дув на його ззаду ковальським міхом. Стояв, мов прикований до муру звір, щохвилини пориваючись кинутись на гурт.

Що діється тепер в світі
І чиї ми діти... —

стриманим гірким докором лунали повторені слова пісні...

Мов вітром зірвало Воронюка з місця: стояв уже в гурті — найвищий над усіма. Ніхто не впізнавав його — не було вже дисциплінованого, прилизованого й надушеного чиновника. Сам собою розкуйовдився чуб, розстібнувся мун-

дир, чорні очі горіли упертим огнем і з мундира з шпагою аж виправся первісний гайдамачище.

Замовкли всі, дивляться з острахом.

— Ось же що, хлопці,— промовив він, гаряче оддыхаючись,— коли вже співати, так не такої!.. У нас на Поділлі ось як співають...

Воронюк кулаком розгладив уси, щось нове блиснуло в його очах, хитнув по-мужицькому головою.

Здавалось, заgrimів десь на небі грім:

За Сибіром сонце сходить —

Хлопці, не дримайте!

Та на мене, Кармалюка,

Всю надію майте!..

Дикий, нестриманий голос трощив і ламав усе в кімнаті, виривався з тісних стін на простори, на степи, мов сама та давня, затоптана та в мури забита козацька воля...

Заскреготав зубами, тарахнув кулаком по столу. Посипалися, забряжчали череп'я й шклянки.

Повернувся, пішов мовчки, повагом...

І на спині шкарубився мундир на йому, мов шкура на вовкові, накучмився чуб, а на шиї теліпався, розсунувшись, зім'ятий шовковий галстук, як на бикові налігач.

На мить усе в кімнаті заніміло...

НА РОЗКОШІ

I

Край села — чепурнецька, нова, бідна хатка в маленькому подвір'ї; за двором — грядка городу, а далі — рівний степ. За хатою — маленький, молодий вишняк.

По двору порається господар — запалений та закурений. Випряг коня, затаг плуга, походив по двору, прибираючи все до місця, далі потягнувся і став коло тину. Постояв трохи, послухав чогось, підвівши голову, далі підступив ближче й схилився на тин.

— Панасе! йди вже, а то діти поснуть... та й куліш прохолоне! — гукнула з порога молодиця. Потім помалу підійшла до чоловіка.

— Чого ти слухаєш тут, Панасе? — привітно й цікаво спитала вона, кутаючи плечі в хустку.

— Чуєш? — кивнув Панас головою в той бік, де за яром манячив панський густий сад, обнесений мережаним та мальованим штахетом.

— А що? — стала прислухатись молодиця.

— Соловей...

— О... я ще сьогодні вдосвіта чула, — промовила жінка. Далі схилилась на тин поруч із чоловіком, щільно придулилась до його плечем і стала слухати.

Зразу з її обличчя спливали, мов водою змиті, хатні невсипущі клопоти, а в очах замість буденної турботи засяяло на хвилину щось дівоче, жартовливе.

— А знаєш, що я скажу тобі, — промовив з опаскою Панас, — це — наш.

— Е, ні! — не згоджувалась молодиця, — наш прилітає пізніше, коли вже вишні одвітуть. Та в цього й мова не така, — додала вона, прислухаючись до солов'я, — наш,

пестунчик, тихенький, співає — як у сопілочку грає, ніжно, тендітно, а це бач який горлатий!

— Отже, завіряю, що це наш! — уперто стояв чоловік, — ти прислухайся краще.

Замовкли обоє, слухають.

Соловей двічі задрливо тьохнув і, не переводячи духу, зашабарчав щось довге-довге.

Здавалось, крутив швидко срібними та золотими голками, виплітаючи ніжне, тонке, як паутина, мереживо, заплутане, довге та хитре. От-от, здається, увірве нитку, зіб'ється — так ні! викрутить-таки, виведе кінці, ще й радівесело тьохне на останку, мов засміється. Далеко й лунко оддавався голос солов'я, і бриніла в йому пиха й погорда пестуна й улюбленця густого та буйного парку. Проте і чоловік і жінка вчували в йому привичним ухом знакомі трелі і впізнавали гутірку свого давнього приятеля, сусіду-співуна.

— Гм... А може, й наш, — не вірить уже собі жінка.

— Та наш! — з легеньким жалем завіряє Панас, — я його де хоч пізнаю. В панському саду просторіше, то й голос оддається дужче.

— Ах ти ж, вражий соловейку, — шкодувала тихо молодниця. — Це, бач, викорчували старий вишнячок, а в молоднюку не схотіло... погордував...

— Вони вередливі, я тобі скажу, ці солов'ї.

— Ходім лиш до вечері, — промовила вона зітхнувши.

— Я довго й боявся — таки переманили, вражі пани! — зітхнув і Панас, підводячись із тину.

Глянув ще раз на панський сад, на село: по селу дрібненькі, рідкі та низенькі садки, як бур'яни; у панів — як на вибір: дерево густе та кучеряве, як ліс. Здавалось, що й дерево позлазилося із усього села на панські розкоші.

Панас похитав головою:

— Та й де оте ти бачила, щоб він тут остався, коли під боком таке царство й панство...

II

В темній гущавині саду розсипаються тихі, меланхолійні звуки рояля і разом із духом коханих троянд вилітають за сад, що глибоким ровом одгороджено од селянських хат. Під садом товпляться темні силуети селян, вільно гомонять у вечірній тиші.

— То й довго прогостює він у вас? — питає цікавий чоловічий голос у жінки, що, згорнувши на грудях руки, стоїть серед гурту.

— Не можна йому довго, — діловито, проте з схованим легеньким смутком казала жінка, — оце завтра поїде до панів у Боровики, пробуде там, казав, днів зо три, а там заїде додому, візьме свої пакунки та й на станцію поїде.

— Приїхав до матері в гості, а мати, мабуть, мало й бачила його? — допитувався той же голос. — Чи днів же хоч зо три був він дома, чи, може, тільки вночі, як спить — тоді тільки й бачила його?

— Чого ж не бачила?.. бачила, дякувати богові, — якомсь ображено одповіла жінка. Далі, перегодя, додала з погордою: — не цураються люди, то й слава богу.

— Звісно — у його своє діло, а в нас своє, — устряв у розмову інший голос. — Чого він не бачив тут у селі, щоб день у день сидіти тут? Одрізану скибку хліба скільки не тули, кажуть, — вже не приросте.

Жінка хотіла щось одповісти, проте тільки зітхнула й замовкла.

— А чи правда, тітко, що вашому Семенові дарували в городі золоті та срібні дарунки? — спитав хтось. Далі з усіх боків жінку почали сіпати запитуваннями: чи правда, що Семена сам цар слухав, що він, як виходить співати — надіває золоту одєжу, що платять йому за кожную пісню по сто карбованців?

Жінка повеселішала, мов оджила. Вона охоче розповідала про все, що вдалося випитати од сина. Смуток, що спливав часом у неї в очах, ховався, й лице сяяло гордощами.

Високо над садом, здавалось, під саме небо жайворонком шугнув із зелення чистий, як криця, викоханий та випещений оперний тенор і високо над хатами полинула якась арія.

Розмова під садом увірвалась, усі замовкли.

...Тебе одной я посвятил
Рассвет печальный жизни бурной...

Чужим, далеким смутком розстелявся голос, тремтів невідомими сльозами-іскрами.

Стоїть мати в гурті, не ворухнеться, — очі широко одкрилися, лице напружене: здається — хоче щось упіймати ухом знакове, рідне.

А звуки, такі лагідні й привітні до когось, линули кудись мимо, до неї суворі й німі.

«Ольга, я тебе любив»,— механічно шепчуть її губи перехоплені слова, сама кліпає очима, з мукою шукає якогось таємного в цих словах змісту.

— Молодчина Семен!.. от так Семен!.. січе й руба — не вважає на панів,— хвалили артиста, коли після кількох арій замовк його голос у саду...

— От коли б до його та чабана Микиту. Тоді хай би послушали!

— Таке ти й скажеш! — промовив другий голос,— що ж він співав би з Микитою? Хіба — «Ой, по горі вивчар вівці зганяє»?

Всі засміялись.

— Ну що ж? — огризався перший голос,— а то співає щось таке, що чорт в йому й толку добре.

— Попрохай, Гаврило, хай він тобі заспіває твоєї,— жартували з ним.

— Чого ж, коли б заплатив сто карбованців, заспівав би й по-моєму! — уперто доводив своє перший.

— То чого ж — продай, Гаврило, волики та найми Семена, хай і тобі заспіває.

Гаврило сердито плюнув у темряві.

Панський гомін у саду затих, забринчав знову стиха рояль і незабаром приєднався до його Семенів голос. Мотив був якийсь знакомий, хоч слів пісні не можна було зразу впіймати.

Всі замовкли, прислухаються.

.
...Та й із розуму збився,
Вороному коню
Гей, та й на гриву схилився.

Здавалось, через сад з панського будинку хтось свій, рідний подавав до людей голос.

Шелест пішов поміж людьми.

— Нашої! по-нашому!..— зашуміли радісно і через рівчак один по одному шугнули в сад; зашелестіли поміж кущами і змовкли, притаїлись.

Мати заздо подивилась їм услід, проте сама не пішла — було чогось ніяково.

А голос рідний, бадьорий, немов розірвавши якісь пута

над собою, струсивши, скинувши якусь вагу, вирвався, могутній і вільний, і соколом полинув над рідними полями.

Стоїть мати одна на майдані, радіє — впізнала:

— Ти ж мій голубчику!.. Ти ж мій соловечку, синочку мій коханий, дорогий...— стиха приказує вона сама собі і сміється, й радісно руки ламає, і витирає рукавом сльозу, що котиться, як горошина, по зморщеному лицью.

Як поїхав козаченько
Та й у чистее поле...
Гей!.. аж там бідна дівчинонька
Пшениченьку поле...

І здавалось, проясніло поле за селом, привітно осміхнулись хатки — підсунулись ближче...

Тріснула гілка, в саду щось гупнуло; забубонів стиха чийсь сердитий голос. У різних кінцях саду загавкали собаки й трохи згодом лунав чийсь грубий голос:

— Чого поналазили сюди? Чого не бачили?..

Зашуміли трава й лист у саду, затріщало сухе гілля і з темряви тікали назад люди з ясними обличчями й задуманим осміхом. В усіх до одного поблискували в очах однакові дрібненькі іскорки, як дорогі камінчики. Здавалось — навмисне бігали вони в панський сад за цими іскорками-перлинами і були раді, що хоч по маленькому довелось вкрасти.

Довго після того гомоніли люди, пригадували молодощі, співи, парубоцтво і довго сяяв — не гасився в очах у їх той крадений у панському саду дорогий блиск...

1914.

БАСУРМЕН

Семен стоїть у сінях, заглядає в одчинені хатні двері.

Він недавно прибіг з надвору і в очах йому темно. Хата йому здається за темний льох, вікна — за дірки, в які зазирає ясний день. Вся стіна перед дверима обставлена чорними сумними іконами, перед ними горить три лампадки, привішені в ряд на довгих шнурках. Десь далеко-далеко, як у глибокій норі, горять у печі дрова.

Коло печі порається підтикана мати, червона од огню, з пасмами на чолі кіс, що вибилися з-під очіпка.

— Мамо, дайте снідять!..

— А богу молився? — Не помолитися, до самого вечора не дам — так собі й знай, — казала мати, сердито тьоригаючи рогачем. — Людські діти в неділю, поки з церкви не вийдуть, то й ріски в рот не беруть, а ти, такий лобаню, схопився, лоба не перехрестивши, та до хліба зараз тягнешся? — Безстрамнику!..

— У дядька ж Микита більший за мене, а його ще ні разу не молили! — гуде плаксиво Семен.

— Бач, з кого він привод бере? З Микити! — Та то ж шибеник на те, на те він махаєт.

— А дядина казала ж, що ми обидва з Микитою махамети.

Мати побожно скривилася й заплющила очі.

— Що ти вдієш із таким кателиком... Із таким лобурем, таким харцизьякою! — Далі скривилася й, зітхнувши, почала всовіщати:

— І що ти собі думаєш, Семене, коли ти порозумієш? То ж тільки невіра, басурмени богу не хочуть молитися, а ти ж хрещена тварюка. Та тебе ж за цеє в пекло, в огонь негасимий завдадуть. Он глянь, що будуть робити на тім світі грішникам! — мати показала рукою на стіну.

Семен спідлоба зиркнув у той бік, де висіла на стіні велика картина страшного суду; од неї завжди смерділо Семенові духом чортячого кубла.

Він одступив далі й промовив уперто:

— Хай завдають.

— На сковороді на гарячій будеш сидіти, гарячу смолу будеш пити.

— Дарма...

— Будуть тебе куці залізним гаком за язик тягнути.

Язык у Семена в роті боязко заворушився, покотилась слина, і він сплюнув.

— А я втечу-у...

— Куди? дурню! Скрізь вони тебе знайдуть, скрізь впіймають. Упіймають тебе, басурмена, потягнуть на саме дно в пекло і вкинуть тебе, неблагословенного, в казан у киплячий...

Шелевіють, тріскотять перед іконами лампадки; знадвору долітає тягучий дзвін, ніби крізь сон скликаючи людей до служби: бе-ем!.. бе-ем!..

Мати порається коло печі, очі її тьмаряться, туманіють, і вже лагідним, тихим голосом, як побожну казку, розповідає вона про всі пекельні муки, які дожидають на тім світі грішного Семена.

— Мамо, а казан буде такий, як ото москалі кашу варять? — довірливо вже перепитує він матір.

— Буде казан великий, великий та глибокий...

Стоїть Семен, схилившись на причілок, задумався. Довго він щось міркував собі, зважував, далі зітхнув, тихо вийшов на середину хати й промовив:

— Ну, моліть...

Тихо в хаті. Чути тільки, як тріскає в печі.

Мати одхилила голову од печі, схилилася на рогац, тихо проказує молитви. Перед іконами стоїть, як солдат на варті, Семен — одна рука, як прив'язана, друга махає, як заведена. Плаксивим голосом повторяє він за матір'ю слова молитви, намагаючись тримати такий же, як і в неї, тон і інтонацію.

Раз по раз тихе молитовне буркотання переривається сердитими вигуками:

— Стій рівно! Бий поклони! Не верти головою, як коняка!

І далі знову лагідне, побожне:

— І остави нам... долги наша... яко же і ми...

У печі щось зашкварчало, зашипіло, ніби його ошпарено окропом.

Мати охнула й миттю крутнулася до печі:

— Триста ж твоїй матері сяких та таких! Чи ти ж не сказився, чортового коріння горщик! — Торохтить рогацем, хапається як швидше витягнуть із огню оскандалений горщик, почала гримати на його та докоряти, як живого.

— Мамо: «якожеїми»... Мамо!..— нудьгуючи, навертає її до молитви Семен.

Мати, заклопотана і сконфужена, доливає горщик водою, бубонить щось до його, про Семена забула.

— Мамо! — з мукою, з слізьми благає Семен, переступаючи нетерпляче з однієї ноги на другу, як на гарячому камені.— Мамо! Чуєте чи ні? Мамо!

— Та чого тебе мордує лиха година? Ну, кажи, чого тобі? — витріщицалась на нього мати, повернувшись од горщика.

— Чого мордує! Забули вже? «Якоже їми»...

Мати пролупується, побожно, крадькома хреститься, зітхає і знову переходить на тихий молитовний тон.

Семен б'є поклони, не торкаючись коліньми долівки, і охоче задержує голову на землі. Коли він обіпреться чолом об землю, крізь власні його ноги, як у вилазку, йому видно все, що діється позаду його.

Із хати двері одчинені в сіни, а із сіней видно двір і комору в дворі. Ген дядьків Рябко стоїть коло комори, здається великим-великим, як світ. «Чого ж то він зазирає в комору?» — думає собі Семен. Далі, кинувшись, гукає, як несамовитий:

— Мамо! собака до сала в комору лізе!

— Де? — ще голосніше крикнула перелякана мати.

Семен схоплюється на ноги і трьома пучками, які в нього були складені для хреста, показує на двері:

— А дивіться!

Мати щось кинула, щось ухопила і зникла за дверима, як буря.

Залишившись у хаті сам, Семен зажмурих очі і солодко-солодко потягнувся.

Далі засміявся, підстрибнув і тихенько, навшпиньках почав витанцьовувати.

— Тра-та-та! Тра-та-та!
Сіла баба на котал..

А в хаті тихо, тільки піч сама собі порядкує—топиться. Семен відразу змовкає. Очі його загораються радісним, розбійницьким блиском.

Зирк, зирк! — ними по хаті.

На вікні — великий недокурок, що батько ще звечора забув.

У Семена — аж ноги затремтіли: вхопив він його жменю, як метелика, взяв у пучки, роздивляється.

Швидко виліз на лаву, прихилив до ікони близько свою голову, прикурює. Дим застеляє йому очі, шпигає в ніс — він кривиться, ноги тремтять од страху й радощів, і лице аж міниться од щастя. Розпаливши цигарку, він устроїв її в зуби, взявся в боки, осміхається сп'янілою посмішкою.

— Семене!

Семен озирнувся — мати.

Мовби крізь сон пам'ятає Семен, як сама собою випурхнула з його зубів цигарка, іскрами опаливши губу, як чиясь холодна рука тіпала його по губах; чув, як щось гупало в спину і далі, мов на крилах, миттю винесло його в сіни.

— Іди мені геть! Іди, безбожнику, іди, невіро, з хати зовсім! — наказує йому мати, — іди собі до басурменів, живи з ними, а додому не вертайся.

І Семен, гірко ридючи, спотикаючись, біг із сіней у далекі, невідомі світи...

Набитий, богові неугодний, вигнанець із рідної хати. — де йому більш підходяще місце у світі, як не за клунею в кропиві?..

Сидить Семен там, зігнувшись, поклав голову на коліна й гуде. Гуде й гуде — вже й спина переболіла і сліз нема, а він гуде.

Жаль йому на маму, думає, чим би і їй жалю завдати.

«Коли вже ви виганяєте мене з дому, то краще мені вмерти».

— Гу-гу!.. — тягне він ліниво, а думка малює жалісну картину.

Ось він умер, і несуть його до ями з попами, з корогвами, а мама йде за його труною, полою утирається та плаче-плаче:

— А куди ж це ти, мій синочку, виряджаєшся?!

А Семен їй докірливо відповідає:

— Не знаєте куди — в пекло!

— А на кого ж ти, мій голубчику, покидаєш?!

— Ага, тепер «голубчику», — думає собі Семен, а тоді — «басурмен»! Ні, несіть далі — не встану.

Аж ось і яма вже близько.

Тут Семен засовався на місці й кашлянув.

«Щоб, чого доброго, справді, не роздивившись гаразд, не вкинули його в яму, — подумав він боязко, уже тільки сам собі. — Ні, нехай яма буде ще далеко-далеко-далеко...»

Сонце підбилося вище на небо і стало через бур'яни гріти на Семена. За городами видно небо, синє-синє та кругле, ніби велетенська полив'яна піч випалюється на огні, міниться, а під синявою неба геть-геть аж до лісу рябіє усякими квітками зелений луг.

Дивиться Семен — квітки злодійкувато повиставляли головки з трави та всі, як одна, моргають йому:

— Тікай, Семене, сюди! Тікай, Семене, сюди!

У Семена в голові думки плутаються, похорон зразу ліквідується: тільки хотіли його вкинути в яму — він з труни та далі! А піп за ним із кадилом: держи, лови його! Мати: то це ти дурив мене, лоботрясе? Стій же ти, кате-лику, вернешся додому!

У заплаканих очах Семена вплив несподівано і затремтів блискучий сміх. Одразу він перестав густити, як одрубав; зачервонівся і закикотів дрібним невтриманим сміхом.

Схопившись, вистрибом через капусту, через бур'яки подався до луку, широко розставляючи руки.

Лежить Семен горілиць у високій траві, виставив уверх коліно, дивиться у синє небо, голова — низько на землі.

Перед очима летить маленький комар...

Здається — десь високо в небі журавель лине. Над головою недалеко манячить стеблина звіробою, і здається вона Семеновим високим-високим, аж до неба, гіллястим та рясним деревом... І друге вже таке, і третє...

І ось уже всі квітки й травини видаються Семенові височенним та густим чи то лісом, чи садом із дивних, невідомих кліток-деревин. Листки на них великі-великі, як зе-

лені, химерні покришки, а квітки — ніби поначіплювані червоні миски, сині чашки та чугуни, блакитні дзвони, жовті цєбри, жовтогарячі діжі, а з того густого лісу, ніби верховина якоїсь скелі, визирає його власне коліно.

Шугають величезні метелі у білих, синіх, темнорожевих, позолочених шовках. Сідають на квітки, хитають крилами, як мальованими ворітьми.

Ген-ген ніби із самого неба шумить, гуде патлатий, волохатий джміль у дорогих ризах, перетятий шовковими поясами.

Летить, гуде, ніби диякон у церкві службу божу починає:

— Миром... господу... по-мо-о-о...

Далі спинився він над однією чашкою, зазирає:

— Що у вас тут таке?..— Покоштував, подумав, пробурчав:

— А нічого собі...

І знову:

— Помо-о-о...

І подавсь, подавсь, подавсь, кільки видно над верховинами дивовижних квітчастих лісів.

Комарі, мушки, усякі кузки запищали цілими роями, кожне по-своєму, як той голосливий хор.

— І... і... і... і...

Семен простяг руки, починає махати ними, як регент у церкві, підспівує їм тоненьким голоском, лад дає:

— Господи по-ми-и-и...

Десь у гущавині, сховавшись у тіні велетня-листка, у срібні струни вдарив невидимий цимбаліст.

Закували срібними молоточками ковалики, золоті десь вінчики куючи.

Святі кравчки зашуміли на срібних машинках.

І роботу роблять, і службу божу правлять.

Семен піднімає вгору руки, ніби підбираючи мотузки од небесних дзвонів, і починає працювати руками й ногами, і голос його, як грім, розноситься далеко по всьому зеленому світу:

Бом, дзень.

Сав-ка вмер!

Положили Сав-ку!

На ду-бову лав-ку!

Лав-ка гнеть-ся,

Сав-ка смієть-ся!

Припікає сонце, парить починає — і пахощами обку-
рюється увесь квітник-ліс. Жарко дихає материнка, п'я-
ним духом дише деревій, озивається святим куревом
смілка.

Бринить, шумить святий гармидер все голосніше й
ширше. І над усім гамом геть-геть лунають могучі пере-
дзвони радісного, нового паламаря.

МУЖИЦЬКИЙ АНГЕЛ

Десь єсть собі на світі церковця — стара, трухлява, ніби із тінів із місячних збудована. У церковці — притвор сумовитий, темний, а у притворі, між поламаним хрестом і старою короговою, висить ікона святого ангела, запилена, полиняла. Святий ангел стоїть на їй на колінцях, як за шкоду покараний неслухняний хлопчик, очі опустив додолу: і білі шати його замазані, і ясне личко потьмарене, опущені очі заплакані, сумні.

Та підмовили якось мужицькі діти його з собою — розповідають, що колись він стояв на рівних ногах, і шати його були білі, як найперший сніг; святе личко його було радісне, як сонце, а ясні очі його все у небо високе дивилися.

Дивились не переставали, не зморгаючи, не склипаючи.

Та підмовили якось мужицькі діти його з собою — пішов він із ними попідтинню блукати і замастив свої білосніжні шати.

Позорив на його раз з неба творець його праведний, перстом посварився — і стемніло од смутку його ясне личко, стиха він маленький став на колінця, на грудях ручки склав, очиці до землі пустив, стоїть у божій карі, не стенеться, і буде стояти, поки не звелить йому встати отець його небесний.

А звелить йому встати він, казали, тільки тоді, як усі ангели в небі заспівають, віншуючи Христа народженого:

«Слава во вишніх богу і на землі мир...»

І дожидався ангелик того свята, як душа настраждана золотого раю...

І жила в тій стороні бідна удова у земляній хатинці, жона правдива, у божих боязнях пам'ятлива, і мала вона сина на імення Івашко.

Івашко був слухняний і почитивий, та дуже любив мед, бо був іще маленький. І так він дожидався, так дожидався того різдва.

— Мабуть, мамо, бог і не чув того, як я йому рано й вечір молився, щоб була кутя з медом. Не хочеться вже мені і до церкви ходити.

— Не кажи цього, сину, бо то — грішка; бозя сердиться буде. Іди до церкви, йди, не лінуйся, помолись йому гарненько, то він і зглянеться на наші злидні.

Одягнула мама Івашка в свитку, хусткою теплою зав'язала, бо стояв надворі лютий мороз, вирядила в церкву.

Увійшов Івашко в церкву, а в церкві порожньо, зимно, тільки старі баби з костурами панахидки правлять.

Заходить Івашко у темний притвор, дивиться, коли там перед тим ангелом, що стоїть сумний на колінцях, чого-чого тільки не понаставлено! І булки, і бублики, і цукор, і пряники, і меду-меду у шклянках, у тарілочках, в горнятках! У Івашка аж очі засміялися, тільки усе те чуже, ще до того і святий ангел стоїть за сторожу. Хіба попрохати у його гарненько, може, дасть? «Попрошу!» — подумав Івашко, і серце у його забилося.

Підійшов він до ангела ближче, привітно осміхнувся до його, боязко в очі йому заглядає, тихо шепоче соромливо:

— Дай мені, святий ангелику, хоч оте щербате горнятко з медом, а то у нас кутя сьогодні суха буде. Грошей не було, то мама не купили. От, їй-богу, не брешу. Дай...— дивиться, дожидає.

Святий ангелик мовчить, очей не зводить, ніби і річ не до його.

«Ні, не так»,— подумав Івашко; одступив трохи назад, став на коліна і проказав йому, як школяр перед учителем, «Отче наш». Далі знову підійшов ближче, питається:

— Ну, то не даєш? Дай, пожалуста.

Мовчить ангел, як і вперше.

«Не дає!»— подумав Івашко, перестав осміхатись, зітхнув.

Соромно йому стало, він зігнувся і тихо одійшов далі,

Стоїть, тре рукою уші, чобіт об чобіт стукає, бо змерз уже дуже, а йти звідсіль чогось жаль.

«І нащо йому такого багато? — думає він, роздивляючись на всі ласощі,— ні, буду ще прохати!»

Івашко всякав носа, утерся, озирнувся кругом, чи хто не дивиться на його, і підійшов до ангела близько-близько.

— Дай, ну дай же! а коли не даси, то дозвожь мені самому взяти! Будь такий добрий! Чи вже ж тобі шкода одного маленького, щербатого горнятка? Дозвожь, я візьму! Чуєш?

Івашко торкав його рукою і так пильно, так щиро прохав його, що й у груди йому тепло стало, і ноги, і уші ніби нагрілися. А серденько так билосся-билосся.

Радісний і веселий прийшов Івашко додому. Тільки на поріг — зразу перед себе з медом горнятко виставляє, мамі голосно хвалиться:

— А я, мамо, на кутю меду несу!

— Де ж ти взяв його, сину? — здивувалася мама.

Івашко нахмуриw брівки, ще й ручечкою собі свариться:

— Ні, ні, мамо! Це я не сам узяв, це мені святий ангелик звелів узяти!

— Який ангелик? Де? Це ти щось дуриш мене, сину. Ану розкажуй мені усе по правді.

Івашко став казати:

— Там у церкві коло ангелика стояло багато-багато і меду, і всячини, то я й випросив у його. Він спершу довго не давав, та я його став так прохати, що і в животі в мене заболіло. Тоді він і сказав мені тихенько-тихенько, так, що я насилу й почув його, каже: «Бери, тільки щоб ніхто не бачив». То я і взяв.

— Ох мені лишенько! — забідкалася мама,— та це ж ти украв його!

Івашка узяв жаль на маму і він заплакав. Пригадав, що казала зрання йому мама, та й собі теж промовляє:

— Не можна так казати, мамо, бо грішка!..

Року од року, як надійде те велике свято, всі ангели у небі співають святим своїм гуртом славу Христу народженому:

«Слава у вишніх богу...»

А той ангелик маленький як стояв, так і тепер стоїть на колінцях, не насміючи до неба очі підвести, щоб ясно на праведного поглянути бога.

І біла льоля його ще більше стемніла, ще дужче помарніло од сліз його ясне личко. Все, все на йому осмутніло і похмарилось, тільки те святе проміння над його головкою одно не чорніє, сяє, як і раніш сяло.

АРЖІ, ФЕЙЛЕТОНИ,
ГУМОРЕСКИ

В ТІНЯХ ЛИПНЕВОЇ НОЧІ

Бувало це тією добою, коли в шумливому городі зати-хав гамір буденного життя, і в німих будинках, що спусти-ли влітку, вільно блукали по залах і столових одні тільки тихі примари.

В липневі бувало це яснії ночі...

Тільки пішли поміж будинками й садами перші вечірні сутінки, в о н а стиха рипнула дверима й увійшла в самітні покої.

Не однієї ночі до рожевого світання не зводила вона очей і на хвилину — і все марно: в і н не приходив...

Ніч буде тиха та ясна. Чи й тепер не прийде?..

Прочинила двері на балкон. Вирує город життям, го-монить, огнями палає. Рано ще...

О, він пізно прийде! Він прийде серед німого сну, коли стане тихо, щоб ні одно людське око не загледіло його... Він так кохається в сонних липневих ночах...

Подихає з балкону свіже повітря, і стає чути, як побли-зу десь зацвіли дикі маслини. Над городом повиднішало: із-за далеких тополів виринув на небі срібний серп і білим огнем залив золоті верхи собору.

Потуманені вилиски на білих стінах граються з суті-нями, і дивно стає в покоях. Стоїть коло стіни високий, ввесь у білому, чудний стіл. По стінах не картини, не іко-ни — розвішані там білі скрижалі, а на їх — дрібні, таєм-ничі гієрогліфи-письмена.

Вона сидить самотою, загорнувшись в широкі складки якогось архаїчного плаща, спирається на блискучу пате-рицю форми жезла Ааронового, думає... А кругом тиша і морок... Рядами під стінами похилились бородаті суми, а з темних кутків причуваються шелести.

Дрімують в зільниках на балконі невольники з далекої чужини — засмучені фікуси й пальми.

І сниться їм старовинний забутий храм десь в далекій їх отчизні, а в храмі одна-однією сидить молода жриця.

...Гасять огні в городі, гамір стихає... Вона не бачила його і не знає, проте він не виходить в неї з думок. Який то він з себе? Може, такий високий, стрункий, з огневими очима?.. І як він увійде сюди,— чи дверима, чи, може, з темного саду, через вікно?.. І що він скаже їй, коли прийде? А, може, нічого не скаже: увійде тихо-тихесенько, до неї підійде, мовчки простягне руки: навіщо слова, коли й без них усе так ясно і їй, і йому...

Ох!.. затремтіла вся. Пізно. Дрімаетсяя. Під вікном внизу щось хруснуло. Кинулась... Може, причулося?..

Захрустіло знову, стиха кашлянуло.

— Прийшов!..— Серце забилося-забилося й заніміло.

Встала, руки тремтять, серце б'ється, у висках стукає. Вирівнялась, закуталась і повагом, стиха постукуючи па-терицею, вийшла на балкон, йому назустріч... Глянула вниз: таємнича постать тихо крадеться під будинком. Глянула на високий балкон, на далекі вікна і, тихо пошвистуючи, пішла далі, до сусіднього будинку.

Схилилася з балкону, приглядається: не він, здається... Може, сторож... Довго стояла, довго чекала: він зайшов за ріг чужого будинку і більш не показувався. Вона зітхнула і пішла назад. Пізно вже. Піддуває холодом через балкон: скоро світатиме.

А він, мабуть, не прийде й цієї ночі...

Причинила двері, сіла, схилилась низько головою і заніміла...

...І тихо було кругом, і сумували, схилившись над нею в задумі, німі скрижалі з таємничими гієрогліфами...

Морем рожевого огню розлився над землею літній ранок і розплився в гарячому промінні сонця дивні примари липневої ночі.

Забіліли стіни пустки-квартирі... Перед роялем, сповити у білий чехол, міцно спала на поламненому кріслі прачка Явдох в старому чоловічому кобенякові. На колінях у неї лежав новий залізний рогац. Таємничі на стінах скрижалі з гієрогліфами силою білого дня перетворились в старі номери «Кієвлянина», котрими, щоб не попилилися за літо, пообгортала хазяйська рука картини на стінах...

А коло сусіднього будинку зібралися люди й гомоніли. Стояли городовики. Між ними стояв бородатий двірник Матвій і розказував щось, розводячи руками.

Говорили про «його», про ночного гостя... Цей ночі він навістив тут квартиру повіреного, що допіру з сім'єю виїхав на дачу...

Тільки голі стіни в кімнатах лишилися після «його».

СВЯТКОВІ МІНІАТЮРИ

В городі займались вечірні огні. Веселий гомін і метушня стоїть на брудній улиці глухого кварталу. На снігу коло ліхтаря, журна схилявши голову, сидить сажотрус «Казенне Очко»; не то щось думає, не то дрімає. Коло його збирається тичба уличних хлопчаків.

«Казенне Очко» лупнув на їх очима й одразу ожив.

Дети, в школу собирайтесь!
Петушок давно пропел...—

розмахуючи обома руками, заспівав він з хрипами й свистами. Дехто з хлопців, жартуючи, брався підспівувати.

Як бувало не раз, між ними починається незабаром науковий диспут.

«Очко» пише щось пальцем на снігу, одхиляє на бік голову й хитро заскалює око:

— А це що буде?

Хлопці збиваються до гурту. Дехто пильно придивляється на сніг, інші осміхаються.

— Ось я прочитаю! — озивається один, — там написано: «Казенне Очко»...

«Очко» цмокає губами:

— Так, да не так!

— Дядюшка! — висовується наперед шустрий хлопчак, — а ось давайте я вам загадаю!

«Очко» бадьориться й випинає наперед груди.

— Кажі!

— Ану скажіть: за-зе-ле-ні-є.

— Заз... зніє! зазле... за-а...— починає «Очко», напружуючи лице. Хлопці регочуться. Довго ще було чути, як, переждавши, починав знову «Очко» дзижчати і як раз за разом лунав у морозяному повітрі дзвінкий хлоп'ячий регіт.

Мимо проходять тіні, деякі спиняються коло хлопців, слухають, роздивляються. Потім осміхнеться і піде далі.

Десь коло пивної знялася сварка. Хлопці заворушились, гуртом сунули туди. Остався один, у старому солдатському мундирі, щільно підперезаний попругою. Він мовчки дивиться на п'яного; далі позіхає й брѳохає кудись по снігу великими чобітьми. «Очко» схиляє голову й починає куняти.

Улицею біжить чиясь собача. Воно метушиться на всі боки, нюхає слід і тихо скиглить.

— Собачка? ах ти ж.. собачка! — кинувшись, ласкаво промовив «Очко».

— Цуцик! цю-цю! — став простягати він до неї руки. Собача замоллоло хвостиком, підбігло й почало тертися коло ніг.

«Очко» одразу міняє тон і починає лякати собачку.

— Я тобі дам! у-у!.. — насупившись, тягне він густим басом. Собачка одскочила назад і підняла уші.

— Хе-хе-хе,— ласкаво засміявся «Очко»,— а ти вже й злякалась?.. думаєш: сидить такий п'яний, такий...— «Очко» подумав трохи,— такий поганий, дурний... зараз почне бити!.. ні! за віщо я битиму тебе!

Собача радісно виснуло й побігло до рук.

— Ах ти ж, цюцунчик!— крізь зуби протяг він, узявши собачку за мордочку. Собачка полащилась трохи й побігла далі.

«Очко» знову сам. Не то сумує, не то дрімає.

Іноді кинеться, накупить брови, почне напружатись:

— Зазленіє, заз...— силкується «Очко».

Незабаром голова опускається на груди й він безсило осміхається.

По улицах гасять електричні ліхтарі. Затихли трамваї. Тіні по тротуарах пробігають рідко. З гомоном, з п'яними співами пройде весела ватага, прошумить санками візник, і знову стихне.

На розі двох улиць зчиняється гук.

З грубих голосів виривається й кує, як у дзвоник, молодий приймний контральто.

Наперобій йому хрипко бубонить низький бас:

— Всі ви майстри їздить, а як прийдеться платить, то чорт вас і вдержить,— сидячи в санках, похмуро

говорить волохатий візник. Злодійкувате його обличчя уперто схилюлося вниз. Перед ним вирівнялась висока, як тополя струнка, дівоча постать. Гарне, молоде обличчя сяє веселощами; з-під шапочки вибились і мають темні кучері. Вона дивиться на візника великими живими очима, сміється й дивується.

— І ти кажеш, що я тобі не платила? — питає вона, — я ж тобі наперед оддала! Взяла отак жменю, — дівчина брязнула в кишені грішми, — вийняла й оддала, не лічивши. Хіба ж ти забув?

Візник не дивиться на неї й повагом веде своє:

— П'яна-п'яна, а бреше краще тверезого.

— Так оце ти так кажеш? — спалахнула одразу дівчина, — та за це тобі морду слід побити, коли ти чесний чоловік!

Присадкуватий, сивоусий городовик стоїть між ними, переводить пильне око з одного на другу.

Із темних кутків, як на світло метелики, стали збігати на скандал тіні. Виринули якісь шинелі, капелюхи, кашкети. Гомін росте.

— Одішлемо її в участок, — радить стиха старого городовика молодий, безусий. Старий кивнув головою.

— Так знаєш що, дівчино, — спокійно промовляє він, — сідай же ти на цього самого візника, та й нехай він одвезе тебе: може, там ти й заплатиш йому.

— В участок? — тихо, діловито спитала дівчина, — ні, я не хочу, — задумливо додала трохи перегодом.

— Та тут недалеко, — умовляє її лагідно городовик, — побудеш там до ранку, виспишся...

Дівчина подумала трохи й труснула темними кучерями.

— Ну що ж, катай в участок!.. Ви думаєте, мені грошей жалко? — звернулась вона до публіки. — О, чуєте! — брязнула вона грішми: — завтра не буде ні одної копійки, — всі прогуляю!.. А візник — свиня! — це я в вічі йому скажу. І в участок я не боюся. Хоч зараз!.. Ну, вези! «прямим сообщением»! — командувала вона візникові, легенько вскочивши в сани.

— Махтей, проведи баришню! — звернувся старий городовик до однієї постаті. На світло виступив Махтей, бородатий велетень у свиті, в смушевій з бляхою шапці і з кюрою в руці. Став кректати і огинатися. Підскочив молодий городовик:

— Ех, мабуть вже я сам одвезу її! — він підкрутив те місце, де мали бути уси, й сів на санки рядом з дівчиною. Далі вирівнявся й галантно обгорнув її за стан. Ставало всім весело.

— Трогай! — дзвінко крикнула дівчина візникові. Той охоче взявся за віжки. Цвяхнув батіг. Дівчина повернулася до публіки, поважно вклонилася з санок і повила в повітрі рукою.

— До свіданія, студенти! — покотилося дзвінким сріблом у морозяному повітрі.

Радісний, бадьорий сміх рясно посипався з гурту вслід за санками.

— Вот душа! — звернулася одна зашкарубла московська шинелька до такої ж другої. — я прямо влюблен... Айда за неї!.. — І два коряві москалики витерли під носом рукавами, збили на потилицю кашкетики й підтюпцем порипіли в темряву за санками.

Тихо на улицах. Блимають подекуди керосинки. Нахмурились сумні будинки, темними вікнами позирають на безлюдні улиці. Скоро буде світати.

Щільно пригорнувшись до телеграфного стовпа, стоїть, немов змурована, постать. Голова схилилася: чи прислухається до чогось, чи щось нашіптує.

Заворушилася стиха, одвела од стовпа одну руку, одставила ногу, потім легесенько випустила зовсім стовп з обіймів. Одразу захилиталася, замахала, як вітряк, руками.

— Вались, братухо: все одно не вдержишся! — порадив йому, підїхавши ближче, спізнілий візник.

— Н-ні, не хочу! — вимахуючи руками й ногами, прохрипіла постать.

— Адже впадеш.

— Не впаду! — Постать сопла, хрипіла, схилилась мало не до землі то на один, то на другий бік, проте на ногах держалась.

Візник зацікавився. Санки чуть тільки тяглися.

— Брешеш, впадеш! — повернувся він усею тушею до постаті.

— Та поганяй скорій! — задзеленчав з санок сердитий тоненький голос.

— Заждіть, баришня. — кинув до неї візник. — Впадеш, собака! — промовляв він, починаючи гарячитись.

— Фюїть,— свиснула йому постать, напружуючись з усеї сили вдержатись.

Візник сіпнув за віжки й спинився; підняв шапку і взявся за боки.

— Впадеш, сукин сину! — з радісним запалом гукнув він, помітивши, як той пішов уже плисти по сковзалці. Ноги його пливли прямо, а сам він, вихилиючись та вигинаючись, писав круги в повітрі й наставляв уже руки, готовий кожну мить ткнутись ними в сніг. Проте на велике диво не падав.

Візник витягував бороду, притискував рукою, тикав у повітря батогом, немов хотів пхнути ним п'яного в спину. Той допливав до другого стовпа.

— Ні, таки впадеш! — зціпивши зуби й здавивши себе за коліна, аж хрипів візник,— впадеш!

— Гопп! — радісно гукнув той, ухопившись обома руками за стовп; потім близьенько пригорнувся до його, випростав одну руку й показав візникові щось з рукава:

— На! — промовив він, легко зітхнувши.

Візник важко оддихнувся й поскріб під шапкою.

На санках давно вже цвірінчало щось на всю улицу, лаялось, городового кликало, лагодилося вставати.

— Чи ви бачили таке! — не звертаючи уваги на те, до неї ж промовив, дивуючись, візник,— п'яна ж чортова скоринка, як чіп, а дивіться — вдержався!

Він помалу, нехотя сіпнув за віжки. Незабаром знову стало тихо навкруги.

Переждавши трохи, од другого стовпа почала знову одділятися самітна тінь, тихо крадучись...

ЛАВРИ

В повітовому місті Славгороді збіглося якось влітку з півдесятка студентів і незабаром після цього поміж славгородською інтелігенцією пішла ходити поголоска про літературно-вокальну вечірку. Славгородці здебільшого були скептики й не дуже йняли цьому віри. Другий рік уже, як міська інтелігенція лагодиться впорядити спектакль; не один раз після того вони зразу піднімали бучу, ганяли по городу, бігали на співки, репетиції, наради, але, як водиться, все кінчалося на тому, що, попобивши бурло, люто перегризуться, розплюються й замовкнуть, поки знову нудьга не стане добиратись до живих печінок.

Дивлячись, як шустра молодь іскрами літала з дому в дім, гріючи чуби, вони лукаво посміхалися, спокійно стежили, вичікували. Коли ж одного ранку скрізь по парканах і брамах зарябіли кольорові афіші, тоді в городі піднявся тільки справжній гармидер. За два-три дні квитки розхватали всі до одного. В день вечірки го-мін і метушня почалися в городі з самого ранку, розросталися з кожною годиною і надвечір, стягнувшись до одного будинку, набрали розмірів ярмаркового гуку. Ударив третій дзвоник, і все це море голосів увірвалось і стихло...

Дім палає огнями. Вікна поодчинені. Зала битком набита рожевим, блакитним, чорним, синім крамом, маюють чуби й стрічки на головах, пашать червоні лиця. Через вулицю під парканом тісною лавою збилися чоловіки, парубки, дівчата, пнуться навшпиньки, зазирають у вікна. Над ними другим ярусом впорядились на паркані і поміж темним гіллям дерева діти. Стало так тихо, що було чути, як десь в кінці города дражнив хтось собак... Програма вечірки пролетіла, як одна мить. В залі по-

чали лагодитись до танків. Молодь в тужурках, в сюртуках з квітами й бантами в петельках гасала, як на пожежі, торохтіла стільцями, гукала, сперечалась. Публіка розсипалась по залі, як отара в толоді. Все гомоніло, сміялось, крутилось. Славгородці навіть не впізнавали спершу самі себе, немов всі переродились. Знакомиті до нуду панночки в легеньких сукнях, в квітах здавались чужими й привабливими; давні, підтоптані кавалери одмолоділи, маяли новими сюртуками, блищали комірцями; над усим туманом стояли всякі пахощі. І тільки згодом, трохи оговтавшись, обивателі впізнавали в білих, як сніг, комірцях брязклі обличчя своїх чиновників і бачили, як часом з-під ніжних квіток шулікою блимали на сусідку заздрі знакомиті очі. Заревли десь труби, і увесь цей кольоровий натовп якимось чудом перетворився в живий вінок, що стиха під музику пішов кружитись по залі, немов на воді.

Коли під час спочинку, обмахуючись од духоти, жартуючи, обсипаючись паперовою січкою, даруючи одно одного квітками, молодь знову розпливлася по залі, легенько протискуючись поміж натовпом, через залу тихо пройшов відомий в Славгороді український поет Гаврило Довбня, якого більше взивали його псевдонімом — Ясочкою. Недавно виданий томик його віршів під назвою «Хризантеми серця» збив у городі незвичайну сенсацію і зробив ім'я Ясочки популярним між славгородськими інтелігентами, як поета вибраного кола, поета салону.

Обібравши місце під стіною, він поволі сів на стілець, поправив на грудях номерок для «почти», склав руки, озирнув залу й гірко осміхнувся.

Потім схилив набік голову й засмутився. Напроти, через залу, підпираючи плечима стіну, вже стояв і не зводив з Ясочки живих, як жучки, очей видавець його поезій, хазяїн мануфактурного магазину Федор Сопкін, якого доля нерозлучно злигала тепер з Ясочкою. Жвавий, шустрий костромич москаль, ризковитий і на всі боки приступний, він надумався поширити свої комерційні справи виданням «хохлацьких» книжок, але, розуміючись добре на всякому крамі, він гаразд не обміркував справи з «хохлацькими» віршами й вскочив у шкоду. Через тиждень він уже догадався, що книжка, як заклята, буде соватись в книгарні довгі роки, але було запізно. Поскріб голову, вилаявся скілька разів й махнув рукою, залишив-

ши сподіванки на які-небудь прибутки од книги. Проте, як людина комерційна, він поставив собі взяти од цієї справи все, що тільки можна, і хоч трохи надолжити свої збитки, збираючи оплату од вдячного громадянства натурою.

— От що, браток Гаврилко,— сказав Ясочці,— не розумію я ваших хохлацьких віршів, чи гарні вони, чи погані, але бачу, що книжка не піде. Підвів ти мене, браток, ну то бог простить тобі,— вдруге тільки нікого не підбивай. Хай книжка лежить собі, а ми, братко, давай пожити лаври.

Зробивши таку втрату, Сопкін вважав себе в моральнім праві поділяти з автором його славу. Так і ходили вони з того часу нерозлучно по гостях, по клубах, не минали, як щирі жінці, ні одної стеблиночки, підбираючи кожний волоток, чи буде то чарка горілки, чи добре слово.

Одно тільки дивувало Сопкіна: як чоловік розсудливий, він не винуватив в цій справі Ясочку, сам був чоловік доброї, лагідної вдачі, проте з деякого часу він став за собою помічати, що іноді ні з того, ні з сього візьме його таке серце на Ясочку, що так взяв би та спідтишка й садонув під «микитки». Правда, бувало це вряди-годи: налетить така хмарка на нього та й полине, і знову він добрий до Ясочки.

Якраз саме тепер, стежачи за Ясочкою, Сопкін почував, як щось починало шкрябать його всередині. «Ясочка...— злісно думав він, поглядаючи на кругленький живіт поета,— пика — хоч цуценят бий, а він — Ясочка...»

«Федька, брось! — умовляє він сам себе,— нащо людину зневажати. Парнишка він, правда, дебелий, а душа, може, й справді у нього ніжна».

А лукавий голос нашіптує:

«Хризантеми серця» — ручище — вола б повалив би з одного маху,— а він «хризантеми».

«Сохну-в'яну, як билинька»,— а сам, як на кір горить... Бач, як очима водить. І ото ж воно, хохлацька мазниця,— гадає, що воно справді таке ніжне... Ой... І через який час, визвірившись очима на Ясочку, Сопкін тіпав уже в думці його по пиці й примовляв, зціпивши зуби:

«На! на! оце тобі хризантеми, оце тобі лілеї!»

— Оце, як ви закохались у свого поета! — почув біля себе Сопкін чийсь голос,— стоїть і очей не може одірвати!

Сопкін кинувся. Озираючись, хотів щось сказати сусіди, але тимчасом помітив, що «почтальйон» спинився біля Ясочки, подививсь на його «номерок» і подав рожевий лист. Злісна хмарка зразу одлинула, лице прояснилось, губи розпливлися. Здала Сопкін помітив, як зашарівся Ясочка, і в нього самого аж немов серце забилося.

Все забув, одмахнувся рукою од сусіда і, штовхаючись на всі боки ліктями, з червоним радісним обличчям, поперся попід стінкою до Ясочки. Незабаром він, закривши за спину руки і спираючись на стіну бочком, стояв біля Ясоччиного стільця, штовхав непомітно поета ліктем і, моргаючи бадьоро бровою, промовив нишком:

— Що, скопив лавришку?

Той закопил губу і зневажливо кивнув бровою: дурниця, мовляв.

— А хто там і що пише? — нетерпляче допитувався Сопкін.

Ясочка встав з місця і пішов кудись в затінок, — Сопкін поплівся за ним. Читав один, потім другий, далі Ясочка чепурненько склав його і сховав.

В залі знову танці, Ясочка сидить в буфеті й куняє. Де-хто сидить за столиками, вечеряють, брязкають чарками. Ясочка позіхнув у кулак, пошарив в кишені й витяг шматочок пряника, що чогось там опинився. Крадькома всунув в рот й почав жувати. Несподівано летить через кімнату висока, білява панянка. Ясочка перестає жувати, міцно зціплює губи й меланхолійним поглядом робить дугу по кімнаті.

Дівчина спиняється:

— Що то поет самотини! — звертається вона до нього, — людям сміхи, веселощі, — а він нічого не чує й не бачить у своєму ефірі.

Пестливо кинула квітку з рожі на коліна Ясочці.

— Глядіть же, цю поезію, що тепер саме складаєте, — присвятить мені. Чуєте? — знялась і спливла.

Ясочка взяв квітку і став оглядати її зверху й зісподу.

— Та ти б же хоч би подякував! — несподівано почувся тихий голос Сопкіна із-за плеча Ясочки. Ясочка озирнувся: той, як із землі виріс перед ним. Крізь роблену суворість в лиці Сопкіна світилася батьківська ласка до Ясочки.

Ясочка помалу дожував пряник, проковтнув й повернувся до Сопкіна.

— Бачиш — їм! — кинув він, огризуючись.

— Ех ти, салонний!..— зітхнув Сопкін.— Ану дай! Ясочка передав йому квітку.

Сопкін обдивився її теж зверху і зісподу, понюхав, повертів в руках і передав назад Ясочці.

— Не загуби ж! — на пам'ять сховай!

— Петро Макарович! — раптом схопився з місця Сопкін, побачивши, як в буфет вперлася через вузьенькі двері блискуча лисина в золотих окулярах,— давно приїхали?

Лисина витріщилась на Сопкіна й спинилась мовчки.

— А-а... Федор Митрич!..— заgrimів хрипкий басюра, аж шклянки на столах забриніли.

— А що там? а як? — й пішли гомоніти.

— Ви не знакові? — показав Сопкін на Ясочку. Наш поет Ясочка. Український талановитий поет!

— Дуже радий, дуже радий! — мимрив лисий, тискаючи руку Ясочці.— Значить, малоросійські вірші пишете:

«Кохайтесь, чорноброві,
Та не з москалями...» —

продекламував він...— так-так... я люблю читать «Кобзаря»...— бубонів він.

— Пан Ясочка не такі вірші пише,— доводив Сопкін,— пан Ясочка — не поет юрби,— він поет вищого кругу.

— Ага... значить того, як його... засміявся той,— та ви може того,— раптом захапався він, виймаючи портсигар,— закурюйте пожалуста! — Ясочка взяв у нього папіросу.

— Вже й я закурю з вашого дозволу! — простягнув руку Сопкін. Закурили.

— Так значить того... творите,— промовив той,— проте вибачте,— я на хвилиночку!.. схопив портсигар й швиденько потюпав далі.

Сопкін і Ясочка курили мовчки.

Сопкін був з старовірів й до цього часу нічого не пив і не курив. Тепер смакував цигарку, аж похлинався.

— Гарний тютюнець покурює, вражий син,— спльовуючи й витираючи очі, казав він. Докуривши, він никнув знову з буфета.

— Бач, де він! — радісно гукнув Сопкін таким голосом, немов бозна-скільки часу не бачив його,— а ми його шукаєм, а ми бігаєм!

Ясочка оглянувся: Сопкін держав за руку щуплюватого панича з розчісаним довгим чубом і в модному кольоровому галстуці.

— Так оце ви і є — Ясочка, — тихим, улесливим голоском протяг він, впливаючись очима в лице Ясочки, — ах, боже мій! — добавив він, побожно складаючи руки на грудях. — Вірите, як сказав мені Федор Митрович, що ви тут, — так я й сам не знаю, що подіялось зо мною. Ведіть, кажу, мене до нього, хоч побачу, який він. Дуже радий! дуже радий! — тискав він, не випускаючи, руку Ясоччину. Може б ми закусили чого-небудь? — зразу перевів він мову, — сідайте, добродії.

Посідали за столиком й гукнули на прислугу.

— Знаєте, — почав панич, — приїзду я в город, заходю в книгарню, а мені радять: не купили б ви книжечки нашого місцевого поета. «Як? — думаю собі, — в нашому городі єсть поет, настоящий поет, що надрукував свої твори!.. — дайте, кажу, подивлюсь». Розгортаю книжку — вірші настоящі, такі, як і в інших книжках... Мені аж чудно якось зробилось.

Ясочка починав червоніти. Він ще ні разу не чув, щоб хто з таким захопленням говорив про його вірші. Хотілось обняти цього несподіваного щирого прихильника й розцілювати. Сопкін теж чогось підбадьорився.

— Ви знаєте, — перебив він панича, — прочитав я його вірші — бачу: талант. Плювають, думаю, — витрачу дві-три сотні, а виведу чоловіка в люди.

На столі розставляли пляшки й закуску.

— Так оце ви і є самий Ясочка, — зиркав на нього, як кіт на сало, тихенький панич, потираючи руки.

— Я й кажу: слухайте, добродію, — настирливо перебирав його Сопкін.

— Знаєте, найбільш вподобав я отой вірш, — не помічаючи Сопкіна, липнув до Ясочки панич, — отой!.. — панич простяг в повітря руку з шклянкою й блискучими очима дивився в стелю... про оту пері з очами газелі!..

— Угму! угму! — кивав насупленими бровами Сопкін, вминаючи вже з тарілки якусь рибу.

— Як воно!.. — пригадував панич.

Ясочка випив шклянку вина, покрутив вуса, щільно прихилився до панича і, встромивши в нього відразу почервонілі очі, придушеним шепотінням почав декламувати.

Панич дивився на нього, як на ікону, плющив очі, хитав головою й стиха промовляв:

— Ай-яй-яй! ай-яй-яй!..

Давно вже Ясочка нікому не читав своїх творів, бо добре звірився, що справді ніхто й не цікавився самими віршами: й самі не читали й слухали неохоче. Це він добре знав.

Несподівано стрінувши таку щирю людину, він відразу запалився бажанням вилити хоч раз перед живою, чулою людиною свою душу. На одну мить здалося йому, що очі щирої людини часом якось дивно мінялись і сама вона немов була чимсь заклопотана іншим, але це тільки на одну мить. Далі в Ясочки очі пройнялись туманом і він нічого вже не помічав. Він малював дивні ночі десь на березі моря і її, «пері з очима газелі», що з балкона журно дивилася на огневі хвилі», потім ридала, руки до моря простягала...

— Ай-яй-яй! — та це ж... ах! — умлівав панич.

Сопкін, виголодавшись, молів за трьох, а сам думав: «Про яку ж це він пері вичитує?» Сопкін знав історію мало не кожної поезії Ясочки, знав, де, коли, при яких умовах складався у нього кожний вірш, а цього не знав чи забув; чи не новий це його твір? — догадався він. «Пері з очима газелі — хто б же це був такий?» — Сопкін на мить перестав їсти й задумався.

Марися Жиренкова, так не Марися, Варвара Михайлівна...

«Стій! Та це ж Ліза Катренкова, в неї й очі якісь витрішкуваті, й город виходить до ставидла... Бач, куди моститься! Тільки ні, браток, не оддадут! Не такий Катренко жога, щоб на вірші повабився».

А Ясочка декламував про те, як пахли левкої, як скажено ридав рояль.

— Тільки який же в ката там рояль? — знову задумався Сопкін, — єсть там мандоліна, гітара... Так-так-так... пригадав він: єсть! — і бринькало якесь єсть: тільки, здається, без кришки... в сараї стояло. Хіба, може, вже полагодив Катренко.

«Бач, як ловко обписав, катюга, — осміхнувсь собі Сопкін, розуміючи вже таємниці поетової творчості. — Тільки ні, голубе, не вийде тут твоє діло. Жиренкову може б і оддали, а сюди — і не рипайсь».

Ясочка тимчасом перемовчував, моргав гарячими очима й пригадував якийсь новий вірш.

— Оце поезія! оце вірші! — не переставав дивуватись тихенький панич. Потім зразу стих, змовк; на лиці з'явився діловий вигляд.

— А скажіть, будь ваша ласка, — одкашлявшись, улесливо звернувся він до Ясочки, — скажіть, і багато обійшла-ся вам ваша книжечка?

— Добре й не знаю, — кинув нашвидку Ясочка, лагодючись почати щось нове, — це вже справа Федора Митровича.

— Еге! — оживився Сопкін, — про це вже ви мене спитайте. Я вам до нитки все розкажу.

— Ага! — зразу повернувся до нього панич, і лице його стало таким улесливим, як перше було до Ясочки. — Так ви вже розкажіть мені, пожалуста, як це видають воно книжки, скільки обходиться... В мене, бачте, єсть там свої десятків зо два поганеньких віршиків, не таких, розуміється, як у добродія Ясочки, поганеньких, а все ж хотілось би випустити книжечку.

— Ви не знаєте, як видать книжечку? — радісно гукнув Сопкін, — та як хочете, я вам всю цю справу, як апельсин, обвилуццю! — і він почав витягати з кишені якусь книжечку.

— Пожалуста, пожалуста, — підсовувався до нього панич, і його очі горіли тепер справді цікавістю. Про Ясочку навіть і забув уже.

На Ясочку немов хто вилив цебер холодної води. Тихе її улесливе лице паниचेво зразу стало таким одворотним, що хотілося вхопити пляшку й садонути разів зо два по цій лукавій, зрадливій пиці. Схопився з стільця й, не попрощавшись, вийшов. Панич навіть і не озирнувся.

Прийшовши додому, Ясочка не ліг зразу спати, хоч було вже пізно. Засвітив огонь, роздягся, сів край столу й задумався. Смутком болючим, гострим обгорнуло його всього, як пеленою. Гіркі думи, як галич, налітали в кімнату: «Нащо писать? Кому писать? Для чого? Кому воно потрібно? Туди, де хвиліое широке, безмежне море, не підуть його вірші, не потрібні вони там і не зрозумілі. А писати для тих п'яти-шести знайомих в городі, щоб тільки побачили під віршами його ім'я, не читавши самих віршів, — чи варт же?»

І пригадалось Ясочці, скільки часу загаяно марно, скільки довелось зазнати зневаги, глуму і образ, тиняючись з віршами по редакціях всяких органів. А скільки

листів приватних труїли йому життя, скільки разів писали йому відомий вірш —

Сидить поет на стерні...

А яка за все награда?

Рука Ясочки мимоволі одчинила шухлядку в столі. Там чепурненько були розкладені якісь бантики, сухі квітки, клаптики стрічок, зо три картки з малюнками, навіть шоколадна цукерка.

«Лаври...» — гірко осміхнувся Ясочка. Почав перебирати по одному. Вийняв з кишені рожеву квітку й лист, що приніс сьогодні, й поклав до купи.

Але чим більше дивився на них, вага помалу зсувалася з його душі, ясніло на серці.

«А все ж таки, а все ж... — думав він, розкладаючи на столі перед собою той дріб'язок... — А все ж таки — лаври...»

Годинник раз за разом одбивав все пізнішу добу Ясочка, заморившись, не вставав од столу Коли в маленьке віконце Ясочкиної кімнати зазирнув рожевий досвіток, Ясочка тихо спав біля столу, схиливши голову на свої нечисленні лаври.

КРИЗЬ ДРИМОТИ

Холодна, сумна осіння ніч у голому степу. Біляста курява лежить над мертвим шляхом, над понурим степом, дрібним дощем-мрякою сіється десь у далині над могилами. А над усім — мертвий місяць, білий, як крейда. Закурився білим пилом чистий оксамит ночного неба, а з-під того пилу, мов срібні бляшки, вилискують блискучі зорі. Сумно, задумано, зеленястим світлом одсвічують по шляху стовбури верб, подекуди лист на їх, сухий і пожовклий, вилискує проти місяця, мов рибка срібною лускою, а далі коло верб мов пучкою помальовано по курному шляху якісь кабалістичні літери-тіні, якесь таємниче писання, що невідома рука невідомо для кого що ясної ночі малює на безлюдному шляху.

Одноманітно бряжчить дзвінок, як битий глек. Німим шляхом поспішає балагула — обідрана мара, сумна й химерна вночі на безлюдному степу.

В халабуду світить місяць. Тихо там. Гурток пасажирів дримає з заплющеними й видющими очима, розхитуючи головами в той бік, куди хилилась балагула. Тряско. Підкинуло так, що хтось охнув ізпросоння.

В кутку халабуду заворушилось голене обличчя актора Швидкого, закутаного в пожовклий плед, у зім'ятому капелюсі. Глянувши сонними очима на сусідів, він одразу кинувся: йому здалося, що сидять тут не ті люди, що завидна сідали в балагулу. Синє, могильне проміння мов глиною підмалювало обличчя, плямами лежало на чолі, коло губ, на щоках — і всі вони, задумані й нерухомі, здавались мерцями.

Замість жвавого і непосидючого франта насупроти сидів тепер покійник у козирку акцизного відомства; на закам'я-

ніле лице його, задумане й скорботне, випливали, як на чисту воду, всі вільні й невольні гріхи його. Поруч — вкутане синьою китайкою ночі, біле, як біль, лице пані, крейдою поляпане, углиною помальоване та помережане. Здавалось, що це сама відьма-панна опівночі встала із труни. І всі коло його — понурі, скам'янілі мерці. А в будку дивилась ніч, осяяна тоскним світом крейдяного місяця — і здавалось, що ідуть вони якимсь великим підземеллям, чужим і сумним, в якому блідо світить десь відьомський каганець. І стало здаватися Швидкому, що це якась пекельна почта злісно тарганить цих мерців на якийсь відьомський журфікс, щохвилини підстрибуючи по грудках, по вибоїнах і кожну мить погрожуючи grimнути об дорогу й розсипати по голому степу цю хуру мерців.

З того боку, де сиділа пані, заскавчало щось по-собачому — тоненько, лагідно.

Швидкий зиркнув на пані: лице пані оджило, осміхалось і мало вираз собачки, яку пестять.

Мурашки пішли поза спиною у Швидкого.

«Тьх!» — сплюнув він убік, загледівши на колінах у пані маленьку болонку, яку вона лагідно крізь дрімоту гладила рукою й кутала од холоду в теплу хустку.

Швидкий осміхнувся, позіхнув і, щільніш закутуючись пледом, простяг засиджені ноги й схилився в куток, щоб поринути в думи-дрімоти до самого ранку.

І знову тихо. Бряжчить одноманітно дзвоник, немов скаржиться, що не добудиться когось. Хитається халабуда, куняють мерці, гойдаючи мертві голови.

І в ту хвилину, коли, здавалось, сон найміцніше обгорнув мандрівців, коли у Швидкого думки самовільно залітали кудись зовсім у несподівані місця і коли він забував уже й де він, і з ким їде, — він почув у ногах якусь неспокійну руханину, а далі коло своєї ноги — делікатного візитера, який добрався до колеги, як помітно, із найприятнішими замірами; нога сунулась чемно, проте рішучо. Швидкий розплющив очі, глянув по сусідах — нога, очевидно, належала мерцеві в акцизницькому козиркові. Глянув на сусідку: пані сиділа в такій позі, що ногу Швидкого можна було вважати за її ногу. Став чекати далі й незабаром почув, як щось лагідно почало тиснути йому ногу. Стискання було боязке, легеньке, проте ідея була вложена в його надзвичайно ясно.

Зрадливий замір заворушився в Швидкого, одразу

одігнавши сон, тихенько ворухнув він передком ноги, підбадьорюючи гостя.

Той одразу зрозумів його й почав тиснути йому ногу гаряче і вдячно.

Швидкий зирнув крадькома на акцизного; лице було таке задумане, спокійне, навіть скорботне, що стало здаватися, ніби то сама нога, радіючи сну свого господаря, самостійно подалась на веселі, пустотливі авантюри. Навіть у Швидкого промайнула була думка — чи не помилився він. Ласкаво вітаючи ногою пізнього гостя, Швидкий почав стежити очима за акцизним. І бачить він — на кам'яному його обличчі лупнуло одне око, мов одчинилося віконце, і з його стрілою полетів живий промінь на пані. Пані сиділа, як статуя, і над блідо-синім її лицем тихо гралися дрімоти: сідали на довгі вії, на чоло, шурхали над лицем, крильцями маяли, мов комарі весняного вечора гралися в ступки. Здавалось, що лице усміхалося, кокетливо поводило бровами, жартовливо хмурилось.

Акцизний підвів голову, і цікаві його очі, як пара злодіїв уночі між сонними, боязко подивились навкруги. Спирились на Швидкому: страдницьке, схилене на бік акторське обличчя, міцно заплющені очі, вираз чогось далекого, неземного — надали тільки більше сміливості акцизному, і нога його розходилася, як військовий писар коло панни навесні: стискала, голубила, висловлювала якісь надії, клялася, палко на щось умовляла. Іноді Швидкий соромливо одповідав йому, сам стиха стискаючи приятеля — і тоді обличчя акцизного одразу одживало: очі розплющались, губи осміхались, а лице сяяло так, немов Швидкий тиснув не ногу, а кнопку якогось складного електричного ліхтаря.

Далі Швидкий став помічати, що акцизний збирається на щось більш рішуче; бадьориться, одкашлюється, уса закручує; потім став схиляти лице своє до пані.

Миттю блиснула у Швидкого якась думка й несподівано для себе він розшукав у темряві хвостик болонки, що сиділа закутана на колінах у пані.

— Чи ви розумієте мене, пані? — таке чи щось інше стиха, щоб її тільки одній було чути, промовив акцизний, палко натискаючи ногу Швидкого й ближче схиляючись до пані. Швидкий, мов пряха нитку, скрутнув болонку за кінчик хвоста.

— Ав-ав!..— злісно заскавчало щось серед тиші на всю будку. Пані кинулась.

Акцизникова нога, немов її хто ткнув гарячим залізом, прожогом одсочила назад.

Сталося щось дивне, надзвичайне, чого й сам Швидкий не сподівався: схованої болонки не було видно, а сердитий, сполоханий блиск у очах пані, на мить вищирені зуби так нагадували вираз роздратованої собачки, що здавалось, ніби загарчала то не болонка, а сама пані.

Акцизний витяг плечі й голову і дививсь на пані таким поглядом, мов не хоче вірити ні своїм очам, ні ушам.

— Вибачте, я, здається... я не нарешне...— почав він щось виправдуватись.

Швидкий удруге крутнув за хвостика.

— Грр... гав!..— злісно блиснувши очима, загарчала на акцизника пані.

Акцизний змовк. Очі його широко розкрились і з жахом дивились на пані.

По кутках заворушилися і забурчали розбуркані пасажири, як здавалось, злими, нелюдськими голосами. Акцизник глянув навкруги і з осторогою, кусаючи губи, одхилив голову, заплющив очі й притаїв дух.

Знову затихло все в будці. А по небу пливли вже хмарки, сплітаючись у гірлянди, рясно побризкані крейдою. Підкравшись ближче до місяця, вони одразу підпливали блискучою водою, немов пливли срібне море, і, перепливши, знову темніли. Іноді спливались вони в грізну тучу, щільно з усіх боків оплітали місяць, потьмаривши коло його срібне море; місяць чогось червонів, немов сердився, і здавалось тоді, що то не місяць — то велетенське червонясте око визирає з-за далеких грізних скель, з-за високих, непроглядних борів — зазирає цікаво в будку, немов питає:

— А що тут за люди?

І осипалась глина на обличчях у пасажирів, щоки злегка рожевіли, й мерці оживали, немов подув хто на їх животворним подихом.

А коли хмари розступались, місяць блідів, обличчя смутніли, лягали на їх білі латки глиняні — і люди — знову мерці.

Ставало тихо — мов у всіх спинилось дихання.

І тільки інколи крізь дрімоти чути було тихеньке, лагідне скавчання.

Тоді акцизний починав ворушитись, діставав курити і, засвітивши проти пані сірника, крадькома, з острахом і пильно й цікаво дивився на сонне лице пані.

Далі знизував плечима й, глибоко зітхнувши, одхилив голову, і на його чолі ясно одзначалась мука нерозгаданого питання.

1913.

«СЯ»

Спати товариш привів мене в клас. Тільки приторкнувся до постелі — здалося, немов аж осміхнулась подушка, розкриваючи мені м'які обійми. Повіхнув, потягнувся, оддалися в ушах перебої поїзда, попливли перед очима поля, полукіпки, переліски, зелені села, валом повалила трава — свіжа, зелена, шовкова, а по їй блакитні, сині, червоні, біленькі квітки, квітки...

Не зчувся, як змовк коло мене голос товариша і коли в класі стало тихо.

Чогось лупнув очима, немов у тій тиші було щось неспокійне; стіни високі, вікна великі, тхне свіжою фарбою — недавно фарбовано мостину. По вікнах — сумом оповиті темніють оберемки школярських букварів: старі, розбиті, обтріпані, немов після довгих мук заснули вони вкупі сном нерухомим. Пригадується щось давне, забуте, віє чимсь нудотним. І здається мені, що я не в сільській школі, не серед хат рідного люду, а десь на чужині, хто його знає й де, між чужими людьми, чогось сам лежу в порожній озі-казармі, невідомо для кого й для чого збудований.

Одгоню обмару, уявляю собі, що за стіною товариш, — не подужаю: немов у морі хвиль односить мене в далечінь.

Годі, не змагаюсь — що ж далі?

І от здається мені, немов із тих букварів вилазять у темряві всякі «лукошки», «лучинки», «лоханки», розставляються по класі, а в темному кутку ніби хтось мостить уже «палати».

«Кхи!» — немов причувається серед тиші, і вже із «палатей» визирають ноги в лаптях «лысого дедушки с білою бородою».

Повіяло нудом давнім, кошмарним, що заносив колись із школи в рідну хату в часи школярства.

Із дверей навпроти пробивається тоненька смуга світу, світить у щілку, крізь замок. Чути — глухо бубонить щось. Устаю, стиха одхляю двері: сторож Юхим із якимось сусідом у зеленому поясі сидять за столом, читають до кухонної гаснички із завжди надбитим склом.

— А ми оце вашу книжку читаємо! — побачивши мене, промовив Юхим, — може, спати не даємо вам?

— Ні, це мені байдуже, — одказую, — читайте собі, — і, не зачиняючи дверей, знову йду до постелі.

Юхим по складах читає якусь статтю із українського часопису, спотикається на дивному йому правописі, на чудних, нечуваних словах, проте енергійно, з великим напруженням трощить, ламає всі перешкоди й надзвичайно радіє й дивується, коли удається йому витягнути із книги рідну фразу.

Сміється, плечима знизує: книжка, мовляв, як і справжня книжка, і сторінки й літери в їй, як і в усякій шкільній книжці, а почнеш розбиратись у їй, то немов хтось живий, якийсь свій же таки штукар забрався туди та й патякає по-своєму, на своє звертає.

Сміються приятелі, міркують, і тиха їх гомінка лагідно отдається в лунких стінах порожнього класу.

Приплющив очі, дослухаюсь — і здається мені, що інші хвилі несуть мене вже в другий бік. У класі стає затишно, як у Юхимовій хаті. «Лукошки», «лохані» — як водою зміло: з'явилися мисники, рогачі, лавки, по білих стінах — червоні рушники, навіть запахло любистком та васильками, що густо квітчають стареньких богів. Слухаю й поринаю все глибше й глибше у рідну стихію.

«...Наші ліві депутати, — долітають до мене слова читальника, — тримають, — тут Юхим передихнув, далі знов нагнувся до книжки й додав: — ся»

Спинився, кліпає очима, щось думає:

— Хм... і нащо воно так: тут «тримають», а потім «ся».

— Ну, то мабуть — тримаються, — підказує йому сусід.

— Коли ж воно тут різно стоїть. Ось — тримають, а ось — ся.

— Та то, може, ялось одскочило воно — трапляється! — заспокоїв Юхима сусід.

— Та й то правда, — згоджується Юхим. Схиляє голову, читає далі: «й тримали». Значить так, — проказує він усе вразу: — наші ліві депутати тримаються й тримали; і

самі, значить, тримаються ще й тримають когось Кого ж то вони тримали? — Знову нахилляється:

— «Ся»,— дочитав він кінець попереднього слова. Потім одвів голову й незадоволено чмихнув:

— Е... це вже мені й не подобається: якби в одному місці, а то либонь воно скрізь поодв'язувалося.

— Та то, може, той, хто писав, на тому саме місці слину ковтає,— сміється сусід. Почали жартувати.

Я мовчки слідкую за їх читанням, і на моїх очах легенькі, здається, дрібниці правопису, якому сам читач мусять лад давати, виростають у непереможні труднощі. Мені хочеться встати й двома-трьома словами направити роботу читачів, проте я намагаюсь бути об'єктивним, одгороджуюсь од читачів городськими мурами, просторами, лишаю їх насамоті з книжкою й дивлюся здала, що з цього виходить.

Снується чигання далі.

— «Скільки не били, а все ж таки скорили»,— читав Юхим і одвів од книжки голову.

— Ся! — хочеться мені крикнути Юхимові,— скорилися! — Та я кусаю губу, чекаю, поки він сам до його дійде.

Повагом, спокійно підіймає Юхим руку й на тому місці, де спинився в книзі, туго пише нігтем хрест. Далі підводить очі, дістає з кишені калитку з тютюном.

— Виходить — наскочила коса на камінь...

Починається балачка з приводу прочитаного, балачка нехаплива, спокійна, що ведеться тоді, коли, кажуть, за шию не лле.

Я неспокійно ворочаюсь на постелі, нервуюсь і нетерпляче вичікую, коли Юхим дочитає слово, що марно пустить усю їхню розмову.

Підходив, здавалося, моїм мукам край: Юхим докурив цигарку, одніс недокурок у куток і, розчавивши його там чоботом, мов жука, вернувся знову до столу.

Нахилився до книжки, і знову з його бородатого, мужнього обличчя визирнув наївний хлопчик-школяр із цікавими синіми очима.

Водить по рядках пучкою, знайшов...

Злорадне почуття ворухнулось у моїх грудях: побачимо, мовляв, що за ефект вийде.

Юхим пильно подивився на слово, одхилив голову й плюнув із серцем:

— І знов воно!

— Що?

— Та оте ж «ся». «Ся» та й уже. Це й точку поставило.

— Та кинь його к лихій годині! — радить приятель.

— Як — кинь! — хочу я крикнути, й ліжко обурено рипить підо мною.

Голоси стихли, щось пошепталися. Далі Юхим навшпиньках підійшов до дверей і стиха міцно зачинив.

Стало темно. Голосів не стало чути.

Міцний сон, що терпляче вичікував мене, зразу рішуче охопив мене в міцні обійми, закутав щільно своїми шатами й помчав, як бурна повідь, струшуючи з мене недавні думки і вражіння.

Тільки «ся», мов кліщ, учепилося за мене, неспокійно вертілось, про щось настирливо дзижчало, линучи за мною у невідомі країни...

Муровані стіни, — високі, похмурі. Скрізь якісь машини, колеса, розкидані молоточки, обценьки, якісь дивні знаряддя. Похмурі, суворі люди щось майструють, крають, кують, і тихий передзвін усяких металів оддається по всіх кутках цих похмурих мурів.

— Що то вони кують тут? — спливає в мене думка.

Якийсь голос одповів мені, шепнувши на ухо якесь слово, що я його не вчув.

Розглядаюсь кругом, ламаю собі голову — де я?

— Це — інквізиція, — як тихий вітерець, шепнуло знову мені на ухо.

Озираюсь — стіни дивного стилю, обмаль світу, тісно-та; може, й інквізиція звила собі це кубло — хіба я знаю?..

Кого ж тільки вони мучать тут?

Невідомий голос знову одповів мені й знову я не вчув. Перепитую.

Не одповіло, тільки стиха штовхнуло, щоб глянув перед собою.

В золотих окулярах сидить за столом пан. Засукав манжети, щось робить на столі малесенькими обценьками, сам пильно-пильно приглядається, мов робить делікатну операцію.

Коло дверей стоять хлопці, стережуть очима кожний подих панів.

Приглядаюсь — довгенький сріблястий ланцюжок, як живий черв'ячок, ворухиться на столі. Либонь якесь слово. Читаю із-за спини пана:

— Поділилося.

Пан тримає ланцюжок однією рукою, другою маленькими обценечками одчіплює хвостик ланцюжка — «ся» й одтягує, як пару намистин од разочка.

Одтягнув, пустив.

«Ся», немов його хто потяг за мотузочку, потяглося знову докупи.

Дивиться задумано на нього пан.

Одтягнув знову, придавив, пустив.

Полежало трохи, мов із чемності, спокійно, далі винувато, крадькома поповзло на своє місце.

Луснув його пан сердито обценечками, задумався.

Знову кинувся, швиденько одітнув і перетяг непокірний хвостик з кінця ланцюга наперед.

Одхилив голову, читає: «ся поділило».

«Ся» було ткнулося знову до гурту, стукнулось об передню літеру й одскочило, як опечене.

Стоїть спереду і ніяково йому: де ж, мовляв, видано, щоб хвіст стояв спереду!

Похмуре панове обличчя вигодиннюється, ясніє.

Осміхнувся, зводить повеселіле лице до хлопців.

Аж ось «ся» щось непевно заворушилося, загойдалося й поповзло, коливаючись, угору. Описавши над усім словом дугу, воно дзенькнуло з розгону та так і прикипіло на своєму місці.

Схопився пан, ходить по кімнаті, руки сердито ламає. Поглядає по кутках, так і здається — вхопить щось на похваті та й почне тіпати по непокірних літерах.

Далі рішуче підійшов до столу, гнівно одірвав од слова «ся», енергійно одтягнув і, придержуючи його пучкою, моргнув на хлопців.

Ті відразу кудись метнулись, щезли, немов здув їх з місця пан одним поглядом.

Як не задзиччить, не закрутиться під пановою пучкою «ся», почувавши на собі щось недобре.

Дзеленчить, б'ється, проситься.

Влітають хлопці. Один швидко ткнув у «ся» цвяшок, другий молотком: раз-два — пригнєпив до дошки.

— В друкарню, — звелів пан.

Схопили хлопці дошку, потараганили.

І чутно — верещить десь уже здаля «ся», мов поросся, яке понесли на заріз.

Ходить пан, осміхається

Подививсь сюди-туди — зводить сердитий погляд на мене.

Вилітаю, як куля.

Чужі землі, невідомі царства, ріки, гори, долини — все промайнуло перед очима, як блискавка.

Лежу з розплющеними очима — і знову нудить мене похмура казарма-клас голими стінами.

Купами лежать на вікнах розбиті букварі, як трупи мучеників. Із таблиці на стіні червоніє із «корінних слів» криваве «†».

Віє чужинною далекою, непривітною од стін.

А за стінами стоять осторонь чепурненькі селянські хатки, збились до купи, здаля розглядають нову школу, а підійти бояться. І зазирають у вікна цікаві степові зорі, як сільські дівчата, розглядають парти, шкільні малюнки, книжки, дивуються на цю чужу казарму в степу.

— А що воно ото самотне лежить одно на всю пустку? — здається, одна одної питаються вони, приглядаючись крізь велике незавішене вікно з далекого неба.

1918.

ШЕВЧЕНКОВІ ЛЕГЕНДИ

Звечоріло.

На галицькому базарі ще не світили ліхтарів. Але з ясного неба світив місяць. Коло магазинів снує гомінка, щебетлива юрба, спинається по дорозі біля одкритого кіоску, де на видному місці біліє великий гіпсовий бюст Кобзаря.

Постоять мовчки, на одну мить задумаються і йдуть далі, несучи кудись лагідний задуманий блиск у очах.

Поблизу, збоку, мов на підслухах, давно стоїть якась фігура, позирає то на бюст, то на людей, що біля бюста спинались. А обличчя його в сутінках не було видно — блищав тільки з темряви союзницький значок¹ та злими огоньками раз по раз яскрилися лихі очі.

Вибравши хвилину, коли біля кіоска не було нікого, «значок» пригнувся до землі, нашкрябав болота. Далі вирівнявся, озирнувся кругом і з усього плеча махнув рукою.

Засвітили бризки брудної грязі, але, не долетівши до бюста, спинилися в повітрі, заясніли синьою хмаркою і свіжими синіми волошками посипались на задумане чоло поета.

Надвечір у городі не можна було вже знайти в газетярів ювілейного номера з портретом Шевченка.

Публіка метушилась по вулицях, спинала хлопчаків-газетчиків.

— Нема — розпродано! Нема — розпродано! — одгуквали дзвінкі хлоп'ячі голоси.

І зразу серед натовпу:

— Ювілейний номер!..— В'юнкий хлопчак вимахував у повітрі кількома примірниками бажаного номера.

Скільки душ сипнуло до нього з усіх боків, але попереду всіх підскочив до хлопця юнак в новій парадній студентській формі. Лице червоніло, очі поблискували.

— Скільки за все? — вихопив він із рук хлопця ілюстровані примірники.

Хлопчак зиркнув на нього, подумав і сміливо загнув:

— По 50 копійок одна.

— Раз, два, три... десять, — швидко полічив студент. Далі — номери під пахву, гаманець з кишені, платить.

— Колего, уступіть мені хоч із пару! — звертається до нього якийсь заздрій голос.

Студент неухважно зиркнув на нього, взяв мовчки з-під пахви ілюстрації, підняв угору, і, міцно стуливши губи, — ...раз! раз!

Дрібненькі паперові клаптики полетіли по мостовій.

— Що таке? Що за свинство? — залунали кругом обурені голоси.

— Академіст! — догадався хтось.

Скільки душ нагнулися на мостовій:

— Треба хоч клаптики розібрати на спомин...

Але клаптиків уже не було...

Вся вулиця була застелена цілими номерами.

Ніч...

Над городом сяє повний місяць.

Тихо, видно як удень.

Спить город, тільки у скверику біля Золотих воріт стиха гуде таємна розмова: казка не казка чи так яка бувальщина.

Скрізь по скверику порозстелені широкі рядна, біліють проти місяця, немов просихають.

В затінку під каштаном сидить на лавочці сторожа біля ряден: душ із десятків городових. Поміж ними — з найбільшими вусами — старший.

Гомонять стиха, раз по раз пильно позирають на небо, часом встають, рівніш перестеляють рядна.

— Ну, а як же довідались, де він саме буде падати? — питає цікаво молоденький городовик.

— В участок такі відомості надіслано. Або тут, або на Софійській площі, або на Караваєвській.

— І як воно так, що хрещена людина, та може перекинутись, — починає філософствувать той самий городовик.

— А ти краще помовч! — суворо спиняє його старший.

— Кажуть люди,— промовив він трохи згодом спокійніше,— що Він ще за життя перекидався птицею й тоді ще з неволі прилітав бунтувати малоросійських людей.

— О, гляньте, гляньте! — перебиває розмову один із городовиків, показуючи пучкою в небо.

Всі схопились із лавочки, пильно встромивши очі у небо.

Там, на чистій блакиті, як білий шум на воді, спливались дрібненькі хмарки й обклали місяць, мов хвору дитину вату.

— Ні, це не така,— авторитетно промовив старший.— Та ще, здається, йому й рано. Там написано, що прилетить він тільки у дванадцять годин ночі.

— Та хоч би ж ви й нам прочитали, як воно там пишеться! — почали прохати старшого городовика.

Старший вийняв із рукава казенний папір і почав його розгортати; біля нього густо скупчилися городовики.

— Я вам прочитаю, тільки дивіться мені,— обвів він усіх суворим оком,— ша!

Притихли городовики, солуть.

Старший озирнувся кругом, знайшов якесь місце в казенному папері і тихо, таємничо почав вичитувати до місяця:

А ти, моя Україно,
Безталанна вдово,
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову...
На розмову тиху, сумну,
На раду з тобою,
Опівночі падатиму
Чистою росою...

— Бачте — рівно опівночі... А тепер... — Старший вийняв годинника, завбільшки з мисочку, і лягнув із неї, як з пістоля,— дивіться.

— Ого-го! Вже без п'яти дванадцять! — схвилювався він.

— Тс!.. — відразу скомандував він городовикам, заглядавши щось у небо — ховайся швидше!

Городовики — врозтіч — притаїлися поза кущами.

А по небу, крадькома, озираючись на всі боки, десь геть аж під місяцем пливла понад сонним городом хмарка, біла, легесенька, як сам білий сон.

Пливла тихо-тихесенько при тихому світі, мов поночі
мати із свічкою понад сонними дітьми.

І в ясному промінні сріблилися під хмаркою блискучі
сльози-перли...

.

Кажуть, що другого дня на світанку йшли баби з мо-
локом на базар і бачили, як несли городовики в участок
повнісінькі рядна.

26.11 1914.

«ДЕМОНСТРАЦІЯ»
(Мініатюра)

— Так покажемо їм, о. Протасій?

— Докажемо, о. Гервасій!

— Полякаються, я думаю?

— Під стіл од жаху сховаються.

О. о. Гервасій та Протасій зайшли у ліс, роздивилися кругом, вибрали цурпалок як товстіший й суковатіший, сяк так поодтинали сучки й гілля і поїхали.

По дорозі бачуть: щось задерло голову, гав ловить, блудить, мов вівця, одбившись од гурту. З вусами й з бородою і з червоною шапкою грається.

— Чий ти, хлопче?

— Папашин.

— А як зовуть?

— Лукаша.

Зглянулись отці, переморгнулись.

— Та от же що, Лукаша, сідай з нами та поїдемо в чужі землі порядок давати, басурмена страхати.

— Е, так папаша казали, щоб з дому не сходити, а то за вуха намнуть.

— Не бійся, Лукаша, ми вблагаємо папашу, а тобі купимо цукерків, ще й писану торбу.

Засміявся Лукаша — та вистрибом на віз.

Поїхали.

.

Зібралися басурменські люди, товпляться, щоб побачити, чим будуть їх страхати православні гості.

Вивели до них Лукашу — до всіх усміхається, усім уклоняється, раденький...

— Це що? — питаються, пильно розглядаючи чудну людину

— Оце бачите? — показали отці на літери «к.-д.»¹, що блищали на червоному колі кашкета.

— Так щоб страшно дуже, то ні... — сміються.

— Не страшно? — лукаво моргнули отці; далі до Лукаші:

— Лукаша, ану прокажи: во імня отця...

Лукаша діло знає, бех навколішки перед іконами й почав товкти лобом об паркет.

Коли по обличчю Лукаші потекла юшка, отці лагідно спинили його.

— Годі, Лукаша.

Лукаша встав, усміхається, потирає гудзумахи на лобі. Дивуються, не розуміють.

Знайшлась людина, що знає православні звичаї, розповідає: у них є люди, забув тільки, як так зовуть їх, яким коли скажеш молитися, то й лоба поб'ють. На них вони найбільшу надію мають.

— Ні,— додають отці.— ще є у нас і друга надія,— показують на довжелезний сучковатий цурпалок.

— Що ж це таке, дубина? — питають.

— Не знаємо, як воно по-вашому, а по-нашому — макогін.

— Та й нащо він? — питають.

— Нащо? хе! Ось розступіться трохи.

Один із отців ухватив макогона за кінець і почав махати ним управо і вліво, аж свистів вітер.

— Бачите?!...

ОСЕЛ І СОЛОВЕЙ (Маленький фейлетон)

Прекрасна інсценіровка цієї відомої байки недавно одбулася в славному місті Вінниці, в місцевому театрі.

В ролі солов'я на цей раз опинилась трупа М. Садовського; в ролі «критика» — місцева газета.

Ану лишень утни!..
Казали у дворі гиндики,
Що ніби ти співаєш мастак великий,—

пробурчав редактор місцевої газети, вмоштуючись на рецензентському місці.

Ану, нехай і я почую,
Яку там пісню ти вдереш...
Який маленький ти, а кажуть, що горлатий...

Піднімалась завіса.

Що було найкращого в українському репертуарі, все, куди було вкладено найбільше праці, душі, було поставлено у вінницькому театрі. Із сцени співали для цвілих міських обивателів радісну вість, що український театр вишшов-таки з закліятого кола балаганщини й гопаків і розцвітає чудовою, своєрідною, культурною квіткою. Співали у Вінниці про молоду весну в нашому краю, про те, як над живою рікою тане крига, як на змарнованому полі, затоптаному й забитому, одживає живе зелення, виростають перші квітки...

Соловей аж горло надриває...
І тьохкає і торохтить,
Щебече і свистить...
На що вже горобці — і ті попритихали
І прислухатись стали.

Примовкла молодь вінницька, прислухаючись до нових пісень, перестали лузати насіння пани й пані, і навіть схилили голови на спинки стільців тупі, м'ясисті лоби... Навіть там затремтіли деякі ознаки живої думки.

Замовк співун і на осла глядить.
— Ну, молодець! — сказав суддя ухатий.
Хороший птах:
Та коли б нашого наслухав півня,
Тоді б ще краще заспівав;
Хоч він тобі й нерівня,
А все-таки хоч трохи перейняв...

Так бубонів у гурті гиндиків редактор місцевого органу, вертаючись із театру.

А другого дня читаємо таку рецензію в місцевому «Осячому голосі»: «Исполнение в общем удовлетворительно, хотя можно считать далеким от исполнения труппы Прохоровича. Гопаков почему-то нет...»

Треба думати, що вінницькі педагоги не взивають, щоб скористуватись цією на диво підходящою живою ілюстрацією до відомої байки при розборі її в школі з дітьми.

СУЧАСНИЙ РОМАНТИЗМ

Маленький фейлетон

Ще не вспів я розібратися у всіх думках і почуттях, які зграями налинули до мене, коли став перечитувати газетні звістки про всю цю бучну оказію із сучасним героєм «старцем»¹, як сам собою забринів мені в голові елегічний мотив:

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці...

І справді увесь цей тарарам із «Гришкою» нагадує того міфічного «Гриця», за яким ще й тепер у відомій п'єсі «вся країна плаче».

Ой плачуть дівчата,
Плачуть молодиці,
Що немає Гриця
Та й на тій вулиці.
Та плачуть царівни,
Плачуть королівни...

Так співають у пісні про того Гриця, який колись наробив великого жалю всьому жіночому кодлу, зробившись жертвою свого женолюбивого серця. Але тепер інші часи: романтизм вивітрується, його вигонять навіть із найбільш властивих йому меж кохання й високопоетичні слова пісні в перекладі на мову сучасної нашої культури лунають хоч і не так демократично, зате далеко реалістичніше:

Ай не ходи, Гришка,
Эхх да на журфиксы...

Може й справді ця історія з «Григорієм» є повторення в карикатурному вигляді того факту, який послужив колись темою для невмирущої, високопоетичної народної пісні:

Плачуть молодіці,
Що немає Гриця
Та на тій вулиці.

Хіба ж не гудом гуде тепер вся велика країна про того жіночого улюбленця старця Гриця, хіба не плачуть та не благають здоровля йому, цьому кумирові сучасних «дівчат» та «молодиць» найвищих аристократичних салонів. І наскільки велика була сила ніжного, чарівного кохання жінки в нашого народу, що таким поетичним флером оповила чарівний образ свого улюбленця й на легеньких крилах жагуче-смутної мелодії підняла над віками й рознесла його по всій Україні й поза Україною, настільки ж виявилась великою силою й сила романтичного жиру теперішніх салонних баринь, що виперла на широку арену, перед очі всього світу, як одного з «вершителей судеб» великого народу цю потвору, що так припала до «изысканного» смаку аристократичного.

Дивуються, дошукуються — в чім же чари цього «романтичного» старця? Бігають слідком за ним, додивляються, випитують, чи не скаже він сам про це. Але ж він сам знає про це, мабуть, стільки, скільки знав про себе той білий бик, якого брали колись в пишні храми за бога. І не в старці тут головна суть — не стане Григорія, знайдеться інший бабій або дівчур,— в народній череді завжди знайдеться Апіс для аристократичних салонів. Ні, тут треба дивом дивуватися надзвичайній нікчемності й мізерності чоловіків, братів, батьків, усіх поклонників салонних баринь, всіх цих блискучих «мужів розуму», які не мають сили, не можуть дати ради очамрілому од жиру своєму «прекрасному полові» і навіть відиграють роль прислужників у цій вакханалії в честь безрогого їх суперника.

Не можна вгадати, чим міг би скінчитись цей сучасний аристократичний романтизм в українському жанрі, коли б, не чинячи йому ніяких перешкод, пустити його на дозвілля, куди б завів своїх поклонниць і жалібниць женолюбивий сучасний Гриць. В українських народних казках є згадки про один рід амурних виграшок в неробочих, розкошующих людей, коли вони свідомо переходять на стан звірів, розмовляючи навіть на всякі звірячі голоси; хто знає,— який міг би бути при сприяючих умовах і апофеоз сучасних пригод «Гриця»? І чи не з'явився б у бур'яни на ту кичку з «Грицем» мужик з батоном, щоб не толочили городини?..

ПО АСОЦІАЦІЇ

Була рання весна і була темна ніч, що оповилась у важкий вогкий туман, коли я, спотикаючись на рівчаки та вибоїни, шпацировав од станції в те містечко, де прожив колись свої дитячі літа. Давно я кинув його і вже забув про його; тільки ж вступив у першу улицю, зараз зграями прилинули бозна відкіль бозна-колишні спогади. І думав я про те, що зовсім несправедливо дали цьому містечку таке непоетичне прізвище — Свиняча Гребля... По-моєму — це один із найромантичніших закутків нашої України. В моїй пам'яті стали вставати зелені садки, чудові співи, чепурні дівчата. Було тільки яке свято — так після обіду й захрясне ними майдан, так і зацвіте всякими кольорами, як квітками луг. Поприбираються, було, в сукні, поодягають поверх їх карсетки, хустками позакривають на голові настобурчені «гейші» і по три, по чотири, з квітками в руках, ходять з кінця в кінець майдану; видок у кожної такий замислений, мрійний...

«Ой, гарна ж я, гарна! — немов словами промовляє той видочок, — та світ мені чогось не милий...»

А хлопці в новеньких козирках низками проходять мимо їх, димлять цигарками, заскалюють око та ціркають через губу, — мовляв, знаємо вас: припізніє, то іншої заспіваєте під ворітьми на колодці.

А сонце, було, палить, за курявою й світа не видно, очі пилом порохить.

Іду собі, думаю так...

Та куди ж я тепер маю йти? — спинивсь я на краю улиці, — чи вправо, чи вліво? — гадаю собі й бачу, що не втраплю: всі улиці переплуталися в голові. А ніч темна-темна, туман густий-густий, ані зірочки в небі. Стою, не знаю, що робити. А до уха доходить, як десь у темряві

стиха дзюркотять струмочки з-під талого снігу, дихає звідусіль весною. З лівої руки подув вогкий, бархотинний вітрець, і я став почувати, як щось таке тягуче, липке залоскотіло в носі. Серце моє одразу забилося, відчуваючи близько щось рідне... Та що? Намагаюся пригадати. І на думці вертиться, а не пригадаю. Чмихаю носом, рознюхую — тягне не то кізяком, не то м'ятою...

А серце б'ється все та б'ється, і от з глибини пам'яті зринають у голові малюнки — спершу неясні, немов у тумані, потім вирізуються, в кольори вбираються. І бачу я — по пояс у воді, в одних сорочках бродять баби, коноплі мочуть. Тут же бовтаються свині; обмастившись по шию в болото і розмалювавши ним обличчя, марширують по березі, взявшись у боки, хлопчики...

...Це ж, либонь, наш став! — пригадав я одразу, — той чудовий став, з якого колись не вилазив я цілими днями, де ховався з цигарками, де плавав човнами і де пізніше...

Ціле море спогадів налинуло до мене, один одного попереджаючи. Що ближче став я підходити до його, то ясніше вирізувався він перед моїми очима. І от увижається мені став під крилом чудової літньої ночі, коли після пекельної спеки й куряви дихне, бувало, холодком і на прояснілому небі із-за Собачих Ярів підійметься спеціально свинячегребельський, червоний-червоний, немов вийшов тільки що з тієї парні, що стоїть у Собачому Яру, здоровенний, як макуха, місяць... Ой... що ж то за картина змалюється тоді перед очима!.. Коли б ви вийшли разом з нашою молоддю тої ночі на тихі прокоханія розмови до ставу, коли б ви побачили, як посередині ставу в перламутровій півці, переливаючись усіма барвами радуги, бовтається поміж ряскою, аж вилискується, бліднолиций, то вам одразу аж забажалось би українського борщу.

І по той бік, і по другий бік ставу ростуть, аж шумлять, вище чоловічого зросту буйні бур'яни, а між ними на дикому привіллі шугають безмовно цілі ватаги собак...

Одначе куди ж далі?.. Став, здається, минув уже, бо замість того знайомого духу кізяка з м'ятою потягнуло чимсь іншим. А кругом — хоч би ж тобі в одній хаті блимнув огник, хоч би де який поганенький ліхтарчик — темно, як у льоху; стою, мов у якому лісі.

Лишилась знову тільки одна надія на свій ніс, бо до того ж новий дух, що трохи нагадував застояні в шклянці фіялки, став здаватися мені теж не зовсім чужим. Чмихаю

носом, дивлюся в якусь темну безодню, що навіть у темряві чорніє перед очима; взявшись рукою за голову, пригадую... Зринають якісь люди... шум... вигуки: «Гей! собі держи цабе... разом»... три пари волів зо всієї сили напружують шиї, спина випинають — тягнуть панський фаєтон, що загруз до верхів коліс у болоті... Розворушена грязюка пахтить так, що навіть воли пирскають, а дівчата, що стоять поміж людьми, затулюють носи кінчиками хусток.

«Еге,— думаю собі,— тут мені треба було взяти трохи вправо, бо тут, здається, стоїть винокурня, а мимо неї навіть улітку не ходять люди». І я беру вправо.

«А тут либонь піде улиця Бочанівка»,— зразу подумав я, почувши, як запахло чимсь похжим на печену пригорілу картоплю... Чогось робиться мені моторошно і гарно...

Причувається, як серед ночі б'ють у дзвони: бам-бам-бам!.. Вибігаєш з хати — над Бочанівкою видно, як удень... По улицях гармидер, біжать, відрами бряжчать... З темних кутків, підібравши сукні, як метелики на огонь, біжать під руку з кавалерами панночки; протираючи очі й на ходу зодягаючи пінжаки та пальта, біжать, аж стогнуть, купці, крамарі і всякі інші пани... Поспішають, щоб не спізнитись... Прибігаєш і собі було: в темних садках під деревами, на парканах, на лісах, заліті червоним полум'ям пожежі, розкидалися мальовничими гуртками біляві та чорняві панночки, франти-кавалери... так радо, так чудово грають їх очі перед огнем; кругом крик, гармидер... А полум'я аж готить десь у темному небі, сипле в темряву мільйонами іскор... Гарно було, аж дух захоплює...

І злюбила ж пожежі свинячогребельська інтелігенція! Це була їм одним-одна публічна розвага, що заміняла собою все: і концерти, й реферати, і театр, і клуб. Щастила їм доля: мало не кожного тижня палала, було, як не Бочанівка, то Покрасівка або Ковалівка. «Дбає, видно, вона й тепер за їх»,— думаю собі, минаючи Бочанівку, звідки несло свіжою пожежею.

Запахло знову чимсь... стали уявлятися собаки: сірі, чорні, жовті, то з закрученими хвостами, то з опущеними, що всилу волочилися по землі... чорні ворота проти майдана, а на воротях підсмикана куховарка з цєбром помиїв у руках... Знаю: купець Олійник живе. Пригадую, як дурив він нас колись, дітлахів: заверне щось у папір, шворочкою перев'яже і викине на дорогу. Підкрадешся, бувало, вхопиш, у бур'яни подасишся: думаєш — цукор або тютюн.

Розгорнеш і плюнеш, пальці об бур'ян витираєш: казна-що. Проходю мимо, пригадую, осміхаючись.

— Г-р-р... гав-гав! — загарчало щось коло самих ніг, потім трохи далі, потім ще в одному місці. В темряві в кількох місцях заворушилися на землі чорні силуети, вороже загарчали хрипко, як зо сну. Я спинився, зробив у темряві знак, немов прохав вибачити за турбування, і, закусивши губу, обійшов навшпиньках майдан далеко навкруги.

Далі все пішло, як по-писаному. Я вже навіть сам наперед угадував, де чим запахне. Всі улиці, переулки, будівлі — все ясно встало в голові, немов три дні назад, як виїхав я звідцїля.

«Тільки заверну за ріг коло церкви,— думаю собі,— потягне рижійною олією — олійниця там стоїть. Далі потягне гнилими оселедцями, керосином — базар почнеться».

Так. Потягло спершу олією, потім тухлою рибою.

«А далі,— думаю,— потягне сирими смушками, там різницями, капустою».

І вистромивши носа в повітря, я вже сміливо йшов по улицях, звертав управо, вліво, минав калюжі, смітники і нітрохи не боявся заблудитись, хоч ніч стояла над Свинячою Греблею темна, як крило воронне.

ОБИВАТЕЛЬСЬКІ ЖАРТИ

— Глянь сюди, Ваню: Касяненко з Гордійчуком до нас ідуть,— раденько звернулася до чоловіка Євгенія Калістратівна.

Іван Федотович підійшов до вікна.

— Що за диво — справді до нас! — здивувався він,— а я вже думав, що вони й довіку не заглянуть до мене.

— Слухай же, Ваню,— промовила Євгенія Калістратівна,— благаю тебе, ради бога, не збивай ти вже бучі за ту свою «мову», бо знову посваришся; вже й так мало не всі знайомі одшуралися нас через твої вигадки.

— Ні, Женю, будь покійна!.. Самому мені очортіли ті безглузді суперечки,— заспокоював її Іван Федотович,— я добре звирився вже, що нічого доброго з цього не виїде.

Після трьох днів гризні допіру Іван Федотович помирився з жінкою, і в сім'ї знову запанувала згода та тиша.

Іван Федотович почував себе тепер спокійно, хоч трохи й сумно.

— Тепер я сам бачу, що самотою мені нічого не вдіяти,— сказав він щиро, близько сівши коло жінки.— Бути самотим на все місто свідомим українцем — це треба зовсім отруїти собі життя, треба посваритися з приятелями, з рідньою, зачинитися між німі стіни й не показуватись на люди. Тут треба жертви, треба героєм бути, а я... я не герой... — Іван Федотович сумно й покійно схилив голову.

У Євгенії Калістратівни заблищали в очах радісні потайні іскорки, проте вона теж прийняла сумний вигляд.

— Скільки нервів поскубли, скільки крові попсували мені любі мої землячки! Це до всього дурнем зробили, чудаким ославили... Е, та що казати — краще ніколи не здійснювати цього питання, на душі спокійніше буде.

— Кажуть, що ти спокою нікому не даєш, усіх ображаєш,— тихенько промовила жінка.

— Що ж...іноді й сам не рад — доведуть. Тепер побачиш — не нагадаю й словом.

— **Ширий син України дома?** — близько залунав веселий голос і у вікні з'явилося рябеньке лице з великим носом, в окулярах.

Іван Федотович зразу скривився.

— А, пан Гордійчук! пан Касяненко!.. прошу заходити! — промовив він увічливо.

Рипнули двері й на порозі з'явився Гордійчук і общипана постать міського педагога Касяненка.

— Як себе почуваєте, добродію? — кається, так говорят на вашей «мове», — промовив Касяненко, відтіняючи українські слова.

Іван Федотович, помітивши, як скривилися губи у педагога на слові «мове», зразу почув у собі непереможне бажання без зайвих міркувань садонути земляка-педагога під ребра.

Він зробив вигляд, що зовсім не звернув на це уваги.

— **Що маєте новенького?** Як Анна Михайлівна, дітки? — заговорила до Гордійчука Євгенія Калістратівна, намагаючись затерти небажану розмову. Заговорили про домашні справи, і Іван Федотович думав уже, що все на цьому й минеться, аж, глянувши на педагога, який стояв, схилившись над столом, став почувати, як стара досада й нудьга заворушилися в грудях: на столі лежало свіже число української газети, що він забув у свій час сховати. Педагог прищуреним оком скоса дивився в газету й ехидна усмішка грала на його губах.

— Напрямок газети поступовий... — став читати він стиша, немов для себе. — На-прямок... — пробіг він і насмішкуватим оком глянув на Гордійчука. — Ви слышали когданібудь такое слово в наших селах? — звернувся він до того.

Почувши зразу небезпеку, Євгенія Калістратівна звернула до чоловіка затурбоване лице й зробила перестерігаючий знак. Іван Федотович важко зітхнув:

— «Направление» — теж, здається, не цілком народне російське слово... ну, та облишмо про це, — сумно промовив він.

— Позвольте — как не народное? — здивувався педагог.

— А так,— неохоче промовив Іван Федотович,— його теж викували російські письменники із народного пня, коли виробляли літературну мову. Хіба ж ви цього не знаєте?..

— Разве?.. впрочем, может быть, но главное, видите ли, в том, что слово «направление» звучит в русской речи вполне естественно, а напрямок...

— Ну, їй же богу ви міркуєте, як дитина,— розвів руками Іван Федотович,— скільки разів уже...

— Слушайте, Іване Федотовичу! — втерся в розмову Гордійчук,— ви самі бачите, що я теж малорос, люблю рідну мову, а завше казав вам і тепер скажу, що поки не стануть ваші літератори писати мовою Квітки та Шевченка — діла не буде.

Іван Федотович побачив, що не обминати йому старої суперечки про мову. Згадавши останні свої самому собі й своїй жінці обіцання, він рішив узяти себе в руки й при розмові не захоплюватися. «Буду доводити їм цілком спокійно і логічно,— думав він,— логіка в суперечці — велике діло, логіка спокійна, холодна й міцна, як криця...»

— Ну, слухайте сюди,— тихо почав він говорити, звернувшись до педагога.

— Ваню, забув уже? — погрожуючи, блимнула на його очима жінка.

— Ось геть, ради бога! — нетерпляче одмахнувся од неї рукою Іван Федотович,—знаю... Слушайте, земляче,—звернувся він знову до педагога,— будемо міркувати спокійно і... цілком логічно. Скажіть мені, поклавши на серце руку, чи можна ж писати, ну хоч газету, мовою Шевченка?

— Полагаю, что можно,— зразу одповів той.

— Ну ви ж повинні знати, що лексикона Шевченкової мови і взагалі всякої народної, яка б не була вона багата, не вистачить на те, щоб писати, скажемо, реферати, наукові статті та інше. Я ж ще минулий раз ясно довів вам це і ви цілком тоді згодилися зо мною.

— Ну да, так, конечно.., но видите ли... — зам'явся був педагог.

— От бачите! — радо промовив Іван Федотович,— тепер же скажіть — як же обійтися без нових слів?

— Как обойтись? — звернувся педагог уже до Гордійчука,— чудака, право,— это должны знать ваши «письменники», а меня это мало интересует.

— Та ви ж згодилися, що Шевченкової мови не вистачить для цього,— значить, виходить, ясно, що нові слова

потрібні? Так чи як? — приставав до педагога Іван Федотович.

— Представьте себе,— звертаючись через плече Івана Федотовича до Гордійчука, казав Касяненко,— представьте, що какому-нибудь нашому «Матвию» или «Миколе» прочли газетную статью на этой «мове» и сказали...

— Та чого ж ви мені не хочете сказати,— так чи ні? — мало не з плачем промовляв Іван Федотович, перехоплюючи погляд Касяненка.

— Нет, я полагаю, что русская речь нашему...— провадив своє педагог, не звертаючи ніякої уваги на Івана Федотовича.

— Так чи ні? — крикнув на всю хату Іван Федотович у самий рот педагогові,— я вас питаю: так чи ні?

— В чем дело? — педагог здивовано глянув на Івана Федотовича.

Той знизав плечима й став різати кожне слово:

— Ви згодніся, що Шевченкової мови не вистачить для широкої літератури; я вас питаю: значить, потрібні нові слова?

— Что ему нужно от меня? — звернувся до інших педагог,— привязался и привязался ко мне!

— А я ж казав, що те буде,— вставив Гордійчук.— Тільки до його на поріг, зразу й причепиться, як реп'ях, з своєю мовою. Я ж казав, що не варт було заходити.

— Хто — я? Я зачіпав вас? — сказав, складаючи на грудях руки, Іван Федотович.— Бога ви не маєте в собі, панове!.. я ж навіть сам прохав залишити цю розмову, ви ж самі, ви нав'язли, ви примусили мене говорити за це!.. Тепер же ви повинні або довести мені, що я помиляюсь, або згодитися зо мною — треба коли-небудь довести нам діло до краю!

— Дуже дякую! — нехай хто хоче — доводить до краю, а я піду додому! — Гордійчук став шукати своєї шапки; педагог теж пішов до дверей.

— Ні, панове, я прошу вас лишитися, я дуже прошу вас! — Іван Федотович розставив руки навперейми гостям. Піт котився по його чолі.

— Нога моя більш не буде тут! Прощайте! — кинувся Гордійчук.

— Пустите,— прориваючись під руками Івана Федотовича, казав сердито педагог,— я... я не знаю, что это такое! Это просто свинство!

Іван Федотович почув, як кров прилинула до лиця.

— Так ні ж, чорт забирай! Я навчу вас, як глузувати з людини! — тупнув він ногою. Потім, кинувшись до дверей, він кладнув замком і сховав ключа в кишеню.

— Тиран! мужик! — заголосила жінка і, закриваючи лице руками, вибігла в другу кімнату.

— Він збожеволів!.. тікаймо, пане Касяненку! — Гордійчук шарахнувся по кімнаті, підбіг до вікна й аж захурчав у кущі. Педагог уже був пригнувся, щоб стрибнути за ним, та Іван Федотович міцно схопив його за комір.

— Ні, голубе, ти-то не втечеш од мене! — схопивши за горлянку, він труснув педагогом, як віхтем.

— Довго ви будете жили тягнути з мене? Довго будете розпинати мене? Зараз кажи мені, кацапське сміття, потрібні нові слова в нашій літературі? Кажи, а то я з тебе душу витрясу! — Іван Федотович припер Касяненка в куток і так здавив за горло, що тому виперло з лоба очі.

— Бог з вами, земляче, — лагідно промовив переляканий насмерть педагог, — чого ви так схвилювалися? Хіба ж ви не бачите, що то були жарти. Коли народна мова культивується в літературну, то справді повинні з'являтися нові слова. Так було з російською літературою й інакше бути не може. Про це навіть школярі знають.

Іван Федотович випустив з рук педагога, зітхнув з полегшенням і став витирати хусточкою рясний піт на чолі.

Д О Д А Т К И

НЕ УСТОЯЛ

(Из жизни народного учителя)

I

В квартире сельского учителя, в углу на дряхлом столике горела маленькая лампа, едва освещающая голые стены, дощатую кровать и ветхие стулья.

Учитель надевал пальто, собираясь уходить. В коридоре заскрипели мерзлые сапоги и в дверях, окруженный клубами пара, появился училищный сторож Онисько. Крякнув от холода и расправив заиндевевшие усы и бороду, Онисько начал снимать шапку, что при его неуклюжем одеянии составляло немалую трудность.

— Что будем делать, паничу? Староста и думать забыл, что у нас топить нечем.

— Что же он говорит? — спросил учитель, надевая кашу.

— Говорит, что дорога будто бы плохая, нужно обождать, говорит, пока снегу больше выпадет, тогда, говорит, и дрова привезут. Хотя бы выдумал что-нибудь получше, а то — дороги нет! Снегу в колено, а ему дороги нет.

— Ну, а про печку и двери говорили?.. Говорили, что топить скоро будет невозможно?

— Говорил, да что толку... — Онисько безнадежно махнул рукой. — Печки, говорит, никакой дурень зимою не делает, как есть, говорит, так пусть и останется до весны.., а за дверь еще меня выругал — ты, говорит, только даром деньги получаешь от общества; почему, говорит, не возьми соломы, не сделаешь «матки» да дверей не обобьешь? Вот и снег, говорит, не набивался бы в коридор... Оббил бы!.. а того не видит, что в те двери и гвоздя не обьешь — одна гниль... Ну и жизнь! Когда бы уж меня гос-

подъ вынес из этого «пекла», сил моих нехватает... возьму и брошу!..

Учитель, уже совсем одетый, задумчиво слушал.

— Вот что, Онисько,— начал он спустя некоторое время,— поменьше топите теперь, чтобы хватило дней на пять-шесть, а там я буду просить старшину...

— Старшину? Хоть самого исправника просите — все равно ничего не выйдет, пока самому старосте не придет в голову; пятнадцать лет, слава богу, служу здесь, знаю все порядки...

— Что же делать, Онисько?

— Я, когда нечем будет топить, уйду домой на печь, а вы что хотите, то и делайте... Сарай придется раскрыть — вот что будем делать,— прибавил он, немного помолчав.

— Как-нибудь уладится,— сказал учитель после небольшой паузы и глубоко вздохнул.— Я иду, Онисько, в чайную — если будете идти домой, то двери закройте на крючок...— Учитель вышел.

— Уладится... Ожидай...— бормотал вслед ему Онисько.

Всходила луна... В морозном воздухе было тихо. Учитель медленно и задумчиво шел навстречу мерцавшим звездам.

— Василий Григорьевич!.. Василий Григорьевич! — услышал он вдруг сзади себя знакомый оклик... — Куда это так спешите?.. Не на свидание ли?.. Хе... хе... хе... — Учитель остановился. Его догнал деревенский туз — воротила и кулак Муляр.

— Куда это, в самом деле, направилесь? — спросил он.

— Иду в чайную,— там сегодня будет чтение для народа с туманными картинками.

— А-а... так... так... идите, туда уже поехали директор завода с доктором и другие господа... так... Вот что, Василий Григорьевич,— повернул он вдруг круто разговор,— я давно собирался вас спросить, да все как-то не удавалось, скажите, пожалуйста, кто должен пользоваться училищным огородом?

— Как кто? — удивился учитель,— я, конечно, как учитель.

— Мне кажется, что огород, как собственность общества, и должен быть в пользовании общества; нужно будет поговорить об этом с обществом.

— Сделайте одолжение, говорите... но всем, я думаю, известно, что училищным огородом пользуется учитель...

— Узнаем... узнаем... а вот я еще хотел вас спросить — что это у вас за порядок такой: я видел сегодня — дети бегают, кричат, снегом бросают, и вы тут же стоите и ничего им не говорите. Никакого страха, уважения...

— Я совсем не желал бы, чтобы дети боялись меня, — промолвил учитель, — а неуважения к себе я пока что не видал у детей.

— Как вы говорите, чтобы учителя не боялись! Какой же вы тогда будете учитель, если дети не будут вас бояться. Если они бояться вас не будут, то ничему вы их и не научите. Вот и на селе поговаривают, что детей вы больно распустили: они при вас бегают, кричат, а вы их не только за вихры не дерете, а даже сами игры какие-то устраиваете.

— Отдых для детей после занятий всегда нужен, а чтобы они время отдыха проводили без драки, я сам руковожу их играми.

Немного помолчали.

— А слышали вы, — начал опять Муляр, — что крестьяне собираются писать инспектору на вас жалобу за это?

— Что же, пускай жалуются!

Разговор этот все более и более раздражал учителя, но Муляр не унимался.

— Говорят, были у нас и раньше плохие учителя, продолжал он, а этот молодой, видно, ничего еще не понимает... видно, ему не учительствовать, а играть еще с ребятами.

— Да это, наконец, грубо, — не выдержал учитель, — думайте себе что хотите, но мне только не передавайте своих дум.

— Да я ведь передаю только то, что говорят крестьяне на селе.

— Я вас не просил об этом. До свидания... я спешу.

— Позвольте на минутку, — остановил его Муляр, — а вы, видно, зазнались, — начал он другим голосом, — что не зашли в пятницу ко мне, когда я просил вас.

— Времени не было...

— Видно, вам наша компания совсем не интересна? Что же... вы человек образованный... куда нам, мужикам, равняться с вами, — прибавил он иронически.

— Я общества крестьян не избегаю, — начал раздраженно учитель, но с вами и с вашей компанией мне делать

нечего — вы собираетесь, чтобы только попьянствовать, в карты поиграть, обсудить какое-нибудь пакостное дело, а я участвовать в этом не хочу и не могу.

— Покорно благодарю!..—Муляр церемонно поклонился,— выходит, что все мы пьяницы, картежники и что хотите... Вы, значит, вот какой! смотрите же — как бы не было вам плохо от этих пьяниц!

— Ну, будьте здоровы — мне некогда. Делайте, что хотите,— пишите на меня жалобы, возбуждайте против меня крестьян, только меня оставьте в покое...— Учитель круто повернулся...

— И говорить не хотите?.. Василий Григорьевич, бросьте вы это все, живите хорошо с нами... поверьте — худо не будет. Сегодня у письмоводителя, кажется, будет стучка — идемте.

— Идите — я не могу.— С этими словами учитель направился к чайной, где горели уже огни.

— Не хочет! Подумаешь — важность какая! Тьфу! — Муляр запахнул плотнее шубу и пошел в противоположную сторону.

С чувством тоски вошел учитель в чайную, переполненную народом. В соседней комнате, так называемой дворянской, сквозь тусклые стекла дверей виднелись дамские платья, сверкали пуговицы на мундирах и тужурках мужчин. Учителя никогда туда не приглашали и он уже давно решил, что ему там нет места.

Звонок. Толпа затихла. Из соседней комнаты вышли с волшебным фонарем и книгой местные интеллигенты. Жена директора завода поместилась с книжкой за столом, впереди толпы; доктор возился с фонарем, остальные же разместились на заранее приготовленных стульях немного в стороне. Чтение началось.

Шумно толпились крестьяне у выхода из чайной. Интеллигенты тоже торопились одеваться. Директор завода, торопливо застегивая теплое меховое пальто, искал глазами знакомых и приветливо говорил:

— Прямо, господа, ко мне, посидим, потолкуем. Запоздали мы немного — блины, пожалуй, простынут...

Слышались шутки, смех... Весело звенели голоса...

— Иван Петрович, вы к нам садитесь!..

— Примащивайтесь, Петр Яковлевич, на козлы — недалеко ведь,— раздавались отдельные фразы.

— Обождите — калошу потеряла, — зазвенел молодой женский голос. Готово...

Слышно было, как отъезжали экипажи...

Вдруг что-то холодное, тяжелое шевельнулось в груди учителя. Он вспомнил, что вот уже около четырех месяцев живет он здесь и ни с кем еще не пришлось поговорить по душе. Неприятности, обиды, притеснения... Дома между четырьмя голыми, немymi стенами он всегда один, один. И чувство безвыходного одиночества, чувство тоски стиснуло до боли сердце...

Вдруг бесшумно, словно тени, встали перед учителем старые знакомцы: сельский писарь Волчок, сиделец винной лавки, сельский староста и Муляр. Они окружили учителя, здоровались с ним и улыбались ехидно почтительными улыбками.

— А вот мы тоже пришли сюда, — сказал Муляр, — услышать умное слово от умных людей... Что же это вы, Василий Григорьевич, не захотели ехать с господами? — прибавил он с иронией. — Кучер Василия Григорьевича, вероятно, запоздал немного; вот он скоро подкатит под крылечко, — поддерживал Муляра сельский писарь. Все громко засмеялись.

Учитель переживал самые неприятные минуты. Неприятнее всего было то, что отделаться от этих господ было не легко: после самых оскорбительных слов они находили возможность заговаривать вполне дружелюбным на вид тоном.

— Пойдем, господа — ничего здесь не дождемся, — продолжал писарь Волчок, — нам, кажется, по дороге, Василий Григорьевич, идемте...

Ночь была светлая, морозная. В доме директора завода виднелись яркие огни.

— Эх... и выпьют же они важно! — искренно позавидовал сельский староста по направлению огней.

«Там живые, горячие речи, там хорошие люди, — думал учитель, — а здесь — обрюзглые лица, злые, мутные глаза...» Вспомнил он, что долгие годы, быть может, придется ему мириться с этими людьми, близкими ему и в то же время чуждыми, далекими.

— Знаете, господа, что, — вдруг заявил писарь Волчок, — почему бы и нам не вспрыснуть настоящий вечер? Зайдемте в клуб.

— Я давно уже об этом думал, — произнес Муляр.

— И я тоже,— сказал староста.

— Ну, до свидания, господин учитель,— обратился к учителю Муляр,— приходится разойтись.

Перед глазами учителя опять встала его мрачная ко-нура с голыми стенами, и ему вдруг страстно захотелось говорить, веселиться, жить.

— Знаете, господа,— обратился он к спутникам,— берите и меня с собою!

Все недоверчиво покосились в его сторону: он ни разу еще не принимал участия в их попойках.

— Разве и вы пойдете? — нерешительно спросил староста.

— Да почему же и не пойти мне!..— поддельно спокойным голосом ответил учитель.

— Так бы вы давно, Василий Григорьевич,— заговорил Муляр,— ведь скучно одному-то. Ну, вашу руку! — Муляр крепко пожал руку учителя.

— Вот теперь и я вижу, что вы наш человек,— сказал староста,— а то барин такой — фу! и не приступай с голыми руками.

Всем сделалось веселее; шаги ускорились, лица прояснились, речь полилась живее...

II

В одном из переулков села стоял старый неогороженный домик. Из окна сквозь ситцевую занавеску мерцал тусклый свет. Писарь Волчок стоял, согнувшись, под окном и легонько барабанил по стеклу.

— Мордко! Мордко! — сдержанно звал Волчок,— отвори, Мордко!

Занавеска над окном раздвинулась, и у стекла показалось лицо еврейки.

— Ну, кто там? — спросила она.

— Это мы... отворяй...— заискивающим голосом говорил Волчок.

— Чего вам нужно?

— Да отворяй скорее... увидишь... не узнала, что ли?

Еврейка исчезла: занавеска опять закрыла окно.

Скоро заскрипел засов и дверь отворилась. Вся компания, один за другим, вошла в темный, зловонный коридор, загроможденный различными обломками. Ощупью отыска-

ли дверь и все вошли в комнату, из которой пахло запахом грязного сырого жилья.

Голые стены угрюмо и безжизненно смотрели на посетителей. В углу, на соломе, под старой, дырявой одеждой ровно дышало трое маленьких существ — это дети Мордки. Было холодно и противно.

— Вот это и есть наш клуб,— обратился кто-то к учителю: неказист, правда, да зато покойный.

Явился Мордко, еще не старый, но измученный, худой еврей; он протирал заспанные глаза, ежился от холода и зевал; заметно было, что ему мучительно хотелось спать.

— Мордко,— обратился к нему Муляр,— поищи там чего-нибудь глотку прополоскать; видишь, новый человек записывается в члены клуба,— прибавил он весело.

— Одну? — тихо спросил Мордко.

— Давай пока одну, а там увидим; закусить есть что-нибудь?

— Селедка.

— Ну, скажи, пусть Даха селедку приготовит.

— Хорошо,— тихо и покорно промолвил Мордко и скрылся за дверью.

Учитель присел на кончик дивана, ощущая неприятную брезгливость ко всему окружающему: его товарищи весело болтали, потирая руки в ожидании водки.

Вошла Даха и стала накрывать стол большой тряпкой с разноцветными пятнами.

— Ну, у вас того... скатерть немного подгуляла,— проговорил Волчок,— нельзя ли без нее?

— Мне все равно, пусть будет и так,— заявила Даха и поволокла тряпку по земле в другую комнату.

Явился Мордко с водкой; Даха принесла сельди, хлеб и большую, толстого стекла, грязную рюмку; принесены были вилки, большие, желтые, покрытые зеленой плесенью.

— Ну, господа, откроем бал!— промолвил Муляр. Взяв в руки бутылку, он привычным ударом в донышко откупорил ее; водка брызнула, наполнив комнату своим запахом.

— Не откажите, Василий Григорьевич,— говорил он, передавая учителю наполненную рюмку. Тот молодцевато, залпом осушил ее и стал закусывать селедкой.

— Молодчина! Славно дернул!— хвалили учителя. Рюмка обошла круг. Разговоры сделались шумней и рюмка незаметно начала кружиться. Лица разгорались и глаза блестели пьяным огоньком.

.....

— Скажу я вам всю правду, Василий Григорьевич,— говорил заплетающимся языком Муляр, наклонившись к самому лицу учителя,— живите хорошо с нами и будет вам хорошо. Вы ничего не делаете в своей школе, а будьте нашим приятелем, и вас все полюбят, все будут хвалить... каждый будет приглашать вас к себе... и наедитесь и напьетесь... и уважение отовсюду... а будете с нами плохо жить — хоть Соломонами сделайте учеников — все равно добра вам не выдать. Ну, заключим же вечный мир — идет?

— Идет, конечно, идет! — поспешил ответить учитель.

— Вашу руку! — Муляр сжал в своей руке руку учителя, потом после маленькой паузы потянулся к лицу его.

Поцеловались.

— Теперь вы, значит, наш? — спросил опять Муляр.

— Ваш, ваш! — улыбался учитель.

— Наш! наш! — загалдели кругом.

— По сему поводу... — Муляр обратил глаза к двери, — Мордко! Новопосвященного окропить нужно, понял?

— Водки? хорошо... — коротко ответил Мордко, бесшумно появившийся в дверях.

— Две и закуски! — крикнул вслед ему Муляр.

— Пива! Пива не забудь! — кричал Волчок.

Явилась водка, пиво, стаканы. Учителю налит был целый стакан. Все с жадностью ожидали, когда он выпьет; учитель залпом осушил его, и это вызвало целую бурю.

— Bravo! Молодец! Наш! — кричали вокруг, — на ура его, господа! — закричал кто-то.

Клуб огласился пьяными криками и учитель почувствовал, как голова его уперлась в потолок...

Все сидели вокруг стола и тяжело дышали.

— Ну, господа, еще по единой, — предложил Муляр, — Василий Григорьевич, наливайте!

— Нет, господа, не могу... не могу больше... — говорил учитель, улыбаясь и обводя пьяными глазами собеседников.

— Не можете? — с участием спросил староста, — как жаль! А может быть...

— Не могу, уверяю вас...— бормотал учитель.

— Ну, на первый раз будет с него,— заявил Волчок,— это с непривычки. Привыкнет — сам будет просить.. а мы выпьем еще... Рюмка опять пошла по рукам. Молодое, безусое лицо учителя побледнело, глаза слипались, и вскоре он уронил голову на стол.

— Готов,— проговорил Муляр, показывая глазами на учителя.— Впрочем, что же он? Ребенок — много ли ему нужно!

Вдруг учитель поднял голову:

— Будем пить! Будем жить! — крикнул он, ударив по столу кулаком,— наливайте, ребята.

— И пить будем, и гулять будем...— запел староста. И с новой силой все зашумело вокруг.

.

Поздно по улицам села возвращалась шумная компания. Отборные шутки, ругань звонко раздавались в тишине морозной ночи. Учитель со сбившейся на затылок шапкой шел под руку с Муляром и хриплым голосом пел что-то.

— Васька, а Васька! — приставал к нему Муляр,— Васька, чего молчишь, черт?

— Ну, чего? — перестав петь, обратился к нему учитель.

— Теперь уже ты наш? — споткнувшись и увлекая за собой учителя, спрашивал Муляр.

— Чертов, а не ваш! — падая вместе с Муляром, отвечал учитель.— Ведите меня, господа, потому что я пьян... совсем... дальше не могу...

— Чего там пьян? — произнес Волчок,— еще зайдем к куме!

— Шабаш... спать хочу! — качая головою, говорил учитель.

— Там и заснуть можно будет... Господа, марш к куме,— обратился к компании Волчок.

— Ты, Васька, не знаешь, какая это у меня кума?... только пальчики оближешь... будешь сам бегать... идем...

— А выпить даст кума? — обратился к Волчку Муляр,— коли даст — так идем...

— Достанет... из-под земли выдерет! Берите его под руки, поведем, пусть у кумы немного проспится.

— Ну, до кумы, так до кумы...— бормотал учитель.

Была глубокая ночь. Небо, усыпанное недвижными искрами, как-будто ниже склонилось над землею. Сады, запущенные инеем, казались чем-то сказочным, волшебным. Торжественным праздником веяло от ночи, и вставали в воображении чистые детские видения, далекие, давно забытые.. Дикими звуками врывались людские голоса в эту тишину ночи...

РУСАЛЧИНА САГА

(Уривок)

Микита перелазив через тини, шелестів городами, садами, стрибав через рівчаки, часом придержуючи на голові школярський козирок, і думав тільки одно: як би не звернути, хоч би ненароком, із тієї прямої лінії, яку він «мысленно», як пишуть в географії, провів од свого города до того страшного місця над Пслон, куди він насмілюється наперекір усім бабським теревеням, один пізньої ночі прямувати. Так повинна робити людина, що гартує в собі дух та волю; сказав собі, що треба йти прямо,— не звертай з дороги, хоч би там що.

На леваді заступили йому дорогу довгою низкою верби. Зміряв Микита оком — немов його лінія — між двома вербами, та хто ж тому порука, що лукаве око не збрехало навмисне. Спинився біля верби, подумав і, щоб не ламати дурно голову, почав скидати чоботи. Шпурнув один за другим через гілля верби й сам покарабкався по стовбуру.

Погойдався трохи на гіллях, зліз із другого боку і, обувшись, пішов, задоволений, через чуже жито.

Ніколи Микита не ходив о цю пору по чужих городах та ланах — і чудно йому. Здається, що ці лани — нічий. Зеленіють самі собі на світових просторах, під одвічним небом, бувають тихі й самотні, й немає їм у всьому світі господаря певного.

Перейшов сумний яр, видерся на гору — перед очима змарнований сад і подвір'я — руйновище старого Середи. Хата-пустка обвалилася, темніє розбитими вікнами. Од клуні стовбичать тільки в бур'янах кілля та сохи. Тини порозтягали люди, сад знівечила скотина та дівтора, що на цвіту обносить овоцц. І тільки крапиви та болиголови шумлять там поволі, доганяючи зростом дерева. Позаростали

стежки й доріжки: бо навіть люди мало ходять там, тільки діти та собаки повитовкували між деревами свої кубла.

Кажуть, був колись хазяїн Середа, потім спобігло його горе та й стало щось йому. До церкви перестав ходити, не говорив, на люди не показувався. Книжки, кажуть, усе читав. Читав, попустив чуб по плечі та й пішов одного вечора по селу, вичитуючи людям стихи з біблії. Все добре закинув, занехав, кохається тільки в «божій скотинці». Завів собі черідку та й живе з нею й літо, й зиму. Ходить за нею, розмовляє, спить умісті, на ніч заганяючи в свою пусткухату. «Блажен, каже, хто й скотинку милує».

«А половина тієї «божої скотинки» видохне за зиму з голоду та з холоду»,— спадає на думку Микиті.

В кінці саду Микита спинився: за кущами, за якоюсь дичавиною зазеленів внизу темним бархатином тихий Псьол. На білому піску видно очеретяну купальню, біля неї — човна, а за купальнею Псьол кинув рукав за Середин сад, немов хотів обгорнути його та й понести з собою. Люди зовуть це місце на Пслі Русалчиною сагою й бояться тут пізно ходити.

«Що ж гут страшного?» — правдиво дивується Микита.

Було тихо, видно, гарно. На тім боці над самим Псьолом тоне у мороку куча дерева — тільки вершечки вирізуються. Поблискує в темряві вода. Микита сів на траву й спустив ноги з кручі.

Місяць дивиться пильно з неба, мов чаром одводив чужі очі, а сам пересувався непомітно, і під його поглядом тихо снувалося на землі чарівне мереживо з тіней. Він пливе в небі, і тіні сунуться на землі, мов ховаються од нього. Тільки дерева стоять на місці — не ворущаються, не повертаються.

Незабаром забув уже Микита і де він, і чого прийшов сюди. Далеко знесли його мислі. «Ти горда і я гордий,— розмовляє в думках Микита з школяркою городської школи Лізою, яку за два тижні ще не успів забути.— Не пара ми одно одному. Я — мужик і мушу знайти собі пару між мужичками».

На зло гордій почав він пригадувати сільських дівчат-підлітків, яку мав би взяти, коли виросте, собі за жінку.

Перед очима низкою проходили босенькі засмажені й обідрані підлітки, що тільки іноді, коли не видно старших, стиха починають кахикати із-за тину. Спинив думку на

Христині, яка наперла колись грудям його, сховавшись за тиним.

— Ану звольте, пожалуйте сюди! — викликає Микита собі на оглядини.

Виходить Христина з Митренкової хати, материна спідниця по землі теліпається, на ногах — якісь шкарбани, підперезалась ганчіркою, лице завожене, а в чорній косі має замість стрічки якась стара поворозка.

Виходить та аж сама червоніє та рукою затуляється, що так вирядилася.

— Ха! чи ти бач, яка панночка! — осміхається Микита, то оце тебе й любити треба, отаку мачаду.

А вона глянула на Микиту, аж сльози їй в очах забрили, та ще більше засоромилась.

— Чого ж ти, Микито, смієшся з мене, — немов промовляє з докором, — хіба ж я винна, що в мене кращого немає?

Бачить Микита — щось подіялось із Христиною; й очі не ті, й лице одмінилось.

— Ану-ну — глянь сюди! — повертає Микита до себе її лице.

— Ну то й гляну! — сказала й запишалася. — Ти вже думаєш, що над твою баришню й у світі немає кращої? — надула губки і запишалася.

— Чи це вона, чи й ні? — дивується собі Микита — й коли вона стала така: лице одмінилось, очі блиснули якимсь загадковим чарівним вогником.

«Еге! — радісно думає Микита, — так ти он яка! — Та коли ж ти така...»

І незабаром летіли кудись драні шкарбани і все старе ганчір'я з Христини. І чепурив він її замурзане личко, завітчував стрічками та вінками, в шовки наряджав, в оксамити та в дорогі намиста. А вона все одмінюється та й кращає, та й кращає й сама радіє та осміхається.

Микита провів рукою по лицю й осміхнувся. Озирається навкруги, мов пробудився од сна. А все спить іще.

Угорі за Псллом завмерли химерні контури верхів дерева. Здається, що то куча людей — збились до гурту, розкидались, хто як попав, та й заснули, когось дожидаючи.

Он дід — закинув руки за голову, коліна вгору — спить.

Біля нього дівчина — затулилась рукою од місяця — спить.

Схилилась головою гілляста липа, куняє, мов мати над коліскою. А старий дуб одхилив голову в степ, зігнувся,

як подорожній на возі: руки в рукава, голову в комір — поганяй, куди знаєш...

А внизу Псьол воду хитає — тихо-тихо, як колиску з дитиною.

Повійнуло холодком. Стало якось чудно Микиті, що аж усі думки зразу розвіялись.

«Оце б час саме русалці виринути з води»,— подумав він і з осторогою зирнув на те місце Псла, де стиха шумувало і де місяць мов перевеслом із срібного проміння перетяв річку.

Он висуває з води щось волохаті руки й голову.

Микита знає, що то сучки од занесеного повіддю дерева, проте йому ввижається, що то людина.

«Кажуть люди,— пригадує Микита, а в голові малюється якась уява.— Кажуть люди, що в Середи була дочка Маруся, колись утопилася тут, а тепер блукає по почках».

Приплющив очі, увижається йому людина. Руки на грудях складені, розплелася коса, повисла аж до колін.

— Е, дурниці бабські! — крутнув головою, одігнав всі уяви.

«І чого їй справді припало топитись,— став думати Микита.— Хіба там що? Привела б собі дитину та й жила, як інші живуть, а їй, бач, не хотілось так».

Немов шкода стало Микиті. «І яка то вона була з себе?» — думає.

А уява уже знову немов стоїть перед очима. Угадала Микитину думку, білими руками прогортає коси над лицем: біле-біле лице, як з місяця, а очі, мов у живої: сумні та жалісні, сама боязка.

І не хочеться проганяти Микиті уяви: «Дай,— думає,— буду розмовлять з нею».

Ліг на траві, заплющив очі, а вона до нього мов сама обзивається:

— От ти, Микито, й каплоухий, і лице в тебе, як чобіт, а люблю тебе, бо ти справедливий... І за що ж ти, за що тільки сердишся на мене?

Микиті дуже шкода її — тільки прикидається, що сердиться.

— За що? — надувся він,— бо ти непутяща, батька ославила, на гріх пішла.

— Хай і непутяща я, Микито, та зате ж і тяжко мені тепер, гірко. Живу під водою та й не привикну ніяк, бо рано себе занастила, не нагулялася, на світ красний не нади-

вилася, а тепер живу в світі смутнім, вийду блукати в поле та все сама, та все сама. Тільки моєї розмови, що місяць ясний та зірки-паняночки; пізньої ночі у воду на себе видивляюся, до очеретів залицяюся...

— Еге-ге! — пригадує Микита — про це десь я чув уже. Краще б розказала вона, як усе зчинилося тоді, який був отой панич, що хазяйську дочку та з розуму звів.

— Гарний, Микито, такий гарний, що й не сказати... — Зітхнула й задумалась.

— От і в тебе, Микито, карі очі — виростеш, то буде дівчина любити... То нічого, що уші довгі, любитиме. Та й багато єсть на світі гарних, ну, а такого не скоро знайдеш. Треба країни сходити, очі видивити, поки його побачиш, за те ж і любили його, хлопче...

— Бачив ти, Микито, як стинає косар траву в степу? — Отак хилилися перед ним дівчата. Де не пройде, так і замовкнуть, аж шелест піде між ними. А інша після того прийде додому та й ходить увесь день, як сновида. А на кого тільки гляне оком, то вже й пришпиляться до нього, як шпилькою.

Микиті знову здається, що він чув уже, як це саме про когось говорили. Проте не спиняє — хай говорить.

— Тільки б кивнув, найкраща пішла б за ним світ за очі, забула б сором, батька-матір покинула б. А йому — байдуже — іде й не озирнеться. А інший, такий хоч би, як і ти, Микито, стоїть збоку, ламле руки та умліває, що, може, за одне ласкаве слово тієї дівчини сховає на край світа, та що вдіє? Бач, Микито, як буває на світі...

Щось пурхнуло в дереві — вона відразу шугнула од Микити кудись далеко-далеко.

«Та й боязка ж яка!» — думає собі.

— ...Побачила — дух за ним ронила, — розказує вже з другого боку. — Кажуть, гарна була я, хлопче, та ще й доброго роду. А він — хлопець молодий, на розум зелекий — що йому звести з ума чужую дитину. Почав стежки топтати поза садом. Кажуть люди, що бачили Середину Марусю, як ночами по саду ходила. Ходила, хворостом хрустіла, стиха пісні співала... Коли він із-за тину — трісь, — та й злякав. — Підожди, каже, Мотре...

А далі Микита вже й сам знає, як було. Бачив уже, як цілуються люди.

Колись увечері панич із економії перестрів за левадами Миколину Варку, а Микита вертався саме од тітки з хуторів. Ухопив той панич дівчину за стан та й тисне, через руку перехилиє. Микиту взяла охота—дай присліджу—що роблять насамоті хлопці з дівчатами: ізсунувся тихенько в рів, рачки підліз ближче, висунув голову, дивиться, слухає...

Місяць світить... видно, як удень. Варка зразу була кричати та пручатись, а потім чогось умовкла. Чує Микита, а вона тихенько, та вже й не в серце: ой не тисніть, каже, бо то ж болить!.. Кладе йому голову на плече, а коса впала з голови, повисла над землею. Повертає панич її лице до місяця, повертає, в очі зазирає, а їй ніби соромно, то ще й очиці приплющила. Стало тихо-тихо... Слухає Микита — запищало, немов ластовинята в гнізді. «Цілуються!»— догадався він та й злякався дурний чогось так, що хотів вискочити з рову та й скільки духу гнати, не озираючись. Побоявся тільки, щоб панич не наздогнав та не налупив.

Потім панич схилювся та щось шепче-шепче їй нишком. Про що саме, і не вчув Микита, почув тільки, як голосніше сказала Варка йому в докір:— І які ж бо ви — хіба ж я така!..

— Так-так, Микито, отак саме і тоді воно було,— смутно головою киває Середянка.

«А далі, мабуть, було так,— придумує Микита,— рипнув Середя ворітьми, а вона й злякалась, вирвалась та до хати. А він услід:— Мотре, Мотре, скажу щось! — Мотря озирнулась, подумала та й сказала: — Вийду!..»

— Бач, яка була,— насупився Микита так, немов він не Микита, а староста Панкрат,— навчав старий Середя дочку розуму, змалечку навчав, з книжок вичитував, до церкви водив, а прийшла така година, то й не встеріг!..

А вона шепче Микиті далі, мов ті слова вітром гарячим нанесло:

— Ноги тремтіли, Микито, лице горіло й землі під собою не чула, як, розум втерявши, ішла чесного батька дитина на той гріх, а як верталася додому без вінка, то вхопилася за серце та тільки сказала — ох...

— А як воно оте було,— допитується Микита,— страшно?

— Так було,— зітхнула Середянка,— взяв він дурну дівчину за ручину та й...

Охмуріла й одвернулась.

— Та й що? — допитується Микита, і ще як у грудях тьохнуло.

А вона одвернулась, немов не чує.— Бачиш, Микито, як низько-низенько нахилилось небо,— говорить про інше.— Коли б настромив на паличку картоплину та махнув, то, мабуть, туди докинув би.

Дивиться Микита — немов одмінилося небо, і не знає, чого воно так. Далі догадується: місяць зайшов. Стемніло воно, стало гладеньке, немов муроване мурами блакитними та срібними зірками стиха осяяно.

«Так, немовби в церкві»,— спадає на думку Микиті. Довго дивиться він у небо, думає про щось.

— Може, мені йти вже, Микито? — питається стиха Маруся.

— Ні, кажи ще,— кидається, мов од сну, Микита.— Як живеш тепер — розкажи.

— Так живу, візьму головоньку в руки та й мандрую у полі. Ношу тугу німу та й носитиму, поки світа сонця... Ой, і туга ж, Микито, туга! Бач, як вбілила вона моє личко? Ходжу, як німая, і слова не мовлю, а коли б затужила, то й увесь сад положила.

— Коли б закувала — то й гілля поламала,— додає Микита од себе й кидається знову, озирається.

Стоїть самотою на Серединому руйновищі обдерта пуста, високо здіймається гостроверха солом'яна покрівля з розваленими виводами. Над нею сумною стіною сплели свої віти високі шумкі тополі, і по перетрухому солом'яному дахові німо хвилюють од них рясні тіні.

А під стріхою сумом чорніють повибивані вікна. В одно з них висунула на проміння рогату голову корова. Дивиться сонними очима в сад і ліниво ремигає.

Од Псла подуло, прокинулось верховіття високих тополів, залупали, мов старці більмами, білястим листом проти місяця й зашамотіли уривок якоїсь давньої казки.

— Піду вже я од тебе, Микито,— стиха шепче Маруся на ухо, й полинула, як промінь.

Злипаються очі в Микити.

Загібай, мамо, жар-жар,

Буде тобі дочки жаль-жаль,—

бринить чогось в ушах у нього, а очі стуляє непереможний сон...

ПОЧАТОК ІНШОЇ РЕДАКЦІЇ ОПОВІДАННЯ «СОЛОВ'І»

Десь у селі вирвався самотою високий дівочий голос і полинув над хатами, над вербами, як вечірній гімн.

Цілий гурт голосів наздогнав його й потопив у своїх широких хвилях. По долинах, по затінках тихо одгукнулись якісь перешуми, немов плющання струмків. Під хатами заворушилися люди, як козачки на сонці. І старі, й малі повиходили сидіти на вечірній зорі, загули стиха, як рої.

На шлях впливла плетена низка дівчат у вінках і подалася живим колесом кружити по курній широкій вулиці. Біліють мармурові чола, блискають, як низка жарин, потьмарені очі, а на головах тихо шумить цілий ліс вінків, і холодним чаром студить легенький гарячий рум'янець на щоках.

Дівчата заплітали весняний шум.

«Заплетися, шуме, заплетися, хрещатий барвінку, розстелися...»,— луною розлягається пісня по всіх закутках села. І шуми душної ночі почали заплітатись, ті невиразні й потайні шуми весни, що дихають отруйним зіллям, вбілюють дівчатам лиця та одмінюють мову. Немає сну й на старих, сидять, гомонять, як на чужому святі, з тривогою дослухаються, як шумує, поривається з молодих грудей нова родюча та плодюча сила на простір.

Під хатою на призьбі сидять жінки, поблискують мрійними очима, хитають головами, стиха розмовляють про щось. На горбику проти них, під тинном німо сидить кружок чоловіків, мовчки махають руками, немов вечеряють; біля них сидить без діла молодий, плечистий здоровань з русавою борідкою та попелястим кучерявим чубом, веселий такий говорун — Матвій. Помітно, що в голові у нього сну-

ються якісь думки: чогось він крутив сам собі головою й мовчки осміхався в руду борідку.

Одразу чоловіки разом зареготали, заляскали в долоні — хтось кинув на середину оти. Загомніли.

— А ти чого, Тихоне, так стовбичиш — брехав би що, коли не маєш роботи, — обізвався один з гурту.

— Подождіть, дайте йому надумати, — збираючи карти, промовив другий.

— Ану признавайся, Тихоне, що на мислі маєш?

Тихон осміхнувся, глянув, прищурившись, на небо, і в сірих, мрійних його очах зайнялися веселі блисточки.

— А що ж я думаю, — почав він, немов прокинувшись од задуми, — думаю, що коли б оце був я маляром, то я зовсім не так малював би того чорта. Коли хочеш, щоб довів він людину до гріха, то навіщо тобі малювати хвостики чи там ріжки? Ти змалюй тільки очі Настини Федори, то більш нічого й не треба.

— Бач, куди його мислі зносять? — сміялись чоловіки, — ей, Тихоне, стережися: жінці скажу.

— Бо таки гарна, вража дівчина, це вже і я скажу, — погодився чийсь голос.

— Така вона дівчина, як ти, Миколо, парубок, — перебила його молодиця з жіночого ряду, — скільки років товкла перини в того, кат його знає, копитана чи полковника, та й і досі, на неї тума, дівувати буде!

— Ну то вже нам не видно, — кинув Тихон до жінок, — з голови — дівчина, а далі — не наше діло. А що немає в нас на все село над неї, то й усякий бачить.

— В таких розкошах живши та щоб тієї пихи не придбати, — гомоніли між собою молодиці, — ляже не клята, не нароблена, встане не нажурена, наїється, нап'ється, вигуляється, так чому їй не бути хорошою?

— Не бійсь, як бігала колись в якономію з сапою, то ніхто й не додивлявся, яка там вона із себе, — додала друга. — Нехай он поживе в матері та попотирить щоранку возки на базар, то де тее все й дінеться!

— Не думай, що так вона тобі зараз за возки захопиться. Хіба ж ото вона нічого не привезла?

— Кажуть, повнісінькі сундуки всякого добра понавозила. Та не без того, щоб десь у схованці яка тисяча й грошей не лежала.

— Та вже Качан не дурно почав вчаштати.

— Ось нехай догадається та візьме за себе, то чорт їй і раду тоді дасть,— стиха, певно промовила жінка.

— А я так думаю, що не буде жаліти, як і оженився. В нього копійка та в неї копійка, та як роздують торгівлю, та й житимуть, горя не знавши. Кого йому шукати — він, можна сказати, не молодий уже, а вона з грошенятами, та ще до того, що не кажіть, а таки гарна, вража дівчина.

Гомін між жінками розлягався голосніше. Чоловіки почали дражнитись:

— Мабуть-таки Настя в барвінку купала її малою.

— Брехня, казав Хома,— спокійно промовив, підводячись з місця, Тихон,— он вишнівська матушка свою руду в чому тільки не купала, сподівалася, може, що вийде дівчина, як зоря.

— А вийшла, як мара! — засміявся хтось із гурту.

— А вийшла така краля, що як визирне у вікно, то, мовляв, і собаки три дні брехатимуть.

— Ні, не те! — зітхнув він,— уродився, кажуть, та ще і вдайся! Прощайте.

І, зчинивши гомінку, Тихон покульгав, осміхаючись, до своєї хати.

Жінки лящали:

— Може б кожна з нас пішла знову дівувати — чому не так! Я теж не од того, щоб очіпок із себе та в містечко на рундук!

— Та цитьте! — спиняв уже їх хтось із чоловіків,— чого там галасувати: увесь рід ваш такий!

— І наш і ваш рід — одинакий,— дзвеніло, як у шибку,— дай волю, то й краю тому не буде. Коли приїхала сюди — хай живе, тільки не заводь казна-якої моди!

— Коли це було, що бігали сюди з міста оті всякі стригунці? — підхопився новий голос.— Вскочила, то сиди в кутку та й не диш — лихо твоєї мамі! — як одрізала.

(— А то як попадемо, то ще й острижемо, як коліно.)

— Ну, з ними заведись, то й до ранку не переслухаеш! — чоловіки, задовольнившись, взялися знову до карт.

— Ото і не заводьтесь краще та не витріщайте очі на чужі запаски.

В жіночому таборі теж почало затихати.

(А ніч заходить глибше — нерухлива й німая. Стає м'ясно, як у жаркій хаті.)

(— А хоч би старих пострамилася — що ти плещеш ото? — прислухаючись до жінок, що змовкли чогось і таємничо зашепотіли, обізвався чоловік.

— А ти не дослухайся! — кинула йому молодиця й зашепотіла ще тихіше.

— А ги-ги! — намагаючись вирватись із тиші, залунав десь дикий вигук, мов у степу жереб заіржав.)

Зразу змовкло, як у воду уринуло.

Згори од самотньої пустки попливло шляхом між хатами щось у білому. Біла сорочка, білі штани, сива борода, довгий, нестрижений чуб. Не підводячи од землі суворих брів, бубонить стиха якісь слова, либонь із святого письма.

Ніхто йому не дивує — це той, що зачитався біблії.

Насті чогось пригадалась перепродуха у місті, Шарківна.

«Гарно лається, вража жінка, що вже гарно то гарно — слова не скажу, — думає Настя, — у всьому базарі тільки її й чути — немов бігає між людьми та в дзвінок дзвонить».

І згадує Настя один ранок — такий ясний та погожий: — із-за церкви підбивається сонце. Виплило над високими кленами та так і сяє на увесь базар. Вози, коні, люди — все аж бовтається в золоті. Гуде базарний гомін в ушак у Насті, як музики на весіллі. Біля воза одного селюка з свіжою рибою Шарківна заводиться з Гончаревою невісткою. Та зубата, проте краще б її обминути Шарківну.

Скаже слово — двоє, та й уже нікуди, а Шарківна її повіває і головою мотає й дулями присукує, почитує і в батька, і в матір, і в рід, аж луна ходить над базаром.

Із крамниць повиступали прикажчики, слухають, дивуються. Товстий Олійников аж крамницю причинив, підійшов ближче до возів, наставив вухо — вдовольняється — і очі зажмурих, як кіт на сонце.

А Шарківна лящить і духу не переводить, то ніби заспіває, то ніби заплаче.

Кругом густо оступили люди. Баби й молодіці посхияли на руки голови, пожурились.

Од возів надійшли селюки з батіжками, слухають, як на молебні. Навіть старець з лірою примовк, забув святу п'ятницю, сам підвів сліпі очі, наставив вухо, осміхається.

А молодиця стоїть, тільки губами водить — не поспішитись за Шарківною й слова вимовити.

Насті аж шкода її.

«Тій попадись тільки на зуби...» — думає Настя.

Дивиться — а Шарківна повертає голову до неї.

Тьохнуло в грудях у Насті: коли б ще до мене, боронь боже, не вчепилася за що-небудь.

Примовкла Шарківна, витріщила на неї совині очі, дивиться.

— Я ж казала, що те й буде,— одступаючи думає Настя.

— Бач, ховаєшся: довела дочку до розуму, тепер сором людям у очі дивитись,— як з рукава сипнула Шарківна.— Додому краще б ішла, бо там уже городянка повну хату бахурів понаводила.

— Так ото вона, та сама Настя? — показують на неї якісь чужі баби.

За ними інші. Позирають на неї, голови кивають — й почали судити — аж луна розлягається.

«Краще б оце земля передо мною розступилась»,— думає Настя.

Схибнулась Настина голова на в'язах, хотіла на груди впасти. Настя кинулась.

Сонце потьмарилось, базар шугнув кудись високо-високо, а звідти ляцять іще баби, та так тоненько, ніжно. Розслухається, дивиться:...

ПРИМІТКИ

СВІДЦТВО.

Отъ Собора Коростышвской Учительской Семинарии, на основании Положенія объ Учительскихъ Семинаріяхъ, дано сие свидѣтельство окончившему курсъ Семинарии *Васильченку Степану Васильченку* въ томъ, что онъ, при *исполненіи* *повеленій*, оказалъ успѣхи и Законъ Божій

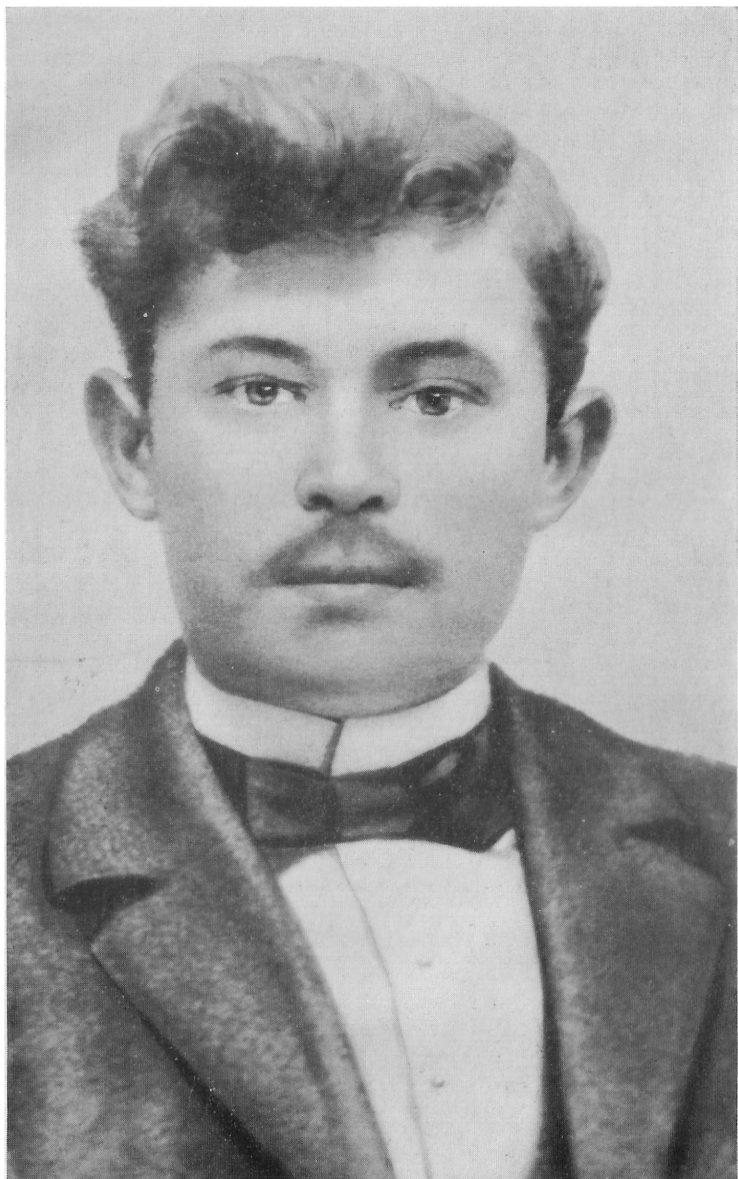
- Псалтыря
- Русской грамматики
- Первой славянскои азбуки
- Математики (арифметики, геометрии и алгебры)
- Историі
- Географіи
- Естественной исторіи
- Физики
- Числоведенія
- Уголовнаго и гражданскаго права
- Польскаго языка
- Гимнастики

Воздано ему оныя удостоившеть званія учителя начальной училища и при поступленіи на означенную должность имѣть по законамъ судъъ въ томъ, что онъ, при *исполненіи* *повеленій*, оказалъ успѣхи и Законъ Божій

Президиумъ Подольскаго Собора и Директоръ *Васильченку Степану* *Васильченку* *Васильченку*

Членъ Подольскаго Собора
Степанъ Васильченко
Васильченко
Васильченко
 На свидѣтельство *исполненія* *повеленій*
Васильченку Степану
 Членъ *исполненія* *повеленій*
 Учитель *исполненія* *повеленій*
 Секретарь *исполненія* *повеленій*
 Кляузской Св. *исполненія* *повеленій*

Свідцтво про закінчення Степаном Васильченком Коростышвської учительської семінарії.

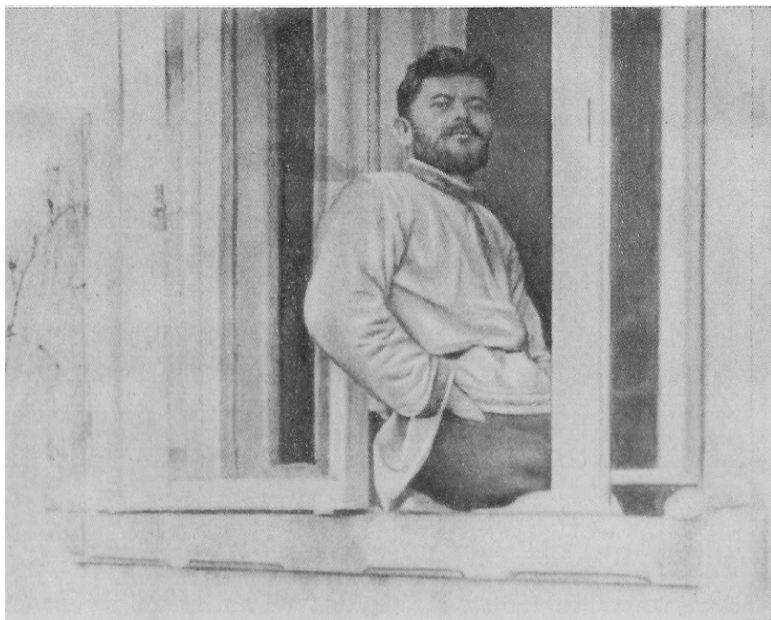
Степан Васильченко — вчитель. Село Потоки, 1902 р.

Степан Васильченко — студент Глухівського
учительського інституту. 1904 р.

Степан Васильченко після виходу
з бахмутської тюрми. 1908 р.

Степан Васильченко. 1913 р.

Степан Васильченко. 1913 р.

Степан Васильченко. 1913 р.

Степан Васильченко на фронті. 1914 р.

До першого тома даного зібрання творів С. Васильченка увійшли оповідання, шаржі, фейлетони та гуморески, написані в період з 1903 по 1914 р. На відміну від попереднього видання першого тома повної збірки творів (ДВУ, X., 1926—1929) тут друкуються оповідання і фейлетони, які не входили до зібрання творів письменника, а частина з них публікується вперше. Крім того, в розділі «Додатки» подані деякі варіанти та невідомі редакції окремих творів.

Всі твори в томі подані в хронологічному за часом написання порядку і розподілені на такі дві жанрові групи: 1) оповідання; 2) шаржі, фейлетони та гуморески.

Авторські дати написання твору стоять в кінці кожного оповідання. Проте слід мати на увазі, що значну частину своїх творів С. Васильченко не датував. В разі наявності в архіві письменника даних про час написання творів відомості про це подаються в примітках. В більшості випадків ці відомості відсутні, тому для багатьох творів вказується лише дата їх першої публікації. Тексти творів письменника друкуються за сучасним правописом із збереженням особливостей мови автора.

ОПОВІДАННЯ

РОМАН

Вперше опубліковано в газеті «Рада», К., 1910, № 30.

Друкується за текстом відбитка цієї новели з видання: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I, вид. 3, ДВУ, 1929 (далі в примітках — посилання саме на це видання), з власноручною правкою автора. Цей документ зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 39, № 137).

МУЖИЦЬКА АРИХМЕТИКА

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1910, № 48 під назвою «Голодному й опеньки м'ясо». Під заголовком «Мужицька арихметика» новела вперше була надрукована у збірці С. Васильченка «Ескізи», вид-во «Криниця», К., 1911.

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ПАЦАНОК

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1910, № 89 під назвою «Пацанок. Великодне оповідання».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

¹ В першій публікації новели цей абзац читався так:

«Вирізулися в небі золоті різжки місяця і тихим бояжким промінням бризнули на похмурі стіни і ржаві ґрати низенької, обшарпаної тюрми».

² Перед віршованими рядками тут в першодруку з абзаца йшло: «Намагаючись свій голос зробити грубішим і товщим, Володька заспівав на увесь голос».

ВЕЧЕРЯ

Вперше опубліковано в журналі «Світло», К., 1910, № 4, стор. 50—54.

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ОВОА

Під заголовком «Антін Вова» оповідання вперше опубліковано у газеті «Рада», 1910, № 178.

У збірці творів С. Васильченка «Оповідання» і в наступних виданнях друкувалося під назвою «Вова». У відмінній редакції російською мовою твір був опублікований в 1903 р. під заголовком «Не устоял».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. II.

В ТЕМРЯВІ

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1910, № 202.

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

Готуючи цей твір до друку в радянський час, С. Васильченко написав до нього таку примітку:

«Деякі бідні селяни, забиті злиднями й не маючи землі, аніякого заробітку, оддавали дітей в школи, щоб потім вивести їх «на легкий хліб» — в писарі, в урядники, в письменників, — загалом, у пани. Російську мову вони вважали панською мовою, а тому домагалися, щоб її діти і навчилися. Треба сказати, що батьки в цьому часто дуже помилялись — діти, здобувши собі освіти, самі доскіпувались правди, ставали борцями за бідний люд і за свій поневолений край і замість легкого хліба попадали в тюрми і на заслання» (ф. 39, № 358, арк. 1—2).

ПІД ШКОЛОЮ

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1910, № 204 під заголовком «Під школою. Ескіз». Твір друкувався в збірці творів С. Васильченка у видавництві «Вік» в 1915 р. і в наступних виданнях під заголовком «Під школою».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

У ПАНІВ

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1910, № 293 під назвою «В панів (Різдвяне оповідання)».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

НА ЧУЖИНУ

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1913, № 66 під заголовком «На чужину (Малюнок)».

Новела увійшла до збірки С. Васильченка «Оповідання», а також до численних збірок, що виходили протягом 20—30-х років.

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

БОЖЕСТВЕННА ГАЛЯ

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1910, № 190 під назвою «Учителька Нарис» Пізніше автор змінив цю назву і у збірці «Оповідання» надрукував його під назвою «Божественна Галя».

Сюжет цього оповідання виник у Васильченка в перші роки вчителювання. У його ранньому творі «Записки вчителя», який писався в 1898—1904 рр., є така розповідь про молоду вчительку, з якою автор познайомився на одній учительській вечірці:

«Мені кинулась у вічі своєю дитячою ширіою веселістю, дзвінким сміхом та цікавістю чорноокенька гарненька дівчинка-підліток. Після узнав я, що то теж колега, вчителька церковної школи, через що її і звали тут усі «божественною вчителькою». Чудні історії розказував за неї, сміючись, піп, її завідуючий. В своїй квартирці вона боїться сама ночувати і закликає на ніч своїх школярів — дівчат та хлопчиків. Тільки звечоріє,— вони там позапираються, позатуляють вікна і за приводом сії «божественної вчительки» ганяють по хаті до півночі «Панаса». Якось прийшлося їй побувати на спектаклі, що грав у недалекому містечку гурток аматорів. Гра зробила таке враження на дівчину, що, вернувшись додому, затіяла вона зробити щось подібне з своїми учнями у себе на квартирі. Вечером, як позіхались до неї ночувати школярі та школярки, вона вимазала собі і усім своїм учням мордочки у сажу, повдівала їх у простині та одіяла, понамотувала тряп'я на голови і вчинила «спектакль».

Галас та шум зчинився від того спектакля такий, що, проходячи мимо школи, почув його сільський староста і, щоб розузнати, в чім діло, зайшов тихенько у квартиру. Побачивши, що там діється, він нагомонів на артистів — і всі вони зразу кинулись врозтіч — хто куди понав. Розказують, що саму «божественну вчительку» сторожика найшла десь під піччю, вимазану у сажу і до смерті перелякану уже на другий день, як стали збиратися діти до школи» (ф. 39, № 26).

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ДОЩ

Вперше опубліковано у збірці творів С. Васильченка «Оповідання».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

В ХУРТОВИНУ

Вперше опубліковано у збірці творів С. Васильченка «Оповідання».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

НА ХУТОРІ

Вперше надруковано в 1915 р. у збірці творів С. Васильченка «Оповідання», стор. 251—256.

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

З САМОГО ПОЧАТКУ

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1911, № 98 під назвою «З самого початку (Ескіз)».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

НАД РОССІЮ

Вперше опубліковано в журналі «Світло», 1911, № 6 під назвою: «Над Россію (Ескіз)».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

Як видно з автобіографічного твору С. Васильченка «Записки вчителя», задум новели та первісна її редакція відносяться до часів вчителювання письменника в сільській школі у 1898—1904 рр. Авторська дата—1911 р., зазначена у першодруку, вказує на час остаточного опрацювання твору.

ЦИГАНКА

Під заголовком «Циганка (З шкільного життя)» вперше надруковано в газеті «Рада», 1910, № 243, 244, 245, 246—247 за підписом «Панасенко». У збірці С. Васильченка «Оповідання» і наступних виданнях твір друкувався під заголовком «Циганка».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. II.

Серед паперів письменника зберігся цікавий запис, зроблений С. Васильченком, очевидно, під час обговорення цього та інших його творів у видавництві. Він рішуче заперечував проти втручання редакторів у тексти його творів і особливо проти так званих «купюр», запропонованих редактором у оповіданнях «Оксана» і «Циганка». «Крім того,— писав він,— купюри, зроблені в оп. «Оксана» й «Циганка», остаточно збіднюють їх, що, на мою думку, краще зовсім їх не друкувати, ніж пускати в такому вигляді».

Готуючи цей твір до друку у радянський час, С. Васильченко написав до нього таку примітку:

«До революції був заведений такий порядок, щоб дівчата з хлопцями разом у одній школі не вчилися. Народні однокласні школи поділялись на дівчачі й хлоп'ячі. Двохкласові сільські школи були тільки для хлопців. Тільки іноді дозволялося в старшій групі двохкласової школи приймати і дівчат. В цьому оповіданні проводиться та думка, що од того не тільки немає ніякої шкоди, а навпаки—шкільне життя стає для учнів жвавішим, веселішим, більш яскравим, коли учаться в йому дівчата й хлопці».

КОРОЛІВНА

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1911, № 261 під назвою «Королівна» («Школярська пригода»).

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ЧАРІВНИЙ МЛИН

Під заголовком «Чарівний млин (Святковий жарт)» оповідання вперше було надруковано в газеті «Рада», 1911, № 291. Воно увійшло також до збірки творів С. Васильченка «Оповідання».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ВОЛОШКИ

Вперше опубліковано у збірці творів С. Васильченка «Оповідання».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I з врахуванням власноручних виправлень автора, зроблених у відбитку. Цей відбиток зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 39, № 48).

«СПАСЕННИК»

Вперше опубліковано у збірці творів С. Васильченка «Оповідання».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

СВЕКОР

Вперше опубліковано в збірці творів С. Васильченка «Оповідання».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

УВЕЧЕРІ

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1912, № 24 під заголовком «Увечері (Силуети)».

У збірці творів С. Васильченка «Оповідання» і в наступних збірках друкувалося під заголовком «Увечері».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ДОМА

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1912, № 71 під назвою «Дома (Малюнок)».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ГРІХ

Вперше опубліковано під заголовком «Жарти весни» в газеті «Рада», 1912, № 86.

У збірці творів С. Васильченка «Оповідання» і в наступних виданнях друкувалося під заголовком «Гріх».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ОКСАНА

Вперше частково друкувалося на сторінках газети «Рада», 1913, № 6, стор. 2—3. Воно увійшло також до збірки творів С. Васильченка «Оповідання», де друкувалося, як і в газеті «Рада», під заголовком «Оксана (Сторінка з шкільного життя)».

У 1924 р. твір друкувався у журналі «Нова громада» з дещо зміненим заголовком: «Оксана (Сторінка з колишнього шкільного життя)».

В наступні роки автор значно поширив твір, додав ряд епізодів, відсутніх у попередніх публікаціях. У поширеному вигляді вперше твір друкувався в т. II повної збірки творів (1926 р.).

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. II.

Твір був написаний в 1913—1914 рр. Але автор продовжував працювати над ним і в 1924—1925 рр.

ЗА МУРАМИ

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1913, № 151, 152, 153.

Задум твору виник у С. Васильченка в період 1906—1908 рр., коли він за революційну діяльність був ув'язнений у Бахмутській тюрмі.

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. II.

СОЛОВ'І

Ордівські малюнки

Вперше опубліковано окремими уривками під назвами «Русалчина сага» (в газеті «Рада», 1913, № 75) та «Солов'ї» (в газеті «Рада», 1913, № 211). В зв'язку з тим, що між текстами цих уривків і текстом твору в даному виданні є значні розходження, наводимо уривок «Русалчина сага» у додатках.

Повний текст оповідання «Солов'ї» вперше був опублікований у журналі «Життя й революція», 1926, № 5.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 39, № 140) зберігається один з рукописних варіантів початкової частини твору. Він значно відрізняється від останньої друкованої редакції твору, тому його також наводимо у додатках.

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. II.

КРАМОЛЬНА НІЧ

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1913, № 224 під заголовком «Крамольна ніч (Жарт)». Твір друкувався за підписом «Панасенко».

В наступних виданнях і, зокрема, у збірці творів С. Васильченка «Оповідання» воно друкувалося під заголовком «Крамольна ніч».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ВІДЬМА

(З народних переказів)

Вперше надруковано під заголовком «Відьма (Народне оповідання)» в газеті «Рада», 1913, № 294.

У збірці творів С. Васильченка «Оповідання» і в наступних виданнях твір друкувався під заголовком «Відьма».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. II.

НА СВІТАННІ

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1914, № 46 під заголовком «На світанні (Нарис)».

Новела увійшла також до першої збірки творів С. Васильченка «Оповідання».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ІНСПЕКТОР

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1914, № 62 за підписом «Панасенко». Воно увійшло також до першої збірки творів С. Васильченка «Оповідання».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

НА РОЗКОШІ

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1914, № 117 під заголовком «На розкоші (Мініатюра)» за підписом «Панасенко».

У збірці творів С. Васильченка «Оповідання» і в наступних виданнях твір друкувався під заголовком «На розкоші».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

В архіві письменника зберігається примітка до цього твору, написана С. Васильченком в радянський час. Подаємо повний текст цієї примітки:

«За царського ладу панство не тільки економічно експлуатувало народ, воно визискувало його духовні сили: найкращі письменники, артисти, художники, що виходили з народу, йшли служити панам, які їх перемановали до себе своїми розкошами. А життя народу ставало ще од того темнішим, свого найкращого артиста, свою найкраще проспівану пісню вони іноді мали тільки змогу почути крадькома, десь за тином панського саду чи під вікнами панського будинку. Після революції народна пісня в художньому виконанні кращих голосів (капела «Думка») стала доступною для всіх громадян України» (ф. 39, № 358, арк. 1—2).

БАСУРМЕН

Вперше опубліковано у збірці творів С. Васильченка «Оповідання» вид-во Дніпровського союзу споживчого товариства К., 1919
Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

МУЖИЦЬКИЙ АНГЕЛ

Вперше опубліковано у збірці творів С. Васильченка «Оповідання», вид-во Дніпровського союзу споживчого товариства, К., 1919. Оповідання увійшло також до першого тома повної збірки творів С. Васильченка.

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

Твір написаний в дореволюційний час.

ШАРЖІ, ФЕЙЛЕТОНИ, ГУМОРЕСКИ

В ТІНЯХ ЛИПНЕВОЇ НОЧІ

Під заголовком «В тінях липневої ночі (Фантазія)» оповідання вперше було надруковано в газеті «Рада», 1911, № 135 за підписом «Панасенко».

У збірці творів С. Васильченка «Оповідання» і в наступних збірках друкувалося під заголовком «В тінях липневої ночі».

Твір друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

СВЯТКОВІ МІНІАТЮРИ

Вперше друкувалися в газеті «Рада», 1912, № 3 під заголовком «Святкові мініатюри (Вуличні сценки)». У збірці творів С. Васильченка «Оповідання» і в наступних збірках друкувалися під заголовком «Святкові мініатюри».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ЛАВРИ

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1912, № 59.

Подається за текстом першодруку.

У зібранні творів друкується вперше.

КРІЗЬ ДРІМОТИ

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1913, № 252 під заголовком «Крізь дрімоти. Мініатюра» за підписом «Панасенко».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1913, № 269 під назвою «Ся». Фантазія».

В цьому оповіданні-шаржі С. Васильченко виступає проти впровадження у правочин української мови правила про окреме написання частки «ся» в дієсловах. Посилаючись на діалектні говірки частини українського населення Галичини, деякі галицькі літератори вимагали впровадження в українську літературну мову роздільного написання частки «ся» в дієсловах. З приводу цього в колах інтелігенції проходили дискусії. Оповідання С. Васильченка «Ся» було відгуком на ці дискусії.

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

Пропущене в цьому виданні, очевидно, під час набору, речення: «Ті відразу кудись метнулись, щезли, немов здув їх з місця пан одним поглядом», що йде після слів «Далі рішуче підійшов до столу... моргнув на хлопців», — подається за текстом першодруку.

ШЕВЧЕНКОВІ ЛЕГЕНДИ

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1914, № 49.

В 1914 р. трудящі всієї Росії широко відзначали 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Царський уряд заборонив святкування ювілею, але, незважаючи на це, всюди відбувалися масові мітинги, маніфестації, шевченківські концерти, вистави. Намагаючись припинити святкування шевченківського ювілею, поліція заарештовувала учасників демонстрації, забороняла шевченківські концерти, конфіскувала його твори.

В газеті «Рада», наприклад, з приводу цього 25.II 1914 р. писалося: «По постанові Київського тимчасового комітету по справам преси на підставі 6 п. 129 статті карного статуту наложено арешт на нове видання «Кобзаря» Т. Шевченка під редакцією В. Доманицького (вид. т-ва «Криниця» стор. XXXVI + 644. Ціна 35 коп., Київ, друк А. Гросмана). В зв'язку з цим в неділю вранці поліція конфіскувала в друкарні Гросмана більшу частину видання, ще не зброшурованого. Чимало примірників конфіскувано поліцією в палатурнях, де йшла брошуровка «Кобзаря», а також на квартирі у видавця, в деяких книгарнях, що одержали вже «Кобзаря» для продажу. Всього конфіскувано коло 10 000 примірників «Кобзаря». Весь транспорт конфіскованої книжки (вагою до 200 пудів) на 5 підводах доставлено в городську поліцію».

У цьому фейлетоні С. Васильченко висміяв дії царської влади та чорносотенців.

Публікується за текстом першодруку.

¹ Союзницький знак — знак члена чорносотенного «Союзу руського народу». Чорносотенці, члени цього «Союзу», намагалися хуліганськими вихватками та бешкетами зірвати святкування шевченківського ювілею.

«ДЕМОНСТРАЦІЯ»

(Мініатюрка)

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1914, № 73 за підписом «С. В.». В оповіданні С. Васильченко у шаржованому вигляді зобразив вірнопідданську демонстрацію кадетів, яка вимагала початку імпералістичної війни в 1914 р.

Подається за текстом першодруку.

У зібранні творів друкується вперше.

¹ «К.-д.» — скорочена назва реакційної конструкційно-демократичної партії.

ОСЕЛ І СОЛОВЕЙ

Маленький фейлетон

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1914, № 86 за підписом «Вітер».

Подається за текстом першодруку.

У зібранні творів друкується вперше.

СУЧАСНИЙ РОМАНТИЗМ

Маленький фейлетон

Вперше надруковано в газеті «Рада», № 158, 13.VII 1914 р. за підписом «С. Венко».

В образі «старця Гриця» С. Васильченко висміяв фаворита царя Миколи II та цариці Олександри Федорівни Григорія Распутіна.

Подається за текстом першодруку.

У зібранні творів друкується вперше.

¹ «...Газетні звістки про всю цю бучну оказію із сучасним героєм «старцем»...— У липні 1914 р. на Распутіна було вчинено замах; розслідування цієї справи виявило багато брудних дій Распутіна, про які писалося у газетах.

ПО АСОЦІАЦІЇ

Вперше опубліковано в збірці творів С. Васильченка «Оповідання».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ОБИВАТЕЛЬСЬКІ ЖАРТИ

Вперше опубліковано в збірці творів С. Васильченка «Оповідання».

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I.

ДОДАТКИ

НЕ УСТОЯЛ

(Из жизни народного учителя)

Вперше надруковано в «Киевской газете» 1903, № 349.

Це — перше опубліковане оповідання С. Васильченка. З самого початку вчителювання (1898—1904 рр.) він почав вести щоденник «Записки вчителя», куди занотовував життєвий матеріал — факти й події з учительського і селянського життя. Матеріал цього щоденника став основою для багатьох пізніших художніх творів, зокрема і для оповідання «Не устоял».

Про умови створення цього оповідання письменник розповідає в автобіографічній повісті «Мій шлях»: «Одного разу, після сумних іменів в одного вчителя, пам'ятаю, мені майже фізично стало в тих умовах важко дихати: п'янство, темнота, доноси. Хотілося закричати так, щоб почули всі народні учителі. Вирішив написати спершу повість із учительського життя... Ні, повість довго ждати, — написати на пробу оповідання, щоб вхопило за вчительське серце, а видрукувати його в популярній між учителями київській газеті».

Номер «Киевской газеты», в якому було опубліковано оповідання «Не устоял», не потрапив до С. Васильченка. Пізніше він виклав сюжет його з деякими відмінностями українською мовою і опублікував під назвою «Антін Вова» («Рада», 1910, № 178). В деяких виданнях це оповідання було опубліковано за життя письменника під назвою «Вова».

У зібранні творів друкується вперше.

РУСАЛЧИНА САГА

(Уривок)

Вперше опубліковано в газеті «Рада», 1913, № 75.

Подається за першодруком.

[ПОЧАТОК ІНШОЇ РЕДАКЦІЇ ОПОВІДАННЯ «СОЛОВ'І»]

Подається за автографом який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 39, № 140).

ЗМІСТ

В. Курашова. Степан Васильченко	5
--	---

ОПОВІДАННЯ

Роман	59
Мужицька арифметика	65
Пацанок	71
Вечеря	79
Вова	84
В темряві	94
Під школою	100
У панів	104
На чужину	111
Божественна Галя	117
Дош	123
В хуртовину	127
На хуторі	130
З самого початку	135
Над Россю	140
Циганка	148
Королівна	183
Чарівний млин	190
Волошки	197
«Спасенник»	202
Свекор	206
Увечері	210
Дом	215
Гріх	219
Оксана	228
За мурами	247

Солові	265
Крамольна ніч	294
Відьма	299
На світанні	309
Інспектор	313
На розкоші	319
Басурмен	324
Мужицький ангел	331

ШАРЖІ, ФЕЙЛЕТОНИ, ГУМОРЕСКИ

В тінях липневої ночі	337
Святкові мініатюри	340
Лаври	345
Крізь дрімоти	354
«Ся»	359
Шевченкові легенди	365
«Демонстрація»	369
Осел і Соловей	371
Сучасний романтизм	373
По асоціації	375
Обивательські жарти	379

ДОДАТКИ

Не устоял	387
Русалчина сага	397
Початок іншої редакції оповідання «Солові»	404
Примітки	409

**Степан Васильченко,
Сочинения в четырех томах, т. 1**

(На украинском языке)

*Друкуються за постановою вченої ради Інституту
літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР*

Редактор *Р. М. Немировський*

Художній редактор *В. П. Кузь*
Художнє оформлення *Д. Д. Грибова*

Технічний редактор *Н. П. Рахліна*

Коректори *Н. С. Васильєва, Т. І. Матилецька*

БФ 00190, Зам. № 99, Вид. № 94. Тираж 15000.
Формат паперу 84×103¹/₃₂. Друкарськ. фіз.
аркушів 13,25+5 вкл. Друкарськ. умовних ар-
кушів 21,73+5 вкл. Обл.-видавн. аркушів 22,48.

Підписано до друку 21/VII 1959 р.

Ціна 15 крб.

Надруковано з матриць в друкарні
Видав. АН УРСР. Київ, Репіна, 4.

Київ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР